

8/2135
g 2

1946
(183)

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANKETTEDIK KÖTET.

(220. 221. 222. SZÁM.)

dyp

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1895.

Lettárasok
 telele alatt bevétele.
 Bp. 195 3 IX. 22

26. —

18354 61
 18. XI.

TARTALOM.

CCXX. SZÁM.

	Lap
MAGYAR LÁSZLÓ AMERIKAI ÚTITERVE. — Bárczay Oszkártól...	1
BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. (II.) — Zsilinszky Mihálytól	13
A MAGYAR SHAKSPERE-KIADÁS PÁRTFOGÓJÁRÓL. — Vadnai Károlytól	34
EGÉSZSÉGÜGYÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM. (II.) — Dr. Thim Józseftől	49
IZLANDI HALÁSZ. Regény. (I.) — Loti P. után francziából. — Kováts S. Jánostól	78
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kandallómnál.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Az első elhagyatott- ság.</i> Sully-Prudhomme után francziából. — Vargha Gyulától	108
VÁZLATOK A MAGYARORSZÁGI OROSZOK ÉLETÉBŐL. (I.) — Zsatkovits Kálmántól	111
A HARMADIK EGYETEM. — Grósz Emiltől... ..	135
ÉRTESITŐ: Szalai-Baróti: <i>A magyar nemzet története.</i> fg. — Milkó Izidor: <i>Római mozaik.</i> Csengeri Jánostól. — Ignótus: <i>Versek, Vallo- mások.</i> 6 + 5. — Hörman Konstantin: <i>Nada.</i> (ly.) — <i>Új magyar könyvek</i>	148

CCXXI. SZÁM.

AZ ANGOL EGYETEM ÉS A NEMZETI KÖZMŰVELŐDÉS. — Kármán Mórtól	161
BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. (III.) — Zsilinszky Mihálytól	186
TAINE HIPPOLYTE. Sorel után, francziából. — — e —.	207
EGÉSZSÉGÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM. (III.) — Dr. Thim Józseftől	227
IZLANDI HALÁSZ. Regény. (II.) Loti P. után, francziából. — Kováts S. Jánostól	248

KÖLTEMÉNYEK: <i>Félix úr.</i> — Kozma Andortól. — <i>Útczai suhancz.</i>	
Ada Negri után, olaszból. — Radó Antaltól	271
VÁZLATOK A MAGYARORSZÁGI OROSZOK ÉLETÉBŐL. (II.) —	
Zsatkovits Kálmántól	275
ADA NEGRI. — Radó Antaltól... ..	302
ÉRTESITŐ: dr. Falk Zsigmond: <i>Amerikai utijegyzetek.</i> — a. —. Kőrösi	
Albin: <i>A spanyol költészet gyöngyei.</i> — ly. — <i>A finn-ugor társaság</i>	
<i>évkönyve.</i> s. m. — <i>Magyar chemiai folyóirat.</i> nk. — Gróf Zichy Jenő,	
<i>mint őstörténetünk kutatója.</i> Bulesu. — <i>Új magyar könyvek</i>	308

CCXXII. SZÁM.

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉSÉRŐL. — Vámbéry Ármintól	321
A TÁRSADALOMRÓL. — Concha Győzőtől... ..	347
A REFRACTIÁKRÓL. — Szabó Jenőtől.	364
IZLANDI HALÁSZ. Regény. (III.) — Loti P. után, francziából. —	
Kováts S. Jánostól.	382
KÖLTEMÉNYEK: <i>Gyászdalok.</i> (I—III.) — Gróf Zichy Gézától. —	
<i>Napfelkölte.</i> Sully-Prudhomme után, francziából. — Vargha Gyulától	423
CODEXEINK MÁRIA-KÖLTÉSZETÉHEZ. — Horváth Cyrilltől... ..	426
BOSNYÁK VASUTI POLITIKA. — Sz. J.	442
HELMHOLTZ ÉS A JELENKORI NÉMET TUDOMÁNYOSSÁG. —	
König Gyulától	448
EMERSON. — e —	455
ÉRTESITŐ: Matlekovits Sándor: <i>Magyarország államháztartásának</i>	
<i>története.</i> A. B. — Tóth Béla: <i>Szájra! szájra.</i> rdl. — Jancsó Benedek:	
<i>Román politikai és történelmi tanulmányok.</i> S. — Dékány Mihály:	
<i>A mezőgazdasági munkáskérdés.</i> — n. — Erdőujhelyi Menyhért: <i>Újvidék</i>	
<i>története.</i> — Dr. — <i>Új magyar könyvek</i>	462

MAGYAR LÁSZLÓ AMERIKAI ÚTI TERVE.

A magyar tudományos akadémia irattárában Magyar Lászlónak egy levele van, a mely életének egy, eddigelé alig ismert szakát érinti és egy fölötte érdekes tanulmányútjának tervét tartalmazza. — Látjuk belőle, hogy a tettrvágtyól ösz-tönzött ifjú az argentinai köztársaság hajóhadában flotta-had-nagy volt, s hogy részt vett abban a háborúban, a melyet a foederalista Don Juan Manuel de Rosas, Uruguay és Paraguay ellen vívott, akkor a mikor a centralisták legyőzése és kegyet-len kiirtása után maga is centralista — vagy a mint ott leg-inkább nevezték unitárius — lett, s különféle ürügyek alatt a la-platai szövetséges államok függetlensége ellen tört.

Rosas Paraguayt nem akarta függetlennek elismerni, mert az valaha Buenos-Ayreshez tartozott, azt pedig, hogy Uruguay függetlenségét sem vette komolyan, onnan is láthatjuk, hogy belügyeibe is beleavatkozott, még pedig fegyveres kézzel, és hogy Oriba elnököt támogatta versenytársa, Ribera ellen, a kit meg Franciaország és Nagy-Britannia vettek pártfogásuk alá.

Az egyesült európai hajóhad 1845 augusztus 23-án el-fogta az argentinai flottát. Magyar László hadi fogságba esett, de hadnagyi pátensének meghagyásával szabadon bocsátották, az alatt a föltétel alatt, hogy míg a zavargások tartanak, az argentinaiaknál nem fog szolgálatot vállalni. — A mi annyit jelentett, hogy ott soha sem fog többé fegyverhez nyúlni, mert a zavarok lecsillapodását, a pártoskodásnak végét nem lehetett látni. Ennek következtében tevékenységének más tért keresett.

Dél-Amerika belsejébe akart utazni, az Andesi Cordille-rakon keresztül, hogy az inkák országát és az ottan elszórt

régiségeket tanulmányozza, de mert magának nem volt pénze, és onnan sem kapott, a hová fordult, le kellett mondania e költséges utazásról.

Helyzete válságos volt, mert buenos-ayresi pátensével se angol, se francia, se éjszakamerikai hadi szolgálatba nem léphetett, ha csak az eddiginél alantasabb rangban nem, a mit meg nem akart tenni, mert a mint «élete rövid kivonatában» mondja: «lóról számárta ülni nem tartá jónak».

Alább olvasható levelében leírta három esztendőre tervezett útjának irányát s költségvetését is bemutatta a magyar tudományos akadémiának, a melytől 12,000 frtot kért e célra. Ez az összeg bizonyára nem volt sok, ha meggondoljuk, hogy a sok ritkaság bevásárlásán és hazaszállításán kívül, a többek között az Amazon és Orinoko folyamok leírását is tervbe vette. Ahhoz pedig, hogy valamely folyam nagyságát, vízrendszerének jelentőségét meghatározhassuk, sok pénz és sok más olyan föltétel szükséges, a melyeknek egyes ember nem felelhet meg. Nem elegendő erre, a folyam hosszúságát és torkolatának szélességét ismerni, de sebességét és vízmennyiségét is ki kell puhatolni, utóbbi művelet pedig csak a folyam több rendbeli keresztmetszetének, különféle évszakokban való megmérése útján történhetik meg.

Levelét, illetőleg úti tervét 1846 november 4-én gróf Széchenyi István nyújtotta be az akadémiának, az e napon tartott kis ülésen.

Kérését a pénztár állapotára való tekintetből nem teljesítették; erről «a tudomány iránt nyilvánított buzgalmának méltánylása mellett értesíttetni rendeltetett.»

Levele, melyhez felvilágosító jegyzeteket csatoltam, így hangzik:

Főméltóságú s felette tisztelt

Magyar Tudós Társaság!

Az angol és franciaországi kabinetektől oly rége nőhajtott béke, és a két ellenséges Rio de la Platai köztársaság között (La confederatio Argentina és a Republica Banda Oriental del Uruguay) több ízben haszontalanul megpróbált békéltetés, az elmúlt 1845-ik évben sem vezetett eredményre, akkor a mikor az e köztársaságokhoz küldött két fölhatalmazott

rendkívüli követ: M. Defaudis és M. Oseley minden fáradsága, az említett cél elérésében nemcsak hogy sikertelen maradt, de, Don Manuel Rosas dictator hajthatatlan makacssága az argentinai conföderatio és az angol valamint a francia hatalmasságok közötti háborúra adott okot. E politikai szakadás után Buenos-Ayres partjait és minden kikötőjét az angol-francia kombinált hajóereg körül zárta. Argentina Monte-Video előtt horgonyzott flottáját az említett hatalmasságok elfogták és hajós seregét hadi fogolylyá nyilvánították augusztus 23-án, 1845-ben.

A hadi foglyok számába tartoztam én is mint flotta-hadnagy az argentinai conföderatio szolgálatában, a hol szerencsém volt az említett rangot kiérdemelni. Mint külföldi, kényszerítve valék becsületszavamat adni arra, hogy míg a politikai zürzavarok tartandnak, semmi szolgálatot nem vállalok az argentinai conföderationál és még kevésbé fogok akár vizen, akár szárazon az említett külső hatalmasságok ellen harcolni, melyre való nézve rangomat megtartva szabadon bocsáttaték.

Bármily érzékenyen esett is e csapás, mely által tervem: magamat e szüntelen háborúskodó hajós-flottánál jó tengeri hajós-tisztté kiképezhetni, megvigasztalt az a tudat, hogy már most szabad mezőm maradván, kizárólag hazám javára áldozhatom minden szolgálatomat, különösen a földleírás tudománya gyarapítása tekintetében, a mely célnak eszközzésére, több évig tartó itt mulatásom alatt iparkodtam megszerezni a legszükségesebb elemeket, mert természeti hajlandóságomtól segítve, sikerült megtanulnom az európai származású népek között használt spanyol és portugál nyelveken kívül a guarani és quichna (kisna)*) indus nyelveket is, a melyek minden indus törzsnyelvek fölött uralkodnak Dél-Amerikában. Az első a déli szélesség 24°-ától egészen a 36-ikig van elterjedve, nevezetesen: en las sieras de las Misiones-ben az Uruguay és Parana folyók között, Entre-Rios és Corrientes tartományokban és Paraguay köztársaságban. — A még kevésbé ismert véghetetlen kiterjedésű, Gran Chacóban (alias Llanos de Manso), a mely az Andesi Cordillerák és Paraguay köztársaság között fekszik. Az utóbbi quichna vagyis inka

---

*) Ando-peruviai nyelvcsoporthoz egyik fő nyelve; a másik fő nyelv az aymara.

nyelv a legelterjedtebb Dél-Amerikában, az Egyenlítő-vonaltól kevés különbséggel, egész a déli szélesség 24—25°-ig, nevezetesen Ecuador, Columbia (előbb Nueva Granada), Peru és Bolivia köztársaságokban, továbbá Santa Cruz de la Sierra, Moxos és a Chiquitok tartományában.

Birtokomban látván e segédforrásokat, mint egyedüli salva guardiát mindazon akadályok legyőzésére, melyek a még kevésbé ismert Dél-Amerika belső tartományai beutazását gátolhatnák, hivatásom egész tüzétől ösztönöztetve, elhatároztam magamat, e még nagyobbára, s kivált tőlünk magyaroktól csak nevökről ismert tartományokat tudományos tekintetben beutazni, fő kötelességemnek tartván, tökéletes physikai, topographiai és politikai földleírását valamint mappáit minden általam beutazott tartományoknak kidolgozni, el nem mulasztván a természet mind a három országból, a ritkább tárgyakat a magyar hon ritkaság-tára számára, a mennyire lehetséges, megszerezni.

Hogy e célznak, tudniillik a magyar hazát földleírasi tekintetben gazdagíthatni — foganatosan megfelelhessenek, szükséges, hogy egyedül a haza számára szenteljem szolgálatomat, és hogy a más művelt nemzeteknek példajaként mint honfi, egyedül ő tőle kérjem és vegyem azon segedelmet, mely engem a főntebb említett cél kivitelére képessé teend.

Bár több évektől fogva távol vagyok hazámtól, mégis tudva vagyon általam, hogy annak nemeskeblű honfiától oly roppant áldozatokkal alapított Főméltóságú Magyar Tudós Társaság pénztárának főczélja, minden olyan vállalatot hathatósan támogatni, mely a haza java és dicsősége előmozdítására szolgálhat. Ily fölséges cél ismerete, az elégnél több arra, hogy minden hazafi keblet tökéletes bizodalommal töltsön el, mert ebből tudhatja, hogy vállalata — melyet a haza javára szándékozik áldozni, nemcsak, hogy szívesen fogadtatik, de annak kivitelére, ha szükséges, a tisztelt Tudós Társaságtól minden segedelemre számolhat. — E biztos alapköre építve, lelkesen elhatározám, minden külső nemzet befolyását elmellőzve, egyedül a magyar hon segedelmére támaszkodni, melyre való nézre csekély szolgálatomat a főméltóságú és tisztelt Magyar Tudós Társaságnak ajánlom ; kérve hazafikeblű tisztelt tagjait, méltóztassanak : két útazási tervemet — a melyeket bátorlakodom előterjeszteni — megvizsgálni, reájok nézve, böles ítélé-

tükből folyó észrevételeiket megtenni, és elhatározni, melyiket illesse az elsőség, megtartván magának a tisztelt Magyar Tudós Társaság azt a jogot, hogy terveimet reformálhassa, vagy ha jobbnak tartandná, újakat tűzhessen ki, a melyeknek elfogadására magamat kötelezem. Esedezem azonban — azon esetre, ha vállalatom bármely akadály miatt, semmikép el nem fogadtathatnék, engemet azon az úton, a melyet bátor le-szek följegyezni — tudósítani szíveskedjenek.

Melynek következtében fölmentve lévén azon tehertől, a melyet mint hazafi elsőbb honom, mint más idegen nemzet hasznára magamra vállalni kötelességemnek tartottam, nyugodt lélekkel folytathassam pályámat.

Útazási terveim.

A földleírás fölvilágosítása és gyarapítása lévén vállalatom főelve, Dél-Amerika még szűz és kevésbé ismert belsejét tűzém ki megvizsgálásom tárgyaúl, melynek eszközlésére, két különböző utat jelelöltem ki, a melyeknek egyesülési főpontja Lima *) a perui **) köztársaság fővárosa, a mely a Csendes-Oceán partján, az Andesi Cordillerák nyugati oldalán, a déli szélesség $11^{\circ} 43' 17''$ és a Páristól számított nyugati hosszúság $78^{\circ} 49'$ -e alatt fekszik.

1. Paraguay dictatora, dr. Francia, ***) halála következtében elenyészett az az akadály, mely zsarnok politikája miatt csaknem negyven esztendeig lehetetlenné tette a külfölddel való legkisebb közlekedést is. Successora a művelt és

*) Lima, illetőleg Ciudad de los Reyes maga nem fekszik közvetlenül a Csendes-Óceán partján, hanem attól kilencz kilométerre; közvetlen a part mellett kikötője van, melyet Callonak neveznek.

**) Vagy Tahuantinsuyu.

***) Jose G. T. Rodriguez da Francia, Peruban a spanyol uralom alóli felszabadulás után, a junta secretariusa, 1813-ban Don Fulgencio Yegros-szal consul, 1814-ben dictator, a ki kegyetlen egyeduralkodó volt, minden ellenzéki embert kivégeztetett, a klastromokat fölsozlatta, a papi vagyont államosította, a közigazdaságra nagy figyelmet fordított, de a kivándorlást s a külfölddel való kereskedést megtiltotta. Idegeneket nem tűrt az országban, Bonpland-t, Humboldt Sándor délamerikai útítársát, a ki tea-ültetvényt rendezett be — elfogatta 1821-ben és csak 1829-ben bocsátotta szabadon. Minden zsarnoksága mellett sok jót tett az országnak és a nép méltán gyászolta, mikor meghalt 1840-ben.

népszerű mostani præsicens, Don Augustin Lopez, minden külföldit, a ki e tartományt meglátogatja, pártfogolni látszik, minek következtében az utazást e tartományon keresztül következő módon gondolom eszközölni.

Elindulni Maldonadóból *) (nevezetes pontja a Banda-Oriental köztársaságnak, hol a La-Plata folyam 35 mérföldnyi szélességével a tengerbe ömlik, a déli szélesség $34^{\circ} 51'$ -e, a Páristól számított nyugati hosszúság $57^{\circ} 26' 4''$ -e alatt), főlhajózva a Parana folyamon **) egész Santa Fée de la Cruzig, a hason nevű köztársaság fővárosáig, megvizsgálva e tartományt, általkelni a Parana keleti partjára, a hol keresztül utazván Entre-Rios és Corrientes köztársaság földjein, leírni e tartományok topographiaját, lakosainak szokásait és minéműségét.

Általkelvén a Paraguay köztársaságba, meghatározni nevezetesebb folyóit, hegyeit és minden pontjait, melyek földleírása és abrosza elkészítésére szükségesek s különös figyelmet fordítani lakossága szokásának és életmódjának leírására. Megszerezni a magyar hon ritkaság-tára számára az érdeme-sebb példányokat, kivált a zoológiából, a melyeket Asumptióból, ***) a köztársaság fővárosából, minden eddig tett utazási észrevételekkel Rio-Janeiróba, az alább megnevezendő házhoz, a végre elküldeni, hogy azokat, a legelső alkalommal Magyarországra szolgáltatassa.

Gran-Chacon †) éjszak-nyugati vonalban keresztül utazva, híven leírni ez indusok életmódját, kivált a harezoló és lo-

*) Uruguay állam hasonnevű tartományának fővárosa, az Atlanti-Óceántól 1-6 kilométerre.

**) Parana = Rio Parana, a Serra de Mantiqueira éjszak-nyugati lejtőin ered, Brazília Minas Garaës nevű tartományának déli határán, eleinte Rio-Grandenek nevezik, a Parana nevet csak a Goyaz tartományból folyó Paranahybával való egyesülése után veszi föl. Buenos-Ayres fölött az Uruguay folyóval egyesül. Ez iker-folyók közös æsthuariumát (æsthuarium vagy tölcseírszerű torkolata a folyóknak az, a melynél a folyó torkolatába betóduló tenger vize annak medrét kitágítja) Rio de La-Platának nevezik. Az Uruguay hossza 1580, a Paranaé 3282 kilométer.

***) Asuncion, Nuestra Señora de la Asuncion, Assumção.

†) Chaco, Santa Cruz tartomány déli részén elterülő óriási lapály, mely a délamerikai pampasok egy részét alkotja.

ragias Guarany és Abipo *) törzsek szokásait. Általútafván az argentinai confederatio éjszaki tartományain Tucuman, Salta, Jujuy-on **) a bolíviai köztársaságba. Meghatározni a két fölséges folyónak, Pilcomajo és Bermeljónak ***) forrásait, a mely folyók a Nagy Chaco-n keresztül a Paraguay folyamba ömlenek.

Elérkezvén Chuquisaca-ba †) a bolíviai köztársaság fővárosába, ††) leírni Dél-Amerika e legnagyobb köztársaságának nevezetességeit, népei minémüségét, szokásait és életmódját, különös figyelmet fordítva gazdag arany- és ezüsbányáinak leírására, megszerezvén a mineralogia ritkább példányait, a magyar hon ritkaság-tára számára, általkelni az Andesi Cordillerák több ágazataira, leírni a Cordillerák geologiai minémüségét, megvizsgálni Cuzcót. a hajdani inkák residentiájának helyét, valamint az ottan omladékban álló híres és dús Nap-templomát — honnét az Andesek főbb hegylánczain keresztül Limaba útazásom alkalmával megmérni e hegység több csúcsainak a tenger színétől való magasságát. Limából a magyar hon ritkaság-tára számára szerzett példányokat a fönt említett czélból Rio-Janeiróba küldeni, az utóbb megnevezendő házhoz.

2. Rio-Janeiróból (a braziliai császárság fővárosa, a déli szélesség $23^{\circ} 3'$ és a Páristól számított nyugati hosszúság $45^{\circ} 31' 15''$ alatt) keletről nyugatnak menni, diagonális vonalban Minas Geraes †††) tartományon keresztül megvizsgálni és

*) Az abipo-törzset a spanyolok alig tudták legyőzni, soha sem igazhették le, a missionáriusok eredmény nélkül jártak köztük. A XVIII. század végén már igen csekély számra olvadtak. Lásd Dobrizhofer: *Historia de Abiponibus*. Viennæ, 1784.

**) Tucuman = pamutorság, tucma = pamut, az argentinai köztársaság tengerparti tartománya; Salta, az argentinai köztársaság északnyugati tartománya; Jujuy, az argentinai köztársaság északnyugati tartománya.

***) Pilcomajo, Potozi tartomány Andeseiből ered és a Paraguayba ömlik. Bermeljo a Paraguaynak nyugati mellékfolyója.

†) Chuquisaca Bolívia hasonló nevű tartományának fővárosa, melyet Sucre tábornok után Sucrenek is neveznek.

††) Bolívia fővárosa változik a szerint, a mint a pártok változnak a hatalom gyakorlásában.

†††) Brazília egyik tengerparti tartománya, melynek fővárosa Ouro-Preto.

leírni Gongosoco *) és Ouro Preto gazdag arany- és gyémántbányáit, a mely után Gojaz és Matto Grosso tartományok rengeteg erdein keresztül Cuyabaig (a Matto Grosso tartomány fővárosa, a brazíliai császárság legnyugatibb része és Dél-Amerika központja); e városból, a megszerzett ritka példányokat, valamint az ezen az úton eddig tett útazási észrevételeket Rio-Janeiróba a megnevezett végre elküldeni.

Lehajózva a Cuyaba folyamon, megvizsgálni a fölséges Paraguay folyam forrását,**) mely folyam a délamerikai belső kereskedés fő recursusa lévén, érdemes a világ figyelmére. A Moxos és chiquitok ***) tartományán keresztül utazva, leírni minden tekintetben az 1836-ban alakult és a bolíviai köztársaság oltalma alatt álló Otaquis tartományt, mely a délamerikai kereskedés főpiacza lesz, ha a La-Platai köztársaságok közötti háború okozta akadályok el lesznek háritva, melyek a Paraguayon való szabad hajózást gátolják. A még kevésbé ismeretes bár népes Santa Cruz de la Sierra tartományhan meg tévén a szükséges vizsgálatokat az Andeseken keresztül Limába jutni.

Megmaradván Limában a szükséges ideig, az eddig tett utasításaim és vizsgálataim leírására, valamint a különféle tartományok földabrosza kidolgozására fordítom ez időt, a melyeket tökéletesen elkészítve, a Főméltóságú és tisztelt Magyar Tudós Társaságnak fogok megküldeni. A perui köztársaság belsejét beutazva, megvizsgálom a világfolyók óriása, az úgynevezett Amazon †) forrásait, a mely után éjszának tartva, a

*) Gongosoco, Brazília leggazdagabb aranybányája, Villarica mellett.

**) Matto-Grosso tartományban, Diamantino mellett ered hét kis tóból, a tenger fölött 309 méter magasságban.

**) Moxos vagy moyosok, indianus törzs Beni vidékén; a chiquitok szintén indianus néptörzs Bolíviában.

†) Az Amazon vagy Marañon vagy Para, a világ legnagyobb folyama. A Marañon és Ucayali egyesüléséből keletkezik. Előbbeni a perui Cordillerák északi részén elterülő Pasco-fensíken levő Llaurococha tóból ered 3563 méter magasságban, eleinte Tunguraguának nevezik; utóbbi Apurímac név alatt a Titicaca-tó északi részétől nyugatra ered. A folyam kifejlődése, azaz kanyarulatainak beszámításával való hossza 6885 kilométer. A folyam területe 66,770 km²; torkolata aesthuariuszerű delta. Aesthuariumának szélessége 37—150 kilométer.

columbiai köztársaság egyéb nevezetességein kívül a Chimborazzo és Antisama csúcsait, valamint a minden vulkánok óriásait, a Kotopexit, megvizsgálom. Az Orinoco *) folyamom, a torkolatánál fekvő Cumanáig **) lehajózni, és onnan, ha az Isten mást nem rendel, magyar hazámba térni, azzal a százszorosan boldog öntudattal, hogy fáradtságom és buzgóságom gyümölcseit honom oltárára tehetem.

Előadván utazásom tervezetét, már most az annak végrehajtására megkívántató költségekről, valamint annak átküldése módjáról fogok említést tenni. A legnehezebb föladatok közé tartozik bizonyosan meghatározni akarni azon pénz mennyiségét, a mely egy ilyen utazás kivitelére szükséges, annál is inkább, hogy a megszerzendő természeti ritkaságoknak mennyisége valamint azoknak haza szállítása közvetlenül a rendelkezésemre álló pénzösszeg nagyságától függ. A mi az

---

Forrásait a spanyolok fedezték föl 1535-ben. Orillana 1544-ben végig hajózta; tudományosan La-Condamine útazta be először 1743—44-ben és utána Humboldt Sándor 1799-ben. Ez után Albert, porosz herceg 1842-ben, gróf Castelnau 1846-ben s az újabb időben többen.

*) A guayanai Parime hegységben ered; forrásainál európai még nem járt, s magánembernek aligha fog sikerülni az odajutás, mert az indiánusok az európaiakat a Randal (vízesés) de Guaharibosnál nem eresztik tovább. A mi azonban magánembernek lehetetlen, államoknak könnyen lehetséges, mert kevés katonával ki lehet az oda való jutást erőszakolni. Eire nézve már Humboldt Sándor dolgozott ki tervet. A folyam kifejlődése, azaz kanyarulatainak beszámításával való hosszúsága körülbelül 2500 kilométer; a föltételezett forrása és torkolata közötti távolság körülbelül 800 kilométer; területe, vagyis annak a vidéknek területe, melynek vizeit a tengerbe viszi, 955,000 km². Torkolata delta, melynek területe 22,000 km². A tengerbe való szakadásánál annak vizét tejhez hasonló fehérre festi; ezt látva Columbus, nem kétkedett többé, hogy egy nagy continens partjainál van. Az Orinoco egyik nevezetessége, hogy vizének körülbelül egy harmadát egy bifurcatiója a Casiquiare által a Rio Negro közvetítésével az Amazon folyamterületére bocsátja. Az ilyféle bifurcatio ritka tünemény és az ó-világban csak jelentéktelen patakoknál fordul elő. Ez a körülmény vezette a legtöbb geographust arra a téves nézetre, hogy a vizeknek ilyenmő bifurcatiója csak az új-világban történik. Forrásához legközelebb járt Humbo'lt 1799-ben és Schomburgk 1839-ben.

**) Cumana város nem az Orinoco partján, hanem a kis Manzanares mellett, Venezuelában, Dél-Amerika éjszaki partján, a Cariaco tengerből mentén fekszik.

utazást illeti — némely tapasztalásomból következtetve — azt találtam, hogy tizenkétezer pengő forint a legkevesebb mennyiség, a mely ennek költségeit fedezheti. Ebből az összegből, három esztendőre lévén útam tervezve, egyre 4000 pengő forint esik, megjegyezvén, hogy az első évre esendő 4000 frtot 1500 usque 2000 forinttal kérem megnagyobbítani, arra való tekintettel, hogy a szükséges mathematikai és egyéb úti eszközöket beszerezhessem.

Azon pénzsegedelem átküldésére, melyet a Főméltóságú Magyar Tudós Társaság vállalatomra áldozni jónak találand a legbiztosabb és legrövidebb út, Hamburgba az ott letelepedett birtokos, hazánkfia Vámosy Dániel úrhoz fordulni, a ki azt azonnal átküldheti Rio-Janeiróba, a hol a vele legszorosabb összeköttetésben élő testvéröcsese Vámosy József úr lakik, a ki több szerencsés speculatio következtében nem csak, hogy tetemes vagyon birtokába jutott, de finom műveltségénél fogva a brazíliai udvar több statusembereivel a legbarátságosabb viszonyban vagyon.

Braziliában létem alkalmával volt szerencsém e szeretetreméltó hazánkfia barátságát megnyerhetni, a mely baráti viszony a köztünk szüntelen fönnálló levelezés következtében még szorosabbá lett; mert alig, hogy megtudta sorsomat mint hadi fogoly, nem késett levelében a legnyájásabban magához, Braziliába meghívni, hol mint mondá alkalmasabb leend a Rio de La-Platai bonyolódott politikai viszonyok kimenetelét elvárni. E baráti hívásnak engedve — mihelyest környüllásaim engedik, azonnal Rio-Janeiróba fogok hajózni, a hová folyó évi augusztus hó végével remélek megérkezhetni. Ott szándékozom megvárni a Főméltóságú és tisztelt Magyar Tudós Társaság böles határozatát. Ismerve hazámfiak buzgó szellemét a tudományok gyarapítása ügyében, nincs kétségem, hogy vállalatom pártfogásra találand, részemről pedig ígérem, hogy mindent el fogok követni, hogy megbízatásomnak illendően megfelelhessenek, és ez által a buzgó magyar hazafi nevet megérdemeljem.

Legyőzhetetlen hazafiúi büszkeség készítetett megmutatni a művelt világnak, hogy Magyarországon — a mely geographiai fekvésénél fogva eddigelé a földleirási tudomány tekintetében hátra maradt, — hála a magyar műveltséget teremtő nemtőjének, ma már találkoznak magyarok, a kik minden ve-

szélyt megvetve, fölkeresik földgömbünk legtávolabb zónáit is, mikor a földleírás tudományának gyarapításáról van szó, valamint olyan lelkes honfiak is, a kik vetélkedve kívánván ragyogni a tudományos pályán, és hatalmasan segítenek elő minden olyan vállalatot, a mely annak gyarapítását czélozza. Erről tökéletesen meg lévén győződve, végezetül engedelmet kérek a Főméltóságú Magyar Tudós Társaság tisztelt tagjaitól, hogy írni bátorzkodtam.

Republica Banda-Oriental de el Uruguay. Maldonado június 2-án, 1846.

A főméltóságú és tisztelt társaság

alázatos szolgálója

Magyar L szló m. p.

flotta-hadnagy.

* * *

E tervből látjuk, hogy Dél-Amerika azon nagykiterjedésű vidékeit óhajtotta föl kutatni, a melyek ép oly ismeretlenek voltak, mint Afrika járatlan részei; például Matto-Grossót, melynek kiterjedése olyan, mint Közép-Európáé. — E tartománynak a neve is azt mutatja, hogy — legalább belseje — ismeretlen volt az újabb időkig. A legutóbbi évek kutatásainak tanúsága szerint ugyanis, csak a nagy folyók partjain vannak erdők, csak ezek szakítják meg a végtelen pusztaság egyhangúságát; pedig Matto-Grosso azt teszi, hogy — nagy erdő.

Szegény Magyar Lászlónak nem kedvezett Amerikára nézve a szerencse; nem juthatott el oda, a hová akart, sorsa Afrika partjaira vetette, hol a kalaberi négerszultán, Trudodoti-Dalaber-Almanzor flottája parancsnokává nevezte ki. *) és a tudománynak negyven évig kellett várnia, míg Magyar eszméjét Dél-Amerikában egy más nemzet szülöttje fölkarolta. — Ez az ember Steinen Károly, a ki a nyolczvanas

---

*) További sorsa le van írva *Magyar László Délafrikai utazásai* című munkában. Kiadta a magyar tudományos akadémia. Budapest, 1859.

években járt ott, a hová majdnem egy félszázad előtt hazánk-fia készült.

Magyar valószínűleg más szempontból írta volna le útazását mint Steinen, a kit a természetben az ember érdekelt legjobban, a ki Amerika őslakói maradványainak szokásait, nyelvét tanulmányozta, és az utóbbira vonatkozólag világosságot derített. Szerzett tapasztalatait *Durch Zentral-Brasilien* (1886) és *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens* (1894) című munkáiban tette közzé.

BÁRCZAY OSZKÁR.

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.

Második közlemény. *)

VII.

Wesselényi panasza a magyar nyelv elhanyagolása miatt. — Szónoklata a magyar nyelv mellett. — Hogy lehet a népet egy nemzetté tenni? A magyarságot nem félti az idegenektől.

A fentebb elősorolt nemzeti bűnök mellett nem hallgatja el azt a legnagyobb bűnt sem, melynél fogva a magyar nemzet elhanyagolja saját nyelvét, s ezzel nemzetiségét is.

Hogyan és minő erkölcsi alapon kívánhatja meg a más-ajkú lakosoktól a magyar nyelvnek megtanulását, mikor ő maga sem becsüli azt meg kellőleg?

Hogy az ősök, a latin nyelv mellett, majdnem teljesen megfeleltek anyanyelvükről, azt a fentiekben is gyakran és fájdalommal említette. Dehogya a jelenkori nemzedék sem lelkesül kellőleg nemzetiségeért, hogy úgy a hivatalos, mint társadalmi téren is más idegen nyelveket használ, ezt már nem tudja szigorú megrovás nélkül hagyni.

Minő nemzet az, melynek sem férfiai, sem női, sem ifjai, sem öregei nem élnek saját nemzeti nyelvökkel a társas körökben? Wesselényi valóban érdekes vallomásokot tesz e részben tapasztalatairól.

Többek között elbeszéli, hogy véletlenül egy szép társaságba jött, hol számos előkelő nő mulatott. «Beléptemmel — úgy-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 219. számában.

mond — a ház asszonyát magyarul szándékozom köszönteni: de a fényes szobákon s a vendégek tarka sorain keresztül haladván, a kellemes zajgás mind csak német hangokat, s egy-két helyről franczia beszédet hoz füleimbe. Sok külföldi van jelen, gondolám; illő ügyelet ezek iránt nyelvökön beszélni s részeltetni őket a társalkodásban. Eljutván a ház asszonyához, hallom, hogy ez is a körülte ülő s legigazibb magyar neveket viselő asszonyokkal németül beszél. Tartózkodás, talán helytelen szégyen miatt elnyelem magyar tiszteletmondásomat, s én is németül szólalok meg. A mulatók csapatjai közé elegyedem, körülnézek, sehol sem látok külföldit sem idegent egy-két hadi emberen kívül, de kik úgys félrevonúlt hallgatásban vannak. Mégis egy magyar szót sem hallani. Szinte kétlem, hogy magyar földön s magyarok között vagyok. — De hiszen ez egy fővárosa hazámnak s a jelenlevőket oly szép nevek díszítik, melyek történeteinkben fénylenek. Még nem is szüntük meg — hála az égnek! — nemzet lenni; vad hódító nem tiporta le törvényes alkotmányunkat: idegeknek nem osztotak örökünkben, s nem törültek ki a nemzetek sorából; szép szabadságainkat törvényes királyunk hatalma és hite védi. — Nem is oly durvák s darabosak nyelvünk hangjai, hogy akármi szép szájhoz ne simulhatnának. A leggyöngédebb érzések szelíd és lelkes tolmácsává szentelték azt koszorús lantosaink, s hazánk sok lelkes leányát hallottam igéző bájjal magyarul szólani!

Miért nem akarnak hát itt anyai nyelvökön beszélni? Szégyenőknek talán nem tartják egy nemzet tagjai lenni, melynek történetei nagy tettekkel, mostani léte nemes tulajdonokkal gazdag, s a mely vérrel szerzett s tartott törvényes alkotmányának köszönik mostani jóllétöket s fényes sorsukat. Tudniok kell, hogy az idegen fény, a kölcsönzött ruha nem ékesít, hanem gyöngeséget takar el» . . .

Wesselényi nem akarta föltételezni, hogy a magyar előkelő társaság megvetésből vagy tudatlanságból mellőzné hazai nyelvét. De ha akkor minek nevezze ezt a hidegséget, melynél fogva tudva sem használják a magyar nyelvet? Kiben nemzeti érzés van, úgymond, a ki magyar, nem lehet, hogy ily tapasztalás meg ne szomorítsa.

Búsultan hagyja oda a nagyváros társaságát és falura megy, «hol mindenki a hon kebelén nő föl, megy keresni a

magyarabbnak maradott magyart», azon hiszemben, hogy ott a szép nemnél csak az édes anyai nyelvet fogja hallani. Még inkább csalódik. Mert ott is csak az előkelők társalgását majmolják. Örökös szegény! — úgymond — sok helyt itt sem tudnak magyarul, hanem mind idegen nyelven beszélnek!

Ez a tapasztalás elkeseríti Wesselényit, és nem talál elég erős szavakat e fölötti fájdalomának kifejezésére. De másfelől elragadtatással beszél a magyar nőkről, a kiknél a hazai nyelvnek gondos ápolását tapasztalá. Megemlékszik a francia asszonyok hazafiságáról, az angol nők mély nemzeti érzelmeiről és más nemzetek asszonyainak hazájok nyelvéhez való ragaszkodásáról, és ezek mellett büszkén említi, hogy ő is ismer magyar hölgyeket, kiknek szíven fekszik a haza sorsa. Tisztelettel hajol meg ez «imádásra méltó nők előtt». De mely kicsiny ezeknek száma! kiált föl fájdalomosan. A nagy többség alig eszmél arról, hogy nemzethez tartozik. Hazáról, nemzetiségről nem igen van képze; hogy tudna tehát az iránt meleg érzéssel lenni! Felsőbb műveltség polczára vélnek emelkedetni, ha honiságukat megtagadják . . .

Ilyen hölgyektől Wesselényi nem vár semmit. Ilyenek nem fogják hazafiságra tüzelni férjeiket, nem fogják a nemzet hű fiaivá nevelni gyermekeiket. «Várhatni-e tőlök, hogy kölcsönzött nyelvök, majmolt szokásaik, s idegen lelkökkel a polgári erények ép csíráit ültessék s ápolják a gyermeki kor mindent megtermő földébe?»

De azért nem esik kétségbe. Reméli, hogy ez rövid idő alatt meg fog változni, «mert hála az égnek! reményt ígérő hajnal látszik most nálunk is hasadni».

Íme, a magyar nemzet fiai ébredeznek! A törvényhozás termében nem röstellik többé a magyar szót. A nemzet legjobbjai követik Nagy Pálnak üdvös példáját, magyar nyelven szólnak királyukhoz, és magyar választ kérnek fölirataikra.

Wesselényi oda repül; a szószerűkre siet, és onnan mennydörgi le kárhoztatását azok ellen, a kik a magyar nyelvnek hivatalos jellegét elismerni még nem hajlandók. Már maga külső megjelenése is föltűnést keltett a rendek között. Erős, zömök termete, vastag szemöldökű értelmes tüzes arcza, hátra szegzett rövid nyaka, széles melle, orkánszerű hatalmas hangja mindenkit meglepett. Alig mondta el első beszédét, a magyar

nyelv mellett, híre villámként terjedt el a hazában. Nézetei irányadókká lettek a magyar főrendi házban; s ezzel politikai tekintélye egyszerre meg lőn alapítva.

A követek házában voltak ugyan szónokok, a kik nálánál több szónoki tehetséggel rendelkeztek; a kik művészebb előadásukkal mélyebb hatást tudtak előidézni, mint ő; ilyenek például Kölcey Ferencz, Deák Ferencz és Szemere: de a főrendek között tagadhatalanul Wesselényi aratta a legtöbb tapsot, valahányszor az anyanyelv használatának jogát védelmezte. «Az anyai nyelv — mondá — kétségbevonhatatlan joga minden nemzetnek. Ha a nemzet e természeti jogának gyakorlatában korlátoztatik, panaszokra fakad; ha fentartatik e korlátozás, keserű érzelmeket ébreszt a nemzet kebelében; ha a korlátozás elnyomássá fajul, ellenhatást támaszt, szintűgy veszélyest a kormányra nézve, mint ártalmast következőkben . . . S várhatnánk-e egy atyai indulatú fejedelemtől, kit a patriarchális erények példánya gyanánt ismerünk; a mi mélyen tisztelt nádorunktól, ki már egy egész emberkort fordít hazánk jóllétére; várhatnánk-e a tiszteletreméltó felső táblától egyebet, mint az ily hasznos előre lépésben való megegyezést?»

De a főrendi tábla tagjai, kik a hazai nyelvet jobbra vagy éppen nem, vagy csak törve beszélték, nem indultak meg e tüzes beszédre, s így a rendek részéről új meg új támadásoknak voltak kitéve. Wesselényi mint dicséretes példa ragyogott közöttök. Mellette harszott az ő nagynevű barátja, Széchenyi, a kinek észjárása, a mint a főtebbiekből is láttuk, föltűnő módon hasonlított az övéhez. Céljok egy volt, csak a célhoz vezető eszközök megválasztásában tértek el egymástól.

Évek teltek el, míg a magyar közvélemény és a törvényhozás odáig fejlődött, hogy a magyar nyelvnek jogait visszakövetelje.

A harminczas évek elején, a francia júliusi forradalom és a lengyel fölkelés hatása alatt a bécsi kormány szelidebb bánásmódot tanúsított a magyarok iránt; s ennél fogva — bár nem ellenkezés nélkül — beleegyezett a magyar nyelvnek fejlesztésébe. Az országos rendek pedig minden politikai, közgazgatási, törvénykezési téren, sőt még a törvényhozás terében is érvényre emelték a magyar nyelvnek uralmát. Ezt követte az iskolai és egyházi intézményeknek a magyar szellem-

hez való alkalmazkodása; a casinóknak keletkezése, szaporodása és a társadalmi nyelvnek átalakulása.

A király beleegyezett, hogy a törvények magyarul is szerkesztessenek; sőt abba is, hogy eredetinek ne a latin, hanem a magyar szöveg tekintessék. Ebből folyólag az 1832—36-iki országgyűlésen kimondatott, hogy a királyi táblának és a főtörvényszéknek ítéletei is hazai nyelven fogalmaztassanak. Kimondatott, hogy oly helyeken, hol magyar nyelven mondatnak a szent beszédek, az anyakönyvek is magyarul irassanak. Ugyanez az országgyűlés igtatta törvénybe a magyar játékszint, mint a nemzeti fejlődés és erkölcsi művelődés előmozdítására célzó intézetet.

Senki sem örült e haladásnak őszintébben, mint Wesselényi, a kinek legfőbb célja volt a magyar nemzetiség erősödése és az összes erre szolgáló erőknek egyesítése.

Egyesíteni akarta Erdélyt Magyarországgal közjogi és politikai tekintetben; egyesíteni és összeolvasztani akarta az összes népfajokat, melyek Szent István birodalmában laktak; egyesíteni és összeolvasztani akarta őket érzelemben és nyelvben egyaránt.

És ezt nem erőszakkal, hanem természetes fejlődés útján akarta eszközölni. Első sorban a szellemi fejlődést és a nemzeti közszellemet akarta előmozdítani, mint az alkotmánynak leghathatósabb örét; azután pedig ledöntögetni mindazon válaszfalakat, melyek Magyarország népét egymástól elválasztották. Mikor arról volt a szó, hogy a jobbagyság eltöröltessék és az ország földnépe is az alkotmányosság védsánczai közé fölvétessék, sokan féltek az ebből keletkezhető bonyodalmaktól. Wesselényi is beismerte, hogy a parasztság fölszabadítása veszedelmessé válhatik: de csak azért, mert a nemesség elnyomva és tudatlanságban tartotta.

Keserűen panaszkodik a nemesség embertelensége miatt, és szükségesnek tartja, hogy valaki örökké a fölébe dörögje: «Ha nem akarod, hogy önkény nyomjon, te se nyomj senkit önkényeddel!»

Erősen meg volt győződve a felől, hogy a nemzet ereje csak úgy fog minden viharokkal daczoló hatalommá nőhetni, ha a nép zöme szabaddá és magyarra lesz. Ennek — úgy mond — lassanként kell megtörténnie, de bizonyynyal meg fog történni. Azonban ő ezt egy nagy föltételhez köti. mely kiváló

figyelmünkre méltó. Ez pedig: a megmagyarosodás, vagy a mint ő mondja: megnemzetesülés.

A magyar nemzet csak azoknak adja a fölszabadítást, a nemzeti sorba és jusba való lépést, a kik a nemzet testének valóságos tagjai kívánnak lenni. Ez lesz a legszebb ajándék, melynek adásakor joga lesz föltételeket szabni, s természetesen találja, hogy ezt csak azok kapják, «kik képesek megnemzetesülni, azaz: kik a nemzethez tartoznak, azzal összeolvadnak».

Mi a cél? kérdi Wesselényi.

Az, hogy a csak lakók nemzetté váljanak. A mostani nemzet ezt akarja azon népségekkel végbevinni; ezzel tartozik azoknak. De ha nem kívánja meg tőlök azt, a mi egy föld lakóit polgárokká, nemzet tagjaivá teszi, tudniillik a nemzeti sajátságot, a nemzeti nyelvet: úgy azon nagy és szép célt, hogy őket nemzetté tegye, nem egészen, csak félszegen fogja teljesíteni, mivel valamint a polgárrá válандó embernek a mozogható s cselekvő erőt polgári jussok adják, úgy azon szellem, mely éltet lehel belé s tart benne, egyedül a nemzeti sajátság és a nyelv. Azért nemcsak helyes, hanem igen szükséges is, hogy országunkban csak azon föltét alatt részesüljön a föld népe nemzeti s képviseleti jusokban, hogy valóságos magyar legyen. Azon nemzettel, melylyel egygyé válni akar, s melynek jussaiban is részesülni kíván. egygyé is kell olvadnia.

Ez, úgymond, nem fölötte kirekesztő, nem is kényszerítő mód. Oly nagy, oly fölséges bérnek csak egy nyelv tanulását teszi árául; ez pedig senkinek sem múlja értékét fölül, s a most magyarul nem beszélők s nem magyarok, a mint lassanként magyarosodni kezdenének, úgy kapnának nemzeti jussokat is.

Nagyon valószínű, hogy ily föltétel mellett a más nyelvű pór nép tömegesen tanulta volna meg a magyar nyelvet, a nélkül, hogy a saját anyanyelvét egyszerre elvetette volna. Ezt maga Wesselényi sem várta, mivel e tekintetben Széchenyinek fölfogásában osztozván, inkább a hazafias érzületre fektette a súlyt, mint a beszédre, mert valóban úgy áll a dolog, a mint az mondá, hogy a nyelv pergése nem a szív dobogása; és a legékebben magyarul szóló korántsem magyar még!

A hazaszeretet mindenkiből magyar embert formál, csak legyen a haza bölcs intézkedéseiben sok szeretni való.

A jobbágyság megszüntetéséről és a népnek birtokszerzési joggal való fölruházásáról megindult vitatkozásokban gyakran vettetett föl azon aggályos nézet, hogy ennek következtében idegenek, rácok, görögök és zsidók fognak föl váltani a mostani birtokosokat. Wesselényi nem félt ettől a veszedelemtől. Mert a történelem számtalan példáját mutatja föl annak, hogy az idegen országból jött bevándorlókból sok jó magyar lett. Sok olyan tősgyökeres magyar nemzetség van, melynek ősei, törzsei idegenek voltak. Ott vannak a Hunyadiak, kik királyt adtak a magyar nemzetnek; ott a Zrínyiek, kik közül jeles magyar hazafiak és hadvezérek szerepeltek; ott a Keglevicsek, Wenckheimok, és mások, a kik nagy szolgálatokat tettek a hazának.

Az soha sem baj, ha idegenek költöznek országunkba. Mert oly idegen, ki kevésbbé szabad országból jő hozzánk, még inkább meg tudja becsülni polgári szabadságunkat, mint a benszülött; a szabadabb nemzetnek ideszakadt fia pedig szabad érzést és világos képzetet hoz magával közénk. Mért ne lehetnének a rácok, görögök és zsidók is jó magyar hazafiakká? Lehet, hogy az első vagyonszerzők még ragaszkodni fognak idegen sajátságaikhoz; de utódaik bizonyára jó hazafiakká fognak válni; gyermekeik magyar lelket fognak magokba szívni. A zsidókra nézve azon nézetben volt, hogy azok éppen nem oly rosszak és veszedelmesek, mint a minőknek sokan tartják; de ha ezeknek birtokszerzési joga korainak látszanék, még egy ideig-óraig maradhatnak mostani állapotukban.

Wesselényi úgy volt meggyőződve, hogy ha a törvényhozás, a közigazgatás és törvénykezés, a templom és iskola, a házi nevelés s különösen az asszonyi nem nyelve kizárólag a magyar lesz; ha ez a nyelv csinosíttatik, tökélesbítettik, úgy, hogy tartalmilag velős, formailag izléses szép magyar művek fognak megjelenni, mi által a nemzeti érzés általánossá lesz: akkor nem kell tartani attól, hogy a beszármazó és vásárlás által birtokosokká vált idegen nemzetségek idegenek maradjanak; attól sem kell félni, hogy köznépünk közt a szorgalmasabb svábok vagy tótok a magyarokat birtokaikból kiküszöbölnek. Az általa ajánlott azon mód, hogy csak a magyar nyelv elsajátítása esetén nyerjenek polgárjogot, elég arra, hogy bármely idegen magyarrá legyen. Ő teljesen fölöslegesnek tartja törvény által parancsolni, hogy mindenki tartozék

magyarúl tudni, vagy, hogy a ki nem tud, hivatalba ne léphessen stb.

Ilyen törvények, úgymond, egyfelől gyalázatot hozó bizonyosságok lesznek a jövőben, azt mutatván, hogy törvények s büntető rendszabások voltak szükségesek a magyar anyanyelve tudására szorítani: másfelől ily törvényeket igen is könnyű kijátszani. A kedvezés hamar reá fogandja valakire, hogy magyarul tud, s olyan is könnyen kap erről bizonyosságot, a ki alig kottyant egy-két csigázott magyar szót. A kényszerítésnek csak indirectnek kell lenni; szükségessé s elkerülhetetlenné kell a magyar nyelv tudását tenni. Ez, s nem a törvény szavai fognak mindenkit annak megtanulására sikerrel szorítani.

E kérdésnél ismét kifakad Wesselényi a magyar nemesség ellen, mely eddig semmit sem tett a más nyelvű honfitársak megmagyarosítására. Csak fizesse adóját, végezze robotját, nem bánták, akár törökül beszéljen a köznép; sőt némely nagybirtokos minden gazdasági dolgát idegen nyelven folytatván, ezzel inkább azt terjesztették. Pedig ezek, ha hivatásukat fölfogták volna, apró jutalmazások, iskolai és papi tanítás által igen könnyen eszközölhetnék volna a magyarosítást.

Mindenhez idő kell; különösen pedig egy oly átalakuláshoz, mely századok mulasztásai következtében nagy előítéletek és különféle ségek megszüntetését, s egy életerős nemzetnek újjászületését czélozza.

VIII.

Wesselényi sürgeti az uniót; politikai pereit; eliteltetik. — Kossuthhoz csatlakozik — Széchenyi ellen. — Gräfenbergi ismerőseinek hatása, nemzeti aggodalmai.

Wesselényi a magyar nemzet újjáteremtésére és megerősítésére célzó főntebbi javaslatának az a része, mely a magyarosítás mikéntjére vonatkozott, soha sem került a törvényhozó testület elé; ámbár nem hiányoztak jeles államférfiak, a kik azt helyeselték és pártolták.

De volt neki egy oly javaslata, melynek megvalósításáért rajongott, melytől egyedül várta Erdélynek megmentését és a

magyar nemzetnek biztosítását, ez Erdélynek uniója Magyarországgal.

Az unió nemcsak politikai, hanem kiválóan nemzetiségi jelentőséggel bír. Wesselényi is így fogta föl e kérdést. Semmiről sem volt erősebben meggyőződve, mint arról, hogy Erdély gyöngye kis ország arra, hogy a kényuralomra törekvő bécsi kormányval szemben föl bírja tartani alkotmányát és magyarságát. Az erdélyi országgyűlések teljesen képtelenek voltak az ország alkotmányos jogainak megvédésére. Csak abban látott egyedüli mentőszert, ha ez a különben is Magyarországhoz tartozott fejedelemség ismét egyesül az anyaországgal, mely újabban nagyszerű eredményeket és vívmányokat volt képes fölmutatni a bécsi kormányval szemben.

Mihelyt a pozsonyi országgyűlésnek figyelme Erdély felé fordult, Wesselényi azonnal előlépett egyesítési tervével. És mikor belátta, hogy az még nem valószínűsíthető meg, elhitette a magyar követekkel, hogy Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd és Kővár vidéke Magyarországhoz tartozik; hogy a Lipót-féle; diploma, mely Erdélynek alapjogát képezé, nem törvényes, hogy ennél fogva a nevezett vármegyéket, mint magyarországi megyéket, okvetlenül vissza kell követelni.

A pozsonyi országgyűlés 1836-ban kimondotta a «par-tium» visszacsatolását, a nélkül, hogy ehhez Erdélynek beleegyezését kérte volna.

Mi természetesebb annál, hogy az erdélyi országgyűlés tiltakozott a magyar rendek eljárása ellen, és hogy a kormányzók megakadályozta az egyoldalúlag hozott törvénynek végrehajtását?

Wesselényi fájlalta, hogy az általa fölvetett egyesítési eszmének sok előítéllettel kellett megküzdnie, és hogy még a legmagyarabb erdélyi főurak között is találkoztak sokan, a kik Erdélynek függetlenségét féltvén, idegenkedtek az uniótól. Ő maga keveset tehetett eszméje mellett, mivel a bécsi kormánnyal való összeütközései és pörei miatt kénytelen volt a szereplés teréről kissé visszavonulni.

Még az 1834-ki erdélyi országgyűlésen kezdődött a baj az által, hogy ő kiméretlen szónoklataival maga ellen ingerelte a kormányt, mely az országgyűlési Napló kinyomatására berendezett nyomdáját elkobozta; őt magát pedig pörbe fogta. Valamivel később Magyarországon a szathmári beszédért

idéztetett nótaperbe. Mind a két helyen elítéltetett; épen akkor, mikor Kossuth Lajos is elfogatott a *Törvényhatósági Tudósítások* kiadása miatt!

Így került össze a két hatalmas agitátornak neve a nemzet közvéleménye előtt. Merész küzdelmök a bécsi kormány ellen; közös szenvedések a szabadság szent ügyéért barátokká és a nemzet vértanúivá tette őket. Népszerűségök egyszerre hihetetlen fokra emelkedett.

Wesselényit a magyar királyi Curia börtönre ítélte; de mielőtt büntetése kihirdettetett volna, bekövetkezett a pesti 1838-dik árvíz, a hol ő a mentési munkálatokban tanúsított önfeláldozásával és erőfeszítéseivel az egész nemzet bámulának tárgyává lőn. Ő róla beszélt úgyszólván az egész ország. Vörösmarty *Az árvízi hajós* czímmel gyönyörű költeményben dicsőítette, mikor a Curia ítélete kihirdettetett!

Wesselényinek, a főváros mentőjének, a szólási szabadság merész hőisének akkor kellett a börtönbe mennie, mikor népszerűsége a legmagasabb fokon állott!

A közvélemény fölzúdult üldözői ellen. A kormány érezte a helyzet tragikus voltát és szeretett volna a bajon segíteni. De mivel az ítéletet nem változtathatta meg, rövid börtönzés után értésére adta Wesselényinek, hogy tekintettel szembetegségére, fogságának idejét Gräfenbergben töltheti.

Wesselényi csakugyan eltávozott Gräfenbergbe honnét csak évek múlva tért vissza hazájába, testben és lélekben megviselve, de nem megtörve. Az ország ügyei azontúl is érdekelték, a haza hajában azután is osztozni akart.

Az 1839—40-ki országgyűlésen kihirdetett amnestia következtében Kossuth is kiszabadult börtönéből, s 1841-ben a *Pesti Hírlap* szerkesztőjévé, majd az országos közvélemény vezetőjévé lőn. Wesselényi természetesen Kossuthhoz, az ő marttyársához csatlakozott, a mi aztán még inkább eltávolította őt Széchenyitől, a ki pedig legtöbbet fáradott abban, hogy őt a börtönből kiszabadítsa. Még Gräfenbergben tartózkodott, mikor Széchenyi megírta Kossuth ellen a *Kelet népet* és megtartotta azt a híres akadémiai beszédét, melyben erőlyes szavakban kelt ki az erőszakos magyarosítás ellen.

Wesselényi be sem várva e beszéd teljes szövegének megjelenését, csupán pesti barátainak értesítése alapján egy elhamarkodott *Nyilatkozatot* küldött be a *Pesti Hírlapba*,

Széchenyi ellen. A nagy közönség ebből értesült először arról, hogy a két nagy férfiúnak barátsága ellenségeskedéssé változott. Igaz, hogy Wesselényi csak föltételesen mondotta ki kárhóztató ítéletét Széchenyi beszéde ellen; de a közzé tett nyilatkozatnak minden sora, minden mondása elárulja a szenvedély, a pathos emberét, a ki első pillanatra fölhevül, és azonnal kitör e szavakban: Szegény haza, boldogtalan nemzet! De elárulja azt is — a mit Széchenyi utóbb szemére is lobbantott — hogy mások fölizgatására írta nyilatkozatát; mert csak azon föltétel alatt beszél, ha azok a nézetek, melyek a *Pesti Hírlap* 200. számában foglaltatnak, valóban elmondattak a szóban levő akadémiai gyűlésen.

«Azon állítást — úgy mond — mintha a szláv mozgalom magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozta reactió volna, alaptalannak tartom; hogy az rosszul fedő palást s erőtetett ürügy gyanánt használtatik azon mozgalmak valódi eredete s minősége fedezésére, arról meg vagyok győződve; hogy sem törvényhozás, sem törvényhatóságok, sem egyének tettei azok állításra bevezethető okot nem adtak, állítom s be is merem bizonyítani; hogy azon hamis váddal minket akarnak kül- és belföld előtt gyűlöletessé tenni — s végre, hogy a honunkban s azon kívül létező szláv mozgalmak egész Európát s honunkat nagy veszélylyel fenyegetik, ezt hiszem és vallom.

«Következőleg hiszem, hogy azon helytelen vádnak elismerése nemzetünkre nem érdemlett gyalázat bélyegét süti; — hiszem, hogy azon vádnak közhitté válása azon szent pajzstól fosztana meg, mely leginkább védhet, s mely — ha veszteni kellene is — a nemzet sirját magasztalva fedné, megfosztana tudniillik ügyünknek tiszta fényben állásától; — hiszem továbbá, miszerint azon mozgalmak fenyegető veszélye létezésének tagadása, ébrenlélet legsürgetőbben parancsoló órákban veszélyes elaltatás.

«Ezekre nézve a magyar tudós társaság nyilvános ülésében elnöki székéből mondott beszédet magán nézetnek s véleménynek nem tekinthetvén, s ott a beszélő, nemcsak mint elnök a társasághoz, hanem a közönséghez s egész hazához mintegy a társaság nevében szólván: ezennel ünnepélyesen tiltakozva mondok ellene a közlött nézetekből s állításokból mind annak, mi főlebb elősorolt meggyőződéseimmel s tudomásaimmal ellenkezik. És nyilván kifejezem, miszerint azokat

a magyar tudós társaság létező vagy létezhető nézeteinek vagy állításainak el nem ismerem; merőben tagadom, hogy azon reactoról való állítás megállható s szlávok által ellenünk emelt azon vád rágalomnál egyéb lenne; — tagadom, hogy alkotmányilag szabad szellemű magyart, nemzetisége s nyelve iránti legforróbb buzgalma is, szlávok üldözésére, vagy ezek elleni gyűlölségre bírna s bírhatna; — és határozottan állítom, hogy valamint azok, kik nemzetiségünket az idegen fajúak s ajkúak elleni erőszak által akarnák emelni vagy terjesztetni, jog s ész ellen vétkeznek: úgy mind az, ki a magyar nyelv s nemzetiség ellen törekszik, s azon mozgalmakat pártolja s előmozdítja; — tudva vagy nem tudva — legszentebb érdekeinknek ellensége . . . »

E nyilatkozat Széchenyinek alkalmat adott arra, hogy Wesselényiről öt cikket írjon Helmeczi lapjába, a *Jelenkor*-ba, melyekben eltérő nézeteiknek mintegy történetét beszéli el. Sajnálataát fejezi ki, hogy egykori hű barátja elítéli őt, mielőtt beszédét olvashatta volna, s mielőtt személyesen meggyőződött volna a tény állásról. Ily körülmények között jogosabban ő sóhajtott föl: Oh szegény haza, oh boldogtalan nemzet, hol így alkalmazzák az emberiség jussait! . . . Végül az utolsó cikkben kedélyes hangon felszólítja Wesselényit, hogy «szövetkezzék ismét vele, s működjenek együtt, támogatva egymást, mint sánta a világtalant . . . »

Azonban Wesselényinek nem volt kedve se a kedélyességhez, se a komoly vitatkozáshoz. Meghasonlott kedélyhangulattal vonult vissza a nyilvános élet színpadáról; de ekkor sem egészen. A közéletben való szereplésről nem bírt lemondani, a mi kétségen kívül csak fokozta csalódásait; mert a politikai téren csakhamar más eszmék és más vezérek merültek föl, a kik mellett néki háttérbe kellett szorúlnia.

Azonban a csalódások e korszaka is tanulságos reá és az országra nézve, különösen a nemzetiségi kérdés fejlődése tekintetében.

A gräfenbergi gyógyintézetben töltött ideje alatt sokat gondolkozott Magyarország helyzete- és jövőjéről. A magány igen alkalmas a politikai böleselkedésre. A politikai pártharczoktól távol módjában volt az eszmék magaslatáról szemlélni a fejleményeket — s ezek között különösen a nemzetiségi

kérdésnek veszélyeit és mélységeit. A mint tisztultak nézetei, úgy nőttek aggodalmai is.

S vajon mi idézte elő lelkében ezt a nagy változást?

Az idegenekkel való személyes érintkezés. Ugyanis a gräfenbergi gyógyintézetben több előkelő és főrangú szláv és oláh emberrel jött ismeretségbe. A társalgás rendesen politikai kérdésekről folyt — és mert Wesselényi úgy volt ismerve, mint szabad eszmék hőse és mátyrja, szinte lehetetlen volt elkerülni a magyaroknak a szláv és román nép iránt követet eljárását.

Wesselényi rendületlen meggyőződéssel védelmezte nemzetének jogait; és a magyar törvényhozásnak eljárását; de mint nemes szívű és igazságszerető férfiú, nem zárkozhatott el szláv és román társainak ellenvetéseitől. Belátta például azt, hogy a nyelv és nemzetiség eszméjének következetes ápolása a nyelvrokonság szerinti csoportosulásokra és az eddigi történelmi fejleményeknek fölbomlására vezet. Nem tagadhatta el, hogy a nemzetiségi eszmének gyakorlati megvalósítása nem képzelhető másként, mint hogy például a német nemzetiséghez, szláv nemzetiséghez, olasz és más nemzetiségekhez tartozó népek előbb-utóbb külön-külön egyesülni fognak.

Lesz egységes Németország, melybe az összes német tartományoknak olvadniok kell.

Lesz egységes Olaszország, melybe az összes olasz tartományoknak olvadniok kell.

Lesz egységes szláv birodalom, román birodalom stb. stb.

De mi lesz akkor Magyarországból? Kivel fog az és miként összeolvadni?

Az ilyen vitatkozások napról napra komorabbá tették Wesselényit, a ki különben is rettegett az úgynevezett keleti kérdésnek reánk nézve kedvezőtlen megoldásától. Mint erdélyi ember, nem tudott szabadulni a dacoromanismus veszedelmének gondolatától. Ha az oláh bojárok nem idézték volna is föl emlékezetében az oláh historikusoktól pengetett római származás legendáját, az erdélyi viszonyoknak ismerete elég okot szolgáltatott a jövőtől való félelemre.

Wesselényi, a kinek családi hagyományához tartozott a „szenvedni igen, de félni nem», e kérdéseknél félni kezdett a dacoromán propaganda romboló hatásától. A közel jövőben

látni vélte a fiatal román papok, tanítók és ügyvédek izgatásait oly irányban, hogy minden oláh ajkú népek összeolvadjanak egy új és szabad Dacoromániába, melynek határai Bessarabia szélétől, Erdély belefoglalásával, egész a Tiszáig és Marosig terjednének.

Ezért forgatta fejében és sürgette Erdélynek unióját Magyarországgal; ezért ment tovább gondolatában az egész osztrák birodalom helyzetének és sorsának mérlegelésére, keresve a módokat arra, miként lehetne a keleti népeknek conföderatióját, és az osztrák monarchiának fölbomlását megakadályozni.

Kétségtelen dolog, hogy Wesselényinek az előtt is voltak e részben aggodalmai. Sokszor kifejezést is adott azoknak; utalt azon eljárás veszélyességére, hogy az oláh nép nevelésével nem törődik a magyar. De a közvélemény erről hallani sem akart.

Erdély államférfiai, kormánypárti és ellenzéki követei egyiránt «rémlátásnak» tartották Wesselényinek az oláhokra vonatkozó nézeteit. Pedig a veszély komoly volt. A gyorsan következő események, fájdalom, csakhamar igazolták, hogy Wesselényi aggodalmai alaposak voltak; ellenben a rendek közönye a politikai éretlenség és rövidlátás bűnéből eredett.

A politikai eszmék áramlatában csak kevesen foglalkoztak azon kérdéssel, hogy: mi lesz Magyarországból, ha tovább is a szenvedélytől és a népszerűsködés mámorától vezettetik?!

Wesselényi mikor heves vérét a csapások lelohasztották, elmélyedett e nagy kérdésbe, és egy nevezetes röpiratban figyelmeztette honfitársait a hazát fenyegető veszedelemre.

IX.

Wesselényi «Szózata» a szlávok felől fenyegető veszély ügyében. — Az ősök mulasztásai, bűnei. — A nemzetiségi eszme. — A panszlavizmus veszélyessége. — A magyar nyelv.

Wesselényinek politikai egyéniségét és eszméinek láncolatát, kapcsolatát, csak az fogja kellőleg méltányolni, aki az ő Szózatát a magyar és szláv nemzetiség ügyében áttanulmányozza.

Emű, melyet szerzője szembaja miatt már tollba mondott, 1843-ban jelent meg; oly időben, mikor a nemzetiségi viták országszerte lapokban, röpiratokban és társalgási termekben szenvedélyesen folytak.

A kornak jellemzéséhez érdekes adalékul szolgál az a körülmény, hogy Wesselényinek e jeles művét a közönség nem méltányolta kellőleg. Divattá lett, mindent mellőzni és ócsárolni, a mi nem igazat.

Ki is hallgatott volna a józan hazafiság és böles mérséklet szavára akkor, mikor a közvélemény a lelkesedés mámorában csak új izgatásban talált gyönyört, csak dagályos szavakban látott hazafiságot?

Wesselényi keserűen tapasztalta, hogy vele is csak az történik, a mi nagynevű barátjával, Széchenyivel történt; és a mi történni szokott mindazokkal, a kik az ár ellen úszni akarnak és mernek. Mihelyest nem az érzelemhez, hanem a rideg észhez szólt; mihelyest nem izgatott, hanem csillapított — azonnal népszerűtlenné vált.

A magyar nemzetnek hibája volt a negyvenes évek nagy napjaiban, hogy a saját apostolainak böles intelmét nem fogadta be. Gyanússá lett a legnagyobb magyar is, mihelyt a nemzet gyöngéinek hiúságának nem hízelt, vagy az az üres jelszavak veszélyes következményeire figyelmeztetni merészelt.

Wesselényi, vagy a mint magát nevezni szerette, a «polgári halott», a ki «lelki testi csapások és akadályok által hatásköréből kivette, a cselekvéstől elzárva és száműzve, nincs többé mint élő tag nemzete családjában, és csak képe létezik már honfitársai között,» — ez a gräfenbergi száműzött «aggódni kezd Nyugot-Európa jövődjé és a keleti ügyek bonyodalmai miatt. Félelemmel töltik el az osztrák birodalom fölött összevonuló felhők — és rettegve tekint Magyarországra, mint azon térre, hol képzelete szerint, elébb-utóbb a civilisatio sorsa fog nagy világcsaták és népmozgalmak közt eldöntetni.

A szabadság és az imádott hon szeretete mindig sötétebb sejtelmekkel ostromolják; le van verve annak kinteljes érzete miatt, hogy a közelgő veszély elhárítására mitsem tehet, s hogy ő már csak egy emlék, egy kép a múltból. De miként az ősképekről regék beszélnek, hogy azok, midőn balsors és veszély

fenyegette szeretett családjokat, megszólamlottak; úgy ő is — mintegy sirja széléről szólal föl, és kísérteties hangon kiáltja; «Veszély fenyeget, oh hon, veszély olyan, minő még soha sem fenyegetett!... «mert jaj és fájdalom! a fenyegető veszély már csaknem elkövetkezett és bajosan kikerülhető.»

Elmondja aztán a veszély eredetét, okait, európai jelentőségét; elmondja az éjszaki óriás, az orosz hatalom, fenyegető voltát, és az ellene való védekezésnek módját, különösen Magyarország érdekében.

Ma már sok elmúlt azon veszélyekből, melyeket Wesselényinek éles szeme a negyvenes évek elején látott. Megszűnt a néptömegeknek a nemesség általi elnyomtatása; megszűnt a főúri és nemesi kiváltságoknak legnagyobb része; megszűnt az osztrák hatalomnak abszolút uralkodása. De nem szűnt meg a különféle ajkú nemzetiségeknek nem annyira egymás elleni, mint inkább a magyarok elleni ellenséges indulata. És e tekintetben még ma is nagyérdekűek, tanulságosak és figyelemre méltók azon szavak, melyeket ő ezelőtt egy félszázaddal hangoztatott.

Sok keserű igazságot mond el öseinkről, a kik nem törődtek a nemzet egységével.

Kárhoztatja a nemzetet és annak királyait, hogy évszázadokon át semmit sem tettek a magyar nemzetiség érdekében. Megfoghatatlan rövidlátással, szűkkeblűséggel, sőt vaksággal vádolja őket.

Nemzeti királyaink közül — úgymond — még azok is, kik külső háborúk és veszélyek által nem akadályoztattak; még olyanok is, kiknek nagyra termett jellemöktől és bölcseségöktől várni s követelni lehetett volna: Nagy Lajos és Mátyás sem tettek semmit is a nemzetiség terjesztésére. Mi könnyű lett volna akkor a magyar nyelvet a törvénykezés és törvényhozás nyelvévé tenni!

A múlt század végéig törvényeink halmazában egyet sem találunk, mely a nemzetiség ügyének fölkarolását sürgetné. Ezt Wesselényi nemzeti bűnnek nevezi; de még inkább megbotránkozik azon, hogy a törvényhatóságok is teljesen parlagon hagyták azt a mezőt, melyen oly sok tenni való lett volna! «Boldog Isten! — így kiált föl — ha nagyuraink, kik minden kigondolhatóra annyit és oly tömérdeket pazaroltak, csak bármi keveset fordítottak volna tót, sváb, orosz, oláh,

rác stb. helységeikben a magyar nyelv behozatalára . . . mennyivel kevesebb magyarul nem tudó. idegen lakos és helység lenne most . . .!»

«De gazdagjaink hatalmasaink a helyett, hogy idegen-ajkú helységeiket s jobbágyaikat magyarosították volna — önmagokat is ki engedték magyarságukból vetköztetni; nagyobbára gyáva, korcs majmökká váltak volt . . .»

Ezt a bünt, ezt a mulasztást újabban nehéz helyrehozni. Ezt érezte 48 előtt az egész nemzet, s talán ebből magyarázható ki azon nagy mohóság és az a mindent elragadó lelkesedés, melylyel az alkotmány javításának és a nemzetiség kifejtésének nagy munkájához fogott.

Wesselényi szépen fejt ki a második fejezetben, hogy különböző korok és nemzetek, különböző eszméktől lelkésítették. Egyszer a polgári erények, máskor a hadi dicsőség; egyszer az alkotmány és polgári szabadság, máskor a vallás- és lelkiismeret-szabadság; egyszer a tudomány, máskor a művészet eszméi foglalkoztatták az elméket. A jelenkornak — úgy mond — legsajátságosabb s legkitünőbb jellege: a nemzetiségek kifejlődése, s nemzeti önállást célzó törekvés.»

Ezt a civilisatio idézte elő; tehát nem lehet kárhoztatni. A baj és veszedelem ott kezdődött, hogy a civilisatio nem tartott egyenlő lépést a népek értelmi fejlődésével.

Egész néptömegek és nemzetek maradtak a művelődésnek alacsony fokán; s nem voltak képesek fölemelkedni a civilisatio azon magaslatára, mely másoknak velök született természetes jogát tisztelni tanítja; mely arra kényszeríti, hogy mindenki az embert megbecsülje, és a jogok egyenlőségét és közösségét elismerje.

Ez idézte elő a küzdelmet. Mások jogainak elkobzása, a hatalomnak erőszakos megszerzése és bitorlása, mások elnyomására való jogtalan fölhasználása okozza a viszálykodások és dulakodások legfőbb okait. Az emberi kapzsiság, ravaszság és gyűlölet pártokra szaggatja a társadalmat, s megakadályozza a csendes haladást. Azért arra kell törekedni, hogy a jogegyenlőség érzete fölébresztessék és a politikai életbe átültetessék.

A jogegyenlőség utáni törekvéssel szoros kapcsolatban fejtett ki a nemzeti érzés.

Csakhogy, míg az alkotmányhoz való hűség és polgári

egyenjogúság inkább az ész követelménye, addig a nemzetiséghez való ragaszkodás inkább az érzelemből ered. Onnét van, hogy ez utóbbi a mint egyrészt a legmagasztosabb tettek elkövetésére lelkesít, úgy másrészt könnyen szül ábrándot, túlzást és tévedést.

A nemzeti érzés — mondja Wesselényi — a hazaszere tetnek poezise. Ha egy honban, egy alkotmány alatt többféle nemzetek vannak, már ez szerencsétlenség azért, mert a szív vonzalmának tárgya különböző lévén, a hazafias érzelem is megoszlik. De a mint a nyelv csak eszköz arra, hogy az emberek megértsék egymást, úgy a nemzetiség ápolása sem lehet a legfőbb cél, melyre valamely nemzetnek törekednie kell. A főcél a szellemi és anyagi jólét, s annak minél szélesebb körben való biztosítása. Ezt mindenkor hangsúlyozni kell, mert a bajoknak legnagyobb része onnan származik, hogy az emberek fölcserelik a célt az eszközzel és a nemzetiségi eszmét tették uralkodóvá.

E balhiedelmet megerősítették és általánosan fölkarolt eszmévé tették azon európai nagy események, melyek a francia forradalom elejétől kezdve annak befejezéséig a nemzetek alapjait megrendítették.

A nemzeti nagyság és dicsőség eszméje lelkesítette a nagy francia nemzet katonaságát, midőn Európaszerte körülhordozá diadalmas zászlait. Ez eszméket kapcsolták össze a szabadság, az egyenlőség és testvériség nagy eszméivel, és előidézték a felséges és undok eseményeknek oly zavarát, a minőre az emberiség alig tud visszaemlékezni.

A forradalom folyama alatt megtámadott és fenyegetett nemzetek nemzetiségöket látták megalázva; és majd egyenként majd szövetkezve kétségbeesetten védelmezték azt. A nemzeti érzelem fölguyjtása volt azon eszköz, melylyel Európa nemzetei kivívták szabadságukat. És mert Napoleonnak győzhetetlennek látszó hadai Moszkvában aláztattak meg, Ruriknak fiai úgy tunket föl, mint az európai népek fölszabadítói, mint a nemzetiségnek leghatalmasabb bajnokai.

Wesselényi szépen fejti ki a panslavismusnak eredetét és veszedelmes voltát. (45—59. l.) Hivatkozik Miklós czárnak azon jellemző szavaira, melyeket a varsói küldöttségnek mondott: «Nem vagytok többé lengvelek, hanem szlávok, az oroszok testvérei. Úgy szólok hozzátok, mint minden oro-

szok czárja: nemsokára többi szláv rokonaitokhoz is úgy fogok szólani, mint minden eredeti birtokainknak ura. Ismerjétek meg Oroszország dicsvágyának s az enyimnek valódi irányát! Birodalman magában hordja jövő nagyságának csiráját.»

E szavakban meg volt mondva, mire törekszik az orosz czár. A szláv eredetű népek azt csakhamar megértették; és a hol nem értették volna meg, oda elmentek az orosz emissariusok, a kik azt kézzel foghatólag megmagyarázták.

És nemcsak a szlávok, hanem az óhitű görögök és oláhok is az orosz czárban látták fölszabadítójukat. Mert a vallás egysége épen oly erős kapcsolatot képez a népek között, mint a nyelv egysége.

Az orosz szláv propaganda mellett keletkezett a lengyel szláv propaganda, akkor, mikor Lengyelország leveretett, s fiai Európában elszórtan a többi nemzetek rokonszenvét szerezték meg magoknak, és szerencsétlen nemzetöknek. Ennek is az volt a célja, mint amannak, tudniillik: szétrobbantása azon európai államoknak, melyek hitők szerint szláv népeket tartanak elnyomva. Ezek pedig Orosz, Török, Osztrák, Magyar és Poroszországok voltak, melyeknek abszolút hatalmi romjain alkotmányos szláv országokat akartak fölláttatni. «Egy roppant szláv köztársaság, vagy föderatív monarchiák, eszméje lett a bálvány, melynek milliók áldozák fohászaikat, készek azért szívóknak vérért is ontani.»

A viszonyokat ismerő államférfiak azonban tudták, hogy a szláv nemzetek között óriási nagy az érdekellentét; hogy nyelveikben is oly nagy eltérések vannak, hogy alig értik meg egymást. Ezeket tehát államilag egyesíteni a nemzeti eszme terjesztése ellenére sem remélték. Mindazáltal jól esett az minden szlávnak, mikor hallotta vezéreitől, hogy ők Európa leghatalmasabb és legkiterjedtebb nemzete, s hogy a jövő az övék.

Nagy fontosságú tényező volt az a tény is, hogy a hetven millióra számított szláv népek sehol sem éltek külön független alkotmányos életet. A muszka maga a korlátlan hatalom megtestesülése; a lengyelek megsemmisítve; a csehek, szlovének, vendek, tótok, és horvátok az osztrák császárság abszolút hatalma alatt nyögtek. Annál élénkebb volt azonban valamennyinél a történelmi nagy múlt iránti fogékonyság.

«Hajdankorukból nagyszerű képek, egykori hatalom és fény, annyi szenvedések, a rajtok és ellenők elkövetett helytelenség és erőszak; sok nagy tett vagy szenvedés által kijelölt eldöd — mind annyi emlék, mely buzdítólag s szemrehányólag lelkesít, s tette szólít föl.»

Ez összetartó szellem pedig leginkább irodalmi úton terjesztethetett. «Literaturájok lett azon főeszköz, s ennek művelése azon ürügy, mely alatt politikai nézeteik előmozdítottak és fejlesztettek . . . Ez ürügy alatt volt e párt képes titkos szövetségét s munkálatait terjeszteni és sikerrel folytatni oly országokban is, hol különben minden szövetkezéstől oly határtalanul félnek» . . .

A magyarországi panslavismus is irodalmi úton jött létre.

Kollár *Slavy Dcerája* többet tett a panslavismus eszméjének erősítésére, mint Miklós cárnak hatalma.

Ez a mozgalom nem a magyar törvényhozás tényei által jött létre; azt úgy kell fölfogni, mint a világesemények következtében kifejlődött korszellem természetes szüleményeit. Wesselényi is határozottan tagadja, mintha a magyarországi szláv mozgalom csak reactio volna a magyar nyelv ellen. Fölsorolja a magyar nyelvre vonatkozó törvényeket és fölkiált: «ítéljen bárki; van-e ezekben rögtönzés és elsietés, másfelől erőszak, vagy az idegen ajkúak — jelesen a szláv nyelv ellen valami, vagy azon nemzetiség elnyomása?»

A magyar nyelvnek hivatalossá tételével semmiféle élő nyelv nem mellőztetett vagy szorítottatott háttérbe, csak a holt latin nyelv, melynek nem volt nemzete. «Az, mint minden holt nyelv, senkié és mindené.»

Wesselényi érdekesen védelmezi a magyar törvényhozást az erőszak vádjai ellen. Statisztikai adatokkal mutatja ki, hogy, a míg latin volt a törvények nyelve, addig csak hatvan ezer ember érthette meg; a magyar nyelv behozatalával pedig négy milliónál többnek tétetett érthetővé. A szlávokra nézve éppen úgy áll a dolog, mint állott azelőtt. A ki eddig értette a törvényt, az ezután is értheti. A latin nyelv megtanulása nem volt könnyebb, mint a magyar nyelv megtanulása. A szláv nyelv művelése pedig sehol sem tiltatik . . .

«Ha a magyar nyelv tanítása körül lépések tétettek, az azon kívül, hogy nemzeti s törvényes kötelesség, éppen a szlávok

s más idegen nyelvűek iránti tartozásnak is teljesítése; mert a nemcsak hasznos, hanem szükségessé vált magyar nyelvre, az ezt nemtudókat tanítani, egyenesen ezeknek érdekében való cselekvés és épen az lenne botrány, s valódi kegyetlenség, ha az annyira szükségessé lenni kellett s azzá is lett magyar nyelv megtanulásától idegen ajkú honosaink eltiltatnának. Ha van a szlávoknak a nyelv tekintetében helyes panaszra okuk, úgy az épen abban fekszik, miszerint a magyar nyelv megtanulhatása nincs eléggé könnyítve, s arra nincs elegendő mód nyitva» . . .

ZSILINSZKY MIHÁLY.

A MAGYAR SHAKSPERE - KIADÁS PÁRTFOGÓ- JÁRÓL. *)

Emlékezés Tomorira.

A nemes életű férfiú, kinek java-korabeli hű arczképével ékesítettük mai közülésünk emelvényét, nem tartozott a hazai költészet és széptudományok közvetlen művelői s Társaságunk író-tagjai közé; de mivel műizlésével s a nagynemű szépnak hő szeretetével áldozó hazafiság párosult természetében: mégis maradandólag gyarapította a Kisfaludy - Társaság irodalmi érdemeit s megszerezte annak egyik soha el nem vitatható dicsőségét.

Nem fenhéjázás tőlem, ha e nagy szót mertem használni: dicsőség. Évlapjaink és ma már jókora könyvtárt tevő egyéb kiadásaink tesznek tanúbizonytságot arról, hogy az újabbkori magyar irodalom és közizlés fejlesztésében, sőt általában a magyar ész történetében, a Kisfaludy-Társaságnak eléggé dicsőséges fejezet jut. Köszönheti ezt részben a jó szerencse kedvezésének, részben kebelében működött, egymást követő számos kiváló tehetség fényének, részben pedig a vállvetett munkásság termékenyítő erejének.

Azt, hogy 1847-ben, a verses beszély pályázatán, Arany János — a mint Petőfi írta — „tűzokádó gyanánt tenger mélységéből egyszerre bukkant ki,» bizonyára csupán a gondviselés jókedvű ajándokának tekinthetjük; valamint azt is, hogy alig több, mint egy évtized múltán, a Társaság körében Arany Jánosnak szintén volt alkalmja bemutatni egy addig

---

*) Felolvasás a Kisfaludy-Társaság 48. közülésén, 1895 febr. 10.

teljesen ismeretlen, mély elméjű és magas szárnyalású nagy költőt: Madach Imrét, *Az ember tragédiájával*, mely hatalmas tenyészetű sziget gyanánt épen úgy tenger mélységéből egyszerre bukkant ki. De hogy e nagyok is a Kisfaludy-Társaságot keresték föl nagyméretű első műveikkel s utóbb teljes kedvvel lettek annak munkás, buzgó tagjaivá, az már az ott folyvást és hagyományosan működött szellem érdeme.

Ez a szellem mindig termékenyítőleg kívánt hatni értekezéseivel, bírálataival s ama sokféle kiadásaiával, melyek egyfelől a széptani és világirodalmi ismereteket törekedtek alapossá és széleskörűvé tenni, eredeti íróinkban pedig a nemzeti szellem, sajátosság és magyar formák iránti becsvágyat fokozni és általánosítani; másfelől az olvasó közönség ízlését számos mintamű és széptani dolgozat kiadásával nemesíteni. Midőn lángelméjű költők által a negyvenes évek folytán méltó uralomra kapott a népköltészet forrásaiból mégtisztult és megerősült hazai szépirodalom, mely addig sok részben idegen szellem és formák nyügeitől szenvedt: e Társaság egyik lényeges föladatának tekintette azon tiszta és gazdag forrás termékeit: a népdalokat és meséket vaskos kötetekben adni az írók és olvasók kezébe s elméleti fejtegetésekben is hirdetni a nemzeti jellegnek, a sajátos eredetiségnek megbecsülhetetlen voltát. Mikor pedig újabb nemzeti költőink epigonjai a népiesség túltengésében keresték műveik kapósságát és szakítva a művészettel, már-már a póriasságnak tártak kaput, akkor e társaság világirodalmi remekiek fordíttatása által törekedett meggyőzni írókat és olvasókat arról, hogy a nemzeti eszjárásnak összhangban kell maradnia a művészet általános törvényeivel, melyeknek legelső követelése a jó ízlés. E Társaság tehát, midőn úgy az elmélet útján, mint költészeti példányok kinyomatásával maradandó becsű könyvekkel gyarapította irodalmunkat, egyszersmind az elmék és ízlés helyes irányozásával korszerűleg szolgálta a szépirodalom nagy érdekét.

Műfordításainak bő sorozatában bizonyára alig mutat-hat valamire nagyobb meglepéssel és jogosabb büszkeséggel, mint az *első magyar Shakspere teljes gyűjteményére*, melyhez nem csupán a jó szerencse kedvezéséből, hanem egyszersmind saját buzgó munkásságának érdeméből jutott. Áldozatra kész pártfogót kétséggel a jó sors adott hozzá, de a létre-

hozás szellemi sikere a fordítók s a bírálók buzgóságának és képességének érett gyümölcse. A nemes pártfogoló nem boldogúlhatott volna kitűzött magas czéljának elérésében e buzgóság és e képességek nélkül; valamint a legkitünőbb műfordítók is reménytelenül vállalkoztak volna akkor még a nagy munkára, ha nem akad lelkes, bőkezű mæcenás, ki munkájukat tiszteletdíjban részesíti és halogatás nélkül kinyomatja. Ez időben a Kisfaludy-Társaságnak nem volt még olyan nagy alaptökéje, hogy ilyen kiadás költségét megbírhatta volna, talán még az esetben sem, ha egyéb föladatainak teljesítését pár évre fölfüggeszti; magán kiadót pedig lehetetlen lett volna találni a tizenkilencz kötet kiadásával járó tetemes költségre, mert hisz akkoriban még a színházba járó művelt emberek közt is számosan voltak, kik a régi remek színműveket e gúnyoros tréfával jellemezték: classikus darab az, melynek előadásakor több ember van a színpadon, mint a nézőtérén. Azóta e tekintetben is nagy a haladás. Ma már országszerte ugyancsak megszaporodott az olyan komoly műértők száma, kik Shakspere-ől azt tartják, mit az öreg Dumas mondott, hogy ez a költő az, ki Isten után a legtöbbet teremtett. Sőt a múlt évtizedben már akadt erős becsvágvú könyvkiadó is, ki, hogy a magyar Shakspere tulajdonjogát megszerezhesse, a Társaságnak készséggel fizetett ezereket, s bár azóta képes és aranyos pompájú, albumszerű könyvekben állította ki a brit géniusz magyarra fordított szindarabjait, még e nagyköltségű vállalatát sem tapasztalta anyagilag hálátlannak.

De ez az öröndetes változás is az első kiadás eleven hatásának tulajdonítható, mint a mely sokkal hűbb, igazibb és hódítóbb Shakspere-t juttatott a színpad néző közönsége elé s hamisítatlanul teljes Shakspere-t adott az olvasó világ kezébe s így a legegyszerűsebb úton járult a Shakspere-kultusz elterjedéséhez.

Mi sem mutathatja ki meggyőzőbben a teljes Shakspere létrehozásának jelentőségét és egyszersmint nehézségeit, mintha visszatekintünk a hosszú időre, melyben a legnagyobb dráma-költő meghonosításának eszméje még csak egyesek hő vágyában s fogyatékos törekvéseiben nyilvánult.

A magyar szellem — hiába nevezgették és nevezgetik nemzetünket ma is annak gyűlölködő ellenségei ázsiai bar-

bárnak, — eszmék és irányok, nagy vívmányok és találmányok elsajátításában még a régi századok folytán is eleven fogékonyságú volt. Történelmi tényként van följegyezve, hogy Erdélyben előbb volt papírgyár — vagyis akkori primitív állapotában úgy nevezett «papírmalom», — mint Angolországban. Könyvnyomtató intézetek is föltalálásuk után aránylag rövid időre keletkeztek hazánk földjén. A hitújítás szintén korán lelt utat mi hozzánk a német földről, hogy aztán a kereszténység örök könyve is: a biblia, magyar fordítókra találjon. Sőt, noha a magyar színpad keletkezése és magyar irodalmunk újjá születése nem valami régi keletűek s kevéssel idősebbek egy évszázadnál, mely hátramaradást nagyon könnyű szerrel kimagyarázhatunk ama nyomasztó s a felsőbb rétegeket nemzetietlenítő közviszonyokkal, melyek közt a magyar ízlés és fogékonyság nagyon szűk körre szorult, mégis, mihelyt magyar színészek kezdtek játszani és színre alkalmazók fordítani, Shakspeare színházi és irodalmi indigenátusára csakhamar megtörténtek az első lépések. *Hamletet* és *Romeot* már a múlt század végén előadták Debreczenben és Kolozsvárt. És hogy e darabok — még megzsugorított, csonkított formájukban is — kedvelté tették a költő nevét a magyar színházi közönség előtt, bizonyítja az a furfang, hogy néhol vidéki társaságok e nevet már csaletéül is kezdték használni, s 1812-ben Kolozsvárt a Kratter *Mentsikow Sándorját* s 1835-ben Nagyváradon a Goethe *Clavigóját* is, mint Shakspeare műveit hirdették a színlapokon.

De Shakspeare meghonosításában színészek és fordítók nem az eredeti forrásból meritve fáradtak, hanem német átdolgozások, gyakran fordítások nyomán haladtak. De ez nemcsak nálunk történt így. Kivéve a francziákat, kiknek e tekintetben Voltaire volt az útmutatójuk, a múlt század e hatalmas irodalmi diktátora, ki első hívta föl nemzete figyelmét a brit nagy tragikusára, és mikor később őt magát ócsárolta is, műveit ugyancsak kiaknáztá saját szomorújátékainak emelésére, a legtöbb irodalom számára németek ásták ki a shakspeare-i aranybányát azon vastag, kemény, köves réteg alól, mely alá a puritánság komor erélyű szelleme temette. E hatalmas puritánságnak ugyanis könyvül elég volt a biblia, költeményekül a zsoltárok s lelki épülés hajlékául a templom; míg a színházakat, minden egyéb mulatozással együtt, csupán az

erős jellem és férfias komolyság szétlazító metelyének tartotta. Nálunknál sokkal előrehaladottabb nemzetek irodalmában is hosszú időig sejtetem sem volt arról, hogy a lángésznek mily gazdag kincstára pihen a brit földön eltakarva, gyümölcsözés nélkül, csupán egyes költőktől, irodalmi bűvároktól s néhány erős értelmű színművésztől ismerve.

Társaságunk egykori kiváló elméjű és finom műveltségű titkára: Greguss Ágost, a tudományos Akadémia megbízásából megírva *Shakspeare pályája* című becses könyvét, szól abban e rengeteg szellemű költő elterjedéséről is s megjegyzi, hogy a Wieland és Eschenburg fordítása ép akkortájban jelent meg Németországban, mikor a költő neve, saját honában, Garrick színművészi és Johnson Sámuel írói buzgólkodásából újra népszerűvé lett s csak ez idő óta ment teljesebbé Shakspereről az, a mit Mirabeau a francia forradalomról jó-solt, hogy a földet körüljárja. A németeknél Shakspeare igaz ismerete és elterjedése azonban csak 1759-ben, a Lessing mélyreható fejtegetéseivel kezdődik; de ott is a teljes Shakspeare-kiadás még azután harmincznyolcz esztendővel, 1797-ben indult meg, az első kötetben *Romeo és Juliával* s a *Szent-ivánéji álommal*. Ez a Schlegel és Tieck kiadása, melynek jeles voltát az ott azóta létrejött hasonló vállalkozások sem birtak egészen elhomályosítani.

Tizenegy esztendővel előbb, 1786-ban, látott napvilágot a legelső shakspeare-i darab magyarul Pozsonyban. Ez a *Romeo és Julia* volt, melyet fordítója, Kún Szabó Sándor, a címlapon «polgári szomorújáték»-nak nevezett. Nem merítette azt első forrásból, hanem lefordította a Weise-féle össze-vissza bénított átdolgozást, mely a színpadnak és az akkori izlésnek vélt szolgálni, midőn a megragadó tragédiát elnyomorította. A Kazinczy Ferencz 1790-diki *Hamletje* is a Schröder-féle német színpadi átdolgozás alapján készült. Sőt még a nemzeti színház két első évtizedében színre került Shakspeare-művek legnagyobb része is csak német színre-alkalmazások fordításai. Eredetiből vett s egyúttal az eredetihez méltó magyar műfordítás legelőször 1839-ben jött létre: a Vörösmarty *Julius Caesarja*. A legelső írónk pedig, ki teljes magyar Shakspeare kiadására gondolt: Döbrentei Gábor volt, de az ő vállalkozásából csupán egy kötet jelent meg: *Macbeth*, eredetiből merítve és jegyzetekkel ellátva; de a színpadi hasz-

nálat szempontjából megrövidítve, bár e kötetben a kihagyott részek is gondosan mellékelve vannak. Sajátságos irodalmi tény, hogy másfél évtizeddel utóbb egy fiatal nőnek, egyetemünk akkori franczia tanára leányának — utóbb a költő Adorján Boldizsár nejének — Lemouton Emiliának jutott eszébe az erejét nagyon túlszárnyaló vállalkozás, hogy Shakspeare műveit egymás után lefordítsa. A tragédiákhoz nyúlani nem merészelt, gondolva, hogy a szenvedélyek hevénél kifejezésére az ő nyelve nem lesz elégséges s így csupán vígjátékokat és reggi színműveket adott ki öt füzetben, prózában. A *Viharon* kezdte s a *Szeget szeggel* vígjáték után megállt, azt bizonyítva be csupán, hogy a vidámság játszi kifejezéseivel és a tündéres enyelgés hű visszatükrözéséhez is az kellene, a mivel ő nem bír: bevégezett nyelvművészet.

Egészen másféle várakozást ébreszthetett, 1848 legelején, az emlékeztető vállalkozás, melyre az a nagy költői triumviratus szövetkezett, minőhöz hasonlót a gondviselés jó kedve sem adhat egyhamar a magyarnak. Vörösmarty, Petőfi és Arany egyesültek, hogy válllvetve ajándékozzák meg nemzetünket Shakspeare drámai kincseivel. De e vállalatból is csak egy füzet jelenhetett meg: a Petőfi *Coriolanusa*. A folytatásnak útját állta az a nagy politikai és harci zivatar: a forradalom, mely nem lehetett kedvező a költészet békés munkáira. Csöndes, nyugodt viszonyok közt pedig ez a vállalkozás jó eredménnyel járhatott volna, mert három ilyen nagy költő nevének varázsa talán akkor is fölbuzdítja a hazai értelmiséget annyira, hogy e nehéz munka némileg jutalmazóvá és a kiadás lehetővé váljon.

De úgy akarta a végzet, hogy még másfél évtizedig várjunk a biztosított magyar Shakspeare-kiadás megindítására. A Kún Szabó Sándor ferde német szövegből merített *Romeo*jának megjelenése után hetvenöt esztendőnek kellett letelnie, midőn a magyar könyvek tára — egy nemes hazafi költségen — meggazdagodhatott a magyar Shakspeare legelső kötetével, midőn a művelt világ épen a langeszü költő születésének háromszázadik évfordulóját ünnepelte. Ez első kötetben Szász Károly kitűnő gonddal nyújtotta *Othellót*, Arany János pedig a költői gazdag hang és a befejezett nyelvművészet olyan teljes fényében a *Szentivánéji álom* bűbajos remekét, mely bizvást a világirodalom legmesteribb műfordításai közé sorozható.

Hosszú idő irodalmi hő vágya teljesült e kiadással. Az, a mit Vörösmarty 1841-ben, egy *Hamlet* előadás bírálatában írt, hogy «Shakspeare jó fordítása a leggazdagabb széplitteratúrának is fölére legalább a felével»: úgy szólván irodalmi gondolkozássá s utóbb gyakran használt jeligévé is vált. És ez a nagy mondás igaz is, főleg ha a szépirodalomnak cserébe adható felébe nem számítjuk azokat az eredeti mintaműveket, melyek a nemzet lelkét, észjárását és vérmérsékletét igazán és művésziileg fejezik ki, a minők minden nemzet szemében, mint vérükből való vér és testükből való test, mindennél többet érnek s minőkkel járulhatnak csak egyes nemzetek a világirodalom igazi gazdagításához.

Tomori Anasztáz, midőn a forradalom utáni években valóságos hódolattal környezte Vörösmartyt, kinek utolsó ruhadarabjait is nagy üvegszekrényben hű kegyelettel őrizte holta napjáig, mikor azok az ő hagyományából a nemzeti múzeum ereklyetárába kerültek: nem egyszer hallhatta e nagy költőtől magától is Shakspeare rendkívüli becsére vonatkozó nézetét. Hisz *A vén cigány* költője a legutolsó éveiben is *Lear király* fordításával foglalkozott, melynek sötét gyászát, keserveit és átkait mélyen átérezhette nagy szívével, midőn letiprott honának és saját földült életének romjain búsongott; de e szárnyaszegett állapotában nem maradhatott már elég ereje a komor fönségű tragédia rendkívüli pathosának egyenletes kifejezésére.

És hallhatta nem egyszer Tomori Anasztáz egy magyar Shakspeare-kiadás hiányának komoly panaszát Nagykőrösön is a másik nagy költőtől: Arany Jánostól, kinek bensőbb környezetében olyan egy esztendőt tölte, melyre agguló korában is örömmel és büszkeséggel gondolt.

Nem maga a véletlen, hanem a hazai költészet hő szeretete vitte őt e környezetbe. A dunaföldvári óhitű szerb kereskedő: Theodorovics egyetlen fia, ki fölserdülve, a mérnöki pályát választotta szakmájául, a dunaparti tősgyökeres városkában korán megszeretett kettőt: a magyar föld népét és a hazai költészetet. Édes anyja is úgy nevelte, hogy képességeivel majdan a magyar értelmiséget gyarapítsa. A fejlődő ifjú lelkiismeres gonddal tanulta a számok tudományát, mely elméjét elfoglalta; de ugyanakkor lelkében már eszmények támadtak s egész hévvel irogatta ki akkori legjelesb költőink

szép verseit, melyek utóbb az ő ívein úgy megszaporoztak, hogy belőlük 1852-ben, *Emlékönyv* czímmel, jókora terjedelmű anthológiát nyomtatott ki. A költők szeretete azonban nem térítette el szaktudományától, melylyel kenyerét volt megkeresendő s melynek tárgyköréből apróbb dolgozatokat is adott ki, név helyett számtani jegy aláírásával.

De bár elszánt igyekezettel fogott a mértannak gyakorlatába is s magának jeles bizonyítványokat szerzett: az akkori önkényuralom zaklató és majd minden pályát megnehezítő nyomása alatt nem volt sok kedve a mérnöki pályán maradni s inkább szeretett volna tanárrá lenni.

Abban az időben a jó magyarok köreiben kevés iskolát emlegettek olyan rokonszenvvel, mint a nagykőrösi református főgymnasiumot, melynek tanári kara hasonlított egy vidéken szervezett, nem sok tagú, de jelesekől álló irodalmi akadémiához. Többi közt ott működtek: Arany János, Szász Károly, Mentovich Ferencz, Szilágyi Sándor, Jánosi Ferencz, Salamon Ferencz. Midőn e jelesek közül Szász Károly csakhamar a kecskeméti főgymnasiumhoz költözött: a nagykőrösi egyháztanács az ő tanszékére, a szám- és mennyiségtanira, pályázatot hirdetett. A fiatal mérnökben ez a pályázat keltette föl a vágyat, hogy vajha e kitűnő költők és jeles írók tanári körébe juthatna. Reménye azonban nem volt sok, mert felekezeti iskolában súlyt fektetnek a tanárok felekezetére. Személyesen sem ismerte őt senki Nagykőrösön. Ekkép csak szerencsét próbált folyamodásával. De az a tanári kar nagyon fölül állt a felekezeti szellemén, s kimondta, hogy azt fogja ajánlani, a kinek legjobbak a bizonyítványai. A legjobbak pedig a Tomorié voltak. Igaz, mondták ekkor, hogy nem protestáns, hanem óhitű; de ez mit sem tesz, mert hisz a számoknak nincs vallásuk — ajánljuk tehát őt! Az egyháztanács pedig úgy találta helyesnek, hogy azt válaszszak meg, kit a majdan vele együtt működő tanárok ajánlanak.

Ezt a választást aztán sem a tanári karnak, sem az egyháztanácsnak nem volt oka megbánni. A fiatal tanár azonnal megnyerte a rokonszenvet. Külseje és modora egyaránt jó ajánlója volt. Sötét fekete haja és olajszín arcza déli szláv típusra mutatott, míg beszéde és szokásai őszinte magyar természetre. Nyájasan mosolygó szeméből jóság, kedély, vidámság sugárzottak. Tudott és szeretett dolgozni és társaságokban

hölgyeket mulattatni. Ötletes és vidám vala s családneve és hite miatt «muzska professor»-nak nevezte el tréfásan magát is tősgyökeres kalvinista kartársai közt. Szakmai jártasságát hamar bebizonyította egy jól összeállított tankönyv: *Elemi mennyiségtan* kiadásával és azzal, hogy tanítványai az érettségi vizsgálaton nagybárára jól feleltek; igaz magyar lelkét pedig nem csupán családnevének megnagyarításával, hanem még jelentősebben azzal a hévvel, melylyel az akkoriban keményen nyomott magyarság minden jó és nemes ügyén csüngött. De egyszersmind hitbuzgalmának is bizonyosságát adta, mert nem csak a reformátusok virágzó középiskolájának lett szerény tanára; hanem ugyanakkor a már csak néhány családra leolvadt görög fiók-hitközségnek is kötelességtudó gondnoka.

Fő örömeinek azonban azt érezte, hogy kitünő író-tanárok körében élhet. Ezt a kört a főváros irodalmi jelesei is gyakran fölkeresték, főleg Arany János végett. Természetes, hogy ebben a társaságban nem csupán a nemzet szomorú állapotáról, a tanügy fölmerült kérdéseiről, hanem a nemzeti irodalom szükségéről is sokat beszéltek. Arany János, ki már Nagy-Szalontán próbálgatta benső gyönyörrel fordítgatni a *Hamletet*, *Szentivánéji álom-t* és *János királyt*, melyek utóbb a magyar Shakspeare-kiadás legdrágább gyöngyeivé lettek, nem egyszer hozta volt szóba, hogy mire sem volna nagyobb szükségünk, mint az egész Shakspeare jó magyar kiadására. De bármily hön óhajták is ezt valamennyien, létrejöttében annál kevésbé bíztak, mert ily költséges műfordítási vállalathoz áldozatra kész pártfogó kellett volna. Olyan pedig a mi gazdag uraink közt nem volt. Ki gondolhatta volna még akkor e tanári körben, hogy lesz nem sokára olyan is, még pedig épen köztük ül, a ki majd lesz.

Tomori Anasztáz akkor még igen szerény fizetésű tanár volt, ki nem is álmodott arról, hogy egy év múltán már gazdag ember lesz. Azt tudta, hogy elhunyt édes anyjának él külföldön — fölváltva Homburgban és Bécsben — egy fitestvére, ki szerencsés és munkás kereskedésből meggazdagodott s egyszersmind elméjét és ízlését kiművelve: drága könyvek, becses képek s egyéb ritkaságok gyűjtésében találta kedvét; de unokaöccse sokkal szerényebb és eszményiesb természetű volt, semhogy tőle várható örökség reményében csak egy

lépést is tett volna. Azt azonban most már eltökélte, hogy midőn valakivé: tanárrá lett, a közelebbi szünidő alatt meglátogatja és bemutatja magát.

A bécsi palota portásától azonban azt a szomorú hírt hallotta, hogy urok: Baranovszky Miklós néhány hóval azelőtt meghalt. Mindjárt megtudta egyszersmind azt is, hogy hátrahagyott sok vagyonának és műkincseinek ő és két nővére a törvényes örökösei. A szerencsének ez a meglepő, mondhatni álomszerű fordulata teljességgel nem forgatta őt ki sarkából. Annak örvendett főképp, hogy ezentúl módjában lesz szépen élni s a meggyötört nemzet közügyein lendíthetni.

Mint gazdag ember tért haza, azonnal arra gondolva, hogy sorsának ismeretlen megszépítője iránt leróhassa hála-tartozását. A homburgi temetőben fölállítandó síremlék fényes lapjára legnagyobb élő költőnktől, Arany Jánostól kért emlékkereseket, hogy művészi magyar szavak hirdessék egy a hazából rég kiszakadt, a távolban szerencsésen élt és aggúltan elhalt magyarországi férfiú emlékezetét.

Őt magát teljességgel nem kapta el a szerencse káprázató kedvezése. Gondolkozásán sem változtatott. Sietett vissza Nagykőrösre, hogy nagy lakomán vegyen bucsút tisztelt, szeretett tanártársaitól és nagykőrösi jó embereitől, nem titkolhatva el azt a hő vágyát, hogy valami módon szeretne továbbra is e város és iskolája kapcsolatában maradni. És ezt a vágyát teljesítették is csakhamar: megválasztották tiszteletbeli tanárnak, a minek ő sokkal jobban örült, mint a városi tanács azon határozatának, melylyel az útezat, a hol lakott, az ő nevérol nevezték el.

Általában a tiszteletbeli tanári czimen kívül soha életében egvéb kitüntetésre nem vágyott; sőt elhárította magától mindazt, a miben két kézzel törekedtek volna részesíteni. Szép jószágokat vásárolva s mindig olyan pontokon, hol tősgyökeres magyar nép lakott, birtokos-társai mindenütt megszerették és sokra becsülték; ő is nagy vendégszeretettel fogadta őket ritkaságoktól és művészi képektől ékes kastélyai-ban: de soha sem törekedett gazdagok és nagyurak társaságai után; csupán az ész és érdem előkelőségének hódolt s akkor volt csak igazi nagy kedve, ha régi tanártársait, jó barátait, írókat, művészeket vendégelhetett meg. Nagyon szerette egyszersmind hallgatni a falusi leányok nótáit, pásztor emberek

törül metszett elmésségeit és jó népzeneészek tüzről pattant dalait. Egyszer gombai birtokosokat vendégelve meg, zeneszó közben azt mondta nekik: «Tudja Isten, eredetem szerint nem is tartoznám én ti közétek, de ha jó magyar dalt hallok és magyar verseket olvasok, kivált az Aranyéit, mellem úgy dagad a magyarságtól, hogy alig férek a bőrömben.»

Akkor, midőn a politikai hatalom igája zordan nyomta nemzetünket, irodalmunkat: főkötelességének tartotta épen a magyar műveltség fejlesztésére hatni pártfogolás útján. Mélyen átérezte, a mit Eötvös József mondott, hogy hazánk jövője voltaképp műveltségi kérdés. Legelőször is kedves iskolája körében tűzött ki jutalmakat szorgalmas tanulók számára; majd a fővárosban, a nemzeti színháznál nyitott pályázatokat magyar történeti drámákra oly jó eredménnyel, hogy azoknak termékeikkel lettek a Jókai *Könyves Kálmánja* és az Obernyik Károly *Brankovics Györgye* is; foglalkoztatott művészeket, segített törekvőkben írókat; istápolott jó czélú egyleteket; megenyhíté a száműzetéséből földúltan visszakerült Sárosy Gyula utolsó éveit, s hogy szobrászokat is foglalkoztasson: a nemzeti színház akkori előligetében fölállította a *Bánkban* írójának s a legkitünőbb hős-szerelmes színművész: idősb Lendvay ércszobrait, melyek később a dicsőültek szülő-városaiába kerültek. Az akkori hírlapok alig győzték jó tetteit jelentgetni, pedig e jó tettek nagyrészen, kivált a jótékonyságiak, titokban maradtak. Mert szerénysége is a régi maradt s teljességgel nem szeretett a nyilvános hálálkozás verőfényén sütkérezni. Midőn 1858 telén a tudományos Akadémia — mennyiségtani könyve és tanárkodása alapján — megválasztotta levelező tagnak a matematikusok közé, kötelességének tartotta hódolni az alapszabálynak s egy esztendő múltán megtartotta székfoglalóját, a malmokról írt értekezéssel; de többé nem vett részt a harmadik osztály üléseiben s midőn barátai nógatták, hogy jelenjen meg olykor-olykor, szelid mosolylyal jegyzé meg: «Minek akarjátok, hogy Sauluskodjam a próféták között?»

De annál erősebben hevíté az a komoly becsvágy, hogy a mit egykor Nagyörösön vágyva emlegettek: a teljes magyar Shakspere létrehozását előmozdítsa. Abban az irodalomtörténetileg becses nagy kötetben, melyet Ráth Mór *Arany János levelezése író társaival* czímen adott ki, tizenkét oldalt a Tomori

és Arany közt folyt levélváltás foglal el 1856—1859-ből. Ezek a lapok át vannak hatva attól a lelkes törekvéstől, melylyel Tomori a magyar Shakspeare létrehozásán fáradt. Szerencse volt már az is, hogy e nagy ügyben Arany János lett a tanácsadója. A siker érdekében arra is nagyban törekedett, hogy Arany Jánost, valamint Csengery Antalt, a fordítások állandó bírálójának nyerje meg, és hogy mindjárt az első kötetben Aranytól legyen egy fordítási remek, a mit sikerült is elérnie. Nagy gondot fordítottak arra, hogy a munkához alkalmas erőket szerezzenek, és hogy szövegül azok mindegyike a Deliusét használja, mely erős kritikával van megállapítva. A lelkiismeres előkészítés munkája több esztendőbe került s a kiadás eszközését, Arany tanácsára és Tomori örömére, a Kisfaludy-Társaság vette át, melynek igazgatói székéből jó ideig így is Arany János vezette a kiadás ügyeit. A Társaság számos tagja buzgón fogott a fordításba, mi, többiek pedig, az elkészített munkák összehasonlító bírálásában törekedtünk segíteni. Így is tizennégy esztendőbe került, míg a kiadás tizenkilencz kötete, (az utolsó a kisebb költeményekkel,) a könyvpiazcra juthatott. Régibb fordítást négyet vettek föl: Vörösmartytól kettőt, Petőfitől és Ács Zsigmondtól egyet-egyet. A többieket — két író kivételével — mind a társaság tagjai fordították le: Szász Károly egymaga nyolcz színdarabot, Lévay József ötöt, Rákosi Jenő négyet, Arany János és Arany László hármat-hármat, Greguss Ágost és Lőrinczi L. Zsigmond kettőt-kettőt, Szigligeti, Győry Vilmos és Fejes István egyet-egyet.

Igen természetes, hogy a munkák egyenlő értéke nem várható olyan vállalatnál, melynél ennyiféle erő működik közre. De a fordítások sorában van néhány remek, van számos jeles s csak kis rész az, melynél ma már lényegesb átdolgozást óhajthatunk. Egészben véve, a Greguss Ágost kifejezett véleménye szerint: a Kisfaludy-Társaság Shakspeare-kiadása hübb és jobb a németek és francziák első Shakspeare-jénél.

Hatása igen termékenyítő volt. Nem számítva azt, hogy magát a Társaságot is arra buzdította, hogy a magyar Shakspeare mellé teljes magyar Molièret is állítson, a mi már évekkel ezelőtt szintén megtörtént: a hazai színpad nem szorult többé olyan német átdolgozásokra, melyek az előadás könnyítése és a finnyásabb ízlés szempontjából a bámulatos lángelme ter-

mékeit még inkább kivetköztették hatalmas formáiból, mint a Ducis francziás átalakításai. A nemzeti színház sokat hódított a Shakspeare-kultusz számára, mióta a Társaság szövegeit használja. Továbbá azóta biztosabban foglalkozik e darabokkal még a kritika is, bár ez — a Taine képes kifejezése szerint — csak úgy bolyong Shakspeareben, mint az útból egy roppant városban: leír egy pár nagy épületet belőle s az olvasóra bizza, hogy ezek után képzelje el a többi. A hazai olvasók közt pedig sok lehet, kik — ha még jártasak is az angol nyelvben — a magyar Shakspeare kiadásának kézen forgása óta hajlandók igazat adni a német tanárnak, ki azt fejtegette, hogy ő teljes ájtattal imádkozni és külföldi mély elméjű költőket háborítlanul élvezni csak anyanyelvén tud, mert habár épen a nagy költők, kik egyszersmind nyelvművészek, vesztenek sokat a fordításban, de a nagyon eredetieket és mélyeket, mikor eredeti nyelvükön olvassuk is, olvasás közben magunkban saját anyanyelvünkre tesszük át s ez a fáradság mindig nagyban csorbitja a gyönyörködés teljességét. Azt pedig, hogy Shakspeare magyar olvasói tetemesen megszorodtak: mutatják a könyvpiacon tényei. A mi első kiadásunk szerény csinnal nyomott vékony kötetkéi még csak egyszerű kék lepelben merészeltek útra kelni; de mennyit kellett hódítani, hogy ma már valóságos királyi palástban, képekben gazdagon és aranyos albumkötésekben foglalnak helyet a könyvtárakban és olvasó asztalokon.

Mikor az első kiadás 1878-ban teljesen megjelent, akkor már pártfogója, ki a fordítás és nyomtatás költségeit büszke örömmel viselte, rég elvonult a zajos fővárosi élettől s boldog tűzhelyet alapítva, két kedvtelésnek élt: gazdálkodott és jó könyveket olvasott. Szóba került akkor, hogy nagyobb lakomával kellene megünnepelni a mi jó mæcenásunk termékenyítő áldozatkészségét; de midőn ezt Tomori meghallotta, vidáman háritá el magától ezt az ünneplést, mondván: «Isten mentsen! Örülünk csak magunkban, hogy nekünk is van már teljes Shakspeareünk; de ne csapjunk zajt vele, mert akkor soknak juthat eszébe, hogy ugyancsak későn hozhattuk létre, hetven évvel később, mint a németek.»

Magának az első kiadásnak címlapjain sem engedett ő meg többet, mint hogy legalól nyomjanak ki annyit: «Tomori Anasztáz költségén», de csak kisebb betűkkel — úgy mond —

mert a nagy betű e vállalat czímlapjain csupán a hatalmas költő, a színmű és a műfordító neveit illeti meg.

A Társaság nem is fejezhette ki neki hálás köszönetét más-képen, mint azzal, hogy még életében lefesteté művész keze által arczképét s oda helyezte termében legkiválóbb tagjainak arcz-másai közé. Mi, barátai, sokszor hívtuk őt a Társaság érdekesb üléseire, ünnepeire. De nem jelent meg, nehogy valaki hiúskodást lásson benne. Csak egyszer jelent meg, s akkor is — levélben. Abban a levélben a magyar Shakspeare első kiadásának megmaradt összes példányait a Kisfaludy-Társaságnak ajándékozta. Ezzel pedig a Társaság alaptökéjét jelentékenyen gyarapította, mert Ráth Mór könyvkiadó e példányokért olyan nagy összeget adott, hogy azóta Évlapjainkban, az alapítók névsorában, Tomori Anasztáz foglalja el az egyik főhelyet, mint a kinek neve után ötezer forintos alapítvány van jegyezve.

E nemes ajándékozással tetézte ő a Shakspeare-kiadás létrehozásában szerzett nagy érdemét. Ekkép valóban méltán lebegte körül az ő alakját, míg élt, s lebegi tisztos hamvait azóta, hogy meghalt, Társaságunk hálás elismerése, s mivel az ilyen erkölcsi tartozás hasonlít annyiban a közönséges adóssághoz, hogy nyomaszt és zaklat, a míg csak leróva nincs: ezért jutottam, mint a boldogúlnak több évtizeden át benső barátja, a megtisztelő megbízáshoz, hogy az elhunytát követő legelső közülésünkön én fejezzem ki iránta hálás tartozásunk hő érzetét, egyszersmind mindnyájunk nevében áldást mondva nemes életére akkoron, midőn ő már nincs többé s kegyeletünk nyilvánításáról nem tudhat semmit.

De bár élő alakja, ez a szelid mosolyú alak, örökre eltűnt a föld színéről: melegen érzem e pillanatban, hogy a múlt év október 9-dikén nem veszíthettük el őt teljesen.

A nemzeti múzeum egyik tárában a Vörösmarty-ereklyék szekrénye s kertjében a belvederi Apollo művészi érzemása; könyvtárakban és olvasó asztalokon a Shakspeare-kiadás elterjedt sokféle kötetei; színpadjainkon az ő pályázatán föltűnt, jutalmat nyert és ma is hatással ábrázolható magyar történeti drámák; a tudományos akadémiánál pedig az a bőkezűleg tett alapítvány, melynek kamataiból két évenként mathematikai pályaműveket fognak jutalmazni: élő, föntartó, buzdító erővel óvják meg az enyészet hatalmától, tartós időre, az ő

emlékét és földi életének legbecsesebb tartalmát, azt, hogy hön szerette a szépet és nemest, buzgón pártolta a költészetet és tudományokat, s általában sokat áldozott — még pedig a legzordabb időben — nemzeti műveltségünk emelésére.

Ilyen szép élet nem enyészik el végkép a testi kimulással. Úgy vagyunk vele, mint a kedélyünket megragadó, édes összhangú dallammal, mely elhangozhatott bár a színpadon, honnan megismertük, de utórezgése sokáig megmarad bensőnkben, mert elvittük magunkkal eleven emlékezetünkben, hogy később is — napi gondjaink, fáradságaink közepett — meg-megcsendüljön bennünk, harmonikus szépségevel mindig derítve kedélyünket s gyönyörködtetve lelkünket.

VADNAI KÁROLY.

EGÉSZSÉGÜGYÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM.

Második közlemény.*)

III.

A községi egészségügyi közigazgatáskérdésével szoros kapcsolatban áll a községi és körorvosi intézmény kérdése. Orvost tartani az 1876. törvényczikk, 142. §-a értelmében «minden község, mely 6000 lakossal bír», köteles. «Azt, hogy 6000 lakossal bíró községek szomszéd apróbb községekkel orvos tartása tekintetében egyesülhessenek, a helyi és vagyoni viszonyok tekintetbe vételével a törvényhatóság állapítja meg.»

«A törvényhatóság intézkedik továbbá, hogy az ezen kívüli községek, a mennyiben községi orvossal ellátva még nem lennének, 6000-től 10,000 lélekszámig orvos tartása tekintetében egy közegészségi körbe csoportosíttathassanak. Oly községekben, melyek bármi oknál fogva egészségi körbe beoszthatók nem lennének, a községi orvos teendőit a járásorvos végzi. Ily községek azonban tartoznak a legközelebbi községi vagy járási főnnálló vagy létesítendő kórház alapjának növeléséhez járulni. E járulék fejében a község lélekszám aránya szerint annyit fizet, mint a mennyivel a hozzá legközelebb eső egészségügyi körbe beosztott község lélekszám-után orvostartás czímén terhelve van. Járási kórház létezése céljából, orvos tartására kötelezett több községi vagy egészségi kör egyesíthető.»

Az 1876. törvényczikk a régi községorvosokat újra megválaszthatóknak jelentette ki, sőt azon sebészeket is, a kik

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 219. számában.

három évi folytonos sebési gyakorlatot kimutattak. Hivataluk életfogytiglanra szól. A község- illetve körorvos pályázat útján választatik; (144. §., a községek és körök orvosainak fizetését az illető községi képviselőtestületek, és a főszolgabíró meghallgatásával a törvényhatóság állapítja meg. A körorvos lakhelyét az alispán állapítja meg, de határozata a közigazgatási bizottsághoz föllebezhető.

Ezeket rendeli a törvény a község- vagy körorvosi intézményre nézve, csakhogy a törvényhatóságok tizennyolcz év után sem tettek mindenütt eleget a törvény rendelkezésének. Érdekesnek tartom az 1893. miniszteri közegészségügyi jelentés idevonatkozó adatainak fölsorolását. Hazánkban van ugyanis 2566 község, 12.707,615 lakossal, míg város van 131, és pedig 1.099,782 lakossal. A községorvosok száma 381. A községorvost tartó községek száma 1892-ben csak 357 volt, 1.999,802 lakossal. Evvel szemben az önként orvost tartó községek száma 255 volt, míg kötelezve tartott 136 község. Az összes a törvény szerint orvost tartani nem kötelezett község van 12,430 község.

E számok az 1876. törvényezikk egyik legnagyobb botlásáról tesznek tanúságot és kétséget nem szenved, hogy az 1876. törvényezikk 142. §. minden más országra illik, de Magyarország viszonyaira nem. Egy törvény, mely 12,430 község közül csak 136-ot kötelez orvostartásra.

Az orvosi körökkel sem állunk a legjobban. 1892-ben 1111, 1893-ban 1110 kör volt. Mindössze 12,209 község egyesített körökké, 10.707,813 lakossal. Ebből 1892-ben 229 körnek nem volt orvosa és így a körorvosok száma csak 883-ra rúgott. De már 1893-ban némi javulás látszik, a mennyiben 1110 kör közül 938 volt betöltve, úgy hogy az üresedésben levő körök száma 172 maradt.

Már a laikus előtt is szembeötlő lehet, hogy 357 községben 1.999,802 lakossal 381 orvos működik, míg 12,209 községben 10.707,813 lakossal csak 883, illetve 1893-ban 938 orvos működik.

Bizony ezek csekély eredmények tizennyolcz év alatt. Valóban elmondhatjuk, teljes objectivitással, hogy soha rosszabban nem járt hazánk, mint ilyen egészségi törvénnyel.

S most kísérjük figyelemmel, mit végzett e sok év alatt a törvényhatóság a községi és körorvosi intézménnyel. Íme itt

a csálhatatlan hivatalos statistika: 136 hatezer lelket számláló község közül 34 mai napig sem tart orvost, ezekre két évtized óta egészségügyi törvény nem létezett. Viszont vannak egészségügyi körök, melyek alig számlálnak 3000 lakost, míg mások 20,000. E mellett nemcsak a körök népességaránya hagyatott teljesen figyelmen kívül, hanem a községek geographiai helyzete is, úgy hogy sok körorvos legjobb akarattal sem tudna föladatának jól megfelelni. Sokszor a kör székhelye távol esik, a többi községtől, vagy az orvos nem is lakik körében; a körbe nem osztható községeket pedig a járásorvos csak fölületesen láthatja el.

Elég ebből ennyi; nem akarom a t. olvasót e példákkal untatni, a ki erről részletesebb tájékozást kíván szerezni, azt a belügyminiszter 1893-ki egészségügyi jelentésére és a népszámlálás adataira utalom.

Mellesleg jegyzem meg, hogy a körbe nem osztható községek kórházai járulékait itt-ott elvértve adták be. Ebből keletkezett alap, ritka mint a fehér holló.

A kör- és községorvos választatás útján töltetik be, mit határozottan helytelennek tartok, mert az orvos pályázat előtt azok előtt kénytelen hajlongani, a kik fölött és ellen sokszor kénytelen ítélni, eljárni. Én a választási rendszerben az orvos lealacsonyítását látom, mert nem tudom föltenni, hogy laikusokból álló előljárók miként ítélnék meg az orvos szakképzettségét. A választási rendszer az orvos szakképzettségére legkevesebb figyelemmel sem lehet. Napirenden van egyébiránt, hogy valamely öreg sebész vagy bába nem egy diplomás orvost szorít le a térről, mert ismervén a nép műveltségi fokát, ahhoz alkalmazkodnak és a legjobb hírnévnek örvendenek. Idegenkedni a kinevezéstől nem lehet, mert az orvosi állás nem politikai állás és ez okból a községi vagy körorvost a király illetve a belügyminiszter által óhajtanám kineveztetni, úgy mint ez a bíróságnál szokásban van.

Nunc ad fortissimum! A községi és körorvosok qualificatióját és díjazását igen fontos kérdésnek találom. Közigazgatási qualificatiót addig a törvény nem követelt tőlük; sőt a szakképzettséget is a lehető legalsóbb fokra szállította le, a midőn a régi sebészeket a diplomás orvosokkal községi pályázatoknál egy rangba helyezte. Sajnos, hogy a sebészek, mint községi és magánorvosok ép úgy gyógyítanak belgyógyászati

betegségeket, mint az arra képesített tudósok. Nem kívánok arra reflectálni, hogy számos törvényhatóság a törvény egyenes kijátszásával végzett, de nem képesített orvostanhallgatókat alkalmazott községi szolgálatban. Milyen hihetetlennek hangzik, hogy a szomszédos Szerbia 1881-ben a sebészeket az önálló gyógyítástól eltiltotta és működésüket valamely diplomás orvos fölügyeletétől tette függővé, azaz segédorvosokká kvalifikálta.

Községi és körorvosi állások tetszés szerint hagyatnak üresedésben a községi érdekek ellenében; külföldi alattvalók megválasztatnak. Hiányok, melyekre nincs törvényes rendelkezés, vagy melyek tekintetbe nem vétetnek.

A községi és körorvosok javadalmazását a törvényhatóság állapítja meg, az érdekeltek meghallgatásával. Az orvosi látogatási díjak szerződés tárgyát képezik község és orvos közt. A község, mely a közterhek következtében nagy pótladókat vet ki, a törzsfizetést is a minimumra szabja meg, azt hozván föl, hogy az orvos gyakorlatából is jó jövedelemre tesz szert. Ez az oka, hogy sokszor nagy, gazdag községekben az orvos fizetése a lehető legnyomorultabb. Így például Árvában vannak községorvosok 50 frt fizetéssel; a miniszter egészségügyi jelentésében e tétel «összjavadalmazás»-ként van föltüntetve; Győrben 80 frt. Extrem adatokat soroltam föl annak bizonyítására, hogy ilyen esetek lehetségesek a mai rendszer alatt. Méltán botránkozhatott meg Hieronymi volt belügyminiszter, midőn 1892-ki jelentésében a fizetés elégtelenségét kiemelte, hogy «se a megfelelő szellemi munka méltóságának, se a testi fáradtság mértékének nem felel meg». Igen szomorú benyomást tesz ez emberre az idén dr. Schützenberger Ede *Az egészségügy és gyógyításügy helyes szervezése* stb. című művében megjelent táblázati kimutatás, melyen községorvosi törzsfizetesként 15 frt 45 kros tételt is olvashatni évi fizetesként! A körorvosok közül pedig 24 kap 100 frtot évenként.

Szomorú, de igaz adatok. Minek ezt tagadni, minek ezeket rejtegetni a nyilvánosság előtt; vajon kit szolgálunk ezzel? Itt az ideje, hogy rámutassunk, mikép bántak tizennyolcz év alatt a törvényhatóságok a közegészségügygyel és az öreivel, az orvosokkal.

A törvényhatóságok, illetve a községek az orvost magán-gyakorlata után beszédett jövedelmére utasították; de mint-

hogy a község az orvos látogatási díjait is megszabja, az orvos e reménye is füstbe ment. Igaz, hogy kölcsönös szerződés útján állapítják meg a látogatási díjakat, de hát a község szűkkeblűségével szemben a kenyeret kereső orvos marad veszteségben, nem említve föl, hogy a községorvos köteles a látogatási díj fejében operatiót is végezni. Egy operatiót, láb-amputatiót például tizenöt krajczárért! Ezen kívül a miniszteri rendelkezés ellenére a hivatalos lap folyton közli azon pályázatokat, melyekben külön nyelvismeret követeltetik a főszolgabíráktól, sőt a látogatási díjak eleve tétetnek ki, s ha a pályázó orvos pályázatát beadja, annak tekintik, hogy az orvos evvel elfogadta a látogatási díjak nagyságát is. Eszembe jut Alsó-Kovil községe, hol az orvosnak tíz krajczár, a bábának husz krajczár látogatási díja van, az állatorvosnak pedig ötven krajczár.

De elég e sivár képből. Szerencsére vannak községek, melyek az orvost megbecsülik, s a hol értelmes vezetők akadnak, a kik humanusan járnak el.

A községi orvos jelenleg képtelen vagyont szerezni; ki van zárva. A *Gyógyászat* 1894 52-ik száma nyíltan bevallja, hogy az orvosok socialis elzűllés elé néznek. Ha megöregszik és képtelenné vált a községi teendőkre, terhére esik a községnek, melytől munkaképtelensége esetén nyugdíjat nem várhat. A hatóság az ilyen elaggott orvost tényleg nem használhatja. Megfoszthatja-e állásától, a nélkül, hogy a legemberiebb érzéseket lábbal taposná? ! Őt a ki egész életét, éjjeleit, egészségét a legkeményebb hidegben mások életéért föláldozta.

Nem lehet, de nem szabad a községi és körorvos anyagi helyzetének reformja előtt kitérni. Ugyan mit várjunk, egy embertől, a ki a falatokért küzd, és nem tudja mire virrad föl?

Meg kell állapítani a törzsfizetés tisztességes minimumát, az öt évi fizetési pótlékot, a látogatási díjakat. Ott, hol a község vagy kör szegény, közbe kell lépni a törvényhatóságnak és államnak. Meg kell teremteni az országos orvosi nyugdíjtörvényt. S hogy üdvös lehessen a község és körorvos működése, meg kell állapítani a község és kör lakosainak számát, kiterjedését, melyen belül az orvos megtalálja eszményi célját: embertársait a haláltól megvédeni és az életöket veszélyeztető tényezőket megsemmisíteni.

Ne csak a községi és körorvostól várjunk humanitást, hanem bánjunk vele is humanusan.

IV.

Az 1876-ik egészségügyi törvény szerint a községi előjárók fölött az első fokú egészségügyi hatóság áll. E törvény 154-ik §-a szerint:

a) megfigyeli mindazon mozzanatokot, melyek a közegészségügyre befolyással bírnak s tapasztalatai következtében, — a mennyiben lehetséges — saját hatáskörében intézkedik, ha pedig a teendők hatáskörén túlesnek, azok iránt a felsőbb hatósághoz jelentéseket, illetőleg javaslatot tesz;

b) felügyel az orvos-rendőri szabályoknak hatósága területén való foganatosítására, útezák, terek, közgyűlhelyek és a kéjelgési ügy körül; felügyel továbbá arra, hogy az egészségi szabályok megtartassanak, tanintézetek, gyárak, iparüzletek, lakások, ürülékek, csatornák és emésztő gödrök, nemkülönben folyó-, álló- és ivóvizek, élelmi és tápszerek, szeszes és más italok, a hússzemle, főző- és más edények, a nyilvános fürdőintézetek, valamint a vágóhidak és az állati hullák körül; az e részben tapasztalt hiányok elhárítása iránt intézkedik;

c) felügyel arra, hogy a szükséges segélyről betegülések és szüléseknél, úgyszintén hirtelen életveszélyeknél hatósága területén mindenütt gondoskodva legyen és az e részben megkívántató oktatás megadassék;

d) nyilvántartja a hatósága területén létező lelenczeket, siketnémákat, elmebetegségeket, bárgyúkat, dajkaságba adottakat, és azok tartása és ápolására, valamint a vagyontalan betegek gyógyítására felügyel, illetőleg a helyi viszonyokhoz képest eljár;

e) eljár a hatósága területén létező gyógyszerárak vizsgálata körül;

f) a köztekinteteknél fogva megkívántató orvostudori bonczolatok teljesítését elrendeli;

g) hullaszállítási engedélyt ad a község, illetőleg város egyik temetőjéből a másikba, a járás egyik községéből a másikba és a törvényhatóság területén levő más járásba szállítani szándékolt hullákra nézve;

h) mesterséges ásványvizek gyártásának engedélyezésére nézve véleményt ad ;

i) sebészi műhelyek föllállítását engedélyezi ;

k) rendelkezik járása területén azon ügyekben, melyekre nézve az intézkedési jog jelen törvény első része által általánossághban a hatóságra ruháztatott, a mennyiben jelen törvény második részében erre más közeg nem jelöltetett ki ;

l) eljár mindazon ügyekben, a melyek valamely törvény vagy szabályrendelet által reá bízottnak ;

m) tartozik a községekben személyesen megjelenni, a helyi körülményekről és szükségletekről személyes ismeretet szerezni, ennek alapján intézkedni és a foganatosítást személyes meggyőződés útján ellenőrizni.

Intézkedései a törvényhatóság első tisztviselőjéhez föllebezhetők.

Az előadottakból eléggé ismerjük a főszolgabíró, illetve szolgabíró, esetleg ezeknek helyettese a közigazgatási gyakorlatnak intézkedési, fölügyeleti és végrehajtói jogát. Kiterjedt hatáskör és szép is, melyhez azonban bizony szakképzettség is szükséges volna. A törvény ennek pótlására adott melléje egy szakközeget, a ki egyszersmind a járás egészségügyi intézményeinek, végrehajtásának és intézkedésének ellenőrzője. A járásorvos hatáskörét az 1876-ik törvenyczikk 156-ik §-a írja elő :

a) minden közegészségügyi tárgy fölött örökdi és a tapasztalt hiányok elhárítása céljából az elsőfokú hatóságnak jelentést tesz, illetőleg tisztii köréhez szabott módon közre működik ;

b) ügyel a lakhelyek és épületek közegészségi föltételeire, az egészséget és életet veszélyeztető iparüzletek, gyárak berendezése, elhelyezése és terményeinek eladása körül szükséges övrendszabályokat hoz javaslatba ;

c) ügyel a hatósága területén levő egészségügyi és jótékony-, köz- és magánintézetekre ;

d) ügyel a nyilvános élelmezés egészségügyi föltételeire, névleg a tápszerek és italok minőségére ;

e) ügyel a lelenczek és dajkaságba adottak iránti rendszabályok végrehajtására ;

f) figyelme tárgyat képezik hatósága területének fürdőintézetei és gyógyvizez ;

g) ügyel a vagyontalan betegek gyógyításának eszköz-
lésére;

h) himlőoltást teljesít és a himlőmagnak évenkénti fön-
tartásáról gondoskodik;

i) a járványos és ragályos betegségeket az elsőfokú ható-
ságnak azonnal bejelenti és ennek kiküldetése következtében
sürgős esetekben pedig a nélkül, a helyszínén megjelen és a
fönnálló szabályok értelmében intézkedik;

j) vizsgálja közegészségi szempontból a népiskolákat;

k) teljesíti az orvosrendőri vizsgálatokat és az orvos-
törvényszéki bonczolatokat, ez utóbbiakat a megszabott díjak
mellett;

l) ügyel a halottkémlés kezelésére és a nem-orvos halott-
kémeket oktatja;

m) a járás területén létező gyógyszerárak vizsgálatánál
s kirendeltetése esetén az ujonczozási bizottságokban közre-
működik;

n) ügyel a mérgező és gyógyanyagokkal való kereskedelemre
és kezelésre;

o) a letelepedő orvosokat a tiszti főorvosnak bejelenti;

p) némely községben a községi orvos teendőit végzi;

q) eljár mindazon ügyekben, melyeket valamely törvény
vagy szabály reá bíz, vagy a melyekre nézve a tiszti főorvos
akadályoztatása esetén kirendeltetik;

r) működési területéről évnegyedenként egészségügyi
jelentést tesz a törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az első-
fokú hatóság útján.

Tisztán szakügyekben a tiszti főorvossal közvetlenül
közreműködik.

A törvény szerint tehát a politikai hatóság az intéz-
kedési és végrehajtási jog birtokosa, míg a járásorvos csak
mellé rendelt szakközeg, a ki tartozik szakvéleményt adni,
fölgügyelni és örködni a járás egészségi viszonyaira és erről
negyedévenként az alispánnak jelentést tenni. A járásorvosnak
intézkedési joga csak járványos eseteknél van sürgős esetekben,
de ekkor is utólagosan jelentést tesz a főszolgabírónak. A tör-
vény szellemében a járásorvos volna hivatva a járványos ese-
tekben eljárni, mert ő tartozik azokat a hatóságnak bejelen-
teni, mi magában véve sehol se tartatik meg, hanem a község
tesz jelentést a hatóságnak és nem a járásorvosnak. Egyéb-

íránt hatáskörének egyes pontjaira nem térek itt át, és csak általánosságban kívánok egyet-mást megbeszélni.

A járásorvos hatásköre a taxativ fölsorolás mellett is hiányos. Ugyanazon okok, melyek a községi orvos áldásos és becsvágyó működését bénítják meg, a járásorvos helyzetét is bajossá teszik, csakhogy a hatóság és orvos közötti egyéni műveltség nem oly kiáltó, mint a parasztbíró és a községi orvos között. A járásorvos indítványozhat, véleményt adhat, jelentést tehet, de ha a minden szakképzettség nélküli főszolgabírónak nem tetszik, nem veszi igénybe a véleményt, meghallgatja és nem követi, mert a vélemény reá nem kötelező; ép így a jelentéseket és javaslatokat nem teljesíti. Egy szóval a szakképzettség egészségügyi kérdésekben teljesen alá van rendelve egy laikus egyénnek, a ki fölülbírálja a diplomás és vizsgázott orvos véleményét, vagy ha tetszik, egyáltalán ki sem kéri. A járásorvosi állás tehát egy appendix, közigazgatási non sens ez alakjában, melynek csak akkor lehet értelme, ha a politikai hatóság képviselője baráti kötelékben áll a járásorvoshoz és néki hatáskört biztosít, azaz az egészségügyi resor- tot reá bizza. Igen természetes, hogy a hivatása magaslatán álló járásorvos csak akkor mutathat föl eredményt, ha a hatóság kezére jár s a szolgabíró kegyét és jóindulatát bírja. Csak magam után indulok, midőn hivatkozom, hogy egyik főbíráim alatt teljes befolyásom volt, míg a másik alatt még a közegészségügyi rendeleteket sem közölték velem, szóval ezek reám nem léteztek. Elképzelhető, hogy ilyen viszonyok között nem is volt mit ellenőrizni.

A járásorvosnak mai helyzetében nem is lehet a községekben tekintélye, sem imperativ föllépése, mit, ha tenne, csakhamar fiaskót vallana a jegyzővel szemben, a ki a főszolgabírónak politikai közege és bizalmasa. Novák Endre tanár, a ki az egészségügyről, mint nemzetgazdasági tényezőről, oly szép művet írt, kereken kijelenti azt, a mit mi hatósági orvosok oly régen tudunk: «hogy a falvakban sokkal nagyobb tekintélye van a szolgabíró liberális inasának, mint a járásorvosnak és physikusának együttvéve».

Kutassuk tovább az okokat, melyek 18 év óta illusio- riussá tették a járásorvos működését. Ismét csak az existencia kérdésére botlunk. Közigazgatási tekintetben, ha abból kellene tisztán megélniök, ők is csakhamar a socialis és anyagi elzüllés

vesztőjére jutnának. A járásorvos fizetése Abauj- Tornában a legkevesebb, évenként 100 frt. A megyékben átlagos fizetésök 300—400 frt, csak Ungban 600 frt, és Bács-Bodroghban, Sándor Béla főispán böles belátása és személyes jóindulata következtében, 750 frt. Az úti általány még czifrább; ha már azt nem tudom belátni, hogy miért kap az egyik járásorvos ugyanazon teendőkért 100 frt, másik 750 frtot ugyan egy országban, még kevésbbé értem, hogy egyik tíz távol fekvő község után 60 frtot, másik négy községért, melyek szomszédos vasúti forgalmúak, 150 frtot kap. A közegészségügyi intézménynek törvényhatóságokra való földarabolása ime ilyen absurd állapotra vezetett.

Komoly gondolkodású férfaktól kérдем: hiszik-e, hogy 300 frtéért egy hatósági orvos az ismertetett teendőket becsülettel ellássa? s mit tartanak a törvényhatóságokról, a melyek 18 év után ilyen nyomorultúl fizetik tisztviselőiket, hogy komolyan szándékoztak-e valaha a megyék az egészségügyet megteremteni? A felelet csak «nem» lehet. Sok törvényhatóság még csak nem is rendszeresítette a járásorvosi állásokat, mint Békés, Hajdú, Heves, Hunyad, Kolozs és Küküllő, hol a járásorvosi teendőket a községi orvosok 100—200 frtéért teljesítik, és beáll az a mulatságos helyzet, hogy a községi orvos önmagát ellenőrzi.

A járásorvost anyagi érdeke tehát nem vonhatja tisztí hatásköréhez; az ő főkenyere a magángyakorlat. Minthogy azonban állása nem lévén helyhez kötve, hanem az egész járáshoz, következésképen orvosi gyakorlatánál fogva diametralis ellentétbe jut egészségügyi hivatásával. Orvosi gyakorlatát egyébiránt is kénytelen a verseny ellen védeni. Ez az anyagi helyzete dobja a szolgabíró karjaiba a járásorvost, mert ha a főszolgabíró hetenként csak három napra küldi ki a járás távolabbi községeibe, félév alatt az orvos elveszti betegeit és házait. Orvosi magángyakorlatot és egészségügyi hatósági állást összeegyeztetni nem lehet.

A járásorvosi állás a mai szervezetben tarthatatlan. Teher az az országban, meddő föladatában. Az államosítás hívének vallván magunkat, itt is az államosításban látjuk a mentő esz- közt. A járásorvost ki kell venni érthetetlen helyzetéből és szakügyekben elsőfokú egészségügyi hatósági joggal fölruházni, míg a nem szaktudományt követelő ügyek továbbra is a po-

litikai hatóság kezében maradhatnak. Hatáskörét szigorúan el kell választani a politikai hatóságtól, taxative teendőit felsorolni és szolgálati szabályzattal ellátni. El kell tiltani a magángyakorlattól, és főnöke legyen az államosított községi és körorvosnak. A járásorvos ruháztassék föl az intézkedési és végrehajtási joggal. A magángyakorlattól eltiltatván, a jelenlegieknél nagyobb járásokat alkothatni.

A törvényhatóságok Hieronymi volt belügyminiszter kormánya alatt érezték a járásorvosok tarthatatlan helyzetét és azt nem csak anyagilag kezdék javítani, hanem egyébként is. A laikus hatósági közeg nem bírván a modern követelményeknek megfelelni, helyébe az orvost teszik olyképen, hogy megteszik egészségügyi referenssé, az 1876. törvényczikk 156. §-ának q) pontja értelmében. E mellett azonban egy árva szóval sincs szabályozva a referálás körüli eljárás. A főszolgabíró kiosztja neki a darabokat, a referádákat kiadmányozza, — de nem is teszi, ha nem akarja. Ez által a járásorvos elvesztette mellérendelt jellegét és rendes referenssé vált, alárendelt szerepben. Elképzelhetni tehát azt a viszonyt, mely a szakképzett orvos, és a laikus szolgabíró között beáll. A munka illetén megoldás útján lekerült a politikai hatóság vállairól, de az egészségügy ez intézkedéssel, mely homlokellenest ellenkezik az 1876. törvényczikk szellemével, egy betűt sem nyert, mert a laikus hatósági közeg az a fék, mely képes a legjobb referádákat is elsilányítani.

Nincs oly hatósági orvos, ha becsvágyó és dolgozni szeret becsülettel, a ki ne kívánná az intézkedési jogot; ez a jelenlegi összes hatósági orvosok pium desideriuma. Ez az óhaj teljesen okadatolt. Ugyan mennyivel jobbak az intézkedések, ha a laikus teszi meg őket, mint ha a szakképzett orvos védekezik a járvány ellen? s minthogy az orvosi referádák behozatalával egyes törvényhatóságok az intézkedéseket papiroson ügyis az orvosokkal tétetik, tehát csak egy lépés volna ahhoz, hogy a hatósági orvosoknak a helyszínén való intézkedési joga is megadassék.

Fölenlitém, hogy a hatósági járásorvos a magángyakorlattól eltiltandó. Ennek megfelelően törzsfizetését legalább 1500 frtra kell szabni quinqueniákkal; be kell hozni a rendes napi díjat és kilométer-pénzt, mint a bíróságnál. Ausztriában, a mely országban keresendő 1876. törvényünk bölcsője, a járás-

orvos fizetése jelenleg 1300-tól 1550-ig terjedhet, míg nálunk az 300 frt.

Adassék meg továbbá, hogy a járásorvos, főorvosa útján táviratilag fordulhasson sérelemorvoslás végett a belügyminiszterhez, mely jogot az állatorvosok már régen élveznek a földművelésügyi miniszternél. Természetesen a járásorvos és a hatósági tisztviselők intézkedései föllebbezhetők továbbra is a másodfokú egészségügyi hatósághoz, melynek képviselője jelenleg az alispán.

Az alispán hatáskörét az 1876. törvényezikk 157. §-a szabja meg, a ki:

a) fölügyl arra, hogy a közegészségügyi szabályok a törvényhatóság egész területén az alantas közegek által pontosan kezeltessenek és végrehajtassanak. E végből koronként és esetről-esetre jelentéstételt rendel el, sőt a főnforgó körülményekhez képest vizsgálat és személyes meggyőződés szerzése végett időnként egyik vagy másik községben meg is jelenik;

b) intézkedik számos egyén szűkebb lakásokban való összezsúfolásának megakadályozása végett;

c) megállapítja a járvány létét, valamint annak megszüntét és ez ügyben, úgyszintén a tájkórok megelőzése és tovább terjedésének lehető megakadályozása iránt intézkedik;

d) intézkedik a tanintézetek, gyógyszerárak, községi és hatósági fogházak megvizsgálása iránt egészségügyi tekintetből;

e) intézkedik a tanodák bezáratása iránt;

f) fölügyl a törvényhatóság területén létező egészségügyi, jótékony köz- és magánintézkedésekre;

g) engedélyezi a hullaszállítást más törvényhatóság területére;

h) orvosoknak kézi gyógytárt engedélyez, úgyszintén gyógyszerárak részére bizonyos esetben kezelőt rendel;

i) kinevezi a községi kórházak kezelő személyzetét;

k) intézkedik a körorvosok lakása, fizetése és választása tárgyában s megállapítja a himlőoltási köröket;

l) engedélyezi a fürdői gyógydíjak szedését, intézkedik a gyógyfürdőknek szegények általi használhatása iránt, s engedélyt ad a mesterséges ásványvizek készítésére;

m) eljár mindazon ügyekben, melyeket valamely törvény vagy szabályrendelet reá bíz;

n) másodfokúlag határoz az elsőfokú hatóság intézke-

dései ellen hozzá benyújtott fölfolyamodások iránt; ez, valamint saját intézkedései, a közigazgatási bizottsághoz föllebezhetők.

Az alispán e szerint a törvényhatóság legfőbb egészségügyi öre és intézője, s a másodfokúlag dönt egészségügyi föllebevezésekben. Itt is kifogásolnunk kell azt, a mit a főszolgabírói hatáskörnél mondtunk, hogy ő is laikus egyén, minden szakképzettség híján. E mellett oly nagyfokú elfoglaltsága mellett természetes, hogy az egészségügyet elhanyagolja, melyhez egyébiránt is kevés érzéke van, mert magasztos földadatát, nem lévén szakember, csak a legritkább esetben fogja elismerni.

E fogyatékosság elkerülése végett, hogy az alispán szakkérdésekben is ítélkezhessen, melléje adatott a megyei főorvos, de a kinek szakvéleménye, őt a laikus alispánt, egy cseppet sem köti le, sőt utóbbi hoz ítéletet arról, hogy meghallgassa-e vagy nem, és legtöbbször ki sem kéri. A tiszti főorvos hatásköre ugyanolyan, mint a járásorvosé, csakhogy az egész megyére terjed ki és ezenkívül a 162. §. szerint:

a) fölügyel, hogy a himlőoltást a járási és községi orvosok kellőleg foganatosítsák és a himlőmag évenként föntartassék. Indítványt tesz az alispánnak a himlőoltási körök beosztása iránt;

b) indítványba hozza a helyi járvány és ragályos kórok megelőzésére szolgáló intézkedéseket;

c) járványos és ragályos betegségek alkalmával lehetőleg személyesen a helyszínén megjelenvén, az elrendelendő óv- és gyógyintézkedések iránt javaslatot tesz, halasztás veszélyénél pedig saját felelőssége mellett a fönnálló törvények és szabályok szerint intézkedik és erről egyúttal az alispánt értesíti;

d) fölügyel a hatósága területén levő összes orvosi és egészségügyi személyzetére;

e) a letelepedő orvosok és bábák okleveleit megvizsgálja, láttamozza, beigtatja és kihirdetés végett a törvényhatóságnak bejelenti; azoknak hiányossága esetére az eljárás iránt indítványt tesz; szülészettel foglalkozni óhajtó nőknek oktatást ad;

f) a kuruzslás és egészségre veszélyes szokások, babonák, előítéletek kiirtására javaslatokat tesz és sürgős esetekben azonnal is intézkedik;

g) ellenőrzi a vagyontalan betegek közköltségeni gyógykezelését orvosi szempontból;

h) vizsgálja törvényhatósága területén a tanintézetek községi és hatósági fogházak, kórházak, köz- és magánintézetek egészségi viszonyait, valamint a gyógyszertárakat;

i) ujjonezozási bizottságokban kirendeltetése esetében közreműködik;

k) teljesíti az orvosrendőri szolgálatokat és az orvostörvényszéki bonczolatokat, az utóbbiakat a megszabott díj mellett;

l) havonként egészségügyi jelentést tesz a közigazgatási bizottsághoz;

m) általában teljesít mindent, mit törvény vagy szabályrendelet hatásköréhez utasít.

A főorvosnak e szerint semmiféle intézkedési joga nincs, legfőljebb halasztást nem tűrő járványeseteknél; ő is csak fölügyel, javasol, jelent, teljesít, ellenőriz és indítványoz, de a nélkül, hogy szaktudománya bármiképen is kötné a törvényhatóság legelső tisztviselőjét. Az egészségügyi törvény tarthatatlanságának és fölületességének egyik remek példája a 162. §. l) pontja, mely szerint a főorvos havonként köteles egészségügyi jelentést tenni, de az alantasabb közegek, a kiktől nyeri az adatokat, csak negyedévenként.

Azon bénító körülmények, melyeket a járásorvos állásánál fölemlítettem, itt is teljes mérvben fönnállanak, úgy, hogy itt ismétlésbe nem akarván bocsátkozni, utalok az előbb mondottakra. Áttérhetek tehát a főorvosok anyagi helyzetére, mely tételek újra meg újra a törvényhatóságok 18 éven által tanúsított nembánomságát bizonyítják, melylyel az egészségügy iránt eddig viseltettek. A főorvosok legkevesebb fizetése 600 frt, legtöbb 1200 frt és 1892-ben átlag 8—900 frt volt. Vajon komolyan vehető-e a főorvos hivatása havi 60—70 frt mellett, például Hunyadmegyében, hol a főorvos 267,895 lakos egészségére ügyel, 6,932 négyzetméter területen, avagy Máramarosban 10,354 négyzetméter területen; uti általányúl pedig ilyen területre évi 200 frtot kap. Hieronymi volt belügyminiszter vaskeze alatt a fizetések sem változtak igen, és ritka kivétel Bács- és Temesmegyék, melyeknek vezérferfiái belátva a helyzet tarthatatlanságát, 1800 frtra emelték föl a főorvosok dotatióját.

Pest, Bács, Bihar, Máramaros, Temes, Torontál stb. oly nagy területek, hogy egy főorvos meg sem felelhet, hacsak kis becsvágya van és dolgozni akar. Hiszen Bácsmegyében pél-

daül hacsak a gyógyszerházakat akarná személyesen, mint ezt a rendelet előírja, megvizsgálni, legalább másfél hónapra volna szüksége. Be kell látni, hogy Bácsmegyében 600,000 lakosra, vagy Pestmegyében 1.200,000-re bizony kevés egy főorvos és legjobb akarattal mellett sem tehet eleget. Viszont Árvának, Liptónak kis területre, kevés lakosságra szintén egy főorvosa van.

A nagyobb megyék tehát, de csakis territoriális alapon, legalább két főorvosi területre beosztandók. A szakszerinti beosztás elvetendő, mert a territorialis távolsági viszonyok nem javulnának; másrészt helytelen, ha a főorvos egy községben például járvány-intézkedéseket fölülvizsgál, s a község többi egészségügyi viszonyaival nem törődnek, annak ellenére, hogy a helyszínén van, — mert nem tartozik ressortjába. Föl kell emelni a főorvos fizetését, a fuvar- és napi díjat behozni és őt a magángyakorlattól eltiltani. Valóban irigyelhetjük a szomszéd Ausztriát, hol a főorvos fizetése 4000 frtra rúg, Szerbiában pedig 2500 fre-től ötéves pótlékok útján 30 évi teljes nyugdíj-képesség mellett 5000 fre-ra. Én a főorvost megyei hatóság-nak szeretném látni, a ki alantas és megalázó helyzetéből felszabadulva, a másodfokú egészségügyi hatóságot alkotna. Főnöke legyen megyéje alkalmazott orvosainak és egészségügyi egyéb közegeinek és hatáskörébe utaltassék minden szakképzettséget igénylő ügy. Adassék meg neki az intézkedési jog és az alispánnal mint önálló hivatal főnöke érintkezze, melyet ez igénybe vehetne. A főorvos külön hivatalt nyerve, láttassék el a szükséges személyzettel, mely a megye összes egészségügyi nyilvántartásait vezetné, a kimutatásokat, statisztikai adatokat stb.

A főorvos hatáskörének szoros körülírásán kívül szolgálati szabályzata legyen, mely által vége vettetné a mai sötétben való botorkálásnak és bizonytalanságnak.

Az alispán hatáskörében csak azon ügyek volnának hagyandók, melyekhez szakképzettségre nincs szükség.

Helyén valónak találok az egészségügyi bizottságokról is szólni. Ilyenek vannak községekben és a törvényhatóságnál. Az 1876. törvényezikk 149. §-a értelmében saját orvost tartó községekben a bizottság megalakítandó, míg más községekben a bizottság földadatát az előjárók teljesítik. Tagjai a községi orvos, állatorvos, gyógyszerész, lelkészek, tanítók, jegyzők és

három, a képviselőtestület által választott, tag. A bizottság föladata:

a) véleményt adni a községtanács, illetve községi előljáróság által hozzá intézett egészségügyi tárgyakban;

b) előterjesztést tesz a helyi közegészséget, a köztisztaságot, a himlőoltást, a halottkémlést, húsvizsgálatot, tápszerek és italok vizsgálatát illető rendszabályok foganatosítása, nemkülönben a vakok, tébolydai ápolásra nem minősített elmebeteg, hülyék, siketnémák, nyomorékok, lelenczek és dajkaságba adottak nyilvántartása, fölügyelete és esetleg orvosoltatása körül észlelt hiányok iránt;

c) véleményez a községi és községkórházi orvos és szülésznői állomások betöltésénél.

Mindenesetre furcsa egy hatáskör és bizottság, mert a törvény szerint csak ott alakítandó, a hol orvost tart a község, a hol nincs orvos, nincs is bizottság, hanem helyette az előljáróság viseli e hatáskört. Pedig talán éppen ott, a hol nincs orvos, kívánatos volna inkább a bizottság alakítása, melynek tagjait a plébános, tanítók tennék; oly egyének, a kik műveltségi állapotuknál fogva jobban járhatnának el, mint a közönséges, többnyire parasztokból álló előljárók. A b) és c) pontokban foglaltakat egyébiránt fönn lehetne tartani továbbra is, noha sokat a bizottság működésétől a gyakorlati életben nem igen várhatni.

A törvényhatósági egészségügyi bizottsági tagok egyéni működése sokkal üdvösebb lehet, mert szellemi műveltségök hasonlíthatatlanul nagyobb. Tagjai a hatósági orvosokon kívül egy mérnök, építész és gyógyszerész és a törvényhatósági közgyűlés által választott bizottsági tagok. Az orvosok túlnyomó képréselete biztosítja jelenleg is a bizottság ügyeleteinek szakszerű színvonalát, de elnökéül a megyei főorvos neveztessek ki, és hatásköre taxative soroltassék föl.

A törvényhatósági közigazgatási bizottság ma bírói forum, mely az alispán intézkedései fölött határoz, vagy egyes felek ügye fölött harmadfokúlag. Itt is visszásnak kell mondanom a helyzetet, mert laikus bizottság ítél szakügyek fölött, oly helytelen elv, mely 18 éven által tönkretett minden jelesebb alkotást és eredményt a közegészségügy terén. Hatáskörében hagyandók tehát csak a szakképzettséget nem követelő ügyek, míg a szakügyek fölött az egészségügyi bizottságot jelöltetném

ki ítélő forumnak, a másodfokú ítéleteket pedig (az alispán fölött) az országos egészségügyi tanácsra bíztnám.

A megyei egészségügyi bizottság ülésezéseiért napidíj járjon, a vidékieknek úti költség.

A törvényhatósági közgyűlés az 1876. t.-cz. 159. §. a) szerint megyei közegészségügyi szabályrendeleteket ad ki; de a legtöbb megye 18 év után sem szervezte egészségügyét, elég ez arra, hogy ilyen fontos jog a törvényhatóságról a belügyminiszteri egészségi szakosztályra ruháztassék. Törlendőnek vélném a körorvosok és baba-intézményre vonatkozó hatáskört is, mely az államosításkor elesnék.

Közvetlenül a törvényhatóság fölött áll jelenleg a belügyminiszter, a ki az ország egészségügyének legfőbb őre. Az ő hatásköre is azonban eltörpül, mert oly tisztviselőkre kénytelen támaszkodni, kiket neki a törvényhatóság szolgáltat. Ez az államosításkor teljesen elesnék, mert az általa kinevezendő egészségügyi karral föltétlenül rendelkezhetnék és a végrehajtásra is közvetlenül befolyhatna. A miniszter hatásköre nagyjában a jelenlegi maradhatna, de szakügyekre nézve, egy mellérendelt egészségügyi szakosztály önállóan működne, melynek főnökei egy miniszteri tanácsos és több osztálytanácsos volna. Ez egészségügyi szakosztály feje tisztán szakügyekben önállóan járna el, adna ki rendeleteket, saját neve alatt. Referálhatna a törvényhozás előtt. A szakosztály egyes beosztott alosztályairól nem kívánok szólni, csak megemlítem, hogy egyes referensek vezethetnék azokat.

Ezek vezetnék az összes administratív ügyeket az osztályban; míg a belügyminiszterhez oly ügyek tartoznának, melyek anyagi érdekeket és szakképzettséget nem igénylő kérdésekre vonatkoznak. Természetes, hogy a belügyminiszternek az egészségügyi osztály főnöke felelősséggel tartoznék. Ily beosztás által a belügyminiszter amúgy is terhes állása megkönnyebbítenék, és az egészségügy nem vesztene, mert az egészségügyi osztály szakbeli qualificatiója a legnagyobb biztosíték lenne hazánk egészségügyének fölvirágoztatására.

Az ország egészségügyi állapotának, de főleg a végrehajtást és intézkedéseket ellenőrző fölügvelőket én nagyon szükségesnek tartom. Az egészségügyi osztály fölb tisztviselői csak fontosabb esetekben távozhatnak el a központból, holott az apró helyeken is, például járványoknál a fölügvelés elenged-

hetetlen marad. Ilyen hivatásuk csak a főlügyelőknek lehet, a kik a tapasztalt hiányokról jelentést tesznek.

A jelenlegi egészségügyi főnök azon gondolatát, hogy az országot területiális alapon osztatta be, csak szerencsésnek találhatja minden orvos, mert bizonyos ressortok szerinti beosztás — talán a trachomát kivéve — sohasem felelt volna meg a szükségletnek. Én nem tudom egyik jeles orvosunk, dr. Novák Endre, azon véleményét aláírni, hogy a főlügyelői intézmény fölösleges, mert ebben a külső ellenőrzés és legfelsőbb főlügyelet megtestesítését látom, melyre az egészségügyi osztály főnökeinek ma sem, még kevésbé az esetleges államosításakor, idejük sem volna. Sőt ebből az álláspontból kiindulva, nagyon keveslem az országnak hét főlügyelői kerületbe való beosztását; és legalább tízre tervezném, mert a főlügyelő csak akkor tehet eleget földadatának, ha megbírja a községek és városok számát.

Az 1876. törvényczikk 169. §. értelmében a jelenlegi belügyminiszter mellé az országos egészségügyi tanács adatott. Óhajtható volna, hogy erre a független forumra bíztnék a bírói és ítélő jog harmadfoka, szakképzettséget igénylő ügyeknél.

Végül az egészségügyi osztályban közegészségi, építészeti és mérnöki alosztály szervezését is szükségesnek vélem, melynek földadata már e czimből is elképzelhető.

S evvel előadtam a jelenlegi egészségügyi közigazgatás állapotát, összes kirívó hiányaival. Rámutatam, hogy a jelenlegi rendszer micsoda gyümölcsöket termett 18 év alatt. Személyek jóakaratótól, a kik az egészségügyhöz nem értenek, tétetett függővé az ország egészségügye, míg a modern, képzett orvosi kar hatásköre teljesen eltörpült a csekély anyagi fizetés és függőség miatt. Nemszemélyek hozták etarthatatlan állapotot létre, hanem egy rendszer, mely magától összeomlik. Jelenleg Magyarország, a halálozási statisztika után ítélve, a kulturálmok között az utolsó helyet foglalja el; lehet-e evvel a 18 év után elért eredménnyel szemben csak egy mentő körülményt is fölhozni?!

A városok, az ország értelmiségének góczpontjai, sem tudtak e két évtized alatt jobb eredményt fölmutatni. Csak a főváros tesz kivételt. Nagy bajnak tartom, hogy az 1876. törvényczikk nem tesz városok és megyei törvényhatóságok között különbséget; pedig administrative nagy az. — Így a fő-

orvost nem szabad gyógyításra szorítani, mint azt sok helyen teszik, mert az első sorban csakis egészségügyi hatósági közeg lehet. Az ő hatáskörét is szigorúan kell körülírni és elkülöníteni az alorvosokétól, a kik csak községorvosi teendőket végezhetnek. Utóbbiakra tartoznék a szegények gyógykezelése, a kórházi teendők, a halottkémlés. A városi egészségügyi igazgatást a városi főorvosra bízám, a ki hatóságot képviselne és főnöke volna a többi egészségügyi közegeknek s egyszersmind eltiltatnák a magángyakorlattól, legfőljebb operiatókban, consiliumokban vehetne részt. Rája tartoznék az összes hatóságorvosi bizonylatok kiállítása.

E mellett rendszeresíteni kellene a czímzéseket; van ma megyei, városi és községi főorvos, községi és városi alorvos, kerületi orvos, járásorvos, körorvos, hatósági orvos, rendőrorvos elnevezés, úgy hogy alig ismerhetni föl a rangbeli különbségeket.

S legvégül még egyszer hangoztatom: csak az államosítás segíthet és az egészségügynek a szakképzett egyénekre való bízása, meg az állam anyagi áldozata. Ez utóbbi nélkül minden reformterv kudarczot fog vallani.

V.

Az egészségügyi törvény és rendszeren kívül hazánkban, a járványügynél fontosabb közegészségügyi kérdést nem ismernek. Az 1892. évi hivatalos kimutatás szerint:

	<i>megbetegedett</i>	<i>meghalt</i>
hólyagos himlőben --- ---	3,135	682
kanyaróban --- --- ---	40,592	3,327
szamárhurutban --- ---	1,760	208
vörhenyben --- --- ---	8,844	1,977
diphtheritisben --- --- ---	34,673	12,727
typhusban --- --- ---	1,569	197
vérhasban --- --- ---	917	186
cholerában --- --- ---	2,231	1255
összesen ---	93,721	20,559

E hivatalos adatok operettszerű valóságáról meggyőződhetünk, ha ugyanez évi jelentés halálokait olvassuk:

hólyagos himlő	---	---	---	---	---	3,426
kanyaró	---	---	---	---	---	7,380
szamárhurut	---	---	---	---	---	6,479
vörheny	---	---	---	---	---	8,237
diphtheritis	---	---	---	---	---	35,666
typhus	---	---	---	---	---	9,150
vérhas	---	---	---	---	---	4,456
cholera	---	---	---	---	---	1,235
összesen	---	---	---	---	---	76,049

A különbség tehát csekély 55,490 haláleset! Már most fogalma lehet a szíves olvasónak, micsoda megbízható statisztika az, melyet a törvényhatóságok közel két évtized óta küldenek föl a valóban sajnálatra méltó miniszternek. Megtudjuk azt is, mennyit érnek a törvényhatóságok kijelentései, ha azt írják, hogy megyékben a közegészségi állapot kedvező volt.

A belügyminiszter elnéző volt, midőn erre azt mondja, hogy «e jelentés és statisztika nem nyújt hű képet». Nem tekintve ezt, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy járványstatisztikánk teljesen hasznavehetetlen lom, és meg sem közelíti a valót. Ép ezért minden ebből vont következtetés hamis, mert az influenza és malária áldozatainak száma föl sincs említve.

Valójában sokkal több a járványos és ragályos betegségben elhalt egyének száma, lehet az 150,000 legalább is, azaz az összes halálesetek egy harmada.

Dr. Chyzer miniszteri tanácsos hivatalba lépése mintegy forduló pont volt hazánk járványügyében. Félre téve a Potemkin falvára való adatokat és járványtörvényt, alapját veté meg a járvány elleni modern intézkedéseknek. Mielőtt azonban a járványügyi reformtörekvésekről szólnánk, szükségesnek tartom a régi, 1892 előtti állapotokra visszatérni.

Az 1876. törvényezik XII. és XIII. fejezete tartalmazza a járványok és ragályok elleni határozatokat. E törvény 18 év előtt létesült, a mikor a modern bakteriologiai tudomány bölcsőjében volt és így a mai tudományos követelményekhez hasonlítani sem lehet. Nem éri vád azokat, a kik e törvényt készítették, hiszen akkor talán jól-rosszúl megfelelt, de ma, az azóta óriási léptekkel előrehaladt tudományos kutatás miatt, a törvény elavult, hasznavehetetlen. A laikus olvasó megért, ha képzelete elé hozom azt, hogy a régi járvány elleni törvény határozmányai olyanok, mintha ma valaki azt követelné, hogy

csak akkor kell közbelépni és oltani a tüzet, ha már az egész falu ég. Az 1876. törvény szerint ugyanis akkor konstatálandó a járvány, ha már több ragályos eset fordult elő. A jelenlegi tudományos követelmények szerint pedig éppen a legelső esetre fordítandó a fő figyelem, mert ha már több eset fordult elő, akkor sokkal bajosabb a ragályos betegséget elnyomni.

Reformálni kell tehát az egészségi törvény ide vonatkozó szakaszát, a modern vívmányoknak megfelelően. Egyébiránt a jelenlegi egészségügyi osztály főnöke, dr. Chyzer, éppen ez irányban segített újabb rendeletek útján.

Két évvel azelőtt bajosan beszélhettünk volna járványellenes intézkedésekről. Nem törődött vele senki, s a mi történt, oly fonákul intéztetett el, hogy a járvány ragályos okozóját, a bacillusokat, egy cseppet sem háborgatta. Jobb, ha a közegészségünk e múltban lefolyt, könnyelmű és negatív intézkedéseire a feledés fátyolát borítjuk; elég szomorú fényt vet az a tüzes emlékoszlop, mely a régi sötét napokat, az elhaltak nagy tömegének nevét, számát megvilágítja. Olyan kétségbe ejtő volt ez az állapot, mint midőn Semmelweiss, a nagy és halhatatlan magyar orvos szelleme, a nagy küzdelemben elhomályosult. Ő akkor gyilkosoknak nevezte azokat, a kik tagadták fölfedezésének óriási horderejét. S vajon mit szóljunk mi, modern, az egyetemi katedra mellől hazánk falvaiba lekerült, és egy paraszt, sokszor értelmetlen községi politikai fejnek, bírónak alárendelt nyomorúságos napszámosok, a kik magunk előtt naponként aratni látjuk a diphtheritis, kanyaró, vörheny stb. járványokat? vajon mit tegyen a modern orvos, mikor modern tudományos képzettségével kénytelen hitetlen emberekkel megalkudni, hogy életkereseti forrásait el ne veszítse? — Resignál a mai rendszer alatt, vagy egy fekete lepellel leborítja lelkiismeretét, érzéketlen géppé süllyed, és ráveti magát — az érdekre. Az ilyen községi és hatósági orvos elveszti aztán humánus érzékét, becsvágyát a munkához, és elfásultan nézi az epidemiák pusztítását, a halál aratását. Fölmentem magam a concret esetek felsorolásával; egy-egy anya kétségbeeső fájdalommal jaja, egy-egy elvesztett remény, ha fölhallatszik, úgylis elnémúl a szegény ember ajkán.

Ha a járványos és ragályos bajok jellegét vesszük tekintetbe, legveszélyesebbnek bizonyultak: a roncsoló toroklob, vörheny, kanyaró, typhus, cholera, himlő, vérhas, szamárhurut,

influenza, járványos gerinczvelő-gyulladás. Az ezek elleni védekezések többé-kevésbbé hasonlóak, és főleg az első esetek iszlálásának szoros és szigorú keresztülvitele elengedhetetlen. — A jelenlegi belügyi kormány által kiadott rendeletek, mint az 1894. 91,954, 58,167, 29,013; 1893, 17,415 és 10,395. számúak teljesen a modern vívmányok színvonalán állanak. E rendeletek alig különböznek a nyugati kulturállamok rendeleteitől. Az előadottakból folyik, hogy a legelső fertőző betegségi eset azonnal tudomásul való hozatala teszi a modern védekezés alapját; valamint az ellenintézkedések és a végrehajtás pontos, kifogástalan alkalmazása. Ausztriában például ily irányú rendeletek már 1875-ben adattak ki, noha itt sem hajtattak végre a szerencsétlen rendszer miatt. Csak 1888-tól fogva tétettek komolyabb lépések az egyes tartományok részéről, és adattak ki a desinfectióra vonatkozó rendszeres utasítások.

A járványügyekre nézve jelenleg nincs hiány modern intézkedésekben, s azt hinnők, hogy ez által a járványügy meg van oldva. Pedig dehogy van. E valóban észszerű rendeletek a jelenlegi rendszer következtében kivihetetlenek, és az a javulás, melyet a belügyminiszter 1893-ban e téren látni akar, nem létezik. Nem akarunk mi az érdemeiből levonni semmit sem; s nem is okoljuk mi a közegészségügyi osztály főnökeit ezért, csak konstatálni akarjuk, hogy legszebb törekvésök a rendszer, és a sanyarú egészségügyi állapotok következtében kárba vesz. Avval a szorgalommal és buzgalommal, a melyet a miniszteriumban másfél év alatt kifejtettek, sokkal szebb és nagyobb eredményeket kellett volna föltüntetni a járványok terén.

Mi, a kik a reális adatokat szívesen elismerjük, az 1893. egészségügyi jelentésben foglalt azon állítást, hogy például a himlőjárvány 1893-ban kevesebb pusztitást okozott, el nem fogadhatjuk. Az 1892. évben himlőben 3135 betegedett meg és 682 halt el; 1893-ban 1597, és meghalt 374. E statisztikai javuláson alapszik a fönti állítás; s most kérdem: szabad-e ily statisztikából, mely hasból készül és teljesen bizonytalan, mely 1893-ban is 22,412 különbözetet mutat föl a halálokok kimutatásával egybehasonlítva, — valamit is, egy pár száz eset kevesbedése miatt, «örvendetesen konstatálni»?

Én kifejtettem, hogy a mi egészségügyi statisztikánk a

szerencsétlen rendszer és egyéb állapotok miatt teljesen hasznavehetetlen. A járványos esetekről szóló kimutatások sem különbek, mit a fönti két egybevetett szám is bizonyít. Elítélni és hasznavehetetlennek jelenteni a statisztikát és mégis reá hivatkozni, két lehetetlen dolog.

Nem tagadom, hogy a fönt említett újabb rendeletek által megtéetett az első lépés a javuláshoz; de sokat nem lehet elérni, mert a rendeletek a jelenlegi rendszer alatt, sohasem fognak valósíttatni és így a legszebb törekvés is írott malaszt marad.

A fönt említett ragályos betegségek statisztikája nem lehet jó, mert sok gyermek minden orvosi segély nélkül hal el, és föl sem vétetik a számításba. Sok helyen nincs is halottkém, és ha van is, laikus, a kinek az adatait orvosi szempontból nem lehet egy jó statisztika részére elfogadni. Sokszor a nép könnyebb ragályos eseteknél nem is fordul orvoshoz, és így a statisztikai fölvételt elkerülik, és legföljebb a véletlenül bekövetkezett halálnál mondják be a bajt.

Nézetem szerint sokkal helyesebb volna a jelenlegi rendszer alatt azon községekből eredő statisztikai adatokat, a hol orvos nincsen, teljesen mellőzni, és oly statisztikát egybeállítani, melynek adatai azon helyről származnak, a hol orvos lakik és az orvos egyúttal a halottkém.

De még így sem érnénk el kifogástalan statisztikát, mert a nem kezelt és meggyógyult esetek jó részt nem kerülnének bele. Nagyobb baj azonban az orvosok megbízhatatlansága. Ha már a laikusok bajait és hibáit oly őszintén föltártuk, az igazságszeretetből és objectivitasból kifolyólag nem szabad az orvosok szándékos mulasztásait sem elhallgatnunk, mely utóvégre is a létkérdésből ered.

Kifejtettük, hogy a község és ország lakosságának zöme nem bír a közegészségi kérdések és intézkedések iránt érzékkel. Ez okból, hogy a járvány elleni intézkedésektől megszabaduljon, eltagadja a betegséget, még cholerajárványkor is. Az 1892. titeli cholerajárvány alkalmával tapasztaltam ezt, midőn a kórházakba minden beteget fölvétettünk. Ennek következtében kénytelen valánk közhirré tétetni, hogy a betegek ezentúl otthon kezeltetnek, de házaik csendőrékkel izoláltatnak. Nem-choleras betegeknel, a hol a furor cholerae már hiányzik és minden intézkedést könnyen vesznek, és egy pár diphtheritisben szegény

sorsú gyermek halálán senki meg sem mozdul, az orvos is szándékosan elhallgatja és a bíró, jegyzővel együtt titkolja, hogy ne kelljen a köznép ellenszenvét újra, meg újra fölidézni. Mert ha az orvos karhatalommal végrehajtatni követeli az intézkedéseket, és esetleg a gyermeket a házból a kórházba akarja czipelni, akkor rövid idő alatt népszerűtlenné válik, és a nép a szomszéd község orvosához fordul, a ki kerüli a járványos eset följelentését. Nagyon nehéz az ilyen utólagosan kiderült esetből az orvos mulasztását bebizonyítani, mert a diphteritisnek az első napokban sokszor bizonytalan klinikai képe van, és a mulasztó orvos erre hivatkozik.

A községorvos anyagilag oly rosszúl van dotálva, hogy létét, illetve magángyakorlatát kénytelen védeni, és a járvány elleni intézkedéseket mellőzni. A fölötte való hatóság, a főszolgabíró és járásorvos pedig egykedvűen nézik e mulasztást, mert minden esetnél való megjelenésök következtében a járásban két-háromszor volnának kénytelenek kiutazni. A főszolgabíró bokros teendői mellett erre alig képes, a járásorvos meg kénytelen volna összes házairól lemondani; de mint-hogy 300 forint fizetéséből meg nem élhet, követi a praxis keresetforrásait, és elhanyagolja az ellenőrzést. A főorvosról még szólni sem akarok; 200 forint úti általányból napi díjak nélkül a megye járványait még kevésbbé fogja fölkeresni. Így van ez az egész országban, ezt személyes tapasztataim után láttam, kivételt csak azok tehetnek, a kik vagyoniilag gazdagok és becsvágygyal dolgoznak és nem kénytelenek a járás- és főorvosi állással diametral ellenkező magángyakorlatból megélni.

Ezért nem tudott a jelenlegi kormány belügyminiszteri és egészségügyi osztályának főnöke a járványok terén nagyobb eredményt elérni, és hogy a cholera elleni intézkedések sikerülteknek mondhatók, és a cholera-statisztika megbízhatónak, első sorban a közegészségügyi fölügyelőknek, a kik által szakképzett egyének intézkedései jutottak érvényre, és a laikus előtt ismert furor cholerának köszönhetjük.

Köztudomású dolog, hogy minden járványos betegség önmagától megszűnik, ha az okozó baktériuma több generáción átoltódott, és így sok járvány tíz-húsz hét alatt minden hatósági mulasztás ellenére is megszűnik. — Csakis így, és talán a kedvezőtlen életföltételektől, külső viszonyoktól ered

valamely járvány súlyos és enyhe jellege, és a járvány kicsiny és magas halálozási aránya.

A veszélyes járványok felsorolásánál a cholera-ról szóló tapasztalataimat közlöm, és a községi járványbizottságok működését is szóba hozom, az államhatalomnak teljes elismerését fejezve ki. Mondhatom, a cholera elleni 1893. védekezés volt talán az első modern védekezés járvány ellen Magyarországon. A kifejtett buzgalom és nagyjában helyes intézkedések, ha itt-ott helyi differenciákra adtak is alkalmat, csak jó gyümölcsöt teremhettek. Az 1893. és 1894. év folyamán kiadott cholera-rendeletek modern színvonalon állanak, és alig hagynak kívánni valót. Orvosok, hatósági közegek a lehető legtöbbet tették, de valljuk meg őszintén — felsőbb nyomás alatt. Mindazonáltal minden hatósági orvos, a ki előtt kissé több mint a kenyérkereset lebeg, csak örvendeni tud e sikereken, mert megtörték végre a jeget, és pozitív eredményt mutattak föl a laikusok előtt. Az egészségügyi községi bizottságról, mely például cholera-nál járványbizottsággá alakul át, nem sok jót mondhatok. Az egyes tagok alig bírnak szakképzettséggel, és kisebb falukban, a pap és tanítón kívül, mind paraszt ember. Hiába magyaráztam én napokon át a cholera-járvány természetét, a ragályozás okát, a községi bíró, a járványbizottság elnöke kijelentette, hogy ebben nem hisz és kár a pénzkiadás. Még szomorúbb, hogy egy járásbíró csatlakozott a bíró nézetéhez, azt állítván, hogy sok ember iszik vizet a Tiszából, s még sem kapott cholerát, de meg máskülönben a folyó közepén semmiféle bogár meg nem élhet. Egyébíránt elbeszélhetnék épületesebb jeleneteket is; a község jegyzője indítványozta, hogy tömény carbol tiz hordóval hozattassék, melylyel a község összes utcái fölöntendők volnának.

A községi járványbizottságot minden szakképzettség híján levő testületnek nyilvánítom, mely jó lehet anyagi és rendőri kérdések elintézésére, de szakügyek megvitatására képtelen, és csak desperatióba hozhatja az orvost.

Kevésbé veszélyes ragályos betegségek még a gyermekági láz, a trachoma, a gümőkór, a bujasenyv, az újszülöttek szemlobja és az ebdüh, és végül a váltóláz, mely a talajban leli eredetét.

A legújabb időben a Pasteur-intézet fölállításával a veszettség kérdése is megoldatott. De itt is hangoztatnom kell,

hogy még sok község nem küldi föl a veszett eb marta gyermekeket, vagy későn. Másrészt az eb veszetségének megállapításánál sok hiány konstatálható. A gümőkór ellen alig tettünk valamit, pedig szükséges volna, a gümőkóros betegek lakásait és holmijait évenként többször desinficiálni, és különösen a köpet elhelyezéséről szigorúan gondoskodni, hogy a tüdővész bacteriuma a porral együtt a levegőt ne inficiálhassa. Az újszülöttek szemlobja iránt ez évben tétetett elismerésre való intézkedés, de sajnos olyan közegekre van bízva a végrehajtás, a kiktől csak rosszat várhatunk — értem a bábákat. Őket terheli a gyermekágyi fertőzés is.

Ha jól tudom, Németországban a baba-intézmény behozatala óta a gyermekágyi láz esetei nem csökkentek. Mi nem rendelkezünk statisztikai adatokkal, de ha volnának is ilyenek, a mi sajátságos viszonyainknál fogva komoly tanulmányra nem használhatnók föl. Mi orvosok a gyakorlati életre vagyunk utalva, és abból vonhatunk következtetést. Én nem habozok kimondani, hogy a baba-intézmény mi nálunk több kárt hoz, mint hasznot. Nálunk először a baba egyéni műveltsége sokkal alacsonyabb, mint a nyugati kulturállamokban. Paraszt-asszonyok, mesterek nejei stb. nyernek rendszerint kiképzést. Az életbe kikerülve, a legtöbb baba gyógyít, kuruzsol, és csak az orvos terhére van. A magzatelhajtás főtenyezői a diplomás bábák, mi által tekintet nélkül a társadalmi rangra és módra, bizonyos tekintélyre tesznek szert, mely előtt sok magánorvos kénytelen meghajolni és hallgatni. Sajnos, hogy magok az orvosok kerülnek a tudomásukra jött esetek följelentését. Én legalább a magzatelhajtási esetekben nyolcz esetben a bábát okolhattam, és csak két esetben más kuruzslót. A följelentéssel nem sokat nyertem, mert sok huzás-halasztás után öt forinttal büntettetett oly tettért, melyért négyszeresét kapta; a mellett az ítélet tudomásomra soha sem hozatott, úgy hogy teljesen lemondottam arról, hogy a különben is kényes és óvatosságra kényszerítő följelentést megtegyem. S így vagyunk valamenynyien, a kik a magzatelhajtás ügyében kénytelenek voltunk évekig a büntetéssel járó ítéletet elvárni. Addig természetesen a kuruzsló tovább működik.

Azon bábát, a kinek segédkezésénél gyermekágyi láz alott be, kivétel nélkül vizsgálat alá kellene vonni, és orvosokból álló bíróság elé állítani. Igen ajánlatosnak tartom, hogy

az egészségügyi osztály két tagja a falusi bábák eszközeit megvizsgálná váratlanul; hajmeresztő dolgokat látnának, mint a milyeneket én láttam, mihez képest nevetségesnek tűnhetnék föl, hogy én egy öt forint fizetéssel ellátott, minden képzettség nélküli, a törvény ellenére alkalmazott községi bábát egy év alatt sem tudtam elmozdítani.

A bujakór terjedésének még nehezebb gátat vetni. A jelenlegi intézkedéseket elégtelennek kell tartanom. Nyilvános házakban a férfiak kötelező vizsgálatát elengedhetetlennek tartom, és a bujakórba esett egyén kihallgatása útján mindenkor megállapítandónak vélem a ragály honnét való szerzését is, hogy ez úton a ragályterjesztő egyén is kezelés alá vétessék. Tapintatosan intézett razziák nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is szükségesek.

Az orvosok fölhívnassanak, hogy félévenként a kezelések alatt álló lueticusok számát a hatósági orvossal közöljék, a ki ennek alapján a kórházi eseteket is fölvéve, statisztikát készítene. Utasítandók a katonai hatóságok, fegyházak orvosai, gyárak alkalmazottai, hogy minden bujakóros esetet bejelentsenek. A mi a hólyagos himlőt illeti, bátran állíthatjuk, hogy ott, a hol föllép, a kötelező védoltás a szokott fölületességgel vitétetett keresztül. Csak mellesleg említem, hogy Németországban a szigorúan keresztül vitt védőoltás teljesen megszüntette a himlőjárványt, és csak a keleti határszélen lépnek föl egyes esetek, melyek Oroszországgal határosak, hol a himlőoltás általánosan még nem jutott érvényre. Ezt szem előtt tartva, nyíltan lehet vádolni azon törvényhatóságokat, a hol himlő föllép, a legnagyobb hanyagsággal.

Előadtam volna azon hiányokat, melyeket a járványok körül tapasztaltam. De mielőtt a járvány elleni intézkedésekkel végeznék, — újolag hangsúlyozom, ha valahol, úgy épen ezeknél adandó meg az orvosnak az intézkedési jog a gyorsaság érdekében. — Ennek hiánya bénítja meg a trachoma elleni intézkedéseket is.

A trachoma elleni intézkedések igazán szépek; de mi haszna, ha a rossz rendszer miatt papiroson maradt a java része. A jelenlegi rendszer alatt az orvos legkomolyabb törekvései mellett is harczot vív a hatósággal, mely nem törődik a trachomával; az iskolatanítókkal, a szülőkkel, a katonakötelezettekkel, és végül a trachomás betegekkel. Ennyi küzdelem

után végre is indolenssé válik az orvos és chablonszerűleg kószíti a statisztikai kimutatásokat, melyek megbízhatósága szakasztottan hasonló a járvány-kimutatásokhoz. A trachoma-kimutatás statisztikai adatai hasznavehetetlenek tudományos szempontból, mert a szemvizsgálatot az orvos és a község nem hajtja végre pontosan. Innét van az, hogy a kormánytól kiküldött közegek ellenőrzési fölülvizsgálatuk alkalmával egy községben néha öt bejelentett trachomás helyett 600-at is találtak, melyből legalább 100—200 tökéletes volt.

A községi orvosok, megúván az örökös, a kezeléssel járó kellemetlenségeket, a trachomásokat föl sem veszik, vagy gyógyultaknak nyilvánítják. A községi hatóság javarészt nem törődik evvel, mert nem akar ellenkezésbe jutni a lakosokkal.

Az 1892. egészségi kimutatás szerint hazánkban 18,042 tökéletes és 2874 kiscokú trachomás fordult elő; 1893-ban 23,172 tökéletes és 8899 gyanús, azaz kiscoku. Ez adatok azonban közel sem adják meg a fölvilágosítást. A legtöbb hatósági orvos körülbelül százezerre becsüli a trachomásak számát, tekintetbe véve a rendszer által előidézett rossz viszonyokat. S ez a szám megközelíti a valót; mert a kormány útján végzett egyes fölülvizsgálatok eredménye is e mellett szól.

A hatósági járásorvos képtelen jelenlegi helyzetében a trachoma-ügyön segíteni; hiszen valamely község megvizsgálása napokig tart. S aztán hasztalan is hivatkoznék a laikus hatóság közbenjárására.

E rendszerből következő, legyőzhetetlen akadályokkal szemben a kormány képtelen sikeresen működni, mikor kiküldött járványorvosai is alig tudnak boldogulni. Az orvosi körökben, a hol orvos csak a székhelyben van, a járványos betegségek elleni védekezés még szomorúbb állapotot mutat föl; a trachoma kezelése pedig, kivált rossz úton, télen, a távollevő községekben lehetetlen.

Csak egy megoldás van: az orvosoknak megadni az executívát, és ott a hol orvos nincs, járványorvost alkalmazni.

Kíváncsú volna a hadseregbe sorozottakat külön trachoma-zászlóaljakká egyesíteni, a hegyi vidéken, önálló, külön kórházban, a hol a szabad levegő bő élvezete mellett a kezelés is sikeres lehetne, különösen a mióta a Keining, Feuer és Ottava eljárásai szerint hasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt biztosan tudjuk a ragályt gyógyítani. Az sem ártana, ha a tra-

choma havi kimutatása egyszerübb volna, mert így igen kevés orvos tölti ki helyesen.

Nem szenved kérdést, hogy a járvány elleni összes intézkedések mélyen belevágnak a család, az egyén, a község életviszonyaiba; de minthogy minden egyes eset épen ragályozásánál fogva közveszedelmet rejt magában, — egyéni tekintetek, még hasokszor veszteséget okoznak, is számon kívül esnek.

Végül megjegyzem, hogy a járványos betegségek elleni védekezés körül az orvosokat a legnagyobb büntetéssel sújtatnám, ha valamely mulasztást követnek el. Csakhogy ilyen drakói szigort akkor szabad és lehet alkalmazni, ha az orvos megélhetését az állam jól biztosítja, mert jelenlegi, anyagilag zilált helyzetében még több terhet rároni, arra vezethet, a mihez a községi és körorvosok már készülnek — a falatért való strikehoz.

Dr. THIM JÓZSEF.

IZLANDI HALÁSZ.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Öten voltak együtt, mind hatalmas széles vállúak; az asztalra könyökölve iddógáltak, egy sötétes helyiségben, melynek sós hallé és tenger szaga volt. A mulató tanya, mely igen alacsony volt termetökhöz képest, egyik végén csúcsba ment, mint egy nagy fölbontott sirálynak a gyomra; a tanya gyöngén ingott-bingott egyhangú panaszos recsegéssel, álomba ringató lassúsággal.

Kívül alkalmasint tenger és éjtszaka volt, de nem sokat lehetett tudni róla: a födélzetbe vágott egyetlen nyílás facsapóval volt elzárva, és egy ócska függő lámpás világította meg őket, rezgő fényével.

A kályhában tűz volt; átázott ruháikat szárítgatták rajta, melyek gőzt árasztottak szét; a gőz aztán összekeveredett agyagpipáik füstjével.

Esetlen asztaluk az egész lakást elfoglalta; épen olyan formája volt, mint a lakásnak, és csak annyi hely maradt, hogy körülötte elmehettek, ha le akartak ülni a tölgyfa-falazathoz szegezett keskeny padokra. Vastag gerendák nyúltak el fölöttük, és majdnem beléjük verték fejüket; hátuk mögött pedig padágyak nyújtózkodtak végig, melyek olybá tunkent föl, mintha be lettek volna vágva a vastag falazatba, mint a sir-

bolt fülkéi. Az egész fabútorzat durva és kopott volt, a nedvesség és só egészen átjárta, a kéz surolásától megcsiszolódott és megfényesedett.

Kupáikból borozgattak, azért az életöröm sugárzott nyílt és jóságos arcukon. Ott maradtak még az asztal mellett ülve és csevegték az asszonyokról meg a házasságról.

A háttér deszkázatával szemben a fő helyet szűz Mária-nak majolika képe foglalta el, mely egy kis deszkára volt föl-függesztve. A tengerészek védasszonyának képe kissé ódon volt és naiv művészettel festve. Ámde a majolikára festett emberek sokkal tovább épségben maradnak, mint az igazi emberek; azért piros és kék ruhája még nagyon üde kis dolog hatását tette ennek a szegény faháznak sötét-szürke holmija közepett. Nem egy forró imádságot hallhatott az aggodalom óráiban; lábához két művirágcsokrot és egy olvasót szegeztek.

Az öt ember egyformán volt öltözködve: vastag kék gyapjúból szövött újjasba, mely nadrágjukba volt belekötve; fejüket kátrányos vászon-sipkaféle fődte, melyet délnyugat-inak hívtak (a délnyugati szél miatt, a mely a mi felgömbünkön esővel jár).

Különböző életkorúak voltak. A kapitány lehetett negyven éves, hármuk huszonöt-harmincz. Az utolsó, a kinek Szilveszter vagy Lürlü volt a neve, csak tizenhét esztendő volt. Termetére és erejére nézve azonban embernyi ember; fekete, igen finom és göndör szakál borította arcát; csak szürkés-kék, rendkívül szelid és ártatlan szemei mutatták, hogy még gyermek.

Hely szűke miatt igen összeszorúltak, meglátszott rajtok, hogy igazán jól érzik magokat, sötét szállásukon.

. . . Kívül alkalmasint tenger és éjtszaka volt, a fekete és mély vizek kétségbeejtő pusztaság végtelensége. A falon függő réz óra tizenegyet mutatott, bizonyos, hogy esti tizenegyet; fönt a tetőzeten az eső csobogása hallatszott.

A házasság kérdéseit hányták-vetették meg vidáman magok között — de épséggel nem becestelen módon. Nem; ezek a kérdések tervelgetések voltak rájuk nézve, a kik még legényéletet éltek, vagy pedig mulatságos események, melyek otthon történtek lakodalmak alkalmával. Olykor jóízű nevetéssel kissé szabadabb czélozgatást tettek a szeretkezés gyönyö-

rére. De a szerelem, a miként az e fajta emberek értik mindig, egészséges szerelem, és még nyersségében is majdnem tiszta marad.

Azonban Szilveszter nyugtalankodott valaki miatt, a kit Yannak hívtak és a ki egyre késett.

— De csakugyan hol is maradt el az a Yann? talán még mindig munkálódik ott fönt? Miért nem jött le, hogy kivegye részét a mulatságból?

— Pedig mindjárt éjfél lesz — mondá a kapitány.

És fölállván, fejével fölemelte a facsapót, hogy lekiáltssa Yannt. Erre különös fény esett be fölülről:

— Yann! Yann! . . . Hallod? Ember!

Az ember nyersen felelt kívülről.

És az a halvány fény, mely lehatolt az egy perczre fölnyílt csapójátón, hasonlított a nappali fényhez. — «Mindjárt éjfél . . .» Csakugyan olyan volt, mint a napfény, mint az estszürkület fénye, melyet titokzatos tükrök lövellnek vissza messziről-messziről.

A mint a csapó bezárult, megint éjtszaka lett, a kis függő lámpa újra sárgán világított, és hallatszott, hogy az ember leszáll nagy csizmaival egy falétrán.

Belépett. Beléptekor kénytelen volt szinte négykézláb menni, mint valami nagy medve, mert majdnem óriás volt. Eleinte fintorgatta az arcát és befogta az orrát, mert bántotta a sólé fojtó szaga.

Jól fölülhaladta az emberek rendes arányát, kivált vállai szélességével, mely oly egyenes volt, mint a rúd; szembe nézve, vállainak izma, melyek kidomborodtak kék kötött újjasa alatt, mintha két golyót képeztek volna vállai szögletén. Nagy barna, mozgékony, vad és büszke kifejezésű szemei voltak.

Szilveszter átölelte Yannt és gyöngéden magához vonta, gyermekek módjára. Völegénye volt a hugának és úgy bánt vele, mintha édes bátyja volna. A másik hagyta, hogy czírogassák, mint valami henyelő hízogó oroszánt, és jóízű mosolygással felelt, miközben kivillogtak fehér fogai.

Fogai, melyeknek nála több helyök volt az elhelyezkedésre, mint más embereknek, kissé ritkák voltak és igen kicsinyeknek látszottak. Szőke bajusza meglehetősen rövid volt, pedig soha sem vágta le; szépen ki volt pödörve és szimmetrikusan fölünkörítve ajkai fölött, melyek finom metszetűek voltak.

Szakállát rövidre vágta, két szép piros arcza megőrizte friss bársonyszerűségét, mint a gyümölcs, melyhez senki sem nyúlt.

Mikor Yann leült, újra töltötték a poharakat, és előhívták a matrózinast, hogy töltsen meg és gyujtsa meg a pipákat.

A meggyujtáskor módját ejtette, hogy ő is szippantson egyet-kettőt. Erős kis fiú volt, kerek arcú, távoli unokaöcsese ezeknek a tengerészeknek, a kik többé-kevésbbé rokonok voltak; ámbár meglehetősen kemény munkát bíztak rá, ő volt a hajó becézett gyermeke. Yann megitta a poharából, s azzal aludni küldték.

Azután újra elővették a házasságot.

— Hát te, Yann — kérdezé Szilveszter, — mikor üljök meg a lakodalmadat ?

— Nem szégyenled magadat — mondá a kapitány — huszonhét esztendősen ember létedre sem vagy házas ! Mit gondolnak majd felőled a leányok, ha meglátnak.

Yann vonogatta rengeteg vállait és a nőket megvető kézmozdulattal így felelt :

— Lakodalmaztam én már hol egy éjjelre, hol meg némelykor egy órára, lakodalma válogatta.

Yann csak most végezte be öt évi katonai szolgálatát. Mint a hajóraj tűzermatróza tanulta meg a francziát és a skeptikus beszédet. Erre beszédbe kezdett, hogy elmesélje, mint esett meg utóbbi lakodalma, mely két hétig tartott.

Nantesban történt, egy énekesnővel. Este a tengerről visszajövet, kissé kapatosan bement egy orpheumba. Ült az ajtónál egy asszony, a ki óriási virágcsokrokat árulgatott, húsz frankos aranyért. Vett egyet, pedig azt sem tudta, mitévő legyen vele, és aztán mindjárt beléptekor épen az arczába dobta annak az énekesnőnek, a ki a színpadon volt, részint nyers szerelmi nyilatkozat gyanánt, részint az iránt a festett baba iránti gúnyból, a ki nagyon is rózsásnak tetszett neki. A nő elesett az ütés következtében ; aztán vagy három hétig imádta Yannt.

— Sőt — mondá, — mikor elúztattam, nekem adta ajándékba ezt az arany órát.

És hogy megmutassa, az asztalra dobta, mint valami hitvány csecsebecsét.

Nyers szavakkal és hozzá illő módon kiszínezve beszélt

el a dolgot. Azonban a polgárosult világnak ez a közönséges eseménye egy csöppet sem illet ezeknek a primitív embereknek a köréhez, a tengernek körülöttük elterjedt csendjéhez. ahhoz az éjjeli sejtelmes fényhez, mely az éjszakai sark haladóklor nyarainak érzetét keltette föl.

Yannak ez a viselete rosszul esett Szilveszternek és meglepte őt. Szilveszter szűz gyermek volt, öreg nagyanyja egy Plonbazlanec falubeli halász özvegye, a szentségek tiszteletében nevelte föl. Kis gyermekkorában mindennap elment vele édes anyja sírhalmához és ott térden állva végig imádkoztak egy olvasót. A sziklás parton levő temetőből messzire el lehetett látni a Manche szürke vizén, a melyben egykor eltűnt volt édes apja, hajótörés alkalmával. — Mivel szegények voltak, nagyanyja meg ő korán elkezdtek halászni járni, és gyermekkorát a nyílt tengeren töltötte el. Még most is, minden este elmondta imádságait és szemében vallásos áhitat ragyogott. Szintén szép volt és Yann után a legszebb termetű a hajón. Lány hangja és gyermekes beszédmódja nem igen illet össze magas termetével és fekete szakállával; minthogy igen hamar föl-növekedett, csaknem feszélyezte, hogy nagyhirtelen olyan derék szál emberré lett. Arra számított, hogy nemsokára feleségül veszi Yann hugát, de különben a leányoknak csak fittyet hányt.

A hajón össze-vissza csak három fekvő helyök volt — egy kettőjök számára — azért sorjában aludtak rajtok, egyszer egyikök, másszor másíkok.

Mikor végét vetették ünnepöknek, a melyet védasszonyuknak, szűz Máriának mennybemenetele emlékére ültek, már elütötte az éjfélt. Hármuk bemászott a kis fekete fülkékbe, melyek sírokhöz voltak hasonlatosak, a többi három meg fölment a hajófödélzetre, hogy újra hozzá lássanak a halászat megszakadt nagy munkájához; ez a három Yann, Szilveszter és egy Vilmos nevezetű földíjök volt.

Kívül nappal volt, örökös nappal.

De ez a világosság halvány, halvány volt, nem hasonlított semmihez; mintegy kihalt nap visszatükrözése síklott végig a tárgyakon. Körülöttük azonnal végtelen, színnélküli üresség kezdődött, és hajójuk deszkáin kívül minden átlátszó-nak, megfoghatatlannak, képzeletbelinek tetszett.

A szem alig-alig fogta föl, milyen is lehet a tenger;

eleinte olybá tűnt föl, mint valami rezgő tükör, melynek nincs visszatükrözni való képe; aztán a mint messze-messze elterjedt, ködmezőnek tetszett — és aztán többé semminek; nem voltak se körvonalai, se láthatára.

A levegő nedves frissesége metszőbb, áthatóbb volt az igazi hidegnél és beszíva érzett rajta a só íze, de nagyon. Minden csendes volt, és már nem esett; fönt az alaktalan és szintelen felhők, mintha csak magokban foglalták volna azt a megmagyarázhatatlan, rejtett fényt; tisztán lehetett látni, mégis éjt sejtett az ember és ezek a halvány tárgyak mind nem mutattak semmi megnevezhető árnyéklatot.

A három ott álló férfi gyermekkorától fogva e hideg tengeren élt, annak kísérteties alakjai közepett, melyek ép oly határozatlanok és zavaros valamik, mint a visiók. Meg voltak szokva, hogy szűk deszkaházuk körül látták ezt az egész változékony végtelent és szemeik épen úgy megszokták, mint a tenger nagy madaraiéi.

A hajó ingott-bingott egy helyen, folyvást egyazon panaszt hallatva, egyhangút, mint egy bretagnei dal, melyet valaki álmában dúdol. Yann és Szilveszter sebtiben elővették horgaikat és zsinegjeiket, a másik meg egy sóshordót, kifente nagy kését és leült mögójök várni.

Ném soká kellett várnia. Alig vetették bele horgaikat a csendes és hideg vízbe, nehéz, aczélszínű, csillogó halakkal megterhelve húzták föl.

És az élénk tőkehalak egyre csak fogatták magokat; a néma halászat szakadatlanul és gyorsan folyt. A másik nagy késével fölvágtá hasukat, kivette belüket, levágta fejüket, laposra verte, besózta és megszámlálta őket, és a halak, melyeknek haza tértökkor vagyonukat kellett gyarapítaniok, halomra gyűltek mögöttük, csepegvé és frissen.

Az órák teltek-teltek, egyhangúan, és a külvilág nagy üres környékeiben lassacskán megváltozott a fény; most már valódibbnak tetszett. A mi halvány derengés volt, mint valami éjszaksarki nyári est, az most az éjbe való átmenet nélkül mintegy hajnalhasadássá lett, melyet a tenger valamennyi tükre határozatlan rózsapiros sávokban sugárzott vissza . . .

— Az már szent igaz, hogy meg kellene házasodnod, Yann — mondá nagyhirtelen Szilveszter, még pedig ezúttal egész komolyan, miközben a vízbe nézett. (Látszott rajta, hogy

ismer egy leányt, Bretagneban, a kit Yann barna szemeivel megbabonázott, de Szilveszter nem mert hozzányulni ehhez a kényes tárgyhoz.

— Már mint én? Igen, igen, a napokban megülöm majd a lakodalmamat, — mondá Yann és mosolygott, még mindig megvetően és forgatva élénk szemeit — de egyik falunkbeli leánynyal sem; nem én, majd a tengerrel, meghívom valamennyiteket, a hányan vagytok, a lakodalmamra . . .

Tovább halászgattak, mert nem volt szabad elfecsegniök az időt: kellős közepében álltak a roppant nagy halvándorlásnak, a mely két nap óta szakadatlanul tartott.

Előtte való éjjel mindannyian talpon voltak és harmincz óra leforgása alatt ezernél több jó testes tökehalat fogtak; karjaik is kifáradtak immár, azért el-elnyomta őket az álom. Csak testök volt ébren és magától folytatta a halfogás mesterségét, míg lelkök mély álomban ringatódzott egy-egy pillanatig. Ámde a nyílt tenger levegője, melyet beszívtak, olyan szűzies volt, mint a teremtés első napjaiban, és oly életre keltő, hogy minden fáradtságuk mellett kitágította mellöket és fölfrissítette arcukat.

Végre megjött a reggeli világosság, az igazi világosság; valamint a világ teremtésének idejében úgy vált el a sötétségtől, a mely a láthatáron megakadt és nehéz tömeg gyanánt ott maradt, csak most, hogy minden világosan látszott, csak most lehetett észre venni, hogy az éj elmúlt — hogy az az előbbi világosság határozatlan és különös volt, mint az álombeli világosság.

A sűrű felhő-borította égen itt is, ott is szakadások voltak, hasonlatosak valamely dóm ablaknyílásaihoz, melyeken át széles rózsás ezüstsugarak lövelltek be.

Az alacsonyabb felhőrétegek sűrű árnyékszegélyzetet alkottak, egészen körülövezték a vizet és betöltötték a messzeséget bizonytalansággal meg sötétséggel. Zárt térnek, határnak a csalódását keltették föl; olyanok voltak azok a felhők, mint a végtelenség elé húzott függönyök, mint kifeszített fátyolok, hogy elrejtsek azokat a mélységes titkokat, melyek megzavarták volna az emberek képzeletét. A kis deszka-építmény körül, mely Yannt és Szilveszttert hordozta, a külső változó világ végtelen áhítatot fejezett ki ma reggel; szentélylyé alakult át, és a sugárkévek, melyek e templomboltozat nyílásain beszűrődtek, miként a templom márvány kövezetén,

úgy itt a mozdulatlan víz fölött, visszaverődésekben hosszabbodtak meg. És aztán lassan egy más ábrándkép látszott megvilágosodni a messzeségben: egy igen magas rózsaszínű szikla-hasadékkéfé; — ez a borongós Izland egyik hegyfoka volt.

Yann lakodalma a tengerrel! . . . Szilveszter ezen járatta az esztét halászás közben, de nem mert többé egy kukkot sem szólni. Elszomorodott azon, hogy Yann ilyen csúfot üzött a házasság szentségéből; s aztán még meg is ijedt ezen, mert babonás volt.

Már olyan régen gondolkozik Yannak a házasságán!

Arról ábrándozott, hogy Yann majd feleségül veszi Mével Gitát — egy paimpoli szőke leányt — és ő neki meglesz az öröme, hogy látni fogja azt az ünnepet, mielőtt a katonáskodást megkezdene, mielőtt megkezdene azt az öt esztendő s számkivétést, melyből bizonytalan a hazajövés, és a melynek elkerülhetetlen közeledése össze-össze szorította szívét. . .

Reggel négy óra. A többiek, a kik ott lenn feküdtek, mind a hárman feljöttek, hogy fölváltsák a halászókat. Egy rövidet még aludtak, telt tüdővel szíva a hideg levegőt; fölhúzták azután hosszú csizmáikat, és becsukták szemöket, mert elkápráztatták őket a halvány fénynek visszaverődései.

Yann és Szilveszter erre hamarjában megreggeliztek; a kétszersültet összetörték fakalapácsokkal, aztán ropogatni kezdték jó hangosan és nevettek a kétszersült erős keménységén. Egyszerre megvidámodtak arra a gondolatra, hogy aludni mehetnek, hogy fülkékben jól fölmelegedhetnek és átkarolva egymást a lejáró nyíláshoz mentek, miközben egy régi dalt dúdolgatva dölöngeztek.

Mielőtt eltűntek volna a nyílásban, játékba keveredtek Burkussal, a hajó fiatal újfundlandi kutájával, a melynek még rengeteg, ügyetlen és gyermekies mancsai voltak. Kezökkel ingerelték, a kutya feléjük kapdosott, mint valami farkas, míg végre megharapta őket. Erre Yann, ki nagy haragra gyúlt, akkorát taszított a szegény eben, hogy egy nagyot nyekkent bele és vonítani kezdett.

Jó szíve volt annak a Yannak, de természete kissé vad maradt, és mikor physikai lényre fölülkerekedett, szelid gyöngédsége sokszor nyers erőszakossággá fajult.

II.

Hajójuknak *Mária* volt a neve, kapitánya Guermeur. A hajó évenként elment a veszélyes nagy halászatra a hideg vidékekre, a hol a nyárnak nincsen éjtszakája.

Régi volt már, mint a majolikára festett Szűz, az ő védasszonya. Vastag, tölgyfatörzsekből faragott bordái össze-vissza voltak repedve, hasadozva, a nedvesség és hallé beleivódott, de még jó karban volt, az éltető kátrányszag megérzett rajta.

Nyugodt állapotban vaskos tagozatával nehézkesnek látszott, de mikor a nagy nyugati szelek neki iramodtak, visszanyerte erejét és könnyűségét, mint a szél-ébresztette sirályok. Akkor a maga módja szerint hol fölemelkedett a hullámokra, hol leszállt, könnyedebben, mint sok fiatal, melyek modernebb finomsággal vannak kifaragva.

A mi őket illeti, a hat embert meg a matrózfiút, ők valódi izlandiak voltak (jóraláló hajós-törzs, a mely kiváltképen Paimpol és Tréguier vidékén volt meghonosúlva, s a melyben a halászat apáról fiúra szállt).

Talán soha sem láttak francziaországi nyarat.

Minden tél végén úti áldást vettek a többi halászokkal együtt a paimpoli kikötőben. Ezen az ünnepnapon oltárt (mindig ugyanazt) állítottak föl a parton; szikla-barlang-utánszat volt és a közepén horgonyból, evezőből és hálóból készült jelvények között trónolt szelíden és nyugodtan a Szűz, a tengerészek védasszonya, kit kihoztak templomából a kedvökért és a ki ivadékról ivadéokra mindig azokkal az élettelen szemekkel nézett azokra a boldogokra, kikre az idény szerencsés lesz — és a többiekre, azokra, a kik nem voltak visszajövendők.

A szentséggel, melyet hitvesek meg anyák, jegyesek meg nőtestvérek lassú körmenetben követtek, körüljárták az egész kikötőt, a hol az összes izlandi hajók teljes zászlódíszben voltak és a körmenet elvonulásakor tisztelegtek. A pap mindegyik hajó előtt megállt, elmondta az áldást és áldásosztó keresztet vetett.

Azután valamennyien útra keltek, mintegy hajórajban szinte valamennyi férj, szerető és fiú odahagyta a vidéket.

Útközben az egész hajólegénység együtt énekelte rezgő hangon a «Mária, tengeren járók csillaga» kezdetű egyházi dalt.

És minden esztendőben így esett meg a bucsúzás szertartása, így esett meg az elválás.

Ezzel elkezdődött a tengeri élet, három-négy zord pajtás társaságában, elhagyatottságban az imbolygó deszkákon az éjszakai tenger fagyos hullámain.

Eddig mindéig visszajöttek ; — Mária, a tengeren járók csillaga megvédte a hajót, mely az ő nevére volt keresztelve.

Augusztus végével szoktak hazatérni. De a *Mária* is csak úgy tett, mint a legtöbb izlandi hajó, melyek csak érintették Paimpolt, aztán elvitorláztak a gascognei öbölbe, hol jó pénzen eladták halaikat, onnan meg a sós mocsarú homokszigetekre, hol bevásárolták a sót a következő kirándulásra.

A tagbaszakadt hajólegénység szétoszlik néhány napra ezekben a délvidéki kikötőkben, hol a napnak még van ereje ; sóvárognak a gyönyörökre, és megittasodnak a vén asszonyok nyarától, az enyhébb levegőtől ; — a földtől és az asszonyoktól.

És aztán az első ködös őszi nap hazatérnek a házi tűzhelyhez, Paimpolba vagy a Goëlo vidékén elszórt kunyhókba, hogy egy darabig a családdal és szeretetkezőssel, házassággal és születésekkel vesződjenek. Majd mindig akadnak egy-egy apró új szülöttre, kik az az előtti télen fogantak, és a kik keresztapára várnak, hogy fölvegyék a keresztség szentségét : — sok gyermekre van szüksége e halászfajnak, kiket elnyel Izland.

III.

Azon évnek június havában, egy szép vasárnapi este Paimpolban két nő igen el volt foglalva levélírással.

A levélírás széles, nyitott ablak előtt történt, a melynek régi, tömör gránitpárkányára virágserepek voltak rakva.

Az asztal fölé hajolva, mind a ketten fiataloknak látszóttak ; egyikök roppant nagy, régi módi fejkötőt viselt, a másik meg egy iczi-piczit, új formájút, melyet nagyon fölkaptak a paimpoli nők : — két szerelmes leány, lehetett volna gondolni, a kik együttesen szerelmes levelet fogalmaztak valamelyik szép izlandinak.

Az, a ki diktált — a nagy fejkötős — fölemelte fejét, hogy elgondolkozzék. És lám! öreg volt, igen-igen öreg, bár fiatalos megjelenésű, így hátulról nézve kicsi barna fejkendője alatt. Pedig hát jó vén volt: jóságos nagyanya, legalább hetven éves. És mégis csinos, üde nőcske volt még, rózsás arcú, mert némelyik öregnek megvan az az adománya, hogy meg tudja őrizni arcza üdeségét. Fejkötője, mely homlokán és fejebúbján alacsony volt, két-három széles muszelintölcsérből állt, melyek egymásból látszottak folyni és visszaestek a nyakra. Tiszteletreméltó arczát ez a fehérség és a ránczok mintegy keretbe foglalták, a mi apáczás külsőt adott neki. Szelid szemében jóságos becsületesség honolt. Fogainak bírók-hamvok sem volt már, és mikor nevetett, fogai helyén piros kerekded foginai látszottak, a mi egészen fiatalosnak tetszett. Álla ellenére, a mely, mint mondogatni szokta, olyan lett, mint «a faczipő hegye», arcza élet nem rontották el az évek, sőt bizvást lehetett sejteni, hogy oly szabályosnak és nemesnek kellett lennie, mint akármelyik egyházi szent nő képe.

Kinézett az ablakon és gondolkozott, mit mesélhetne még el unokája mulattatására.

Valóban egész Paimpol vidékén nem volt több olyan jó öreg asszony, mint ő, a ki olyan mulatságos historiákat tudott volna egyikről, is, másikról is, sőt ha kellett, a semmiről is. Ebben a levélben volt három-négy megfizethetetlen történet, de nem volt egyikben is a legkisebb rosszakarát sem, mert lelkében nem fészkelte meg magát semmi rossz.

A másik, látván, hogy más dolog már nem jut eszébe, hozzáfogott gondosan a címzés megírásához:

«Moan Szilveszter urnak, a *Mária*, Guerneur kapitány földézetén — az izlandi tengeren Reickawickon át».

Aztán szintén fölvetette a fejét, hogy megkérdezze;

— Kész van, Moan nagymama?

Igen fiatal volt még, imádandó fiatal, húsz éves arcú leány. Igen szőke — a mi ritkaság Bretagnének ebben a zugolyában, hol a faj barna; igen szőke, lenbarna szemű, szinte fekete szempillájú. Szemöldökén, mely éppen oly szőke volt, mint a haja, a középen sötétebb vörhenyes vonal húzódott végig, mintha ott be lett volna festve, a mi az erő és akarat kifejezését adta neki. Kissé rövid arczéle igen előkelő volt, orra egész egyenesen folytatta homloka vonalát, mint a görög arczokon

látni. Alsó ajka alatti mély gödröcske bájosan emelte ki ajkai szélét; — és olykor-olykor, mikor valamely gondolat nagyon foglalkoztatta, felső fehér fogaival ajkát harapdálta, úgy hogy finom bőre alatt apró pirosabb vonalak támadtak. Karesú természetén némi büszkeség és komolyság ömlött el, melyet őseitől, a merész izlandi tengerészekről örökölt. Szemében a szelidségnek és az akaratosságának kifejezése ült.

Fejkötője kagylóformájú volt, homlokán jól lelapult s ott szalagformát vett föl, aztán két oldalt erősen földudorodott, szabadon hagyva vastag hajfonatait, melyek fülei fölött csigákba voltak göndörítve; — ez a hajviselet réges régi időből maradt fenn, és ma is régies külsőt ad a paimpoli nőknek.

Megtetszett rajta, hogy másképp nevelkedett föl, mint az a szegény öreg asszony, a kit ő nagymamának szólított, pedig tulajdonképen csak távoli nagynénje volt, a kit igen sok csapás sújtott.

Mével urnak, egy régi izlandinak volt a leánya, a ki módjával tengeri rabló is volt és vakmerő tengeri vállalataival jól megszédte magát.

Az a szép szoba, a melyben épen megírták a levelet, a leányáé volt; újdonság-új, városias ágy állt benne, csipkeszegélyű muszelin függönyökkel; a vastag falon világos kárpit fődte a gránit egyenetlenségeit. A szoba mennyezetén fehér mészréteg takarta el a hatalmas gerendákat, melyek a lakás régi voltára vallottak; — igazi kényelmes polgári lakás volt, ablakai Paimpol ósdi szürke piaczára szolgáltak, a hol a vásárokat meg a búcsujárásokat tartották.

— Vége van, Ivonne nagymama? Nincs több mondani valója neki?

— Nincs, édes leányom, csak azt ird még, kérlek, a végére, hogy köszöntetem a Gaos fiút.

A Gaos fiút! . . . azaz Yannt . . . A fiatal büszke leány fülig pirúlt, a mint leírta ezt a nevet.

Mihelyt oda írta a lap aljára hamaros irással, fölállt, félrefordította a fejét, mintha valami érdekes dolgot nézne kint a piacon.

Álltában nagyobbnak tetszett; termete szoborszerű volt, akár valamely választékos hölgyé, ráncztalan, testhez álló ruha-derekában. Fejkötője ellenére leánynak látszott. Még

kezei is finomak és fehérek voltak, mert durvább munkát nem végeztek, különben nem volt meg az a rendkívüli satnya kicsinységek, melyet szépnek szokás tartani.

Persze egykoriban ő is csak a Gita volt, a ki mezitláb futkározott a vízben, és mivel anyátlan árva volt, majdnem egészen magára volt hagyva abban az időszakban, mikor apja Izlandban halászgatott; csinos, rózsás, fésületlen, akaratos, fejcs egy leány volt, a Manche erős, viharos szele erővel teljesre növelte föl. Ebben az időtájban vette magához a szegény Moan nagymama, a ki Szilvesztert gondozására bízta, míg ő a fáradságos napi munkáit végezte a paimpoli embereknél.

Gita pedig kis mamaképen imádta azt a másik kicsikét, a kit rábízta és a kinél másfél esztendővel volt idősebb; ez épen oly barna volt, a milyen szőke ő, épen oly szófogadó és odaadó lány, a milyen élénk és szeszélyes ő.

Életének erre az első időszakára úgy emlékezett vissza, mint az olyan leánytól tellett, a kinek a gazdagság meg a városi élet nem vette el az eszét: mikor eszébe jutott, olybá tettszett neki, mint a rakoncátlan szabadság régi-régi álma, mint valamely homályos és titokzatos korszaknak az emléke, mikor a homokpartok tágasabbak voltak és a kösziklák bizonyára óriásibbak . . .

Öt-hat éves korában, tehát még elég korán rá nézve, atyja, a ki hajórakományokat vett és eladott, pénzre tett szert és először Saint-Brieuxbe, aztán meg Párisba vitte.

Ekkor a kis Gitából Margit kisasszony lett, nagy komoly, mély tekintetű. Mivel mindig magára volt hagyva, csak hogy másképp, mint a bretoni tengerparton, megőrizte gyermekkori makacs természetét. A világ dolgainak ismerete csak úgy alkalomadtán, minden válogatás nélkül nyílt meg előtte; azonban vele született és szinte túlságos méltósága védelméül szolgált. Olykor-olykor szinte kihívó magatartást vett föl; ilyenkor nagyon is kereken megmondta a magáét, a mi meglepte az embereket, és szép tiszta tekintetét nem mindig sötétítte le a fiatal emberek tekintete előtt; de másrészt oly becsületes és oly közömbös volt a tekintete, hogy ezek nem érthették félre, tüstént átlátták, hogy okos leánynyal van dolguk, a kinek épen olyan friss a szíve, mint az arcza.

A nagy városokban sokkal inkább megváltozott öltözködés-módja, mint ő maga. Noha nem mondott le fejkötőjéről,

melyet a breton nők nem egy könnyen cserélnek föl mással, de nagyhamar megtanúlt másképen öltözködni. A kis halászleánynak egykoron szabadjára hagyott termete, melynek azelőtt a tenger szelétől csirába hajtott szép vonalai egész mivoltukban kifejlődtek, a derék táján a városi kisasszonyok hosszú vállfűzős derekában megvékonyult most.

Apjostul minden évben visszatért Bretagneba, de csak nyáron mint a fürdővendégek; itt aztán újra megtalálta hajdani emlékeit és a Gita nevet (a mely Margit névnek rövidebb alakja); kissé kíváncsi is volt talán az izlandiakra, a kikről annyit beszéltek, a kik soha sem voltak ott és a kik közül egygyel-kettővel mindig több hiányzott a névfölolvasáskor; mindenütt hallott beszélgetni arról az Izlandról, a mely messze-messze levő örvénynek tetszett neki — és a hol most az volt, a kit ő szeretett . . .

Egy szép nap aztán végképen visszakerült a halászok vidékére atyja szeszélyéből, a ki ott akarta befejezni életét és polgáremberként szándékozott lakni Paimpol nagy piaczn.

A szegény, jó, takaros öreg nagymama elbúcsuzott, miután újra átolvasták a levelet és lepecsételték. Meglehető messze lakott, Ploubazlanec községének az elején, egy tengerparti viskóban, még abban a viskóban, melyben született, a melyben fiai és unokái nevelkedtek.

A városon keresztül mentében erre is, arra is barátságosan felelgetett a szíves jóestékre; az öreg asszony egyike volt a vidék legöregebb asszonyainak, egy bátor és nagyra-becsült család maradéka.

A rend és gondosság csodás hatásánál fogva takarosán tudott öltözködni, össze meg összevarrt ruhái ellenére, melyek már foszladozófélben voltak. Fejére mindig ugyanaz a paimpoli barna keszkenő volt kötve, mely fényűzéséhez tartozott és a melyre nagy fejkötőjének muszelincsigái, van hatvan eszten-deje, lecsüngtek; nem más volt ez, mint az ő menyasszonyi kendője, mely egykor kék volt, és a melyet Péter fiának lakodalmára újra festetett, csak vasárnapokon köté föl, s még mindig mutatós.

Járás közben mindig egyenesen tartotta magát, nem úgy, mint az öregek szokták; és kissé hegyes álla ellenére jóságos szemei és finom arczéle bizony igen csinos külsőt adtak neki.

Nagy becsületben állott, a mi meg is látszott azon a módon, a hogy az emberek jó estét kívántak neki.

Útja öreg udvarlója háza előtt vezetett el, a ki egykoriban kezére vágzott és annak idejében asztalosmester volt; nyolczván esztendőös öreg ember volt és most rendesen az ajtaja előtt ült, míg fiai a műhelyben gyalultak. — Azt rebesgették, hogy soha sem tudott megvigasztalódni azon, hogy se első, se második házasságában nem akart feleségül menni hozzá; de ez idő múlva mulatságos haragra változott, félig barátságosra, félig rosszindulatúra, és mindig így szokta megszólítani:

— Nos! édes szépem, hát mikor kell majd magáról mértéket vennem? . . .

Megköszönte szivességét, de nem kért belőle, mert mint mondta, még nem akar magának ilyféle öltözetet csináltatni. Annyi áll, hogy az öreg mester kissé nehézkes tréfájában azt a bizonyos fenyődeszka-öltözetet gondolta, a melylyel minden földi öltözet végződni szokott . . .

— No jó, hát a mikor akarja; de ne szégyelje ám magát, édes szépem, hiszen tudja . . .

Az öreg asztalos már több ízben tréfákozott ekképen vele. De ma nem volt kedve hozzá, hogy nevéssen rajta: életének szakadatlan nehéz munkájától sokkal megtörtebbnek és fáradtabbnak érezte magát, — és kedves unokájára gondolt a legeslegutolsóra, a ki ha megtér Izlandból, katonának fog menni. — Öt esztendő! . . . Szent Isten! . . . Talán Khinába megy háborúra? Vajon életben fogja-e őt találni, ha majd visszajön? Erre a gondolatra aggodalom fogta el a szívét . . . Nem, a szegény öreg épenséggel nem volt olyan vidám, mint a milyennek látszott és lám, borzasztóan összerándult az arca, mintha sírásra akarna fakadni.

Lehetséges volt hát, igaz volt hát, hogy az ő egyetlen unokáját nemsokára elviszik tőle . . . Oh jaj! talán egészen egyedül hal majd meg, a nélkül, hogy őt újra láthatta volna . . .

Voltak ugyan szószólói néhányan az ismerős városi urak közt, hogy kimentsék a katonaság alól, mivel támasza egy szinte földhoz ragadt szegény nagyanyának, a ki nemsokára munkára képtelen lesz. Hiába való volt a közbenjárás — mert Szilveszternek volt egy bátyja, Moan János, a ki katonaszökevény lett, s a ki többé szóba sem került a családban, de a ki mégis élt valahol Amerikában, és megfosztotta volt öcsését a

hadmentességi kedvezménytől. Meg aztán fölhányták tengerész-özvegyi nyugdíjacskáját; nem találták elég szegénynek.

Mikor hazaért, elrebegte hosszú imádságait az összes megholtakért, fiaiert és unokáiert; imádkozott aztán forró bizalommal kis Szilveszterjeért, és megpróbált aludni, a deszkaköntösre gondolva, és keserűen elfogódott a szíve, hogy olyan nagyon öregnek érzi magát az elválás pillanatában . . .

A másik, a fiatal leány, ülve mañadt az ablak mellett és nézte a leáldozó nap sárgás visszaverődését a falak gránitján, nézte a levegőben szálldogáló fekete fecskéket. Paimpol mindig igen kihalt egy város volt, még vasárnapokon is, a hosszú májusi estvéken; fiatal leányok, a kiknek senkijök sem volt, hogy udvaroljon nekik kisé, kettesével, hármásával sétáltak és Izlandban levő kedveseikről ábrándoztak . . . «Köszöntem a Gaos fiút . . .» Nagy zavarba jött, mikor leírta ezt a mondatot, s azóta ez a név nem hagyott neki békét.

Sokszor itt töltötte estvéit ennél az ablaknál, mint valami kisasszony. Apja nem igen szerette, ha a többi, vele egy korú leányokkal sétál, a kikkel hajdan egy sorsban volt. Meg aztán, mikor az öreg Mével kijött a kávéházból és pipálgatva a többi öreg tengerésszel együtt föl s alá járkált, jól esett neki, a mint ott fönt, a gránitablaknál, a virágcserepek közt megpillantotta leányát, abban a jómódú házban.

A Gaos fiú! . . . Akarva-nemakarva a tenger felé nézett, mely ugyan egy szikrát sem látszott, de a mely mégis jó közel volt, annak az útezécskának a végén, a hol a hajósok feljöttek. És gondolata el-elszállt annak a mindég vonzó dolognak a végtelenjére, a mely elvárásol és elnyel; gondolatai el-elszálltak oda messze-messze, az Éjszaki tengerre, a hová a *Mária* elhajózott . . .

Milyen furesa egy gyerek az a Gaosfi! . . .

Sietve elosont innen utólérhetetlenül; aztán, hogy épen oly vakmerőn, mint szelíden, bizonyos közeledést koczkáztatott . . .

Hosszú ábrándozásában aztán fölidézte a Bretagneba visszatérés emlékeit, a mi a múlt évben történt.

Egy deczemberi reggel, éjtszakai útazás után, Guingampban tette le őt és édes apját a Párisból jövő vonat egy fehér ködös, csipős hideg nap pitymallatakor. Ismeretlen hatás fogta el: ezt az öreg kis várost, melyen csak nyáron ment keresztül,

nem ismerte meg; úgy rémlett neki, mintha egyszerre elmerült volna abba a valamibe, a mit falun úgy hívnak, hogy az idők, — a múlt távoleső időibe. Ez a csendesség, Páris után! Ezeknek a másvilágbeli embereknek nyugodt életmódja, a kik a köldben apró-cseprő dolgaikra mennek. Ezek a kormos, a nedvességtől és pitymallati sötétségtől fekete vén gránitházak; mind ezek a breton dolgok — melyek most, hogy Yannt szerette, elbájolták — azon a reggelen vígasztalhatatlan szomorúságúaknak tetszetek neki. A korán kelő gazdasszonyok kitárták már ajtaikat, és menet közben bepillantott azokba a nagy kandallos régi lakásokba, a hol nyugodt méltósággal öreg anyókák ültek, a kik nem rég keltek föl. Mihelyest jobban megvirradt, bement a templomba, hogy elvégezze imádságát. És mily rettentő nagynak és borongósnak tűnt föl neki az a pompás templomhajó — és mily elütőnek a párisi templomoktól, az ő századoktól elkoptatott lábú durva pilléreivel, sirboltszerű, ósdiás, salétromos szagával. Egy mély fülkében, az oszlopok mögött, gyertya égett, előtte nő térdepelt, bizonyosan fogadalmát róttá ott le; a gyöngö lánegcskának fénye elveszett a boltozat bizonytalan ürességében . . . Itt egyszerre egy rég elfelejtett érzelem nyomára talált bensejében: arra a szomorúság- és borzalomforma érzésre, melyet egykor tapasztalt, még kis gyermekkorában, mikor télen az első hajnali misére vitték a paimpoli templomba.

Párist, azt bizony egy cseppet sem sajnálta, ámbar szent igaz, hogy sok szép és mulatságos dolog van benne. Először is ott igen lebilincseltnak érezte magát, mert hajósvér folyt az ereiben. Aztán meg idegennek, otthontalannak is látta magát: a párisi nők olyan nők voltak, a kik vézna természetekre mesterséges pótlékokat raktak a csipő táján, a kiknek megvolt a magok sajátos izgó-mozgó járásmódjuk, abban a halcsontpánczélszorítva: ő meg sokkal okosabb volt, hogy sem valaha megpróbálta volna utánozni ezeket a dolgokat. Az ő fejkötőivel, melyeket évenként megrendelt volt Paimpolban a fejkötőkészítőnél, rosszul érezte magát Páris utcáin, nem bírván rájönni, hogy az emberek, ha mindegyre megfordultak, azért tették, hogy megnézzék, mert hát igen-igen szemre való teremtes volt.

Voltak ugyan a párisi nők közt olyanok, kiknek előkelő külseje vonzotta őt, ámde tudta, hogy ezek megközelíthetetlenek. A többieket meg, az alsóbb sorsúakat, a kik kész örömet

barátságot kötöttek volna vele, megvetőleg kerülte el, mert nem tartotta őket magához méltóknak. Tehát barátnők nélkül élt, alig volt más társasága atyjáén kívül, a ki sokszor távol volt s a kit ügyei lekötöttek. Nem sajnálta tehát egy cseppet sem azt a hontalan, magános életet.

Mind a mellett a megérkezés napján fájdalmasan lepte meg a Bretagnenak kietlen volta, melyet a tél kellő közepén látott viszont. És az a gondolat, hogy még négy órai útat kell megtennie kocsin, hogy még messzebbre kell behatolnia abba a komor vidékbe, míg Paimpolba ér, nyugtalan szorongásba ejtette szívét.

Annak a szürke napnak csakugyan egész délutánján úton voltak, ő meg az édes apja, egy régi, ütött-kopott, széljárós kis postakocsiban; az éj leszálltaig mentek-mentek szomorú falvakon keresztül, zuzmarától kísérteties fák alatt. Nemsokára meg kellett gyujtani a lámpásokat, s akkor semmi sem látszott többé, csak az a két bengáli fényhez hasonló zöld vonal, melyek két oldalt a lovak előtt látszottak futni, és a melyek a két lámpásnak a fénye voltak, a mely az út végetlen sövény bokraira esett. Honnan támadt elő egyszerre ez a nagy zöldesség decemberben? . . . Elbámulásában kihajolt, hogy jobban lásson, aztán úgy hitte, hogy fölismerte és emlékszik rá: most már tudja, ezek a rekettyék, az ösvények és sziklák örökzöld tengeri rekettyéi, melyek soha sem sárgulnak el Paimpol vidékén. Egyuttal langyasabb szél kezdett fujni, melyet, azt hitte, szintén megismert és a melyen érzett a tenger szaga . . .

Az út vége felé már egészen magához térítette és mulattatta egy ötlete:

— Igaz ni! mivel most tél van, ezuttal meglátom majd a szép izlandi halászokat.

Decemberben bizonyosan itthon vannak mind, a fitestvérek, a völegények, a szeretők az unokatestvérek, a kikről az ő barátnői, apraja-nagyja egyaránt, annyit, de annyit beszéltek valamennyi nyári otléte alkalmával esti sétáikkor. És ez a gondolat elfoglalta, míg lábai a mozdulatlanságban jéghidegek lettek a szekérben . . .

Csakugyan meglátta őket . . . és most egyikök elrabolta a szívét . . .

IV.

Megérkezése után való nap találkozott azzal a Yannal, az izlandiak búcsúján alkalmával, mely december 8-dikán, Boldogasszony fogantatásának, a halászok vélasszonyának ünnepén tartatik — kevéssel a körmenet után, mikor a komor utcákon még lobogtak a kiaggatott fehér kendők, melyekre borostyán, téli magyal, lombok és más téli virágok voltak tűzdelve.

Ezen a búcsún nehézkes és kissé vad volt az öröm a borongós ég mellett. Vidámtalan öröm volt az, a melyen gondtalanságnak és kihívásnak, testi erőnek és szesznek a nyoma érzett, és a melyre, a rendesnél kevésbbé lappangva, ránehezedett az általános halálveszedelem fenyegetése.

Nagy a zaj, láрма Paimpolban, a harangok zúgnak, a papok énekelnek. Rekedtes és egyhangú énekek hangzanak föl a koreasmákban, régi matrózringatató dalok, régi panaszdalok, melyek valahonnan a tenger felől, az idők mélységes éjjeléből jöttek elő. Tengerészek ögyelegnek csoportonként egymást átkarolva, keresztül-kasul járva az utcákat, jobbra-balra tántorogva, részint megszokásból, részint a már kezdődő pityókosságtól, élesebb pillantásokat lövellve a nőkre, a tengeren való hosszas önmegtartóztatás után. Amott apáczaforma fejkötős leánycsoportok, szép dagadó mellök befűzve, szép szemökben az egész nyár vágyódásának tüze lobog. Az ósdias gránitházak magokba zárják ezt a zsibongó világot; a régi fődelek mintha beszélnének a nyugati szelek, a ködök, az esők, szóval mindazon rossz elleni küzdelmeikről, a melyeket csak kibocsát magából a tenger; mintha azokról az édes történetekről beszélgetnének, melyeknek egykor menhelyet nyújtottak, azokról a régi merész szerelmi kalandokról.

És ott lebeg mindezek fölött a vallásos érzelem, a múlt idők szelleme, a régi istentisztelet, a védő symbolumok, a szeplőtelen szűz Mária cultusa. — A koreasmák mellett álló templomok lépcsőzete tele van szórva lombokkal, ajtaik tárva-nyitva, mint egy nagy, sötét barlangnak a szája, bent megüti az orrot a tömjénszag, a sötétben gyertyák lobognak, a szent boltozatról a tengerészek fogadalmi ajándékai lógnak le mindenfelől. Ott látni a szerelmes leányok mellett a ten-

gerbe veszett matrózok menyasszonyait, a hajótöröttek özvegyeit, a mint kijönnek a sirboltokból, hosszú gyászkendő a vállukon, apró, simára vasalt főkötő a fejükön; csöndesen, szemlesütve mennek keresztül azon a vásárszerű zajos hűhón, mint valami fekete emlékeztető jel. Amott pedig nem messze, háborog a tenger, ennek az erővel teljes nemzedéknek nagy táplálója és nagy elnyelője; a tenger szintén zúg-zajog, mintha ki akarná venni a részét az ünnepből.

Mind ez a zajos össze-visszaság zavart hatással volt Gitára. Noha jó kedve derült, szíve mélyén elfogódást és titkos aggodalmat érzett arra a gondolatra, hogy ez a vidék most újra örökké az ő hazája lett. Barátnőivel a piacon sétálgatott, a hol köteltánczosok mutogatták magokat; és megnevezték neki jobb kézt, bal kézt a paimpoli és ploubazlaneci fiatal embereket. A vásári énekesek előtt egy csapat izlandi állt, hátat fordítva. Mindjárt szembe ötlött közöttük egy óriás termetű, széles vállú fiatal ember, Gita elfogulatlanul, sőt némi gúny-nyal így szólt:

— Az aztán jól megtermett egy ember!

Körülbelül ezt értette alatta:

— Annak a nőnek, a kit elvesz, szűk lesz a ház e mellett a széles vállú ember mellett!

Amaz megfordult, mintha meghallotta volna és egy gyors pillantással tetőtől talpig megnézte, mely mintha ezt mondta volna:

— Ki lehet ez a paimpoli fejkötőjű leány, a ki olyan urias és a kit még soha sem láttam?

Erre aztán udvariasságból gyorsan lesütötte a szemét és úgy tett, mintha nagyon oda fülelne az énekesekre nem lát-szott más a fejéből, csak a fekete haja, a mely meglehetősen hosszú volt és hátul a nyakán fölgöndörödött.

Gita minden szégyenkezés nélkül kérdezte meg eddig egy csapat fiatal ember nevét, de ezét nem merte. Az az alig észrevett szép arcél; az a büszke és kissé szilaj tekintet, az a vörhenyesbe játszó világosbarna fénylő szem, mely oly hirtelen szökdelt az opálkékes szemgolyóban, mindez hatással volt rá és félénkké tette.

Bizonyosan ez lehetett az a «Gaosfi», a kiről beszélni hal-lott Moanéknál, mint Szilveszter nagy barátjáról; és még az nap este találkozott vele és atyjával, a mint Szilveszter karon fogva sétált vele föl s alá és megálltak, hogy jóestét kívánjanak nekik.

... Az a kis Szilveszter újra testvére lett azonnal. Minthogy unokatestvérek voltak, folytatták a tegeződést; — igaz, habozott eleinte, hogy ezt a nagy tizenhét éves, már szakállas fiút tegezze; de mivel szelíd, jóságos gyermekies szemei alig változtak valamicskét, nemsokára épen oly bizalmas lábon állt vele, mintha örökösen együtt éltek volna. Mikor Szilveszter Paimpolba jött, Gita ott marasztalta estebédre; nem volt semmi mellékes gondolata, Szilveszter meg hatalmas étvágygyal evett, mert otthon nem volt úgy benne módja ...

... Az igazat megvallva az a Yann nem volt valami nagyon udvarias az első bemutatáskor; — egy kis szürkés úteza sarkán történt, mely tele volt aggatva zöld galyakkal. Beérte azzal, hogy megemelte a kalapját kissé félénk, de azért nemes mozdulattal; aztán megnézte ugyan azzal a röpke tekintettel és félre fordította a szemét, mintha nem volna ingyére ez a találkozás és szeretne útjára menni. Az erős nyugati szél, mely a körmenet alatt támadt, teleszórta bükkfágakkal a földet és az eget szürkésfekete felhőbe takarta ... Gita ábrándozásában mindent maga előtt látott újra világosan: az éjnek szomorú beálltát az ünnep végén azokat a virággal teli tűzdelt fehér kendőket, melyek falak hosszatt lobogtak a szélben; a vihar-edzette izlandiak lármázó csapatjait, kik a közeledő eső ellen a korcsmában kerestek menedéket; kivált pedig azt a nagy legényt, a ki ott állt előtte és félre fordította fejét, unatkozó és a találkozástól megzavart arczkifejezéssel ... Mekkora változás történt benne ez idő óta! ...

És mekkora a különbség az ünnep e zajos vége, meg a mostani csendesség között! Milyen csendes és üres volt ma este az a Paimpol, a hosszú májusi esti szürkületkor, mely ablakához szegezte őt, egyedül, ábrándozva és szerelmesen! ...

V.

Másodszor egy lakodalom alkalmával látták egymást. A Gaos fiúra bízták őt, hogy karon vezesse. Gita zavartnak érezte magát eleinte, hogy végig kell mennie az utcán azzal a nagy legénnyel, a kit nagy termete miatt mindenki megnézett,

és a ki jóformán egy kukkot sem tud majd hozzá szólni menet közben! . . . Aztán meg az a nagy legény is bizonyosan megremítette őt, marczona arczával.

A megszabott órában már mindenki megérkezett, csak Yann nem jelent még meg. Az idő múlt, Yann nem jött, és már azon tanakodtak, hogy nem várnak rá többet. Erre azon vette magát észre Gita, hogy ő csupán Yann kedvéért csipte ki úgy magát; ha valamely más fiatal embert adnak párjául, nem kér az ünnepből meg a tánczból.

Végre megérkezett, szintén szép ünnepiesen volt kicsipve és zavarodottság nélkül mentegetőzött a menyasszony szülei előtt: megjött Angolország felől a nagy haláramlat híre, a mit még nem vártak, és estére aligha itt nem lesznek a halak, Aurigny felől; erre, a mennyi hajó csak volt Ploubazlanecben, mindet fölszerelték sebtiben. Nosza! támadt nagy lótás-futás a falvakban; az asszonyok keresték férjüket a koresmákban és nógatták őket a sietésre, ők magok is kézzel-lábbal siettek fölhúzni a vitorlákat, segítettek az útra kelésnél, szóval támadt igazi eszeveszett hűhó az egész környéken . . .

Mindenki körülvette Yannt s ő rendkívüli ügyességgel beszélte el a dolgot az ő szokott taglejtéseivel, szemforgatásaival és jóízű nevetéssel, miközben fehér fogai kivillantak. Hogy a sietős kipkedést-kapkodást jobban kifejezze, olykor-olykor egy-egy mulatságos, jól megnyújtott hú-hút szőtt a beszédjébe; — ez a hú a matrózok kiáltásaihoz tartozik, siettetést akar jelenteni és hasonlít a szél süvítéséhez. Neki, mint előadta, kutya-futásban helyettest kellett keresnie és azt rá kellett tukmálnia a hajótulajdonosra, a kihez a téli időszakra szegődött. Ezért jött későn és mivel nem akarta elmulasztani a menyegzót, inkább kész volt lemondani az egész részéről a halászatból.

Ezeket az indokokat tökéletesen megértették a halászok, a kik meghallgatták és senkinek sem jutott eszébe, hogy haragudják rá; — tudni való dolog, nemde, hogy az életben többé-kevésbbé minden a tenger váratlan esélyeitől függ, többé-kevésbbé minden az idő változásainak és a halak titokzatos vándorlásainak van alávetve. A többi izlandiak, a kik ott voltak, csak azt sajnálták, hogy nem értesültek elég jókor, mint a ploubazlaneciek, hogy ők is hasznót húzhattak volna abból a gazdagságból, mely most a tengeren tovavonult.

Ezúttal elkéstek, nem lehet rajta változtatni; nem volt

mit tenni, mint kart nyújtani a leányoknak. Ott künn hangzott már a hegedűszó és nagy vidáman elindultak.

Először csak ilyféle üres bókokat mondott Gitának, miként általában menyegzők alkalmával szokás tenni azokkal a leányokkal, kiket nem igen ismernek. Az összes párok közt csak ők voltak egymásra nézve idegenek; különben is a nászmenetben csak unokatestvérek és jegyespárok voltak. Volt néhány olyan pár is, a kik viszonyban álltak; mert Paimpol vidékén messzire mennek szerelem dolgában az Izlandból hazatérés idején. (Csakhogy becsületesek az emberek s aztán elveszik kedvesöket.)

Este azonban, míg állt a táncz, újra a nagy halvándorlásról folyt köztük a szó; Yann, jól a szeme közé nézve Gitának, hirtelen ezzel a váratlan szóval fordult hozzá:

— Nincs Paimpolban, sőt még a kerek világon is, senki önön kívül, a kinek a kedveért elmulasztottam volna ezt a nagy halászást; nem bizony, Gita kisasszony, más valakiért semmi áron el nem szalasztottam volna ezt a jó alkalmat . . .

Gita eleinte nem tudott hova lenni bámulatában, hogy így hallotta beszélni ezt a halászt vele, a ki úgy jött ide a tánczba, mint valami királyné, és aztán belsőleg elragadtatva, végre így felelt:

— Köszönöm, Yann úr; én magam is szívesebben vagyok önnel, mint bárkivel.

Ennyi volt az egész. De e pillanattól kezdve a táncz befejeztéig más módon beszélgettek egymással, halkabb és lágyabb hangon . . .

Majdnem mindig ugyanazok a párok tánczoltak együtt, hol kintorna-, hol hegedűszóra. Miután Yann illedelemből más leányokkal is tánczolt, újra Gitát kérte föl tánczra, ilyenkor barátságosan mosolyogtak egymásra, mint a kik újra találkoznak és folytatták előbbi bizalmas társalgásukat. Yann elbeszélte naivan halászéletét, fáradoalmait, béreit, egykori nehéz sorsát szüleinél, mikor tizennégy apró Gaost kellett fölnevelnie, a kiknek ő volt a legidősebb bátyjok. — Most jobb sorsra vergődtek, legkivált azért, hogy atyjok a Manche-on bitang jószággra akadt, melynek eladásából tíz ezer frankot kaptak, levonva az államot megillető részt; ennek az összegnek a segítségével emeletre vették a házukat, a mely épen Ploubazanec elején van, ott végződik mindjárt a szárazföld, Pors-Even

falucsukánál, mely a Manche-on uralkodik, és gyönyörű kilátás nyílik onnan.

— Bizony, kemény egy munka az az izlandi mesterség: hogy is ne; elútni februáriushan olyan országba, a hol pogány hideg és oly zord idő jár és a tenger olyan gonosz . . .

. . . Gita épen úgy emlékezett arra a lakodalmi társalgásukra, mintha csak tegnap történt volna, lassanként újra átélte emlékezetében, miközben nézte, mint száll le a májusi éj Paimpolra. Ha nem volt esze ágában sem a házasodás, hát miért közölte volna vele életének ezeket az apró részleteit, melyeket ő úgy hallgatott, mintha félig-meddig menyaszonya lett volna; nem látszott olyan szeleburdi ficzkónak, a ki szereti a világ orrára kötni ügyes-bajos dolgait . . .

— . . . A mesterség mind a mellett meg lehetős jól megy, mondotta volt, és részemről soha sem cserélném el. Évenként hoz vagy nyolczszáz frankot a konyhára, máskor meg ezer kétszázat, melyet hazatértemkor adnak és a melyet én meg átadok édes anyámnak.

— A melyet ön átad édes anyjának, Yann úr?

— Át-át, mindig az egészet. Már minálunk, izlandiaknál ilyen szokás járja, Gita kisasszony. (Mindezt úgy mondta el, mint egészen természetes, magától értődő dolgot.) Így, ön el sem hinné nekem, nekem soha sincs pénzem. Vasárnaponként édes anyánk ad valamicskét, ha Paimpolba jövök. És ez mindenben így van. Apánk például az idén ezt az új ruhát készíttette a számomra, mely most rajtam van, és a mely nélkül nem jöttem volna el a lakodalomba; nem bizony! a tavalyi ruhámban bezzeg nem mertem volna önnek a karomat nyújtani . . .

Az ő szemében, a ki meg volt szokva párisi férfiakat látni, talán nem voltak nagyon választékosak Yannak az új ruhái, az a kurta kabát, mely régi módi mellénye fölött ki volt gombolva; de törzsöke, mely ruhái alatt jól szembe ötlött, kifogástalan szép volt, és ez tánczosának mégis előkelő külsőt adott.

Mosolyogva nézett a szemébe Yann, valahányszor mondott neki valamit, hogy ellesse, mit gondol felőle Gita. És mily jóságos és becsületes volt a tekintete, míg minden ügyét-baját elbeszélte csak azért, hogy Gita előre megtudja, hogy ő bizony nem gazdag!

Gita szintén visszamosolygott rá, a mint szemtől szembe

nézett vele; nem sokat beszélt, de egész lelkével ráhallgatott, mindegyre jobban csodálta és mindegyre jobban vonzódott hozzá. Hogyan összeolvadt benne a vad nyersség a hízelt gyermekielességgel! Mély hangja, mely nyers és határozott volt, hasonszörű társaival beszélgetésekor, üdébbnél üdébb, nyájassabbnál nyájásabb lett, mikor vele beszélt; csakis az ő kedvéért tudta olyan lágyan rezgővé tenni, olyanná, mint a húros hangszer fátyolozott zenéje.

És milyen sajátságos és meglepő volt ez a nagy legény az ő ferztelen föllépésével, megrettentő tekintetével, a kívül otthon mindig kis gyermek módjára bántak és a ki azt természetesnek találta; keresztül-kasul járta a világot, átesett mindenféle kalandon, mindenféle veszedelmen és szülei iránt mégis mély tisztelettel és teljes alázatossággal viselkedett.

Összevetette Gita a többiekkel, azzal a három-négy párisi uracscsal, kereskedő-segédde, irnokocskával vagy Isten a megmondhatója kívül, a kik pénze miatt üldözték imádásukkal. Ellenben ez a férfi a legeslegjobbnek, a legeslegszebbnek tűnt föl előtte, a kit csak ismert.

És hogy Gita hozzá közelebb ereszkedjék, viszont elbeszélte, hogy az ő házuknál sem lehetett mindig megtalálni azt a kényelmes jólétet, mint mostanság, hogy atyja is eleinte izlandi halász volt, és hogy nagyra becsüli az izlandiakat; hogy valamikor ő is mezítláb futkározott, mikor még kis gyermek volt, a tengerparton, szegény édes anyja halála után . . .

. . . Oh! az az éj, életének egyetlen kedves és döntő éjtszakája — már szinte igen távolinak tetszik; hiszen még decemberben történt és most májust írnak. Az akkori szép tánczosok most mind-mind halászgatnak, szerteszét az izlandi tengeren; ők jól látnak a halvány napfénynél, végtelen magánosságukban, míg itt a sötétség szép-csendesen leereszkedik a breton földre.

Gita ablakánál maradt. Paimpol tere, melyet körös-körül régies formájú házak zártak be, szomorúbbnál szomorúbb lett, a mint az éj lassacskán leszállt, alig hallatszott itt-ott egy kis zaj. A házak fölött az égnek még világos üre még jobban bemélyedni, fölemelkedni, a földi dolgoktól még jobban eltávolodni látszott, melyek e szürkületi órában mindössze a födelek és tornyocskák fekete silhouettejében összegeződtek. Olykor-olykor egy-egy ajtó vagy ablak csapódott be; egy-egy kiérde-

múlt imbolygó tengerész hagyta oda a csapszéket és végig ment az apró sötét utcázakon; vagy pedig egy-egy megkésített leány jött haza a sétáról, májusi virágcsokor a mellén. Egyikök, a ki ismerte Gitát, egy csomó galagonyát nyújtott föl feléje, mintha meg akarta volna vele szagoltatni; még meglátszott az átlátszó homályban az apró fehér virágocskák könnyed csomója. Még más enyhe illat is szállt föl a kertekből és udvarokból, a falak gránitján virágzó loncz illata — és a kikötő felől jövő tengeri hinár határozatlan illata is. Az utolsó denevérek halk röpüléssel csapongtak szerteszét, mint megannyi álombeli alakok.

Gita számos estvét töltött ennél az ablaknál, a mélabús teret nézegetve, az eltávozott izlandiakon és folyvást azon a tánczvigalmon gondolkozva . . .

. . . A lakodalom vége felé igen meleg volt, némelyik keringőtánczos feje szédülni kezdett. Emlékezett, hogyan tánczolt a többiekkel, leányokkal, asszonyokkal, a kiknek aligha szeretőjök nem volt félig-meddig; emlékezett megvető leereszkedésére, hogy hívogatásuknak engedjen. Milyen egészen más volt vele szemben! . . .

Elragadó egy tánczos volt, egyenes mint valami szálás tölgyfa és könnyed, előkelő bájjal, hátravetett fejjel forgott. Barna göndör haja lehullott egy kevéssé a homlokára és csak úgy lengett táncz közben; Gita, a ki meglehetősen magas termetű volt, érezte hajának érintését a fején, mikor ő feléje hajolt, hogy a sebes forgótáncz közben jobban tarthassa.

Néha-néha kis hugára és Szilveszterre mutatott, a két jegyesre, a kik együtt tánczoltak. Jóízűen nevetett ennek a két fiatalnak a láttára, a kik oly tartózkodók voltak egymással szemben, a kik olyan illedelmesek voltak egymás iránt, a kik oly félénk arcot vettek föl, mikor egymásnak valamely, minden esetre kedves dolgot súgtak. Bizonyosan soha sem hagyta volna, hogy másképp legyen, de hát mindegy; csapodár s merész lányhódító lévén, jót mulatott azon, hogy ők mily gyermekesek; és összemosolygott Gitával, mintha mondaná: «Ugy-e milyen kedvesek és furcsák ezek a «mi» testvéreink? . . .»

Az éjtszaka vége felé mindenki összeülekezett: az unokatestvérek, jegyesek, szerelmesek csókolóztak egymással, de mind a mellett a dolog megőrizte nyílt és becsületos vonását, mert hát mindenki szemeláttára történt. Yann, magától értő-

dik, nem csókolta meg Gitát, az ember fia nem engedhetett volna meg magának ilyesmit Mével úr leányával; talán csak jobban magához szoritotta a táncz vége felé, ő meg nem szabódott, ellenkezőleg rátámaszkodott arra, a kinek egész lelkével odaadta magát. Ebben a gyors, mély, bájos mámorban, mely egészen Yann felé ragadta, húsz éves érzékei szintén részesek voltak némileg, de először mégis szíve volt az, mi őt erre indította.

— Láttad azt a szentelen leányt, mint nézi őt? — mondá két-három szép leány, szemérmesen lesütve szemét, szőke vagy barna szempillájok alatt, de a kiknek bizonyosan volt legalább is egy-két szeretőjük a tánczosok között. Csakugyan sokat is nézte, de megvolt rá a mentsége, az, hogy Yann volt az első, egyetlen fiatal ember, a kit életében figyelemre méltatott.

Reggel, zuzmarás téli hajnalon, mikor a lakodalmas nép összevisszaságban eltávozott, ők éppen oly módon vettek egymástól búcsút, mint két jegyes, a kik másnap megint találkozni fognak. Haza mentében keresztül ment édes apjával ezen a piacon, egy szikrányit sem volt akkor kifáradva, sőt élénknek és vidámnak érezte magát, elragadtatva szívta a csipős levegőt, szerette azt a külső zuzmarás ködöt és azt a szomorú hajnalhasadást; mindent remeknek és mindent kedvesnek talált.

. . . A májusi éjtszaka már rég leszállott; az ablakok lassacskán mind bezáródtak, halkan csikorogva sarkaikban, Gita azonban még mindig nyitott ablakánál üldögélt. A meggyérült járó-kelők, kik a sötétben kivehették fehér fejkötőjét, bizonyosan azt mondogatták: «Az a kis leány bizonyosan a kedveséről ábrándozik». És igazuk volt, arról ábrándozott, és szinte kedve lett volna sírni; apró fehér fogai ajkait harapdálták, el-eltüntették azt a kis gödröcskét, mely piros alsó ajka vonalait úgy kiemelte. Szemei a sötétbe meredtek, nem láttak semmit sem a való dolgokból . . .

. . . De hát miért nem jött vissza a tánczmulatság után? Mi lelhetett? Ha véletlenségből találkoztak, úgy tett, mintha futna előle, félre fordította szemeit, melyek mindig olyan gyorsan forogtak erre-arra.

Sokszor beszélgetett felőle Szilveszterrel, ki szintén nem értette meg viselkedését:

— Pedig ő hozzá kellene neked férjhez menni. Ha édes apád megengedné — mondta, — mert nem találod párját a vidéken sehol. Bátran merem mondani, hogy helyén az esze, noha nem igen fitogtatja; csak nagy ritkán részegszik le. Olykor megbicsakolja kissé magát, de alapjában olyan, mint a vaj. Neked fogalmad sincs róla, milyen jó ember. És milyen hajós! halászat idején a kapitányok, majd hogy hajba nem kapnak érte.

Atyjának a beleegyezésén egy perczig sem kételkedett, mert soha sem ellenkedett az akaratával. Azt számba sem vette, hogy Yann nem gazdag. Olyan hajósnak, mint ő, előzőleg csak egy kis pénzmagra van szüksége, hogy elmehessen hat hónapra a tengerésziskolába, aztán mindjárt kapitány lesz, a kire a hajótulajdonosok szívesen rábíznák hajóikat.

Arra sem sokat adott, hogy Yann kelleténél magasabb természetű; a jól megtermettséggel legfőlebb a nőnél mehet hiba számba, a férfi szépségéből egy mákszemnyit sem von le.

Minden legkisebb föltűnés nélkül aztán utána járt a dolognak a környék leányainál, a kik ismernek minden szerelmi történetet: nem tudták róla, hogy le volna kötve házassági ígéretével; nem látszott, hogy egyik-másik leányhoz jobban vonzódott volna, emitt is, amott is, Lézardrieuxben éppen úgy, mint Paimpolban, fölváltva, sorban a mellé a szép nő mellé szegődött, a kinek ő éppen megtetszett.

Egy vasárnap este, jó későn meglátta az ablak alatt, a mint egy Caroffe Zsánni nevű leányt vezetett karon fogva és szorongatott, a ki, igaz, csinos leány volt, de nem a legjobb hírek keringtek felőle. Ez persze nagyon rosszúl esett Gitának.

Azt is rebesgették róla, hogy igen heves; hogy egy este, mikor kapatos volt, egyik paimpoli kávéházban, hol az izlandiak mulatozni szoktak, kiütötte egy nagy márványasztallal az ajtót, melyet nem akartak neki fölnyitni . . .

Ezt mind megbocsátotta neki; hiszen boldog-boldogtalan tudja, hogy a tengerészek olykor kirúgnak a hámból . . . De ha jó szíve volt, miért jött oda hozzá, ő hozzá, a ki nem gondolt semmire, hogy aztán a faképnél hagyja; mire való volt az, hogy őt az egész éjszakán át nézte azzal a szép mosolygással, a mely oly őszintének látszott, és miért használta vele szemben azt a lágy hangot, hogy oly bizalmasan társaloghasson vele, mintha menyasszonya lett volna? Most már képtelen

volt megváltozni és mást szeretni. Mikor még kis gyermek volt, sokszor mondogatták neki feddésképen, hogy olyan makranczos, önfejű gyereket nem láttak, mint ő; az is maradt. Most szép kisasszony lett belőle, kissé komoly és rátartós viseletű, a min senki sem simitott, de alapjában épen olyan maradt, mint azelőtt.

Az után a mulatság után az egész tél azzal telt el, hogy várton várta, de még csak búcsút venni sem jött el, Izlandba utazása előtt. Most, hogy nem volt itthon, semmi sem létezett rá nézve a világon; az idő oly lassan telt, mintha ólomlábon járt volna — egész az őszig, visszatérése idejéig, a mikorra megfőzte terveit, hogy majd tisztába jön vele és végére jár a dolognak...

... Tizenegyet ütött a városházán — azon a sajtáságos hangon, a milyenen a harangok szoktak szólni a tavaszi csendes éjtszakákon.

Paimpolban tizenegy órát már későnek tartanak; Gita bezárta az ablakát és meggyújtotta lámpását, hogy lefeküdjék...

Talán Yann csak vadóc féltékenységéből nem mert nyilatkozni, vagy, mivel szintén büszke volt, attól tartott, hogy kosszat kap, mert fölöttébb gazdagnak tarthatta őt? ... Már kereken kérdőre akarta vonni; de Szilveszter a mondó volt, hogy az már nem járja, hogy fiatal leányhoz nem illik az a szertelen bátorság. Paimpolban már úgyis eleget gáncsolták modorát és viseletét...

... Egy ábrándozó leány szórakozott lassúságával vetette le a ruháit; előbb muszelin fejkötőjét, aztán városias szabású elegáns szoknyáját, melyet egy székre dobott hanyagul.

Azután hosszú, kisasszonyos derékfűzőjét, melynek párisias szabásán annyit pletykáltak. Miután lehányta magáról ruháit, termete sokkal tökéletesebb lett; mivel nem volt összehúszorítva, sem a deréknál megvékonyítva, visszanyerte természetes vonalait, melyek lágyak és kerekdedek voltak, mint valami márványszoboré; minden mozdulatnál megváltozott a formájuk, és minden mozdulata tele volt bájjal.

A kis lámpás, mely egyedül világított ebben a késő órában, titokzatos módon világította meg vállait és mellét, annak imádatos alakját, melyet szem még nem látott meg, és a mely

kétségtelenül látatlanul fog elsorvadni, mivel Yannak nem kellettnek . . .

Tudta, hogy az arcza csinos, de testének szépségéről mit sem tudott. Különben Bretagnenak e vidékén az izlandi halászok leányainál faji jelleg ez a szépség; alig veszik észre, és még a legkaczérabbak is, a helyett, hogy pompázkodnának vele, szégyenlik fitogtatni. Csak a raffinált városiak vannak vele oly nagyra, hogy lemintáztatják vagy lefestetik.

Most hajcsigait kezdte fölbontani, melyek fülei fölé voltak fölesavarva és a két hajtekeres a hátára hullott, mint két nehéz kigyó. Koronakép a feje búbjára tűzte, hogy kényelmesebben aludjék; így, egyenes arczélével római szüzhöz hasonlított.

De karjait nem eresztette le és ajkát harapdálva ujjai-val, szöke fürtei közt babrált — mint valami gyermek, a ki játékszerrel foglalkozik, de az esze másutt jár; erre aztán újra leeresztette a haját, hamarjában kibontotta és szétkusálta; haja egész a csípőjéig elborította és olyan forma volt, mint valami erdőbeli druida papnő.

Végre mégis elfogta az álom szerelme és sirni való kedve ellenére, hirtelen az ágyba bujt, arczát selymes haja alá rejtette, a mely most fátyol módjára volt szétbontva . . .

Ploubazlaneci viskójában Moan nagvanyó, a ki az élet másik sötétebb fordulóján állt, szintén elszenderült végre, elfogta az öregek fagyos álma, unokájára meg a halálra gondolt.

És ebben az órában, a *Mária* földézetén — az Éjszaki tengeren, mely ez este nagyon háborgott — Yann és Szilveszter, ez a két kedves és szeretett lény, dalolgattak, mi közben vidáman halásztak a végtelen napfénynél . . .

LORI P. után francziából

KOVÁTS S. JÁNOS.

KANDALLÓMNÁL.

Őszi eső kopogása
Zörget kinn a födelen,
Benn kandalló pattogása
Enyhít s elmulat velem.

Itt ülök a fél-sötétben
És elnézem a tüzet,
Vörösen majd fehér-kéken
A mint lángot ereget.

Szikraként, a mely kiszökken
S ép oly gyorsan elenyész,
Emlékemben is sok minden
Fel-felvillan s ködbe vész.

A tüzet mind nézem s nézném,
De immár hamvába hal
És megzendül lelkem mélyén
Mélán egy bús régi dal.

Arról zeng, hogy mi az élet:
«Árnyék, a mely játszik véled,
Egy kis szerelem, egy kis bor,
Sok nagyravágás, végre por.»

GYULAI PÁL.

AZ ELSŐ ELHAGYATOTTSÁG.

Mindig van az intézetekben
Egy-egy folyvást síró fiú ;
A többi futkos, víg seregben,
Ő meg egy zugba félrebú.

Kabátja rendes, bárha kint járt,
Nadrágját sem viselte meg,
Czipője fényes, látni mindjárt,
Milyen szelíd, jó kis gyerek.

Az izmosak lánynak csufolják,
Bambának sok vásott kölök ;
Pedig oly jó, márvány-golyóját,
Megosztja ingyen is velők.

Kifog a leggyávább is rajta,
Lesi a torkos : felez-e ?
A társa mind gazdagnak tartja,
Mert tiszta, finom a keze.

Reszket, ha csak rá néz tanárja,
Az árnyékát is rettegi . . .
Ily gyermek mért is jön világra,
A gyermekség nehéz neki !

Egy leczke hajh, mit meg nem érte,
Egy be nem végzett feladat,
S hogy, hátha megfenyítik érte,
Ez az irtóztató tudat.

Minden mártiromság szegénynek,
Nappal, a csengetyű szava ;
Este, ha a tanár kilépett,
A nagy komor hálószoza.

A lámpa rezgő fénye mellett
Az ágyak leple oly fehér,
Ugy sípol, szerte, a lehellet,
Mint sírokon az őszi szél.

Viraszt, a míg a többi horkol,
Mintha börtönben volna itt;
S a szép vasárnapokra gondol
És otthonáról álmodik.

Elgondolja, kis bölcséjében
Mi lágyan pihent azelőtt,
S az édes anyja néha szépen
Saját ágyába vette őt.

Oh anya, távollevő bűnös,
Mi messze vagy most neki, te!
E kis lénynek valami bűvös
Gyöngédségért eped szíve.

Itt is van inge s derekalja,
Takarót is kap eleget,
Csakhogy nem tőled, édes anyja,
Igy hát nem is tart meleget.

De bármilyen kegyetlen légy te,
A lelke vágyva száll feléd,
S a vankosok közé szegényke
Zokogva rejti el fejét.

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

VARGHA GYULA.

VÁZLATOK A MAGYARORSZÁGI OROSZOK ÉLETÉBŐL.

Első közlemény.

Magyarországon még a mai napig is — kivéve a művelt közönséget — orosznek neveznek minden, nem-oláh ajkú görög katolikus embert. A tősgyökeres szabolcsi magyar is, ha görög katolikus vallású, orosznek nevezi magát. Mi e helyütt oroszokon hazánk azon görög katolikus vallású lakóit értjük, kik a Galicziában, Bukovinában, Moldvában és Dél-oroszországban lakó s kisorosznak nevezett népfajhoz tartoznak, s így kirekesztjük közülök nem csak a más nemzetiségű görög katolikusokat, hanem a más vallású, de ugyan e népfajból származott lakóit is hazánknak, rég ismert dolog lévén, hogy a más vallású oroszok régóta elvesztették már faji saját-ságaikat s így, mint mondani szokás, nem vonhatók többé a görög katolikus vallású oroszokkal egy kalap alá.

I.

Ámbár a dunántúli vidék kivételével alig van oly megye hazánknak, melyben egy pár orosz lakó ne volna található, mindazáltal az alábbiakban csak azon, az összes orosz-ság nagy többségét tevő oroszokról lesz szó, kik egy tömegben élnek.

Ezek Magyarország éjszakkeleti szögletében laknak, még pedig csekély eltéréssel azon képzelt háromszögben, melynek átfogóját a Borsabánya fölött levő s Máramaros megye dél-keleti határán fekvő Supanye nevű hegytől Rozsnyó városáig

terjedő vonal; kisebbik befogóját a Rozsnyó városától azon pontig terjedő vonal, hol Szepes- és Árva megyék az ország határán találkoznak; nagyobbik befogóját pedig az e találkozási ponttól a fönntemlített hegyig terjedő s így az ország határával egybeeső vonal képezi.

E terület 180 négyszög mérföldet tesz, melyből 140 négyszög mérföld tiszta orosz ajkú lakóktól van benépesítve. E terület hazánk nyolcz vármegyéjének, úgy mint: Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros, Abauj-Torna és Szepes vármegyéknek többé-kevésbbé felső felerészét foglalja magában. A főlisorolt vármegyék közül Máramarosban, Beregben, Ungban, Zemplénben és Sárosban az oroszok teszik kisebb vagy nagyobb arányban a lakosság többségét.

Az oroszok lakta vidék az úgynevezett Erdős Kárpátok déli lejtőin terülvén el, mondhatjuk, csaknem pontos meghatározással, hogy az oroszok az Erdős Kárpátok folyóinak és patakjainak völgyeit népesítik be.

A lakhely minőségét tekintve, az oroszokat három zónára kell osztani. Igaz, hogy e három zóna csak Bereg, Ung és Zemplén megyékben különböztethető meg élesen, míg a többi megyékben az úgynevezett középső zóna alig vehető észre.

A figyelmes szemlélőnek rögtön szemébe ötlük az a nagy különbség, mely a szokások, erkölcsök, életmód stb. tekintetében az említett megyék felső részén, tudniillik az Erdős Kárpátok bércei közt és e megyék déli szélein, tudniillik a hegység legdélibb lejtőin lakók közt van. E mellett azonban, az sem kerülheti ki a figyelmet, hogy e két, egymástól élesen elütő rész közt van egy harmadik is, mely e kettő közt átmenetet alkotva, szokásaiban, foglalkozásában stb. mintegy magában egyesíti az előbbi két rész sajátosságait. E harmadik típus az oroszok lakta vidéknek mintegy a közepét foglalja el, ámbár számra nézve sokkal kisebb úgy a déli, mint az északi típusnál, s Bereg megye szolvai, valamint Ung megye bereznai járásának déli felében jelentkezik a legtisztább alakban.

A sík vidék lakói különben a felvidék lakóit általában «verhovinczeknek» s csak egy részöket, — tekintettel származási helyökre — «polyákoknak» nevezik, míg az úgynevezett középső zónában lakók ez elnevezések ellen annál is alaposabban tiltakoznak, mert magok a felső zónában lakók is őket «blyácháknak» (bádogos) vagy «dicskák-

nak» (vadkörtés) hívják. Az első elnevezés azt kívánja jelezni, hogy az e néven nevezettek oly pipát szoktak használni, melynek sokszor több mint a fele sárga bádoggal (pléhhel) van bevonva, míg a második elnevezés arra vonatkozik, hogy a közép zóna lakói vadkörtével, mely a felső zónában már meg nem érik, csillapítják sokszor éhségöket. Különben a közép és a felső zóna lakói kölcsönösen lenézik egymást, mivel mindenik fél különbnék tartja magát a másiknál; az alsó zónabelieket, pedig, egyértelműleg nagyrabecsülik. Az alsó zónabelieket a középső és felső zónabeliek csak nagyon ritka esetben hívják a «dolisnyani» (alvidékiek) néven, hanem annál sűrűbben «namulyanik» tudniillik «iszaposak» néven az okból, hogy a hegyi patakok a felvidékiek termőtalaj-rétegét az alvidékiek határába viszik le. A mi e három zóna lakóinak szokásaiban, erkölcseiben és sok más egyéb tekintetben való különbözőségét illeti, azt az erkölcsök, szokások, életmód, foglalkozás stb. ismertetésében bővebben fogjuk tárgyalni.

Az orosz ember nem jól érzi magát a sűrű házsorok közt. Azon igyekszik tehát, hogy háza a többiekétől lehetőleg távol legyen. E különös jelenségnek egyrészt a tűzvészttől való félelem az oka, másrészt pedig az orosz ember békés természete, melynél fogva kikerülni igyekszik a szomszédokkal való zsörtölődést, mi a sűrű házsoroknál alig kerülhető el. A fönt-érintett okból magyarázható ki részben az az ismert körülmény is, hogy leszámítva a csekély számú lapályon fekvő községeket, az orosz faluk nagy többsége domboldalokon s patakok mentén elszórt házakból áll. De történelmi adataink vannak arra nézve is, hogy a jelenleg összeépült s így rendes utcákkal bíró orosz falvak is csak a múlt század vége felé váltak ilyenekké, hatósági kényszerrel szoríttatván egy csomóba az addig szétszórtan fekvő házak. Hogy pedig e szétszórt fekvése iránt a házaknak az orosz ember veleszületett előszeretettel bír, s így nem a helyrajzi viszonyok következtében keletkeztek az elszórt falvak, mint sokan állítják, mutatja az, hogy nem egy példa van arra, hogy az orosz ember elhagyja a falu közepén, az útca-sorban fekvő lakását s kiköltözködik a tőle kiírtott domboldalra.

Az orosz ember nem szereti s nem is igen engedi magát holmi egészségügyi, vagy plane építészeti szabályokkal kor-

látoztatni az építkezésben. Első és legfőbb szempont, melyet az építkezésben mindig megtart az, hogy istállója folyton szeme előtt legyen. Innét van, hogy az istállót sok helyütt nemcsak a lakház közvetlen közelébe, hanem sokszor azzal egy tető alá is építik úgy, hogy a pitvarból kell bemenni mind a lakószobába, mind pedig az ólba.

Az orosz ember lakháza rendszeren három részből áll, úgy mint lakószobából, pitvarból és kamarából. A följárat a padra a pitvarból történik. A kamara ritkán jelent egy kellőleg elzárt s az értékesebb dolgok s élelmiszerek őrzésére rendelt helyiséget, hanem inkább egy lomtárul szolgáló szűk és sötét térseget, minthogy a nép értékesebb holmiját vagy a padon vagy pedig magában a lakószobában tartja.

A ház rendszeren kelet vagy dél felé néz bejáratával, úgy, hogy a lakószoba rendszeren jobbra nyílik a pitvarból. A lakószobának rendszerint három ablaka van és pedig két nagyobb, az ajtóval szemben és az attól jobbra eső falon, és egy kisebb, alig fél négyszöglábnyi terjedelmű, a baloldali falon. Belépve egy ily lakószobába az első, a mi az ember szemébe ötlík, az ajtótól balra elterülő tágas kemencze (pics), mely a szobának egy jó harmadrészét foglalja el az előtte levő nyílt tűzhelylyel és a körülötte levő padkával (pripicsak). Úgy maga a kemencze teteje (lopocz), mind pedig a padka a család legidősebb s illetve legfiatalabb tagjainak a kedvencz fekhelye télen át. A füst a nyílt tűzhely fölé épített kürtön keresztül a pitvarba s innét a padra megy, honnét, nem lévén a házakon kémény, a tető oldalán nyitott lyukon keresztül igyekszik a szabadba. Megjegyzendő, hogy a felső zonában ily rendes kemencze és tűzhely nincs a házakban, hanem a szoba közepére rakják a tüzet, melynek füstje az ajtón s az ablaknyílásokon jut a szabadba.

Az orosz lakház bútorzata igen kevésből áll. A hány házaspár lakik a szobában, annyi ágy szokott benne lenni és pedig a családfőké a kemenczével szemben, a többieké pedig a jobboldali fal mellett. Az ágyak által el nem foglalt helyeken a falak mentén széles falócza vonul el. A fiatalabb házaspárok ágyának lábtól vége fölött függ a böleső olyformán, hogy a deszkából s pálczákból készült teknő alakú alkotmány, két vas vagy sok esetben csak fa horga közül az egyik a falba ütött szegre, a másik pedig az ágy mellé beásott fa fogasra

van akasztva. Az ágy maga rendesen négy, a földbe vert alacsony ágasból s az ezekre föltett deszkákból áll, melyekre szalmát vagy szénát tesznek s azt egy lepedővel befedik. Párna alig van, s ha van is egy-kettő, az toll helyett többnyire csak szalmával van megtömve. Az orosz lakház bútorzata közt különben az első helyet az asztal foglalja el, mely az ajtóval szemközt levő fal melletti lócza előtt áll. Annyiban mondom azt, hogy az asztal a szoba fő bútorzata, a mennyiben az nemzedékről nemzedékre szokott átszállani oly formán, hogy például a sárospataki collegium birtokában van az az asztal, melyen II. Rákóczy Ferencz Lengyelországba menekülve, Pudpolócson (ma Vezérszállás Beregmegyében) egy éjszakán át hált, míg Hankoviczán (Beregmegyében) egy család oly asztal birtokában van, melyen tatár csákányok nyomai láthatók. Tévedne különben, ki azt hinné, hogy itt egy a szokott értelemben vett asztalról van szó. E bútordarab, ugyanis, nem annyira a szó szokott értelmében vett asztal, mint inkább egy félremozdítható fődéllel ellátott láda, melynek födele másfél méter hosszú szokott lenni, míg maga a láda egy méter széles és magas. A láda födele jó széles és hosszú levén, azt fekvő helyül is szokták átengedni az előbbkelő vendégnek. E láda alakú asztal belsejében tartják a tejet, az ételt és a kenyeret. Az asztal, de különösen a teteje, rendesen juharfából készül s a kifelé néző oldala igen diszes, rendesen a csillag és kereszt motívumaiból egybeszerkesztett vésetekkel szokott díszítve lenni. A szobának fő fala az ajtóval szemben levő fal, miért is az primitív üvegfestésű képekkel s cseréptálakkal van tele aggatva. A második hely az ajtótól jobbra eső falat illeti, miért is a jobb modúaknál erre is jut egy pár cseréptányér. A ház könyv- és levéltára, valamint az apróbb kézi eszközök (olló, tű, ár stb.) szertára a mestergerenda. — A csekély számú üvegnemű elhelyezésére a jobboldali s az ajtóval szemben levő faltól formált szögletbe szoktak egy deszkából összerott, háromszög alakú szekrénykét beállítani. A falakon tükröt nem igen láthatni, legföljebb a fő falba bekent tükördarabot, mivel ezt a kézi, négy vagy öt kajecár értékű tükör szokta helyettesíteni. Az ajtótól balra, a padkán áll a vizes edény, fölötte pedig a falon a kanál- és sótartó, míg a fazekak, teknők s egyéb háztartási eszközök vagy a kamarában, vagy pedig a kemenczén őriztetnek.

Az orosz ember házát rendszeren fából építi és szalmával fűdi be. Házépítő anyagnak legjobban szeretik a tölgy-, nyár- és a fenyőfát használni oly módon, hogy a felső zónában szükség esetén a fenyőt juharral és bükkal, a közép zónában a nyárfát bükkal és nyírral, az alsó zónában pedig a tölgyet körissel vagy jegenyével helyettesítik. Ily egyszerű anyagokból kerülván ki az orosz ember lakháza, könnyen megérthetjük, hogy pár hét teljesen elegendő a ház fölépítésére és lakhatóvá tételére, még pedig a nélkül, hogy a segédkező szomszédoknak adott áldomáson kívül más költségbe került volna.

A mit idáig az orosz nép lakházáról és berendezéséről mondtam, az természetesen csak alaprajz, mely vidékenként különböző árnyalatokat mutat föl. Míg, ugyanis, a felső zónában a fenyőgerendákból összerótt és szalmával fűdött ház se kívülről, se belülről nincs kitapasztva és kimeszelve, hanem csak a gerendaközök puha tavaszi mohával kitömve — addig az alsó zónában nemcsak zsindelyes, de cserepes házakat is találunk kéménynyel és csinos tornáczczal, melyeknek falát vályogból vagy téglából kőmíves rakta meg. Míg továbbá, mint említém, a felső zónában kemencze sincs a házban, hanem a szoba közepén raknak tüzet, addig az alsó zónában nem ritka ma már a takaréktűzhely sem, és új ház sem épül többé kémény nélkül. Hasonlókép, míg a felső, sőt részben a közép zónában is az ajtó, ablak, bútorszat mind a házi gazda saját kezének primitív munkája — addig az alsó, sőt részben a közép zónában is már asztalostól készített ajtók, ablakok, asztalok, ágyak és karos lóczák találhatók. Végül, míg a felső s részben a közép zónában is a falak díszét csak egy pár primitív festésű üvegkép és cseréptányér teszi — addig az alsó zónában nem ritka már az olajnyomatú kép, a fényezett keretű tükör, sőt a kakukos óra sem.

Említettem, hogy az istállót az orosz ember közvetlenül a ház mellé szereti építeni, hogy így az egyrészt folyton a szeme előtt legyen s hogy másrészt a marha telelése kényelmesebben történhessék. Igen sok helyütt az istállót az útcza mellé építik, míg a ház e mögé kerül. Az istállót igen szűkre szokták szabni, hogy télen kellő melege legyen az állatoknak. A szarvasmarha-istállón kívül az orosz ember udvarán legfeljebb még egy kis sertésöl s kolompér-verem szokott lenni.

Tágas, nagy csüröket csak a tótokkal vagy magyarokkal szomszédos helyeken lehet látni.

Az orosz férfi normális ruházata a következő ruhadarabokból szokott állani: gatyá, ing, bocskor, kalap és guba, míg a nők pendelyt, inget, csizmát, fej- és nyakkendőt és kötőt viselnek.

A mi ruhaneműt még a felsorolt ruhadarabokon kívül viselnek, azt a szomszédos népektől vették át. De ha a ruhadarabok alapszáma egyforma is mindenütt, azért az anyaguk és kiállításuk nagyon is különböző.

A gatyá, az ing, a pendely házi, még pedig kender, vagy a jobb módúaknál, lenvászonból készül, ámbár a városokkal szomszédos helyeken divatba jött már különösen a női ingeket, vagy legalább az ujjait, chiffon vászonból készíteni.

A gatyá a felső zónában hosszú és szűk, minden ráncz és rojt nélkül — a közép zónában hosszú és bő, ránczos és rojtos — míg az alsó zónában, de különösen a magyar vidékekkel szomszédos helyeken nagyon bő, ránczos, rojtos, de alig térdig érő úgy, hogy az ily rövid gatyát viselőket a többiek «fekete térdűek»-nek (csornokolyinniki) csufolják.

Míg az alsó zónában a gatyát fölülről csak egy jó arasnyira szokták ránczba szedni, addig a közép zónában mind a gatyát mind a pendelyt egész hosszában szedik össze apró ránczokba, a mi igen fárasztó és unalmas munka s teljesítése a ház legfiatalabb felnőtt nőszemélyét terheli.

A férfi ing a felső zónában jóval a csípőn alul ér, hátul van nyitva, és semmi díszítés nincs rajta; a közép és alsó zónában pedig alig ér a csípőig, elől ránczokba van szedve és apró, színes porcellán gombokkal díszítve. Az ingűjj a felső zónában nyílt, míg az alsó és közép zónában zárt.

A pendely a középső zónában a leghosszabb, míg az alsó és felső zónában aránylag rövid.

A nőingnek, mely körülbelül egy tenyérnyire nyúlik a csípő alá, a váll- és mellrészét piros és kék pamutból kivarrt mintákkal szokták díszíteni. A női ing ujja mindig zárt.

A mármarosiak fehéreneműje, különösen az alsó zónabelié, nagyon különbözik ettől az általános jellegtől. A férfiak széles, hosszú, ráncz és rojt nélküli gatyát viselnek s oly inget, mely hátul nyílik s mely a nyaktól számítva alig egy aras széles, úgy hogy a mellét és vállat majdnem teljesen

meztelenül hagyja. A nők nem viselnek pendelyt, hanem egy hosszú, hátul nyíló inget, melyet kék, piros vagy fekete szőr-övvel kötnek át magukon. Ez ing újjainak, váll- és előrszeinek díszítésében roppant fényűzést fejtenek ki, a menyinyiben az ujj felső részét és váll-, valamint mellrészét az ingnek oly piros vagy kék színű pamuthimzéssel díszítik, melynek elkészítése négy-öt hetet is megkíván. Az asszonyok, hogy csecsemőiket táplálhassák, az ing elejének két oldalán nyílást vágnak.

Lábbeli tekintetében szintén a zóna érvényesül, a menyinyiben a felső zónában a férfiak és nők egyaránt bocskort, a közép zónában a férfiak bocskort és a nők csizmát, míg az alsó zónában mind a férfiak, mind a nők csizmát viselnek. Ez az általános szabály. De a míg ünnep- és vasárnapokon a felső zónában is a nők csizmát, még pedig piros csizmát húznak föl, s míg a közép zónában e napokon a férfiak is, különösen a fiatalabbak, csizmában járnak, addig az alsó zónában nyáron s főleg a mezei munkánál a férfiak mindig bocskort hordanak.

Az alsó zónabeli férfiak mind télen, mind nyáron pörge, magyar kalapot viselnek, kivéve az idősbekeket, kik télen báránybőr süveget tesznek föl. A közép zónában a kalap alacsony tetejű és széles karimájú, ámbár a fiatalság közt erősen kezd divatba jönni a pörge, magyar kalap. A felső zónában igen széles, vastag anyagú kalapot viselnek, melyet tartóssága miatt nagyra becsülnek, a mennyiben ilyen kalap, ha a zsir beleette magát, majdnem elpusztíthatatlanná lesz és három-négy nemzedéket is kiszolgál. Az is igaz, hogy az ilyen kalap aztán három-négy kilogrammot is nyom és szükség esetén fegyverül is szolgálhat. A máramarosiak kedvelt formájú kalapja az, melynek karimája magasabb a tetejénél s melynek belső üressége oly kicsiny, hogy csak a fej búbját fődí be. A közép, és különösen a felső zónában télen minden férfi sipkát visel, mely azonban, igen gyakran nem egyéb, mint egy nyúl, egy fiatal kecske vagy bárány kiszáritott bőre. Szalmakalapot a meglett s különösen jobb módú emberek nem viselnek, mivel az ő nézetök szerint, a szalmakalap csak gyermeknek való.

A nők a kendők dolgában igyekeznek a legnagyobb fényűzést kifejteni, minthogy a kendők száma és minősége után szokták őket megítélni. Mivel a nép csak a rikitó, tudniillik

piros, kék, zöld, színeket kedveli mindenben, azért barna vagy fekete és sötét kék kendőt csak az idősebb nők viselnek. A kendő anyaga igen különböző szokott lenni, ámbár nagysága és színe eléggé egyforma. Míg a felső zónában ritka a szőr, vagy pláne selyem kendő, addig a közép, de különösen az alsó zónában a valamire való nőszemély ünnep- és vasárnapon csak selyem, vagy legalább szőr kendőben igyekszik nyilvánosan megjelenni. A szőr és selyem kendők rendszeren piros vagy fekete színűek és színes virágokkal és koszorúkkal vannak be- s illetve körülszőve. A karton, perkál s más könnyű anyagból készült és a mindennapi használatra szánt kendők piros alapon fehér, vagy fehér alapon piros mintájúak, ámbár nem ritkák a kék, sárga, söt zöld alapú vagy mintájú kendők sem. A fejre való kendők majdnem mindenütt egyforma nagyságúak, kivéve a mármarosiakat, hol a kendők igen nagyok, mivel nem elől, de hátul kötik meg azokat úgy, hogy csücskéik legalább a kötésig érjenek. A nyakba való kendők kétfélék, úgy mint vagy egész kendők, a mikor hátul úgy köttetnek meg, hogy csücskéik a bokát verjék, vagy csak fél (tudniillik az egész kendőt keresztben átvágott) kendők, a mikor a végöket csak is összekötni lehet a derékon, de mi sem csüng le belőlök.

A kötény rendszeren a kendővel egyforma anyagból készül azzal a különbséggel, hogy a kötény nem szokott mintázott lenni, hanem csak czernacsipkével van díszítve, kivéve e tekintetben is Máramarost, hol, különösen az ünneplő kötény piros vagy kék alapú s nagy virágú mintákkal díszített szörkelméből készül. Különben az oláhokkal szomszédos helyeken divatban van a kettős tudniillik elől és hátul csüngő, posztó kötény is.

A guba a legsajátosabb ruhaneműje az orosz embernek, mely nélkül őt elképzelni sem lehet, mivel ő azt épen oly hűségesen viseli a legforróbb nyárban, mint a legkeményebb télben. Kivételt tesz e tekintetben a fiatalság, különösen pedig a nőnemű fiatalság, mely frissességét óhajtván mutogatni, már husvét táján is guba nélkül jön a templomba. A gubának különben két válfaja van, úgy mint a petek és a hunya. A petek rövid, alig térdig érő, vékony, laza szövésű, és köznapi használatra szánt ruhadarab, míg a hunya hosszú, bokaig érő, sűrű szövésű, és hosszú fürtű guba, melyet

csak a templomba menetelkor vagy ünnepélyes alkalmakkor vesznek magokra. A guba színe rendesen fehér, de a felsőbb vidékeken gyakran égerfakéreg-főzetbe teszik, hogy megfeketedjék, minthogy ily állapotában bizonyos, a fölvidéki nép közt igen is otthonos elősdiék nem keresik föl s minthogy ily állapotban tartósabb is.

E rendes és általános öltözéken kívül vannak oly öltözetdarabok is, melyeket csak egyes vidékeken használnak. A felső és közép zónában a férfiak tavasszal és ősszel a gatyá fölé vászon nadrágot (pacsmagi), az ing fölé pedig ugyanolyan ujjast húznak; — míg télen szőrposztó nadrágot (holosnyi) és ujjast (reklik) hordanak, a mely előbbi különösen Máramarosban égerfakéreg-főzetben legalább térdig barnára festenek be. A közép, de különösen az alsó zónában nem ritkán már posztó nadrágot s főleg ujjast is látni. A lajbi-viselés csak az alsó zónában általános, míg egyebütt csak elvétve látható. A közép- és felső zónában lakó férfiak elenyésző csekély kivétellel meztelen nyakkal járnak, míg az alsó zónabeliek fekete színű, négy-öt ujjnyi széles, zöld rojtos nyakkendő hordanak. A városok s különösen a svábok közelében lakó oroszok közt télen a gyapot nyakkendő sem ritkaság.

A férfi-öltözet kiegészítő részét teszi a tüsző (cseresz) vagy a derékszij (reminy), mely kettő igen nagy változatosságban dívik az oroszok közt. Míg, ugyanis, az alsó zónában tüszőt nem is viselnek, hanem inkább egy két-három ujjnyi széles szíjat kötnek derekukra, addig Máramarosban olyan tüszőt hordanak, mely az ing rövideége miatt a hónaljtól a csipőig ér. A közép zónában is divatos a tüsző, de itt legfeljebb négy-öt ujjnyi széles. A felső zónabeliek tüsző helyett — melyre, hosszú inget viselvén, nincs szükségök — borztarisznyát hordanak folyvást az oldalukon, melynek tartószíját és előoldalát fémkapcsokkal, gombokkal és szegekkel díszítik. A mi a Máramaros-beli alsó zóna lakóinak a tüsző, az a felső zónabelieknek a bőrtarisznya; ebben tartja ugyanis kését, pénzét, pipáját, dohányát stb., miért is azt csak a legnagyobb forráságban, és akkor is csak munka közben teszi le.

A felvidékiek egy különös téli ruhadarabja az újjatlan báránybőr-mellény (kamazolya).

A máramarosiakat s a felső zónabelieket kivéve, az asszonyok és leányok ünnep- és vasárnapon a pendely fölé szok-

nyát, az ing fölé pedig reklit vesznek magokra, mely rendszeren kék, piros vagy fehér alapszínű, de mindig mintázott szőr- vagy karton-szövetből készül, ámbár az alsó zónában nem ritka a selyem szoknya és rekli sem. Az ünneplő ruhában fejtik ki különben a nők a legnagyobb fényűzést, minthogy nem egy leány és asszony van, ki ünnep- és vasárnapon mind a három istentiszteletre más ruhában jelenik meg. A városokhoz közel fekvő helyeken különben sokan már köznap is folyvást szoknyát viselnek. Az alsó zónabeli leányok ünnep- és vasárnapokon nyakba való kendő helyett egy fehér, fodros és vasalt kendőformát hordanak. Legconservatívabbak e tekintetben a Máramaros-beliek, kik, még a városok közelében lakók is, sem szoknyát, sem reklit nem viselnek, hanem ez utóbbi helyett egy virágosan kivarrott börmellénykét, a minőt a felső zónában is viselnek az ifjabb nők.

Itt lesz helyén mind a nők, mind pedig a férfiak haj-, s illetőleg szakáll- és bajusz-viseletéről is szólni. Az orosz férfi eredeti hajviselete a hosszú, vállat verő haj, mely elől, a homlokokon egész a szemekig lenyuló frou-frou képez. E hajviselet, ma már csak a felső zónában és Máramarosban van meg eredeti épségében. Az alsó és közép zónában a fiatalabb nemzedék rövidre nyírott haját hord, míg az idősebbek, kik a régi módit tartják, hosszú haját, de frou-frou nélkül viselnek, s abban gyakran görbe csontfésűt is hordanak. Az orosz ember nem visel szakállt, s ebben követi többi kis-orosz testvéreit, kik ősidőktől kezdve borotválkoznak, ellentétben a nagy-oroszokkal, kik közt szégyen a borotválkozás. A bajuszt az orosz ember rövidre nyírva viseli. A mily ritka az oroszok közt a szakáll, melyet ők csak az egyházi férfiaknak hajlandók megengedni, addig a bajuszt is csak a katonáskodásból s főleg a huszárságtól kikerült férfiak hagyják hosszúra s pödrik ki.

A leányok eredeti hajviselete: a középen választék s egyenesen fölfésűve, olyformán, hogy a haj a derékon pántlikába font varkocsban végződik. Helyenként két választékot csinálnak: egyet a fejhosszában, egyet pedig szélességében, tudniillik egyik fültől a másikig, a midőn a két fül alatt egy-egy vékony hajfonat megy a hátulsó, fő hajfonathoz. A felső zónában és Máramarosban a haját hátul két varkocsba fonják, melyeket nem szalag, hanem két bojtba végződő piros zsinór köt össze.

A máramarosi férjhez adó leányok ünnep- és vasárnap természetes vagy csinált virágkoszorút (vinok) viselnek fejükön, fülök mellett pedig egy-egy kisebb virágcsokrot, míg homlokukon a hajba színes üvegyöngyfejú gombostűket (spilki) fűznek.

Az asszonyok kontyba szedik hajukat s a gyérhajúak e kontyot, hogy nagyobbnak látszassék, csepüvel tömik ki. Az asszonyok Máramarosban piczi piros, a felső söt a közép zónában meglehetősen nagy fehér főkötőt viselnek a kendő alatt. Az alsó zónában még ma is szoktak az asszonyok hajokban, a kendő alatt, egy nagy félköralakú bádog fésűt hordani. Fülbevalót csak a Máramaros alsó zónájában lakó nők viselnek (kotkó), míg a többi vidékeken csak a fül- és szemfájós egyének viselnek egészségi szempontból ilyet.

Üvegyöngyöt a nyakban s rézgyűrűket az ujjakon mindenütt viselnek, azzal a különbséggel, hogy míg az alsó és közép zónabeliek megleégesznek egy-két sor egyszemű üvegyöngygyel, addig a felső zónabeliek és máramarosiak tíztizenkét sor különböző színű gyöngysort viselnek, mely aztán mellöknek majdnem felét befödi.

A szépítő szereket az orosz nők még igen gyéren s azokat is csak a városok közelében lakók használják. A mesterseges szépítő szerek közül csak az illatos szappanokat és a pirosítót ismerik, míg a természetesekből a harmatot, az igen korai és késői havat és az édes tejet használják.

Az orosz nép igen szerény és mérsékelt igényű az étkezés tekintetében, úgy, hogy bátran állíthatjuk, hogy e tekintetben hazánk minden más népfaja nagyobb bőséget és fényűzést fejt ki. Oka e körülménynek egyrészt a nép aránylag nagy szegénysége, másrészt pedig a keleti egyháznak a bőjtire vonatkozó s alább bővebben tárgyalandó fegyelme. Ha egy alvidéki embernek oly ételekkel kellene beérnie, mint a minők az orosz ember normális táplálékaül szolgálnak, és a minőkkel ő teljesen meg is van elégedve, bizonyosra vehetjük, hogy az az alvidéki ember rögtön inségesnek jelentkeznék.

Az orosz nép rendes kenyere a tengeri (málé) kenyér, oly annyira, hogy a hol, mint például az alsó zónában, ha meg is terem a búza és gabona, búza- vagy gabona-kenyeret csak az esetben eszik, ha tengerije teljesen kifogyott. A felső zónabeliek, kiknél tengeri nem terem s így a kik zabpogácsával

élnék, napi járásnyira is elmennek, hogy a távoli város piaczá-
ról legalább ünnepnapra való tengeri kenyérlisztet bevásárol-
hassanak.

Az orosz nép ételei közt az első helyet a kolompér és a paszuly foglalja el, oly annyira, hogy alig van az évben oly, akár böjtös, akár pedig szabad nap, melyen e két étel egyike vagy másika az asztalról hiányoznék. Az orosz ember nem szokott berántott ételt enni, hanem csak behabartat, miért is a böjti időben a paszulyt egyszerűen, tudniillik szemesen eszi, míg szabad időben tejjel vagy legalább savóval és liszttel behabarva. A kolompér böjti időben egyszerűen hajában megsülve és megsózva kerül az asztalra, míg szabad időben főve és megzsírozva szokták enni. E két étel után a tengeri pép következik, melyet igen különböző alakban szoktak elkészíteni. Böjti időben igen hígra főzik meg s úgy kanalazzák, vagy ha sűrűre főzték, akkor aszalt gyümöleslével eszik. Szabad időben a pépet vagy hígra főzik tejben, vagy ha sűrűre főzték vízben, akkor édes tejjel eszik. Különös alakja a tengeri-pépnek a «tokán» és a «halambecz». A «tokán» a juhtartó vidékbeliek kedvencz eledele s úgy készül, hogy a sűrűre főtt pépből egy lábas aljára tesznek egy réteget, ezt behintik jó bőven juhturóval, mire ismét egy réteg pépet s erre turót tesznek mindaddig, míg az edény meg nem telik, a midőn azt a tűzhöz teszik, hogy egyrészt a turó fölolvadjon s hogy másrészt az időközben kihült pép fölmelegedjék. A «halambecz» inkább az alsó- és közép zónában dívik, s úgy készül, hogy a sűrűre főtt tengeri-pépből vízbe mártogatott fakanállal gombóc-alakú darabokat szaggatnak ki s azokat egy tálba rakják s böjti időben olajjal, szabad időben pedig zsírral öntik le. Egy másik alakja a tengeri-pépnek még a «mácsanka», mely úgy készül, hogy édes vagy aludt tejben főzik meg fél sűrűre a málé-lisztet. A téli időszakban a savanyított, hordós káposzta örül nagy fogyasztásnak. A káposztát vagy nyersen eszik sült kolompérral, vagy, s ezt tartják a legkiválóbb böjti eledelnek, paszulylval főzik össze oly formán, hogy egy fazékba paszulyt, egy másikba pedig káposztát tesznek főzni s mikor e két főzelék megfőtt, akkor egy nagyobb fazékba összeöntik s még egyszer felfőzik. A felső zónában igen kedvelt és gyakori étel a karó-répa, melyet nemcsak édesre főznek, hanem épen úgy berakják hordóba télire, mint

a káposztát. Mind a káposzta, mind a répa savanyú leve egyike a legjobban kedvelt élelmi, vagy talán inkább ételmet pótló s kiegészítő czikknek, minthogy téli időben nem csak minden ételt azzal savanyítanak, hanem bőjti időben egyszerűen fölforralva kenyérrel vagy sült kolompérral eszik. Az orosz nép ételei savanyításához csak kivételesen használ ecetet, hanem azt káposzta, ugorka, zöld szilvalével és savóval pótolja, az évszak minőségéhez képest. A fönt elősorolt eledeleket az évszakhoz képest kiegészíti a zöld paszuly, öntött saláta, tök-káposzta, a nyers és savanyított ugorka, valamint az aszalt gyümölcs.

Az orosz nép első zsírozója: a tej, tejjel és a túró, minthogy az ezekkel készült ételeket szereti a legjobban s mivel másrészt sertést nem csak kevesen ölnek s a kik ölnek is, rendszeren egy-egy vékony szalonnájú süldővel beelégsszenek, melynek húsa és szalonnájából zsírt soha sem olvasztanak. Jó ha a nagyobb ünnepekre jut egy-egy falat. Vajjal nem szoktak ételt készíteni s a vaj nálok csak is hajkenésre szolgál, a finyásabb érzésű orrok bosszantására.

Húst az orosz ember — ide nem számítva a juhtartó vidékeket — ritkán s mondhatni csak ünnepélyes családi eseményeknél vagy betegségében eszik, a midőn is a háziasszony egy-egy tyúkot szokott leölni.

Különben a legjobban élnek az alsó és felső zónabeliek, legrosszabbul pedig a közép zónabeliek. Míg ugyanis, az alsó zónabeliek közt ritka, a ki sertést nem öl s még ritkább ki pénzt sajnálna húsért vagy szalonnaért kiadni, s míg a felső zónabeliek bővelkednek tejben és túróban és nem sajnálnak egy-egy bárányt vagy kecskét levágni — addig a középzónabeliek, ha egy kis tejes ételt nem esznek, majdnem egész éven át bőjtölnek, mivel egyrészt nincs pénzök se húsrá, se szalonnára s másrészt magoknak nincs mit levágniok: de ha akadna is, szegénységöknél fogva inkább eladják a tyúkot, kecskét és sertést, mint sem levágnák.

A fűszerek közül, nem számítva a sót, csak a vörös- és fokhagymát, a paprikát és elvéve a horsot és gyömbért használják, míg például a mézet és czukrot csak orvossággént ismerik. A só dolgában, mely pedig a szerény igényű és háztartású orosz embernél a legtöbb kiadást követeli, a Máramarosbeliek a legjobb helyzetben vannak, minthogy a sós-

vizet ingyen kapják s így sóra soha egy krajczárt sem költenek.

Elősorolva a főntiekben azon ételeket, melyek az orosz nép rendes, mindennapi táplálékai, nézzük, mely ételeket tart a nép a legjobbakknak, illetőleg az ünnepélyes lakomák alkalmával mit vár az asztalra? Az első inyencz-étel az oroszoknál a rántotta, még pedig akár szalonnával, akár tejföllel süítve, azután a forralt édes tej, a nyáron sült szalonna és kolbász, kocsonya, még pedig szarvasmarha-lábból, tejben laska, tepertős galuska, töltött tyúk, töltött káposzta, tejben főtt kása, és kaszás lé; bőjti időben pedig a hering, akár nyersen, akár sülvé és a gomba. Mind ez ételek igen ritkán kerülnek az asztalra, de ha kettő-három kerül is csak belőlök egy ebédre, az orosz ember már fejedelmi ebédnek tartja. A káposztát nem rizs, hanem tepertős kásával vagy liszttel töltik s orosz neve «holubezi» (galambok). A tyúkot úgy készítik, hogy kiszedve összes belső részeit, melyekből az orosz ember semmit sem használ föl, málélisztból és édes tejből készült péppel töltik meg s bevarrva először megfőzik s csak azután sütik meg.

A delicatessokról szólva, jut eszembe a következő, jellemző adoma. Elvitték a felvidéki ember fiát katonának. Visszatérve a városhól, hová elkísérte volt fiát az apa, vacsoránál így sóhajtott föl: «ki fogja most már a nyalánkságokat: a zabkását, a paszulyt, a kolompért enni és a káposztalét inni?»

Az orosz nép olyképen étkezik, hogy a leves s illetve a kanalas étel a legutoljára jön az asztalra, s így a pálinka egész az étkezés végéig járhatja.

Az étkezés nem egyforma számmal történik az év minden szakában, s mondhatjuk, hogy az orosz ember csak az év egyik felében étkezik napjában háromszor, míg a második felében csak egyszer, vagy legfőljebb kétszer bőven. A mikor ugyanis véget ér az őszi munka, azt mondja a gazda: «No gyerekek, elvitte a golya az ebédet, mi annyit jelent, hogy ezentúl már csak kétszer fognak a háznál étkezni. Az első étkezés ez időszakban délelőtt tíz és tizenegy, a második pedig délután négy és öt óra közt szokott történni. De mikor beáll a tavaszi munka, azt mondja újból nagy örömeire különösen az apróságnak a gazda: «No gyerekek, vissza hozták a fecskék az ebédet» vagy is ezentúl már háromszor fognak napjában étkezni. Ez időszakban az első étkezés (obid) reggel nyolcz és

kilencz, a második (poludenok) délután két—három óra közt, a harmadik (vecserja) pedig a napi munka befejezése után van.

Az orosz ember igen lassan és pihenve eszik azon hitben, hogy a gyors étkezés árt az egészségnek és hogy a gyorsan bekapott étel után hamar megéhezik az ember. Ez az oka, hogy az étkezést is munkának tartja, miért is nem mondja, hogy reggeliztem, hanem megcsináltam a reggelizést.

II.

A földművelés és állattenyésztés teszi e nép ősi és máig is majdnem kizárólagos életfoglalkozását, ámbár ezek egyike sem felel meg se a kor, se a közgazdasági tudomány követelményeinek, lévén az ma is ép oly primitív, mint századok előtt volt. A földművelés például kevés kivétellel oly primitív módon kezeltetik, hogy a termékek a házi szükségletet sem fedezik, nem hogy piacra kerülne belőlök. Minthogy a nép legfőbb természetménye a tengeri, azért minden valamire való földjét tengerivel veti be, minek az a természetes következménye, hogy egyrészt a többi termékek alá hagyott föld alig terem valamit s hogy másrészt igen ritka helyeken levén divatban a váltógazdaság, tudniillik a forgácsok, maga a málé alá való föld is csakhamar kimerül, főleg ha tulajdonosa nem képes azt minden évben és bőven trágyázni. Második főveteménye e népnek a kolompér, mely azonban, az alsó zónát kivéve, csak úgy terem meg, ha trágyával telehintett gödröcskébe ültetik. Különben a tengeri is, a közép zóna felső részeiben csak úgy terem valamit, ha nem vetik, hanem trágyával behintett gödröcskébe ültetik. A harmadik főterméket, a paszulyt, csak is a tengeri köré s illetve közé ültetik.

Különben a zónák szerint a mezőgazdaság is háromféle.

Az alsó zónában, hol helyenként a koronavárosok mentén (Máramarosban, Munkács vidékén Beregben, Ungvár és Töketerebes táján) kitünő búzatermő földek is találhatók; a fenti három terméken kívül őszi búzát és gabonát és zabot is vetnek, de aránytalanul kisebb mennyiségben mint tengerit.

A közép zónában a három főterméken kívül egy kis tavaszi gabonát s búzát, valamint zabot szokás termesztetni.

A felső zónában a tengeri már meg nem érik s csak sütni

vagy főzni valónak termesztik a belső kertekben, miért is itt a főtermék a kolompér mellett a zab, mely azonban a terméketlen talaj s a zord időjárás következtében sokszor a vető magot sem adja meg, ha pedig két magot termett, akkor bő termésről beszélnek. A paszuly is ritkán érkezik itt meg s így a káposzta, karó répa és pohánka pótolja. Elvértve még e zónában is vetnek tavaszi búzát és gabonát, de bizony igen csekély és silány mennyiségű termést ad. Káposztát, lent és kenderet mind a három zónában termesztnek. A káposztát legnagyobb mértékben a felső zónában termesztik, még pedig egy nagy fejű, kékes színű s magas kocsányú fajt, mely azonban tartósságánál s ellentálló képességénél fölülmúlja az alsóbb zónákban termeszteni szokott alacsony kocsányú fehér káposztát. Lent a legkevesebbet a közép zónában termesztnek, ámbar mind a lent, mind a kenderet nem csak a száláért, hanem a magjáért is termesztik, mivel abból, szerintök, a legizletesebb olaj készül. A mezei gazdálkodást, különben, a közép és felső zónában igen fáradságossá teszi a termékek megőrzése a mezőn az eredei vadaktól. Az orosz falvak, értve a közép és felső zónát, éjjelenként nyáron a szó szoros értelmében ki vannak halva, mert mindenki tengerijéhez, kolompérjához, vagy zabjához siet a nap szálltával s ott tüzet rakva egész éjjel torakával vagy valami szerszámmal zajt csinál, hogy elriaszsza a vadakat. Ha ezt nem tenné, igen könnyen tönkre tenné a medve, a vaddisznó vagy a szarvas egész évi fáradozása gyümölcsét. Könnyen beláthatjuk, hogy a vadászati tilalom s a fegyveradó e népre a legnagyobb csapás, s hogy másrészt az oly egyéntől, ki egész nyáron át egyetlen egy éjszakán sem nyugodja ki magát, kellő munkát akár minőségileg, akár mennyiségileg, várni sem igen lehet.

Konyhakertészetről e nép közt alig lehet szó, minthogy ez nála mind össze annyiból áll, hogy bevet egy pár ágyacsát fokhagymával, vöröshagymával s nagy ritkán salátával vagy retekkel s ugorkával. Más konyhakerti veteményről szó sincsen, ámbar különösen a városok közelében ezekből szép mellékjövedelmet szerezhetne.

Szereti az orosz ember a mezei gazdálkodást, de kétszerte jobban szeret az állattenyésztéssel foglalkozni, mivel ebből sokkal könnyebben és biztosabban lát jövedelmet, mint a földművelésből. Az állattenyésztés, ellentétben a földművelés-

sel, legjobban virágzik a felső zónában, azon egyszerű oknál fogva, hogy ott tápdús hegyi legelő és elegendő széna terem, míg a közép és főleg az alsó zónában, kevés rét és legelő lévén, nem képesek az emberek több marhát tartani, mint a mennyi épen a mezei munkához és a háztartáshoz szükséges. A közép és felső zónában a szegényebb nép, mely nem képes tehenet venni vagy kiteleltetni, egy-két darab kecskével pótolja a tehenet.

Okszerű marhatenyésztésről szó sincs és nem is lehet, minthogy az orosz ember nem azt nézi, hogy kevés számú, de szép és jó fajtájú marhája legyen, hanem csak azt, hogy mennél több legyen belőle. A másik ok, mely a szép s erőteljes marhaállomány keletkezését gátolja, az, hogy öt-hat hónapos csenevész és rossz fajú apa-állatokkal szaporítják a marhát, noha a közelmúltban az állam igen sok községet látott el nemes fajú apa-állatokkal. Így remélhető, hogy pár év múlva meg fog javulni az a csenevész faj, mely most különösen a közép és felső zónában látható.

Tagadhatatlan, hogy az alsó és felső zónában gyönyörű, fehér szőrű, nagy magyar ökröket láthatni; ezeket azonban kilencztized részben a magyar vidékekről vásárolt borjúkból nevelték föl.

Különben az állatok nevelésénél és ápolásánál nem egyforma mértékkel mér az orosz ember minden állatjának. Míg ugyanis, a házi használatra szánt állatokat nem igen dédelgeti, rossz kosztra fogja s erősen dolgoztatja, addig az eladásra szánt állatot a világért sem fogná járomba s nyáron a legkövérebb legelőre hajtja, télen pedig a legjobb takarmánnyal éteti.

Juhtenyésztés tekintetében az első hely Máramarost illeti, honnét minden tavasszal ezer meg ezer darabot hajtának el a kupeczek.

A lovat az orosz ember nem szereti, miért is nem ritka az oly falu, melyben egyetlen ló sem található. A magyarokkal és a tótokkal szomszédos helyeken már gyakoribb a ló, de legtöbb található a felső zónában, hol a ló nem csak személy-, hanem teherszállításra is használtatik, minthogy a járhatatlan, köves, vízmosásos és szűk úton a szekérrel való közlekedés csaknem teljesen lehetetlen. A felső zónában különben egy gazdának ritkán van egynél több lóva, miért is téli időben, ha életet mennek bevásárolni vagy sósvizet hozni, érdekes lát-

ványt nyújt, a mint nyolczvan—száz egy lovas szánkó üget szép libasorban az úton. Különben az orosz ember azt tartja, hogy a mely faluban sok a ló, ott bizonyára szegények az emberek, mivel szerinte az vesz lovat, melynek ára öt és huszonöt forint közt váltakozik rendesen, kinek nem telik ökörré.

Mint szenvedélyes állattenyésztő és kedvelő nép közt igen sok az öntanulta baromorvos, kiket igen nagyra becsül, s kik iránt sokkal nagyobb bizalommal viseltetik, mint a diplomás állatorvosok iránt. — Az orosz ember, ha egy családtagja megbetegszik, nem igen fut orvos után, hanem azt mondja, «a mint az Isten adja, úgy lesz». De bizony, ha az állatja betegszik meg, nem bizza azt egyedül az Istenre, hanem félretéve a legsürgősebb munkát, nem csak maga jár a beteg állat körül, hanem sokszor a harmadik faluba is szalajt valakit egy ismert állatgyógyász után. — E gyógyászok igen egyszerűen kezelik a beteg állatot. A fölfuvódott marhát a patakba hajtják be, úgy hogy nyakig álljon a vízben, és ott tartják, míg csak le nem lohad. Ha ily mély víz a közelben nincs, akkor egy fél liternyi petroléumot öntenek bele, és jól megkergetik. Ha vérbaja van, akkor a két fülét és a farkát éles késsel bemetszik, és egy kis pálczikával ütögetik, hogy a vérfolyást megindítsák. Szokás még az ily vérbeteg hátát forró sósvízzel csutakolni és olvasztott hájat pálínkával keverve beleönteni. Ha szorúlása van az állatnak, akkor falajjal vegyített székfűvirág-főzetet vagy zsendicze levét öntenek bele. Ha hólyag támad az állat nyelve alatt, azt fölvágják, és sóval erősen bedörzsölik, de úgy, hogy a hólyag nedvéből egy csöpp se jusson a gyomorba, mert ez, szerintök, az állat elhullását okozná rögtön. A képződő fehér hályogot úgy vesztik el az állat szeméről, hogy bagólevet köpnek a szembe. A rugós tehenet vagy vizes lepedővel terítik le a fejés ideje alatt, vagy pedig bizonyos babonás szavak kíséretében a temetőből hozott keresztfával ütögetik. Az állat testén levő kinövéseket kénsavval pusztítják el. A csonttörést egyszerűen ó-hájjal vagy ó-szalonnával kötözik be. A sertéseknél oly gyakori és veszélyes torokgyíkot úgy gyógyítják, hogy a beteg állat füleibe egy csizmadia árral lyukat fúrnak, és a lyukba a *Helleborus niger* szárított ágaiából vagy gyökeréből egy darabkát betűznek. Ettől a fülek megdagadnak, és így fölszívják a torokban lévő daganatot. Ha az állat fölépül, csonka fülű lesz,

mert a füle odáig, hol ki volt fúrva, elrothad. Szokásban van ez oltást præservatív szer gyanánt az egészséges sertéseknél is alkalmazni.

Szentül hiszik, hogy vannak olyan egyének, különösen vén-asszonyok, kik tudják a tehén tejét elvenni vagy azt vérré változtatni. Ha tehát a tehén elvesztette tejét vagy véres tejet ad, akkor nem alkalmaznak gyógyszereket, hanem kuruzsláshoz fordulnak. Azt hiszik, hogy az ily tejrontó boszorkány, kutya, macska, sőt szekérkerék alakjában is bemegy az istállóba. Ha a tehén teje meg van rontva, akkor a gazdasszonya fölfogja a beteg tehén vizeletét markába, azt a tehén szeme közé önti, és a fejszével háromszor a hidlásba vág, mindannyiszor e szavakat mondva: nem téged váglak kedves állat, de azt, ki téged megrontott. Erre azt hiszik, hogy a vágás nyomai láthatók lesznek a megrontón. Ha a tejét vesztette el a tehén, akkor egy tüzes patkóra fejk, bizonyos bűbajos szavak közben. Ha pedig a tehén tögye megdagadt a rontástól, akkor szentelt kenyérből és bizonyos titkos füvek gyökeréből főzetet készítenek, és azzal mossák a tehén tögyét, de úgy, hogy a főzet vissza hulljon a csuporba. Most az így maradt főzet egy részét ráöntik a fölfordított rostára, a másik részét pedig csuprostól oda dobják, a hol az asszonyok ruhát szoktak mosni, miközben e szavakat mondják: az legyen neked, a mit nekem akartál tenni. Hitők szerint erre rögtön vérfolyást kap a megrontó.

Az nap, midőn a tehén megellik, nem kölcsönöznek senkinek semmit, nehogy a kölcsönvevő a tehén tejét is magával vigye. A ki a tehén megellése után elsőnek lép be az istállóba, annak legelőször az ól padlására kell fölnézni, és csak azután nézhet rá a borjúra.

Apró marhát igen keveset, s abból is csak tyúkokat tartanak, kivéve az alsó zónát, hol kacsát, s még inkább libát is tenyésztene. De a tyúkokból is alig tartanak három-négyenél többet, mert úgy okoskodnak, hogy egy tyúk évenként háromszor annyi szemes életet eszik meg, mint a mennyit maga ér.

A gyümölcsenyésztés is igen primitív e nép közt, azon egyszerű okból, mert sajnálja a gyümölcsfáktól a földet. Igaz, hogy vannak egyes vidékek (például a beregi Krajnya, a máramarosi Tiszavölgy, Ungvár vidéke stb.), hol igen szép gyümölcsösöket láthatni, de nem egy olyan falu is akad, melyben ezer lelekre tíz gyümölcsfa sem esik. Hogy régebben nem így volt,

vagyis, hogy régebben sokkal nagyobb fokú volt a gyümölcs-termesztés itt is, mutatja az, hogy még 25—30 évvel ezelőtt pompás gyümölcsösök voltak ott, hol ma már szántanak és vetnek. Ennek okát pedig abban találhatjuk, hogy a tagosításig a község egész határát magok a községbeli lakók használván, elég földjük volt, hogy minden hátrány nélkül rendezhettek be kertjükben gyümölcsöst. A tagosítás után azonban, kevés földjeik maradván, a kiveszett gyümölcsfákat többé nem pótolják újakkal, hanem annak helyére tengerít vetnek. De hol még divik is a gyümölcstermelés, ott sem lehet szó okszerű gyümölcstermelésről, mivel a nép nem azt nézi, hogy jó fajú, hanem, hogy mennél nagyobb mennyiségű gyümölcse teremjen. Ebből aztán önként következik, hogy egy okszerű gyümölcs-termesztő például négyszáz forintot venne be a gyümölcsért arról a területről, melyről az orosz ember harmincz-negyven forintot alig tud bekapni. Nem termelvén finom fajú és így kivitelre alkalmas gyümölcsöt, pénzt e nép csakis a pálinkának való és a beszterczei szilváért, meg a dióért kap, melyeket a falubeli zsidó nevetségesen potom áron vásárol össze tőle. Némi csekély kivételt tesz e szabály alól a máramarosi Tiszavidék (Visk, Técső stb.), hol kivitelre való gyümölcsöt, különösen pedig tartós almafajokat termesztene, és jó pénzen értékesítenek.

Szőlősgazdák csak Munkács, Szerednye és Ungvár tájékán találhatók az oroszok között, de itt is csekély számmal, minthogy az orosz nem szeret szőlőtermeléssel foglalkozni, lévén az szerinte igen sok munkát és költséget kívánó, de kevés hasznot hajtó foglalkozás. Kevés hasznot pedig az orosz ember szőlője azért hoz, minthogy a borivást uraknak való élvezetnek tartván, szőlőtermését vagy még a lábán, vagy legföljebb mustállapotban adja el potom áron az élelmes korcsmárosoknak.

Kézműiparról az oroszok közt alig lehet szó, mert csak elvétve akad közülök a városokban egy-egy cipész, kovács, asztalos vagy szabó. De ha valaki e körülményt talán az orosz népnek a kézi mesterségek iránt való idegenkedéséből magyarázná, igen tévedne, mert ennek egyedüli oka az oroszok rendkívül erős családi érzülete, melynél fogva a legszegényebb ember is inkább együtt sanyarog négy-öt fiával, mintsem hogy azok közül egyet is elbocsátana magától. Ez okból azután az orosz nemzetiségű kézműiparosok kilencz tized része intelligens szülők gyermeke. — Annál jobban műveli aztán

a nép a házi ipar minden ágát, ámbár javarészt csakis saját szükségleteinek fődözésére.

Említettem, hogy az orosz nép a lábbelit, kalapot, kendőt és kötényt kivéve, minden ruházatát, háztartási és gazdasági eszközeit, valamint bútorzatát önmaga készíti. A fehérnemű készítése természetesen a nők egyik legfőbb hivatása, miért is egy nőre nézve a legnagyobb szégyennek azt tartják, ha nem tud szépen és finomul szőni és fonni. Fonni rendesen csak az őszi munka befejezése után, s illetőleg a hosszú esték beálltával kezdenek, és úgy igyekeznek, hogy husvétig okvetlen ki legyen szőve a vászon. Erre nemcsak azért igyekeznek, hogy a tavaszi munka beálltával már ne legyen szőni valójok, hanem főleg azért, mert azt tartják, hogy abban a faluban, hol husvét után is szőnek, nagy tavaszi szárazság és így rossz termés lesz. Az ilyen, husvét utánra való szövőszéket márcziusi szövőszéknek hívják, és ha tavasszal csakugyan beáll a nagy szárazság, az előljáróság sok helyütt karhatalommal is kiviszi a házból a szövőszéket, és a pataokban megfürösztí azon hitben, hogy ezután okvetlen esőnek kell esni. A legtöbb vidéken a nők csak ketten vagy hárman járnak össze fonni, de akadnak oly helyek is, különösen Máramarosban, hol rendes fonókák is vannak. Ily helyeken a leányok kibérlik valamely családtalan házaspárnál vagy özvegyasszonynál a lakószobát oly formán, hogy kötelezik magokat a fűtésről és világításról gondoskodni, és egyúttal mindenik a ház gazdasszonyának egy guzsályra való szöszt fon meg. Egy-egy faluban rendszerint két ily fonóka van, tudniillik egy a serdülő, egy meg a felnőtt leányok részére. Ámbár úgy a szülők, mint ezek sürgetésére az előljáróság távol igyekeznek tartani a legénységet a fonókák látogatásától, mindazáltal elég gyakori a fonókákban kötött bűnös ismeretség.

A juhtenyésztő vidékeken a fehérnemű készítésén kívül a guba- és pokrócz-készítés is a nők földadata, de a házi ipar ez ágát nem csak saját szükségleteik kiegészítésére, hanem eladás céljából is üzik.

A férfiak legjobban szeretik a fából való munkát, úgy, hogy bátran elmondhatjuk, hogy a legtöbb orosz emberben egy-egy kitünő ács, asztalos, kerékgyártó, sötesztergályos veszett el. Különösen pedig az ácsmesterséget, — ámbár azt soha senkitől sem tanulták, — sokan közülök oly tökéletesség

viszik, hogy munkáikkal nem csak a laikust, de a szakembert is meglepik. E sorok írója maga is ismer olyan orosz embereket (például Lyách Fedor Ugocsamegye nagyrákóczi, Fotul Vaszily Beregmegye malmosi, Chmily Vaszily Beregmegye zugói lakosokat), kik már tuezatszámra készítették el templomoknak, paplakoknak és iskoláknak az ácsmunkáját, még pedig oly kifogástalanul, hogy a fölülbírálatra meghívott mesterek is csak dicsérőleg nyilatkozhattak munkájok felől. — Sőt megtörtént pár évvel (1884) ezelőtt, hogy a főntnevezett Lyách Fedor, ámbár bádogos műhelyt sem látott belülről, az Ugocsamegye kistrákóczi templom tornyát oly kitűnően bádogozta be hideg úton, hogy a meghívott szakértő bámulatának volt kénytelen kifejezést adni.

A molnárságot is igen szereti az orosz ember, miért is az oroszok lakta vidéken alig van malom, melynek ne orosz ember volna a molnársa.

Az oroszok iparüzéséről szólva, nem szabad említetlenül hagynom a drótozást sem. Igaz, ugyan, hogy a magyar ember csak drótos tótot ismer, de ez onnét van, mert a Szepes- és Sárosmegyéből származó orosz nemzetiségű drótosokat egy kalap alá veszi a nyugati megyékből származó tót nemzetiségű drótosokkal.

Vannak vidékek, különösen Máramarosban, hol kosár- és szekérkas-fonásból, valamint háncs-székek és ágyak készítéséből szintén tisztességes jövedelemre tesz szert a nép szegényebbje.

Ismerve e nép előszeretétét a csendes, a háznál is elvégezhető ipari munkák iránt, bátran állíthatjuk, hogy alkalmasabb talajt, különösen a faipari cikkek készítésére, mind az anyag könnyű beszerzését, mind a népnek arra való rátermettségét tekintve, keresve is alig lehetne találni, mint az oroszok lakta közép és felső zónában.

Kereskedő, — boltost értve e szó alatt — tudtommal az oroszok közül talán egyetlen egy sincs, minthogy az orosz ember a boltosságot egyrészt igen unalmas foglalkozásnak tartja, másrészt pedig olyannak, mely az embert igen könnyen súly- és anyag-hamisításra, s így bűnre csábítja. — Jobb szereti azonban az orosz ember a kupeczkedést, miért is a közép zónabeliek szarvasmarhával és sertéssel, a Sáros- és Zemplénmegyék felső részein lakók pedig juhval meglehetősen kiterjedt kupeczkedést

űznek. E kupeczkedés, azonban, nem sokat hoz a kupecz konyhájára, — még ha jól is üt be a vásár, — mert a kupecz rendszerint oly pénzzel kupeczkedik, mely után száznégyszázalékot fizet. De ha anyagi tekintetben hoz is valami hasznot a kupeczkedés, annál több erkölcsi kárt okoz, mert a kupeczek elenyésző csekély kivétellel, elszokva a rendes életmódtól, részegesekké, verekedőkké, paráznákká és hamis esküvőkké lesznek.

ZSATKOVICS KÁLMÁN.

A HARMADIK EGYETEM.

Azon élénk eszmecsere után, mely 1887—1889-ben az egyetemi oktatásról a *Budapesti Szemlé*ben napvilágot látott, hosszas szünet állott be. Az egyházpolitika annyira lefoglalta a vallás- és közoktatásügyi miniszterium munkakörét, hogy a felsőbb oktatás gyökeresebb megváltoztatásáról szó sem lehetett. A hosszas hallgatást egy igen érdekes füzet megjelenése szakította meg. Berzeviczy Albert *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* *) című dolgozatát értem, mely tartalmánál s szerzőjének személyénél fogva a legnagyobb érdeklődést érdemli meg. Az, a ki olyan két jelentékeny államférfi oldalán, mint Trefort és gróf Csáky, éveken át az oktatásügy szolgálatában működött: bizonyára hívatott arra, hogy a kérdés előbbre viteléhez hozzá járuljon.

Berzeviczy célja, — mint azt bevezető szavaiban ő maga is mondja, — az, hogy a közvéleményt a harmadik egyetem eszméjének megnyerje. A kérdést öt fejezeten át tárgyalja s kiterjeszkedik úgy a történelmi előzményekre, mint a jelenlegi helyzet kimerítő megvilágítására.

Az első fejezetben röviden ismerteti azon álláspontot, melyet Trefort és gróf Csáky a harmadik egyetem ügyében elfoglaltak. Előbbi ez eszmének lelkes barátja volt, míg utóbbi a kérdés fölvetését még időelőttinek tartotta. Csáky ez egyéni meggyőződésén kívül azonban a viszonyok is hozzájárultak, hogy a kérdés annyi éven át pihent.

A második fejezetben az ügy eddigi fejlődését vázolja. Az eszmét a pozsonyi jogakadémia tanári kara vetette föl első ízben, midőn Deák Ferencz halálának benyomása alatt fölíratot intézett

---

*) Buda-Pest, Singer és Wolfner kiadása. 1894.

a kormányhoz s kérte, hogy a haza bölcse emlékére az akadémiát egyetemmé fejlessze. Trefort 1878-ban fölszólította Pozsony vármegye főispánját, hogy az egyetem megvalósítása érdekében a helyi tényezőkkel kezdje meg a tárgyalást. Pozsony város közönsége válaszfőíráatában minden áldozatra késznek jelentette magát s az ügy érdekében ő felségéhez is kérvénynyel járult. Maga Trefort 1880 ápril 9-dikén kelt fölterjesztésében az egyetem fölállításának szükségét indokolta, Pozsony előnyeit kiemelte, sőt a megvalósítás módozataira is kiterjeszkedett. Ennek következtében ő felsége legfelsőbb elhatározásával fölhatalmazta a minisztert, «hogy egy harmadik — esetleg Pozsony szabad királyi városában — fölállítandó magyar királyi tudományegyetem létesítésére nézve a még szükséges bővebb tanulmányozás után a további lépéseket alkotmányos úton teghesse.» Alig jutott köztudomásra Trefort terve, más városok is előállottak igényeikkel. Győrt nem is említve, Szeged és Kassa Pozsony komoly vetélytársaivá lettek. Kassa 1882-ben Abauj-Tornamegye pártoló fölíráatával egyenesen a képviselőházhoz fordult, mire a ház utasította a kormányt, hogy a harmadik tudományegyetem fölállításának kérdését a ház közoktatásügyi bizottságában is tanácskozás tárgyává tegye. A közoktatásügyi bizottság az ügy tárgyalására enquêtet hívott össze, melyben a tudományegyetem tanárainak is jelentékeny száma vett részt. A vélemények megoszlottak. Egyesek a harmadik egyetem sürgős szükségét hangsúlyozták, míg mások — köztök b. Eötvös is — idő előttinek tartották. A harmadik egyetem eszméjét azonban senki sem utasította vissza. A közoktatásügyi bizottság a szaktanácskozás alapján a következő határozatot fogadta el:

«1. A budapesti egyetem jogi karán és a philosophiai kar demonstratív szakáiban túltömöttség van, ennek megszüntetése részben a fönnálló intézmények keretében is eszközölhető, de egy új egyetem fölállítása is levezető hatással lesz reá.

2. Nemcsak ez okból, hanem az ország általános kulturális érdekei tekintetéből szükséges egy harmadik egyetem létesítése, mely jog- és államtudományi, philosophiai, természettudományi és orvostani karokból szervezendő, a theologiai kar kérdése egyelőre függőben tartandó.

3. A jogakadémiák jelenlegi helyzetökben változatlanul meg nem hagyhatók.»

A további lépések megtételét megakadályozta az országgyűlésnek már a befejezéshez való közeledése, ezért a bizottság csak az

eddig munkálatokat terjesztette elő, a melyekről szóló jelentést a ház tudomásul vette. A legközelebbi országgyűlés figyelmét lekötötte az országos tárlat s a megkezdett munkálatok nem nyertek folytatást. Ez időre esik gróf Bylandt-Rheidt hadügyminiszter azon terve, hogy a Josephinumot (bécsi katonatorvosi akadémia) visszaállítsa. Trefort határozott állást foglalt ellene s sikerült is a tervet meg-
hiúsítania. Most már egy harmadik orvosi kar föllállítását egy évig sem akarta elodázní s ezért 1885 márczius havában «a pozsonyi orvostudományi kar föllállításának megindításáról és e célra szükséges póthitel megadásáról» törvényjavaslatot közölt miniszter társaival. A terv az volt, hogy az 1885—86-ik tanévvel az első évfolyam már meg is nyíljk. Az első költségekre 100,000 forint póthitelt irányzott elő. Az ügy itt azonban megfeneklett.

Pedig ekkor jelent meg Billroth füzete, melyben a bécsi egyetem túlsufaltságának megszüntetésére a magyar orvostanhallgatók eltávolítását óhajtja. Billroth ajánlatát mai napig sem fogadták el s azon csekély érdeklődés is, melyet indítványa nálunk keltett, csak szűk körre szorítkozott.

Trefort is betegeskedni kezdett s nem volt már kedve az -erélyesebb actióra. 1888-ban Trefort helyét Csáky foglalta el, ki már minisztersége első idejében kijelentette, hogy a harmadik egyetem föllállításának idejét még nem tartja elérkezettnek. Nem csoda, ha ilyen viszonyok között az ügy elaludt. Legutóbb azonban az eszme új alakban merült föl. 1892-ben Debreczen egy felekezeti egyetem megvalósítására erélyesebb mozgalmat indított. Szeged is életjelt adott magáról, a mennyiben az egyetem céljaira előbb tett ajánlatain kívül fél millió forintot, egy múzeum létesítésére 200,000 -forintot ajánlott föl. Pozsony is intézett a képviselőházhoz e tárgyban föliratot. Időközben a kultuszminiszterium vezetésében újabb változás állott be s báró Eötvös a ház pénzügyi bizottsága előtt kijelentette, hogy a harmadik egyetem ideje még nem érkezett el, mivel a meglevő két egyetemen még sok a tenni való, de meg a szükséges szellemi erőkkal sem rendelkezünk.

A harmadik fejezetben a fölláítandó egyetem szükségességét és időszerűségét igyekezik bizonyítani. Balvégzetnek tartja, hogy mindig ferde szempont alá helyezték e kérdést. Sokat ártott a harmadik egyetemre igényt tartó városok helyi versengése s egymás ócsárlása. A másik ferde szempont, hogy az 1883-iki enquete a budapesti egyetem túltömöttségéből indult ki. Hangsúlyozza, hogy elvben soha sem támadták meg a harmadik egyetemet.

Célja tehát inkább az, hogy a fölállítási időszerecségéről győzze meg azokat, kik azt korainak tartják.

E célból mindenekelőtt a külföld analogiájára hivatkozik. Az összehasonlítás eredménye, hogy Magyarország az összes európai államok között leghátul áll, a mennyiben a népesség számához arányban a legkevesebb egyeteme van. Fölveti azt a kérdést, hogy «kevés, de szellemi és anyagi erővel jól ellátott egyetem nem képes-e úgy a tudományművelés, mint a szakképzés terén ugyanazt a föladata megoldani, a mire gyöngébb erők mellett több egyetem fönnállása szükséges?» Adott viszonyok közt nem-mel felel, mert bizonyos minimumnak a számra nézve is kell létezni s mi alatta állunk. Kiemeli új szellemi központok létesítésének előnyeit. Új hatalmas tűzhelyre van szükség, hol tér nyílik most nem érvényesülhető tehetségek számára, hol a tudományos élet föllendülése várható. De nemcsak a tudományművelés és a tudományos haladás szempontja, hanem a felsőbb oktatás érdeke is megkívánja ezt. Ennek bizonyítására mindenekelőtt az egyetemi rendszer előnyeit emeli ki szemben a szakiskolai rendszerrel.

Még egy orvosi karra s így egyetemre okvetetlenül szükség van. Aránytalanul kevés orvost képzünk. Leplezhetetlen kulturális deficitnek mondja, hogy orvosnövendékeink harmadrésze Bécsben tanul.

Ez állapotot segíteni kell, de helyet is kell csinálnunk a hazakényszerített orvostanhallgatók számára. A budapesti egyetemnek parallel tanszékek segítségével való kibővítését nem pártolja. Még egy orvosi kar szükségét önálló specialis érvnek tekinti a harmadik egyetem mellett. Hangsúlyozza, hogy a harmadik egyetemnek a kolozsvárinál kisebb vagy alig nagyobb népessége nem tesz lényeges körülményt, mert korántsem bizonyítaná annak jelentéktelenségét. Kiemeli, hogy milyen előnyei vannak egy kisvárosi főiskolának úgy a gyakorlati oktatás, mint a tudományművelés szempontjából, de csak azon esetben, ha kitűnően vannak ellátva a tanítás és tudományművelés minden tényezőivel, továbbá, ha a tanári illetmények elég nagyok arra, hogy a jeles erők jogosult igényeit is kielégíthessék.

Ezek után a tanerők kérdésének fejtegetésére tér át s azon nézetének ad kifejezést, hogy a mint a harmadik egyetem fölállítást kimondják, már ez is jelentékeny mértékben szaporítaná azok számát, kik egyetemi pályára készülnek, a hol pedig hiány mutatkoznék, könnyű volna a fokozatos fölállítás idejéig «rendkívüli

segédeszközökkel pótolni, egyesek pedig külföldről is haza hozhatók volnának.

A pénzügyi helyzet tárgyalása alkalmából kifejti, hogy milyen keveset költünk absolute s relative egyetemeinkre. Azon ellenérv ellen, hogy addig, míg a főnnálló két egyetemnek égető szükségei vannak, nem gondolhatunk a harmadikra, azt hozza föl, hogyha addig akarunk várni, míg a szükségletek mind kielégítést nyernek, akkor a harmadik főiskolára sohasem kerül reá a sor. Azt hiszi, hogy 3—4 év alatt elkészülhetnek a kolozsvári egyetemi klinikák s a budapesti központi épület s ezek nem akadályozhatnak a harmadik egyetem kezdeményező lépéseinek megtételében.

A népnevelés szükségleteinek kérdését pedig nem szabad szembeállítani a felsőbb oktatás igényeivel.

A negyedik fejezetben a felekezeti egyetem kérdésével foglalkozik s e terv ellen állást foglal. A mellett, hogy elvileg sem óhajtja, kiemeli, miszerint úgy sem volna képes pótolni az állami főiskolát. Végül az ötödik fejezetben a megvalósítás módozatairól szól. A hely kérdésében Pozsonynak adja az elsőséget, míg Szegednek egy második műegyetemet szán. Pozsony mellett szól szerinte a 450 ágyas kórház, a primási palota megvehetősége, a város intelligens volta, Bécs közelsége s jogakadémiája. Az egyetemet theologiai karral tervezi, a jogakadémiák számát pedig lehetőleg apaszítani óhajtja.

A költségekre vonatkozólag a Trefort által ő felségének benyújtott tervezet előirányzatát nagyon optimistikusnak tartja. Trefort az első beruházásokra 800,000 forintot, évi dotatióra pedig 97,000 forintot vett föl. Szerinte a beruházások kamatai nélkül 300,000 forint évi kiadásra volna szükség (ennyi a kolozsvári egyetem netto költsége).

Az új egyetem alapjainak letevését a milleniumra tervezi. Fedezetül szolgálhatna a parlamenti építkezésekre szükségelt összegnek nemsokára várható felszabadulása.

A füzet oly tág körben mozog, annyira felöleli a harmadik egyetem föllállításával kapcsolatos kérdéseket, hogy szükségesnek tartottam tartalmát részletesen ismertetni. De meg olyan adatokat tartalmaz, melyek ismerete már magában véve is nyereség. Végül számos olyan nézettel is találkozunk, melyek helyességéről teljesen meg vagyok győződve s melyekre az alábbiakban csak röviden hivatkozni szándékozom. Hogy a harmadik egyetemet elvben senki sem ellenzi, hogy felsőbb oktatásunkat továbbra is az egyetemi

rendszerre kell alapítanunk, nem pedig szakiskolákra, hogy egyeteminkre relative s absolute igen keveset költünk,*) hogy felekezeti egyetemek keletkezése nem kívánatos, mind oly nézetek, melyeket kész örömmel elfogadhatunk s melyek egyike vagy másika mellett épen e folyóirat hasábjain a magam gyöngé erejével ismételve kardoskodtam.

Azzal azonban, hogy a harmadik egyetem fölállítása már most megkezdhető, sajnos, nem érthetek egyet, mert, ha nem tartozom is azok közé, kikre Berzeviczy czéloz (61. oldal) s kik addig hallani sem akarnak a harmadik egyetemről, míg a fönnálló két egyetem «teljesen» nincs ellátva, de valóban czéltalannak tartanám, akkor kezdeni egy új főiskola fölállításához, mikor a meglevők sem rendelkeznek a legszükségesebb intézetekkel sem.

Hiszen maga Berzeviczy igen helyesen mondja, hogy a vidéki egyetemek életföltétele, hogy «kitünően legyen ellátva a tanulás és tudományművelés minden tényezőivel, továbbá főleg, hogy a tanári illetmények elég nagyok legyenek arra, hogy jeles erők jogosult igényeit is kielégíthessék». Igenis, a kisvárosi egyetemeknek köszönheti Németország tudományosságának világhírét. De ha ilyeneket akarunk teremteni, jó mélyen kellene belenyúlni az állampénztárba! Hogy pedig ez nem lehetséges, azt sok egyéb dologon kívül épen a már fönnálló egyetemek érzik a legkeservesebben. Nem arról van szó, hogy a budapesti és kolozsvári egyetem tökéletes felszerelését bevárjuk, hanem arról, hogy előbb ezek égető szükségleteit kielégítsük. Félő ugyanis, hogy az új egyetem alapításával beláthatatlan időkre maradnak az annyszor sürgetett építkezések. Úgy látszik, Berzeviczy abban a nézetben van, hogy a budapesti központi épület s a kolozsvári klinikák fölépítésével a két egyetem jogosult igényei ki vannak elégítve. Ez építkezésekre 3—4 évet szán. Itt rejlik az egyik eltérés. A másik eltérés a harmadik egyetem költségeinek kiszámításában fekszik. Bár a Treforté nál jóval magasabb összeget vesz föl, mégis rendkívül alacsonyra szabja s ignorálja az első beruházás óriás költségeit. Már pedig ahhoz, hogy egy életképes harmadik egyetemet fölállíthassunk, a Trefort által előírányzott összeg tízszerese is kevés, de különösen

---

*) Németországban évenként egy egyetemi hallgató képzése 708 márkába kerül, nálunk 239 frtba, Poroszországban egy lakosra évenként 0.26 márka esik az egyetemek költségeiből, Bajorországban 0.31 márka Franciaországban 0.28 márka, nálunk 0.04 frt.

jogosúlt ilyen körülmények között az óvatosság azért is, mert előttünk áll a kolozsvári egyetem példája. Az orvosi kar, mint azt Szabó Dénes joggal fölpanaszolta, 23 év óta sürgeti a klinikák fölépítését s egyebet sem tudott elérni, mint «hogy minden illetékes tényező elismeri az állapot tarthatatlanságát, de azok megszüntetésében egyéb, különösen pénzügyi és bürokrata tekintetből a jóakarathnál tovább nem jut.»*) Meg vagyok róla győződve, hogy a harmadik egyetem leglelkesebb barátai is meghökkennének, ha részletes költségvetést készítenének. Mondanom sem kell, hogy az orvosi kar a legdrágább, de e nélkül senki sem akarna új főiskolát, hiszen, mint láttuk, egyik leghatalmasabb érv a föllállítás mellett épen az orvosok képzése.

Megkísérlem tehát vázolni a budapesti s a kolozsvári egyetem sürgős szükségleteit, azután szólani fogok a harmadik egyetem költségeiről. S ha a kormány és törvényhozás ily áldozatokra kész, én leszek az új egyetem leglelkesebb híve; de ha nem fejlesztjük előbb meglevő egyetemeinket s ha a harmadik egyetem alapításához kicsinyes eszközökkel fogunk, úgy tönkre tesszük a kolozsvári főiskolát s egy tengődő, nagy föladatainak meg nem felelő intézményt teremtünk.

Megjegyzem, hogy fejtegetéseim során mindig az orvosi kar van előttem, nemcsak, mert ennek viszonyait ismerem legjobban, hanem azért is, mivel a költség oroszlánrésze erre esik.

Úgy mondják, a budapesti központi egyetem fölépítése, valamint a tanárképző intézet újjá szervezése bevégzett dolog. Ezek költségei a legközelebbi időben már a budgetben szerepelni fognak. Az orvosi karon a kórbonczatani intézet fölépítése már halaszthatatlan (esetleg két tanszék számára). Két szülészeti és nőgyógyászati és a második sebészeti klinika fölépítése szintén sürgős szükség. Úgy szintén elodázhatatlan a közegészségtani s általános kórtani intézet létesítése, nem is említve a Pasteur-intézetet, melynek költségei, ha talán részben a belügyminiszterium budgetjében szerepelhet is, mégis csak az államkincstár terhére fog esni. Később megoldandó feladat lesz az elmebetegségek, bőr- és bujabetegségek s a második szemészeti klinikának fölépítése.

Hogy pedig mibe kerülnek ez intézetek, arra talán né-

---

*) *A gyakorlati szakoktatás jelene és jövője.* Megnyitó beszéd a magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott vándorgyűlésének orvosi szakosztályában. *Gyógyászat* 1894, 29. k.

hány példával válaszolhatok. A boroszlói kórboncztani intézet (80 hallgatóra) 245,000 márkába került. (A kórboncztan hallgatóinak száma nálunk jelenleg egy tanszék mellett 298.) A boroszlói nőgyógyászati klinika 491,500 márkába, a tübingai 693,700 márkába került. A boroszlói sebészeti klinika 623,500 márkát igényelt. A közegészségtani és általános kórtani intézetek költségei együtt nem maradhatnak a kórboncztani intézet költsége alatt.

A későbbi időkre halasztható, de nem kevésbé szükséges klinikák közül a würzburgi psychiatriai klinika 270,000 márka, a boroszlói bőr- és bujabetegségek klinikája 320,000 márka, a greifswaldi szemklinika (40 ágy) 205,270 márka, a marburgi (44 ágy) telek nélkül 187,000 márka, a lipcei 275,000 márka, az erlangeni 261,000 márka.

Mindez adatok pedig Buda-Pestnél kisebb városokra vonatkoznak, hol többnyire a szükségelt ágyszám s a hallgatóság számára szolgáló helyiség is kisebb. Sőt, ha nem csalódom, a telek s építkezés is olcsóbb.

A mi már most Kolozsvárt illeti, ott az általános kórtani és gyógyszerzeti intézeteken kívül az összes klinikák fölépítésre várnak és pedig belgyógyászat (a marburgi 665,265 márka, a berni 375,000 márka, a boroszlói 549,500 márka), sebészet, nőgyógyászat és szülészeti, szemészeti, elmekórtani, bőr- és bujakórtani klinikák. Ha ez intézeteket a legolcsóbban is akarnák fölépíteni, túlságosan kicsinyre szabni már azért sem szabad, mert egyrészt maradandóbb alkotásról van szó, másrészt pedig nem szabad egy perczig sem felednünk, hogy a vidéki egyetemek csak úgy fogják a kiválóbb tanerőket megnyerhetni, s a hallgatóságot magokhoz vonzani, ha a tudomány művelésére s a tanulásra bő alkalmat nyújtanak. Ha nagyon szűken mérjük a két egyetem orvosi karának szükségleteit, úgy két milliónál többet tesz ki a halaszthatatlan szükséglet s körülbelül egy milliót a legközelebbi jövő költsége. Ez pedig több mint 100,000 forintnyi összeggel terhelné évenként a budgetet, ha fedezetül — mint az már szokásos — kölcsön szolgálna. Pedig ez csak a beruházások kamatja, míg a főtartás többlete is jelentékeny pénzüsszegbe fog kerülni. Végül újlag kell hangsúlyoznom, hogy a philosophiai és jogi karoknak is megvannak a magok sürgős szükségai (vegytani intézet, tantermek, seminariumok).

A mondottak után némi fogalmat szerezhetünk arról is, hogy mibe is kerülhet egy harmadik egyetem. Az első beruházásokra és építkezésekre bátran fölvehetünk három milliót. A mi

pedig a föntartást illeti, arról is könnyen tájékozódhatunk. A kolozsvári egyetem az 1893-dik év folyamán 294,027 forintba került, pedig ez összegben az elméleti és gyakorlati oktatás szükségletei csak 46,012 forinttal szerepelnek (az összes dologi kiadás 79,036 forint 68 krajczár, ebből házbérekre 2350 forint, hivatali és irodai szükségletekre 2186 forint 08 krajczár, elméleti és gyakorlati oktatás szükségleteire 46,012 forint 59 krajczár, házi szükségletekre 28,488 forint 01 krajczár esik.) Tájékozásúl megemlítem, hogy a greifswaldi, königsbergi, göttingai, marburgi és kieliegyetemek rendes dologi kiadásai (hallgatóságuk száma körülbelül annyi mint a kolozsvárié) 306,445, 436,733, 450,258, 341,048, 372,371 márkát tettek az 1891/92-iki tanévben. Ha pedig egy nagy egyetem költségeiről akarunk tájékozódni, például szolgálhat a berlini, melynek összes rendes kiadása egy év alatt 2,476,787 márka, ebből dologi kiadás 1.111,316 márka, pedig ugyanez 1891/92-dik tanév rendkívüli kiadásaiban a berlini egyetem egymaga 1.234,294 márkával szerepel. (A budapesti egyetem szüksége az 1893-iki évben 761,358 forint volt, ebből dologi kiadásra esett 254,488 forint és pedig templomi szükségletre 1450 forint, házbérekre 2880 forint, hivatali s irodai szükségletekre 1510 forint, az elméleti és gyakorlati oktatás szükségleteire 155,417 forint, utazási költségekre 200 forint, házi szükségletekre 93,030 forint.) Az új egyetem évi szükségleteit ezek után, nem számítva az első beruházás kamatait, bátran 500,000 forintba tehetjük.

Mindez számításoknál figyelembe vettem, hogy a város a telkeket ingyen adja s tőle telhetőleg hozzájárul a föllállítás költségeihez. Magam is azon nézetben vagyok — mint Berzeviczy — hogy az államra nem lealázó, ha a városok pénzáldozatokat hoznak ilyenkor. Hiszen Franciaországban tíz év alatt az egyetemi építkezésekre 88 millió frankot költöttek s ez összegből a városok 45 milliót fedeztek. S tényleg Pozsony városa, melyet Berzeviczy első sorban ajánl, bizonyára jelentékeny áldozatot fog hozni, de az, hogy már jogakadémiája van, nem okoz jelentékeny költségkímélést, hiszen Berzeviczy is meg akarja váltani a tanulmányi alaptól (ez évenként szerinte 30,000 forint összeget igényelne), de az sem segít, hogy kórháza van. Ha a kórház az építendő klinikákkal szerves kapcsolatba jön, az az egyetemnek csak előnyére fog válni, de a klinikákat a kórházba helyezni, illetve avval azonosítani, nagy hiba volna. Ma a klinikáknak nemcsak kórtermekre, hanem laboratóriumokra, tanteremre, változatos beteganyagra stb. van

szükségek, nem is említve azon nehézséget, mit ilyenkor a személyi kérdések okoznának.*)

Mindaddig csak a kérdés pénzügyi oldalával foglalkoztam, pedig a tanerők kérdése is megérdemli a figyelmet. Tagadhatatlan, hogy a harmadik egyetem fölállításának kimondása a sok jogosulatlan aspiráns között néhány igazi tehetséget is az egyetemi pályára vonzana, kik jelenleg a jövő reménytelensége miatt más foglalkozást keresnek, de hogy ez korántsem elégséges, legjobban bizonyítja a kolozsvári egyetem tanszékeinek betöltése. Az orvosi karon a bőrgyógyászati tanszékre hirdetett pályázat már két ízben meddő maradt, a törvényszéki orvostani tanszéket is csak a második pályázat után töltötték be, hogy azalatt egy fiatal erő megizmosodjék.

A külföldről ugyan egyetlen erőt sem fogunk kaphatni. Egyrészt, mivel attól, kit talán igazságtalanul el hagyunk menni, nem várhatjuk, hogy nagynehezen kiküzdött munkakörét sokkal szűkebbel cserélje el, de másrészt vannak olyanok is, kiknek hazahozatala jelentékeny tudományos képzettségek mellett is valódi veszteség volna, mivel teljesen nélkülözik a minden tanszék betöltésére egyaránt szükséges hazafiasságot s erős nemzeti érzést. Az ilyenek külföldön maradása, ha az esetleg képeztetésükre költött összeg kárba is vész, még a legjobb megoldás. A tanerők előkészítését tehát jóval előbb kell megkezdeni. A jogi kar a jogakadémiák tanári karából, a bírói s ügyészi karból szerezhethet alkalmas erőket, de az orvosi és philosophiai karokra az előkészítés legsikeresebben az amúgy is nagyon szükséges adjunctusi állások életbeléptetése által volna eszközölhető. Nem kevésbé fontos az is, hogy a vidéki egyetemi tanszéket elfoglaló tanár ne tekintse állását ideiglenesnek, hanem a tudomány művelésére valódi otthont teremtsen magának.

Ez viszont csak úgy érhető el, ha — mint az a német kisvárosi egyetemeken van — a tanárra nézve nem jár súlyos anyagi veszteséggel a vidéken való tartózkodás. A legkevesebb az, a mit kívánhatni, hogy a tanári illetmények egyenlők legyenek a budapestivel, sőt szükség esetén pótlékot is kapjanak.

A kolozsvári egyetemen az elméleti tanszékek tanárainak jövedelme, különösen az első évek sokszoros levonásai következtében

---

*) Megjegyzem, hogy a pozsonyi közkórház főorvosi kara egyhangú vélemény szerint igen magas, tudományos színvonalon áll, de itt elvi dologról van szó.

oly csekély, hogy a mai viszonyok között családos ember alig élhet meg belőle, pedig a társadalom is tetemes áldozatokat követel az ilyen állást betöltő egyéntől. Már pedig az anyagi gondok előtérbe lépése rossz társ a tudományos működésre.

De evvel újra csak oda jutottunk, hogy a harmadik egyetem megalkotása újabb s újabb áldozatokat követel. S ki ne óhajtáná közülnünk, hogy ez áldozatokat csakugyan meg is hozzák?!

Leplezetlenül föltártam a föltételeket, melyek lényege az, hogy a két meglevő egyetem jogosult igényeinek kielégítése után csakis egy valódi életképes főiskola föllállításáról lehet szó. Ha pedig az erre szükséges igen nagy anyagi áldozatok ez idő szerint meg nem hozhatók, úgy inkább várjunk, erősítsük meglevő egyetemeinket, semmint a jó ügynek kárára kicsinyes eszközökkel, tengődő új főiskolát alapítsunk.

E sorok zártakor jelent meg a budapesti egyetem tudós tanárának, Mihalkovics Gézának,*) e tárgyról szóló füzete. Valóban joggal hivatkozhatik, hogy husz évi tanárkodása, két évi dekán-sága, hosszas külföldi egyetemi szolgálata följogosítják, sőt kötelezik a kérdéshez való hozzá szólásra. S ha még hozzá teszem, hogy, mint két éven át tanítványa, személyes tapasztalásból tudom, hogy Mihalkovics egyesíti, magában a tudós és tanár minden qualificatióját, véleményét a legnagyobb mértékben érdemes számbavenni. S íme, ugyanazon eszmemenet által vezéreltetve, melynek alapján én az előbbieket megírtam, ő is hangsúlyozza, hogy «sínylődő egyetemre szükség nincsen, az a közművelődésre hasznot nem hajt, elégedetlenséget teremt és fölösleges terheket ró az adófizetőkre». Rámutat a meglevő egyetemek hiányaira s meggyőző példákat hoz föl a budapesti egyetem silány dotatiójára. Jól mondja, hogy «a meglevő két egyetem közepes berendezése nélkül egy új egyetem föllállítója úgy cselekednék, mint azon háziúr, kinek becsvágya, hogy két háza legyen, még az elsőnek a terheit sem rendezte, máris a másikat vállalja magára; ez ugyan helyesebben cselekednék, ha előbb az első házával jönne rendbe». Mihalkovics számítása szerint nem kevesebb, mint öt millió**) forint befektetés kellene, hogy azt mondhassuk: «most legalább van két egyetemünk».

---

*) *Mikor és hol állíttassék föl a harmadik egyetem?* Dr. Mihalkovics Géza egyetemi rendes tanár, az orvosi tudomány kar prodékánja. Buda-Pest, 1895. Franklin-társulat nyomdája.

**) Mihalkovics költségvetése:

Természetesen azért a harmadik egyetem eszméje elől ő sem zárkozik el, a mint nem is ellenezheti azt senki. Ezért a hely kérdésével is foglalkozik s azt az eszmét veti föl, hogy a harmadik egyetemet annak idején ugyancsak Buda-Pesten és pedig a budai oldalon kellene fölláttatni. E fölfogással már nem érthetnek egyet, valamint avval sem, hogy a felekezeti egyetem eszméjét nem veti el. Azt, a mit egy budapesti második egyetem elérhet, aránytalanul kevesebb költséggel a parallel tanszékek is eredményezik, sőt még jobban is. Milyen óriási áldozatokra volna szükség, hogy a pesti egyetemmel budai társa kibírja a versenyt s félő, hogy a hallgatóságszerzés legkárosabb neme, a szigorlatok színvonalának leszállítása kapna lábra. Németországban erre is elég példa volt, pedig ott ez csak a tudományos fokozatok értékét csökkentette, mert az állam külön vizsgálatokkal győződik meg még az orvos kellő ismereteiről is, míg nálunk, minthogy a doktori diploma egyszerűsrendre is jogosít, könnyen az emberek vallják kárát. De majd, ha elérkeztünk ahhoz a szerencsés korhoz, a mikor a harmadik egyetem fölláttatására gondolhatunk, nem szabad felednünk azt az alkalmat, a mit a kisebb város a tudományos búvárkodásban való elmerülésre nyújt, az előnyt, a mit a tanár és tanítvány közvetlenebb érintkezése hoz létre. A mi pedig a felekezeti jelleget illeti, annak káros hatása nemcsak a tanszékek betöltésénél, hanem az oktatás sikerében is nyilvánul. Hiszen éppen azért akarunk mi egyetemi rendszert s nem szakiskolát, mert csak a karok egymáshoz való szoros kapcsolata eredményezheti a különböző szakokat művelő tanárok és tanítványok egymással való,

---

1. Két boncztoni intézet épülete...	350,000	frt
2. A mostani boncztoni intézetek a kórboncztan számára átalakítása ...	30,000	«
3. I. szülészeti, II. szülészeti, II. sebészeti klinika à 300,000	900,000	«
4. Hygieniai, általános kórtani és kórvegytani intézet... à 200,000	400,000	«
5. Vegytani intézet ...	250,000	«
6. Elmekórtani klinika...	200,000	«
7. Bőrgyógyászati, fülgyógyászati, fogászati klinikák ...	250,000	«
összes ...	2.380,000	frt
jogi és philosophiai karra...	800,000	«
kolozsvári egyetemre ...	1.500,000	«
	4.680,000	frt

olyan üdvös érintkezését. Épen azért térnek át a francziák is az egyetemi rendszerre, mert egyedül ez képes széles látkört, elfogulatlan ítéletet, demokratikus gondolkozást s helyes önbírálatot kelteni az ifjúságban. De vajon alkalmas-e ily cél elérésére egy felekezeti egyetem? Bizonyára nem. Tudomány művelésére kétségkívül épen olyan alkalmas lehet, mint az állami, mert ahhoz mindenkifölött tudás kell, de tudományt terjesztetni, egyoldalú fölfogástól békóba vert meggyőződéssel bizonyára nem lehet. A minduntalan előbukkanó merev vallási álláspont reá süti bélyegét a tudomány minden ágára, s mit várjunk egy megcenzurázott természettudománytól? Különben a külföldi felekezeti egyetemek példája sem nagyon biztató, mert azok is észrevehetően sínylődnek e nehézség alatt.

Bár a főkérdésben Mihalkovicssal egyetértően nem fogadhatom el Berzeviczy azon álláspontját, hogy a harmadik egyetem föllállítása már most megkezdhető, mégis készségesen elismerem, hogy füzetének közrebocsátásával a kérdés tisztázásához nagy mértékben hozzájárult. S ezt nemcsak az által érte el, hogy széles látkörrel, nagy szorgalommal egybegyűjtött adatok alapján tárgyalja az egyetemi ügyeket, hanem az által is, hogy a kérdést újra napirendre hozta. Hiszen a felső oktatásügy tökéletesítése nemcsak a művelt osztály érdeke, hanem az egész nemzet életföltétele.

GRÓSZ EMIL.

É R T E S I T Ő.

Szalay-Baróti: A Magyar Nemzet Története. Számos képpel és műmelléklettel. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) kiadása Budapestén. Megjelenik minden hó 1-én és 15-én. Egy-egy füzet ára 30 krajczár.

Nagy a készülődés minden téren a millenium ünnepére. A történettudomány sem akar hátra maradni. Mennyi vállalat készül földeríteni az ezredéves múlt egyes részeit vagy újra elbeszélni az egész történetet a legrégibb időktől napjainkig. Örvendetes e nagy élénkség, sürgés-forgás, mert hiszszük, hogy lesz is köszönet benne. Igaz, hogy a tudós munka értéke nem az alkalomtól függ. De a millenaris ünnep nem közönséges alkalom; érthető, hogy élénkíti a kutató kedvét s a közönség érdeklődését. Csak az volna szomorú, hogy ha e buzgalom s érdeklődés mesterkéltek volnának, ha a föllobbant tűz lelohadna az ünnep múltával.

De minek zavarnának az ilyen gondolatok? Az írókban meg van a becsületes akarat, munkáik egy része bizonyára túléli majd az alkalmat. S a mennyiben az elsietés, vagy az elégtelen erő miatt az eredmény részben nem fog megfelelni a várakozásnak, a most megindult mozgalom szerencsésebb kezeket is ösztönöz a hibák helyreigazítására s a hiányok pótlására. Idővel mind e munkásság megtermi gyümölcseit. Talán megérjük még, ha erőnk sokáig bírja, hogy nem csupán emlegetni fogjuk a magyar ezredéves múltját, hanem szemügyre is vesszük meleg érdeklődéssel és józan fővel. Talán oly általánossá lesz még a nagy sorsfordulatok átértéke s megértése, hogy legalább a művelt magyar ember előtt a megölo nevettségesség tárgya lesz az az idealismusnak csúfolt politikai légváralkotás, mely a múlt szándékos vagy naiv félremagyarázása nélkül lehetetlen volna.

De nagyon is távoli időkre gondoltunk. Egyelőre örülnünk

kell az oly történeti vállalatok megindításán, melyek a nagy közönségnek van szánva. Ily vállalat az Athenæum kiadásában megjelenő nagy millenaris történet, melynek czéljáról s tervéről e folyóirat márcziusi száma érdekes cikket közölt. Az előttünk fekvő vállalat külső terjedelemre, nyomdai kiállításra s tartalomra nézve szerényebb igényekkel lép föl. A kiadó czég új kiadásban akarja közé tenni Szalay Józsefnek (nem Lászlónak, mint többen írták), a korán elhunyt ifjú történetírónak munkáját, melyet az akadémia a Szilágyi István-féle nagy díjjal jutalmazott. A munka minden esetre megérdemli az új kiadást. Kiegészítésére és sajtó alá rendezésére Baróti Lajos vállalkozott, kinek nevét tankönyvei, irodalomtörténeti s történeti értekezései tették ismeretessé. Nagy szorgalmú, pontos kutatónak ismerjük, ki a mellett épen népszerű vagy ifjúsági vállalatok szerkesztésére igen alkalmas író.

Baróti írta az eddig megjelent füzeteket. Kezdi az őskoron, tárgyalja a római, a hún kort, a germán népek uralmát, az avar korszakot, a frank-szláv uralmat. A harmadik füzetben már megkezdí a magyar nemzet történetét s most az Árpádházbeli királyok történetét beszéli el. Az első három füzetben gondosan fel van használva a honfoglalás előtti történetre vonatkozó tudós irodalom. A szerzőt itt nem igen támogatják az általános összefoglalások, jobára maga gyűjti össze a legújabb kutatások eredményeit. Az Árpádok korára nézve leginkább Pauler Gyula könyve után indul. Baróti világosan s egyszerűen ír, mindenek előtt könnyen áttekinthető csoportosításra törekszik. Az eddigiek után hiszszük, hogy érdemes munkát fog végezni. Az egész vállalat körülbelöl harmadrésze lesz az athenæumi *Magyar Nemzet Történetének*. Aránylag nem nagy terjedelme mellett is a napjainkig terjedő egész magyar történetet fogja elbeszélni. Maga a szerkesztő válogatja össze a rajzokat s pedig az előttünk fekvő példákból ítélve, igen jól.

A kiadó összesen hatszáz rajzot ígér, melyek nagy része bizonyára tanulságos lesz történeti szempontból. Reméljük, hogy sikere lesz a vállalatnak; közönségünk történeti műveltsége érdekében mennél nagyobb elterjedését kell óhajtanunk. fg.

Római mozaik. Emlékek és jegyzetek az örök városból. Írta Milkó Izidor. Buda-Pest, 1895. Révai testv. 281 lap. Ára négy korona.

Igen csinos kiállítású kötetben jelentek meg Milkó Izidornak az örök városról írt tárczaczikkei a fönt írt czím alatt. • E kísérllet —

mondja előszavában — minden más követelés nélkül és minden irányzat kizárásával, csak a Rómába vágyó és Rómában ögyelgő magyar utazó hangulatát festi s azon benyomásokat iparkodik visszatükrözni, melyekkel a szent Róma a fogékony ember lelkét megostromolja. Íme, a két szó: hangulatok és benyomások! Egyebet senki se keressen e szerény cikkekelyekben, a melyek se tanulmányok, se útleírások. Egyszerű megnyilatkozásai ezek azon lelkesedésnek, mely római látogatásaim alkalmával lelkemet megszállotta. A szerző boldog lesz, ha a magáéhoz hasonló lelkesedést sikerülni fog néhány olvasójánál is felkölteni.»

E sorokban kifejezett célját e könyv a maga módja szerint meglehetősen eléri. Igazi, jól eső melegséggel, sőt naiv elragadtatással szól a «rerum pulcherrima» Rómáról, a római életéről, ennek több rendbeli megnyilatkozásáról s legtöbbször érdekes és vonzó tud lenni, mert élénk megfigyelést, mozgékony szemet tanúsít minden iránt, a mi emberi s kivált minden iránt, a mi — római. Mert ennél magasztosabb fogalom nincs előtte, úgy hogy a magasztalás itt-ott a túlságba csap.

S mégis sajátyszerű! egy vaskos kötetet írni Rómáról, tele hangulatokkal és benyomásokkal, a nélkül, hogy a Rómát nem ismerőnek valami realisabb ismeretet nyújtana. A szerző fél a doctrinaireségnek még látszatától is és tudományát inkább a sorok közt csillogtatja. Első cikke: *Rómába!* első és második római útvjáról szól. A második: *Possesso* három birtokba vételről emlékezik: az első 1846 nov. 8-án, mikor IX. Pius Szent Péter örökét ragyogó kísérettel békésen birtokába vette; a második, a mikor az Ara-cœli Bambinója (a kis fából készült Jézus) a pápa fényes díshintájában járta be Róma utcáit; a harmadik possesso az idegené, a ki Rómába érkezik, hogy azt lelkének, tudásának részévé tegye. Kissé exotikus összeállítás a possesso eszméjének, de ügyetlennek nem mondhatom. A *Fontana di Trevi* következik, melybe már nagyon is egyéni élmények vegyülnek, bár általánosabb érdekű is, a mennyiben Róma híres vizeiről megemlékezik. A következő cikk *Corso Nr. 18* Goethe házáról szól. Itt leginkább Goethe olaszországi leveleiről van szó, jelentőségükről, becslükről. — Kár, hogy Goethe Rómáját nem igyekszik a mai Rómával tüzetesebb viszonyba hozni. A következő cikk a *Római orpheumnak* van szentelve; csekélyebb érdekű s itt-ott majdnem sikamlós. Sajátságos, hogy a szerző nem elégedett meg ezzel, hanem a következő cikkben, a firenzei *trianonról* emlékezik meg, hogy az általános

mulató helyek helyi sajátosságait feltüntesse. Ő maga azt hiszi, hogy mivel mozaik-szerű könyvről van szó, talán nem ártott vele a mű egységének. Qui s'excuse, s'accuse! A mű «egységének», a mennyiben bizonyos egységre mégis gondolt, kétségkívül ártott vele. Mért hogy épen csak ezt az idegen specialitást tartotta arra méltónak, hogy a római mozaikok közé beékelje? Hisz akkor egy velencei serenade a Canal grande-on — mivelhogy előszavát Velenczében írta szerző — talán szintén érdekes ellentétül szolgálhatott volna a római és firenzei orpheumokhoz!? Miért épen az orpheumot találta arra méltónak, hogy Firenzéből Rómába szállítsa? De nemcsak ez az importált czikk az oka, hanem némely más is a maga különleges tárgyával, hogy az aesthetikai stíl szempontjából kifogást kell tennünk az ellen, hogy ez a mozaik még annyira sem egységes, a mennyire tőle mozaik létére is megvártuk volna. Mozaikszerű cikkeket is egészszé lehet olvasztani ily esetben vagy az úti élmények fonalával, vagy a leírt tárgyak és tárgyi körök belső kapcsolatával. Szerzőnk egyiket sem tette, azt hívén, hogy az összefűzés lazasága javára válik mozaikja érdekességének. Ebben csalódott. Így szerencse, ha e mozaik kaleidoskopja némi symmetrikus formába idomúl a néző szeme előtt. S ez csakis oly néző szeme előtt történhetik, ki maga is járt Rómában. A Rómát nem ismerő eltéved e mozaik-szerű darabok közt, mert a hézagokat nem tudja kiegészíteni, nem ismervén az összekötő lánczokat. Mert ha valakit egy dæmoni hatalom Rómába ragadna s ott az itt érintett helyekre úgy ragadná át, hogy egyebeket nem láthatna, az sem mondhatná, hogy Rómát ismeri. A totalis és részletes fölfogás lehetetlenné válnék.

Következik a *Föld alatt* cz. czikk, melyben a római temetőt írja le, majd a *Roma capitale* című szépen megírt fejezet, melyet a *Budapesti Szemlé*ből már ismer a közönség. További cikkek: *Római jellem*, *Alakok*, *Inglesi* (Angolok). A *pápánál* («novella» — mint a szerző mondja; én *életképnek* mondanám), *Különlegességek*. Ez utolsóban egész kis ismerettárát vagy lajstromát állítja össze Róma specialis nevezetességeinek. Stílszerűség és következetesség szempontjából helyesebb lett volna az ismertető részleteket, — melyeknek jellege így Conversations Lexikon-i — a nagyobb tárczákbá elszórtan beleszőni.

Mindent összefoglalva, azt hiszem, hogy e könyv csak a Rómaismerőt fogja kielégíteni. E könyv Rómának se nem eposza, se nem leíró költeménye, hanem lyrája. A lyra pedig csak annak

érdekes, a ki motivumait ismeri. Ezzel azonban semmit sem akarunk levonni a könyv érdeméből. Valóban a lehetetlenséggel határos egy ily könyvben mind a kétféle olvasót kielégíteni. De az is érdem és nyereség, ha valaki Rómáról aránylag eléggé új színekkel, szellemmel s lelkesen tud írni. Bár szerzőnk benyomásai itt ott kelletténél egyéniebbek, mégis sikerülni fog neki, azt hiszem, a Rómaismerőbe — könyve olvasása közben — naiv lelkesedését átültetni, benne lelke húrjaival rokon húrokat megpendíteni. Írói tehetségének e könyv mindenesetre ékesszóló bizonyítéka.

Csengeri János.

Ignotus. Versek. U. az. Vallomások. Buda-Pest. Singer és Wolfner. 1895.

E két csinos kötetkét napi lapjaink csaknem egyhangú dicséretekkel fogadták. A szerző, családi nevén Veigelsberg Hugó, hírlapíró, és nyilván a collegialitás révén jutott egy egész garmada nagyhangú dicsérethez. A *Hét*, a melynek dédelgetett csemetéje a fiatal író, Magyarország első prózaírói közé helyezi és a többi között azt is elárulja, hogy kitűnően tud gulyást enni. Egy másik barátja igen értékes talentumnak mondja s az arczképéről, melyet a *Hét* közölt, azt mondja, hogy félig szerecsen, félig tatárjellegű. Mi más fajú jelleget is fedeztünk föl benne, de vajon mindezzel érdekesebbé válik-e? Egy harmadik barátja a szerző verseit tökéletes formájuknak mondja. Egy negyedik annyira neki fohászkodik, hogy Magyarország egyik leendő első íróját látja benne. Herczeg Ferencz új lapja, az *Új Idők*, szintén ajánlja a két kötetet, ámbar szerint a verseket nem a formaszépségek és -tökélyök, az elbeszéléseket nem a meseszövési művészi volta ajánltatják, hanem sziporkázó elmesség és ötletgazdagság. Pedig hát Herczeg Ferencz új lapjával a magyar családhoz fordul, s különben is a *Versekről* maga vallja, hogy azokat nem épen fiatal leányok számára írta Ignotus. Nagyon szép. Hát a *Vallomások* a magyar család asztalára valók? Azok a *Vallomások*, a melyekben nem tudjuk, min bámuljunk jobban, az író ötletbeli gazdagságán-e vagy pedig azon a hideg véren, a melylyel a legkényesebb dolgokat élénk találja. De hiszen az *Új Időket* Singer és Wolfnerék adják ki, az Ignotus kiadói. Természeteszerű, hogy így ajánlani kell a magyar családoknak egy nem sok szeméremmel író, fiatalos forrongásban levő költőt.

Szó sincs róla, érdekes ember ez az Ignotus. Van mondani-
valója. De kiforratlan természet, melyen még a reminiscenciák
uralkodnak, és sem gondolkodása nem elég mély, sem tapasztalása
nem elég sokoldalú, sem ismeretköre nem elég gazdag, sem érze-
lemvilága nem elég benső, hogy ki tudnának bennünket elégíteni
költői fejtegetései. Nem várunk összhangzóan kizengő feleleteket a
föltett kérdésekre, a nagy modern költők hozzászoktattak bennün-
ket a dissonantia költészetéhez; de várunk költői fölfogást, az
egyéniiséget föltüntető árnyalatokat, mélységet és erőt. Ezeket nem
igen találjuk meg Ignotusban, vagy legfőlebb szórványosan. De a
jelen sűrű ködében már egy sajátságos és elég erősnek ígérkező
írói egyéniség körvonalai rajzolódnak.

Ignotus a maga írói jellemét a következő szavakkal rajzolta:
«Valami szomorú középfajta vagyok a kiégett szívű kéjencz meg a
hevülő poéta között. Az ő párbajuk az én keblemben ismétlődik
mindennap és mindig a szegény poéta végzi el.» Úgy versei, mint
elbeszélései ilyen írónak tüntetik föl. Költészetének tárgyai majd
csüggedő, majd könnyűvérű skepsis és léha szerelem. Verseiben
föl-fölcsillannak Heine-féle reminiscenciák; általában úgy látszik,
hogy a szerző a német költőnek arcátlan verseit sokat forgatta.
Ime egy-két rokon hely:

Und der dies Lied gesungen,
Der liegt allein in der Nacht,
Und hätte weit lieber die Jungen,
Ach! als die Lieder gemacht!

Ignotus megfordítja:

És a szívem föl se dobban,
Majd ha férjhez menni látom,
Az se bánt, ha mással nemz is
Fiakat meg lányokat . . .

Más hely Heinenél:

Wie am Tage einer Hochzeit
Sei die Liebe euch erfreulich . . .

Ignotus vaskosabban:

Legyen megáldva, a ki megszeret . . .
Duzzadt erőben tartsa isten őt,
Hogy kellemessé tegye a jövőd' . . .

És így még számos helyet és ötletet lehetne fölhozni, a melyek rokonai megvannak a német költőnél. S megvan Ignotusban Heine későbbi szokimondó, a conventionalis illedelemmel csöppet sem törődő, a legszentebbet sem kímélő cynismusa is. De Ignotusban ez a hánykolódó cynismus bizony furcsán érinti az embert. Heine nagyokat alkotott, és a világ egyik legnagyobb lyrikusának elnézzük, ha nem bocsátjuk is meg soha piszkosságait, mert azok csak fájdalmasan érinthetnek bennünket. De Ignotussal másként vagyunk. A mi Heinenél elvégre is mellékes jellemvonás, azt a mi fiatal költőnk professióképen űzi. És ebből folyólag ad nekünk két oly kötetet, melyeket bátran a legcynikusabb művekhez lehet sorolni, melyeket valaha magyar nyelven írtak.

Ime, az Ignotus szerelme. Egy anya neki adja testét-lelkét és egy harmadikat, a kit szeret, ő érette elűz magától (*Regény*). Az asszony «tehetős épségen, daliás szépségen gyulad föl és józan okossággal feléje sem néz a tönkrejutott fának». (*Kétféle szerelem*). A *Megnagyulás* című költeménynek első versszaka így szól:

Szoktam biz én is — mért nem szoknám —
Asszonyok után bomlani,
Bár jól tudom, ezüstös övük
Nem is fogom megoldani.

De Ignotus szerelmének egyik legszebb hajtása kétségkívül a következő kis vers:

Soh'sem kívántam embertársam
Házát, ökrét meg szamarát,
Én tőlem gyűjthet pénzt rakással
Az ildomos felebarát;
S a *tizedik* parancsolattal
Mégis bajom van énnékem:
Jaj nékem, bűnös indulattal
A feleségét szeretem!

Ignotus nyilván kevésre becsüli olvasóközönsége erkölcsi érzését, ha ilyen éetlenségekkel mulattatja, S ha már Heinét idéztem, akkor hadd jellemezzem az Ignotus szerelmét a német költő szavaival:

Du fragst mich, Kind, was Liebe ist?
Ein Stern in einem Haufen Mist.

Ignotus szerelmének legszebb virágjai azonban kétségkívül a *Vallomásokban* vannak, ezekben a cynikus fél elmélkedésekben, fél elbeszélésekben. A boros fejű Péter apostol Ignotusnál így elmélkedik: «Ezeknek (a többi apostoloknak) nem kellett asszony. Maga az Úr nem volt e világból való, s ha meg is bocsátott a parázna asszonynak, a bűnbánó Magdolnának, ölelésre a karja soh'se tárult, csókra az ajka soh'se vágyott, ha száz asszony törülgette is selyem-hajával fáradt lábait. A többi mind csak azt hirdette, hogy jó a férfiúnak asszonyt nem illetni s lekorholta Pétert, mikor az azt mondta, éljen a férfi az ő asszonyával, mint illik értelmes emberhez, az asszonyi edénynek, mint erőtlenebbnek, tisztességet tévén»... Megjegyzem, hogy ez elbeszélésben Péter apostol az utolsó vacsorán berüg s régi szeretőjével, Lea szolgálóval találkozva, megtagadja az urat. Gyönyörű ez a hely is: «Mind, mind ez az egész profán karikaturája a golgothai útnak, a mely éjjeli kávéházakban tartja a stációit.» Az *Egyességben* a férj azt mondja a házi barát-nak: «Szereted és félted a feleségemet. Félted tőlem, a ki az ura vagyok. Én meg nem tudok róla lemondani és reszketek attól a gondolattól, hogy véget akarsz vetni ennek az állapotnak, arra akartalak kérni, térdlen állva kérlek, ne tedd meg, ne válaszs el tőle. Mert tudom, hogy ha a te feleséged lesz, engemet nem kíván meg a lelke.»

A ki csak egy kevésbé ismeri a magyar nemzetet és annak irodalmát, az tudja, hogy ez a hang a magyar ember természetével teljesen ellenkezik. Népköltészetünknek is egyik legrokonszenvesebb vonása az a mély erkölcsi érzés, mely az egészen átvonul. Az Ignotus hangja *ülegen* hang a mi irodalmunkban, azt a nemzeti érzés emlőjén táplálkozott ember soha be nem fogja venni, legfőbb ideiglenesen, mint a hamisított bort, melyet jóhírű czég árul...

Ignotusnak a skepsise olyan sajátságos, búskomolyságból léhaságba s léhaságból melancholiába eső hangulat. Egyszer szörnyű kétségek bántják etc. etc. és végre Istenhez fohászkodik, a kiben nem hisz. Máskor meg a lét összes keservein keresztül segíti egy jól szelelő szivar. Újra a világra hozza a Messiást, csak hogy elmondhassa egy különben szép versben, a mit Schiller a *Resignationban*. A mit Schiller így mond: «Wer glauben kann, entbehre», az Ignotusnál így hangzik: «Annak vagyok Isten, a ki föl nem lázad.» Ezért az ősrégi igazságért ugyan kár volt a Messiást újra a földre hozni. Ignotusnál Mária nem bánja, ha az egész világ elpusztul gyötrelmeiben, csak az ő fia ne szenvedjen. Ezt a minden

hittel és vallásos meggyőződéssel ellenkező phantasmagoriát kétségtelenül a nagy tárgyakon való kapkodás szülte Ignotus agyában. Ilyformán tesz a Goethe Gretchenjével is. Ismeri mindenki a Faust és Gretchen híres párbeszédét az Istenről, ismerjük a német lány naiv és mély vallássóságát, mely ösztönszerűleg irtózik Mephistophelestől. Ignotusnak azonban más Gretchen kell. Az ő Faustja elmondja szerelmesének minden baját, szerződését az ördöggel stb. S az Ignotus Gretchenje mit felel minderre? «Szeretlek, Henrik.» Ignotus Gretchenje nyilván egy «századvégi» hölgy, nem pedig az ördöggel czimboráló német doktornak a szeretője.

Ignotus a bölcsőben fekvő kis fiútól is azt kérdi:

Fogsz-e kérni, fogsz-e ríni,
Esküvéssel Istent híni,
Esdeni, szavalni,
Erre nézni, arra nézni,
Gyöngé asszonyt megigézni,
Balgá asszonyt csálni?

Tehát, mint Heine, a most született csecsemőtől kezdve az Űristenig mindent lelocsesant cynismusa szennyes habjával.

El nem vitatható azonban Ignotustól az ötletesség, a könnyed fordulatosság, sőt néha bizonyos kellem. Jól és szépen igyekszik írni; ámbar vannak neki ismételtlen ilyenféle sorai: «Akkor szólhatott is volna,» szintúgy egyéb hanyagságok. Észrevételei gyakran fölötte találók, eszméi meglepőek, eredetiek, könnyen kapcsolódók. Akárhányszor bizonyos kelletlenséggel látszik írni, mintha maga sem becsülné sokra, a mit ír, és csak azért dolgoz-nék, mert a szerkesztő kéziratot kér.

Azt a sok collegialis dicséretet egyáltalán nem érdemelte meg Ignotus. Léha költészete egyszerűen eltűnik a következő hónapok könyvei elől. Vagy talán már gondoskodva van úgynevezett második kiadásról is?

6+5

Nada. Szépirodalmi és ismeretterjesztő képes folyóirat. Szerkeszti Hörman Konstantin, a bosnyák-hercegovinai országos múzeum igazgatója. Kiadja a bosnyák-hercegovinai országos kormány. Megjelenik havonként kétszer Szerajevóban.

Folyó évi január elseje óta bosnyák szépirodalmi és ismeretterjesztő képes újság jelenik meg Szerajevóban. A címe *Nada*, a

mi bosnyákul reménységet jelent. Az eddig megjelent számok följogosítják ezt a lapot arra, hogy szégyenkezés nélkül fogjon helyet elsőrangú európai társainak díszes sorában. Minden, a mit e zöld borítékba fűzött, vastag, simított, hosszúkás, nagy negyed-rét alakú papirosra nyomtatott újságon látunk: papiros, nyomtatás, képek, sőt még a cikkeknek számottevő része is bosnyák munka. A nyomdai kiállítás a mellett a nyomdaiparnak modern magaslatán áll; a nagyszámú rajzok kivetele kifogástalan; a tartalom érdekes és tanulságos, a lap közöl költeményeket, beszélyeket, néprajzi és egyéb ismeretterjesztő cikkeket, történelmi tanulmányokat, sőt még bosnyák románczokat is, az ilyen folyóiratokban megszokott rovatokon kívül. Hörmann Konstantin, a *Nada* szerkesztője, szélesebb körökben ismert névvel bír; az irodalom terén a bosnyák népköltészet ismertetésével szerzett érdemeket, a tudományos világban a bosnyák-hercegovinai országos múzeum rendezésével aratott elismerést. A *Nada* eddig megjelent számai dícsérik benne a szerkesztőt is, a ki a magyar közönség különösebb figyelmére azzal szolgál rá, hogy lapjában a magyar szépirodalom jeleseitől szintén szándékozik dolgozatokat közölni és a magyarországi szellemi életéről rendes budapesti levelezője révén fogja tájékoztatni olvasóit. Ez a körülmény azért bír nagyobb jelentőséggel, mert az egész Balkánfélszigeten elterjedésre hivatott *Nada* ilyen módon elfogultság nélkül fogja megismertetni a magyar műveltséggel az európai kelet népeit.

Majdnem páratlan eset, hogy valamely kormány szépirodalmi újság kiadója legyen. Hogy a bosnyák-hercegovinai országos kormány vállalkozott a *Nada* kiadására, újabb bizonyítéka annak, hogy Kállay Béni kormányzati rendszere független a czopfos chablonoktól, és egészen a gondjaira bízott ország és nép különleges viszonyait veszi irányadóul az új intézmények létesítésénél. A meglepő siker igazolja rendszerét, a mely újjá teremtette, az anyagi és szellemi gyarapodás útjaira terelte Magyarország egykori lűbéreseit, Bosnyákországot és a Hercegovinát, úgy hogy a megszállás tizenötödik évében meg lehetett teremteni a műveltségi hódításnak olyan erős fegyverét, a milyen a *Nada*.

Kállay kormányzati rendszerének egyik kiegészítő részét teszi ez az irodalmi vállalat, a melyről az európal sajtó legtekintélyesebb közlönyei magasztalással emlékeznek meg. Hanem egyiknek nyilatkozata sem bír olyan horderővel, mint a belgrádi *Male Novine*, a legterjedtebb szerb chauvinista újság följajdu-

lása. A *Male Novine* cikkelye megvilágosítja a *Nada* egész jelentőségét, a mikor ezeket mondja:

„Ez a *Nada* sokat mond nekünk; olyan sokat, hogy mindazt három nap alatt sem beszélhetnők el. Egész népünket illető jóslatot olvasunk ki ebből a *Nadaból*; olyan jóslatot, a mely be fog teljesülni, a mikor belőlünk már haló porunk sem lesz meg. Igen, a bosnyák *Nada* sokat mond nekünk, a miből egyet-mást közölni akarunk olvasóinkkal. Azt, a mit az összes szerbség nem akart megcsinálni, azt most idegenek megcsinálják Fosznyákországban. Teremtettek egy modern, szerb irodalmi újságot, hogy segítségével még jobban kezökbe keríthessék a szerbeket. A mi nem történik meg se Belgrádban, se Cettinjében, az megtörténik Szerajevóban. A bosnyák kormány irányadó tényezői azon fáradoznak, hogy a szerbség szellemi székvárosává, művelődési központjává emeljék Szerajevót és hogy ez összes szerb irodalmi erőket egyesítsék, a közös munka mezején. Ne kételkedjetelek ám a bosnyák kormány kitartásában és következetességében. A kitűzött cél elérésén régen tervszerűleg és erélyesen dolgoznak, és némely szerb irodalmi emberek ellenkezése mellett is siker fogja koronázni törekvéseiket. Szerajevó így kapott főgymnáziumot és így fog kapni egyetemet, könyvtárakat, múzeumokat (már most is jobbak és rendezettebbek vannak ott, mint nálunk), különféle gyűjteményeket és még sok minden egyebet, a mit mi nélkülözünk, és a minek megszerzésén nem is munkálkodunk.»

A szerbek tudvalevőleg legádázabb ellenségei a megszállásnak, mert a magok részére kívánják Bosnyákországot és a Herczegóvinát. A mikor tehát ők ekképen ítélik meg a bosnyák szépirodalmi újság jelentőségét, akkor könnyen megértjük, miért vállalkozott annak kiadására maga a bosnyák kormány. A *Nada* hatalmas műveltségi eszköz a Kállay-rendszer sikerének biztosítására, a mi egyértelmű azzal, hogy a bosnyákok mindig jobban és jobban be fogják látni, mennyire káros ő reájok nézve a pánszerb eszme, az összes szerbek egyesítése egy hatalmas szerb birodalomban. A mikor pedig a bosnyák szembeszáll ezzel az eszmével, akkor az már csődöt is mondott. Ez fáj Belgrádban, és reánk magyarokra nézve ez egyik jelentős mozzanata a megszállás politikájának.

(ly.)

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. A mammutl. Regény. (Athenaeum olvasótára. III. évf. 2. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 176 l.) 50 kr.

Benedek Elek. Egy szalmaözvegy levelei. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (16-r. 142 l.) 1 frt.

Beöthy Zolt. Színházi esték. A színműírók és színészek új folyama. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky. (8-r. 265 l.) 2 frt.

Buday László. A reformátor. Regény. Buda-Pest, 1895. Deutsch Zs. és társa. (8-r. 145 l.) 80 kr.

Castelar Emil. A művészet, vallás és természet Olaszországban. Új sorozat. A szerző engedélyével spanyolból fordította Huszár Vilmos. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 319 l.) 2 frt.

Cserháti Sándor. A gabona-félék termesztése. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. 232 l.) 1 frt 80 kr.

Hankó Vilmos. Külföldi fürdők, gyógyító helyek és ásványvizek. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. 92 l.) 80 kr.

Herczegh Mihály. Magyar örökösödési eljárás. 1894: XVI. t.-cz. (Szentelítve 1894 június 24-én, kihirdetve július 1-én.) Az országgyűlési előmunkálatok fölhasználásával. Buda-Pest, 1895. Franklin-Társulat. (8-r. VII. 223 l.) 1 frt 80 kr.

Hornyánszky Gyula. A classika-philologia mint történetírás. Történet-bölcséleti értekezés. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky. (8-r. 99 l.) 1 frt 20 kr.

Illés Károly. A magyar büntetőjog általános tanai. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. VII. 452 l.) 5 frt.

Jókai Mór. Magnéta. Regény. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. 136 l.) 1 frt.

Jókai Mór. Trenk Frigyes. Regény. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. 116 l.) 1 frt.

Jókai Mór. A Kráó. Regény. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. 131 l.) 1 frt.

Jókai Mór. Tégy jót. Regény négy szakaszban. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. 176 l.) 1 frt 20 kr.

Mihalkovics Géza. Mikor és hol állítassék föl a harmadik egyetem? Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 24 l.) 25 kr.

Neumann Ármin. A kereskedelmi törvény magyarázata. 2. teljesen átdolgozott kiadás. II. köt. 1. fele. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 492 l.) 3 frt 60 kr.

Orvosok (a magyar—) és természetvizsgálók. 1894 július 2—6-ig Pécsen tartott XXVII. vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerkesztették Dr. Lakits Ferencz és dr. Prochnov József. Buda-Pest, 1894. Franklin-Társulat. (8-r. 348 l.)

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. VIII. kötet. Gesztely—Hegyvám, Buda-Pest, 1894. Pallas. (8-r. 816 l.) 6 frt.

Flósz Sándor. A magyar váltójog kézikönyve. 3. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. IV. 512 l.) 4 frt.

Reviczky Gyula összes költeményei. Rendezte Koroda Pál. 2 kötet. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. VIII, 307. és 279, XLIV. l.)

Sardou Victor. Fedora. Színmű 4 felv. Fordította Zoltán Vilmos. (Egyetemes könyvtár 72—73. sz.) Győr, Gross testv. (16-r. 146 l.) 20 kr.

Sas Ede. Házasságok. Buda-Pest, 1895. Grill (8-r. 228 l.) 1 frt 50 kr.

Silberstein (Ötvös) Adolf. Dramaturgiai dolgozatok. II. kötet. Arisztotelesz. A költészetéről. Fordítva és magyarázva. — A természet bibliája. Buda-Pest, 1895. Könyves Kálmán és társa. (8-r. 250 l.) 2 frt.

Sudermann Hermann. A szürke asszony. Ford. Hellerné Oláh Margit. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner (8-r. 228 l.) 1 frt 50 kr.

Szabóné-Nogáll I. Derű. Elbeszélések. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 226 l.) 1 frt kr.

Szász Gerő. Költemények. 2 köt. Kolozsvár, 1895. Stein J. (8-r. 303, 319 l.) 4 frt.

Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. Eredeti okmányok alapján összeállította a magyar heraldikai és genealógiai társaság egyik igazgató választmányi tagja. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky. (8-r. 253 l.) 2 frt.

Székely (Aranyosrákosi) Sándor. A székelyek Erdélyben. Hősköltemény három énekben. Kiadta Borbély György. Torda, Harmath J. 1895. (16-r. 35 l.)

Tibád Antal. A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. Buda-Pest, 1894. Grill. (8-r. 103 l.) 1 frt.

AZ ANGOL EGYETEM ÉS A NEMZETI KÖZ- MŰVELŐDÉS.*)

Az oktatásügyben is, épen úgy mint a közélet más ágai-
ban, az angol példa derít rendszerint legbiztosabb fényt a társa-
dalmi intézmények természetszerű alakulására és jelentősé-
gére. Mellékes, idegen tényezők és körülmények itt ritkábban
akasztnak meg vagy terelnek félre valamely intézményt fej-
lődésének útjában, a mint azt például még a tanügy terén is
a gazdasági állapotok szegényessége és az állami szaggatott-
ság kicsinyes érdekei tették német földön. A politikai visz-
onyok állandósága viszont nem teszi szükségessé, hogy az elvi
rendelkezések rideg következetessége, azonnal mind végig
hajtvá, pótolja az élő hagyomány jótékony biztosságát, mint az
Francziaországban történik. Az institutiók hatása és haladása
Angliában egyedül képviselőiknek személyes erkölcsi határo-
zottságától és értelmi erejétől függ, s e törvény szerint alkal-
mazkodott az iskolai élet is mindenkoron az idők és emberek
szükségleteihez.

Most hogy hazánkban is egy harmadik egyetem fölalli-
tásának kérdésével a főiskolai oktatás ügye, izolált jogi akadé-
miáink újjászervezése ismételve szóba került és a közvéleményt
általánosabban foglalkoztatja, talán nem lesz érdektelen figye-
lembe vennünk, hogy egyebütt minő szerepe jut a főiskolai
intézményeknek a nemzeti művelődés körében. Anglia e szem-
ponthból annál értékesebb tanulságot nyújthat, a mennyiben
egyetemeinek szervezete, tanulmányi rendje teljesen elűt a
continensen jelenleg elterjedt főiskolai formáktól. Az angol

---

*) Mutatvány a szerzőnek *Tanárképzés és egyetemi oktatás*
című sajtó alatt levő művéből.

egyetem mai napig is nagyobbára azt a tisztet tölti be, melyet iskoláink régibb szervezetében a philosophiai tanfolyamok teljesítettek a gymnasiumi tanulmányok után. *) Ha az angol fejlődés tanúsága csak annyit eredményez is, hogy művelt közönségünk megtanulja némi kétséggel fogadni azokat a nyilatkozatokat, melyek a német főiskolai rend és élet jelességét, mintaszerűségét, hogy ne mondjam, egyedül üdvözítő voltát váltig hirdetik: e szerény tanulmány megtette a szolgálatát. Meggyőződése, hogy tudományos életünk mindaddig nem találja meg fentartásának és haladásának igaz biztosítékait főiskoláink szervezetében, míg általánosabbá nem válik a tudat, hogy talán még sem volt annyira, mint mondják és hiszik, szerencse tanügyünkre nézve az a körülmény, hogy egy idegen kormány, régibb intézményeink kegyetlen eltörlésével, a német főiskoláknak nem is mását, hanem félszeg utánzatát hagyta itt nyakunkon, s vele mintegy fölmentett a gondtól, hogy magunk erején és eszünkkel legyünk kénytelenek megállapítani, miként alakítsuk társadalmi viszonyaink, nemzeti szükségleteink követelményei szerint ifjaink tudományos képzését.

I.

«Az igazi nemzeti egyetemnek az legyen az eszménye, hogy kiterjeszkedjék annyira, mint maga a nemzet. Közös gyűjtőmedenczének kell lennie, hova az ország meríteni jö egész közép és felsőbb oktatását. Gyökereit mélyen belé kell bocsátania a társadalom talajába, hogy új tápot szívjon belőle,

---

*) Eötvös József báró (Szalay Lászlóról tartott emlékbeszédében) hazai iskoláinknak is ebbeli érdemét találóan jellemzi. «Az iskolai rendszer — úgy mond — mely szerint neveltünk, számos hiányai mellett azon nagy előnnyel bírt, hogy az ifjút, mielőtt a jogi, hittani vagy orvosi pályára határozá el magát, a philosophiai karban ismeretét meg a tudományok különböző ágaival, melyeknek az életben közvetlen hasznát nem vevé, de melyek által látköre tágult. Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen az úton a philosophia, történelem és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy e tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, vagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre» (B. Eötvös József: *Emlék- és Ünnepi Beszédei* 2. k. 1886. 222. l.)

értelmi és erkölcsi hatalmának megújuló elemeit.» Egy oxfordi collegium fejének e szavai, a parlamenti bizottság előtt, majdnem egy félszázaddal előbb (1850.) hangoztatva, jelzik azt a szellemet, mely az angol egyetemeket az utolsó évtizedekben teljesen átalakította s akkori népszerűtlen, lenézett állapotából kiemelve, ma újra a köztiszteletnek és nemzeti büszkeségnek tette tárgyává, mint soha az előbbi időkben. *)

Századunk közepe táján ugyanis az angol közvélemény művelt, tanult köreiben szintűgy, mint az ipari és gazdasági érdekeket ápoló osztályaiban az egyetemi életről és oktatásról nagyon elítélő, hogy ne mondjam megvető és ellenséges nézetek uralkodtak. Haszontalan tanulmányok, elavult módszerek, divatja múlt rendszer és általában képtelen tanítók — így hangzott az ítélet írók és tudósok közt, különösen Oxfordról, mely még a parlamentbe is rendszerint a legreactionariusabb és legbigotabb képviselőt küldte, a kire csak szert tehetett. A tevékeny és gazdálkodó középosztály pedig nem látott az egyetemen egyebet, mint a gentry-fiúk szabados szórakozásainak színterét; a collegiumok fejei és tagjai meg mind csupa «tunya pap» (idle clergyman) volt szemében, a kiknek nagy a jövedelmök, a nélkül, hogy tennének is valamit fejében. **)

S tényleg, e kevésbé hízelgő vélekedés nem volt alaptalan, bár az egyetemek esetében is állhat a mondás, hogy többnyire jobbak a híröknél. Abból a satnya állapotból ugyan, melybe a múlt századnak erkölcsben oly foggyatékos társadalma őket süllyesztette, a jelen század elejétől fogva lassan önerejükből már kiemelkedtek volt; főleg a vizsgálatok rendjének és módjainak czélszerűbb szabályozásával véget vetettek a szabadalmazott tunyaságnak, véget a rendszeres összejátszásnak vizsgálok és jelöltek közt. De egészben véve, még 1850

---

*) Fejtegetésem egyszerűség kedvéért tulajdonkép a régi két nagy egyetemet tekinti: hatás tekintetében velök egyik újabb alapítás sem versenyezhet, bár a tanulmányok egyik-másik ágának istápolásában lehetnek külön érdemeik. Oxfordon és Cambridgen kívül vizsgáló egyetem még London (alakult 1837.); tanítók is Durham (1832.) és a Victoria-egyetem Manchesterben (1880.).

**) Mark Pattison: *Review of situation*; az *Essays on the endowment of research, by various writers*, London 1876. cz. gyűjteményben, 7. lap.

körül is, midőn a parlament közbelépése elkerülhetetlenné vált, szervezetők, életrendjők, tanulmányaik messze elmaradtak a kor művelődési követelményei mögött. Az egyetemet, tudományos tevékenységét és tanítását, a szó szoros értelmében fölemésztették az egykor beléje helyezett jótékony testületek, a collegiumok. Nem is volt már egyéb, mint ezeknek szükség-szerű szövetkezete, hogy neveltjeiknek és vizsgáltjaiknak megadja a mesterek gyülekezetében (House of Congregation) a hagyományos fokozatokat. Magok a collegiumok, eredetileg szegény tanulók (scholar) és főleg a felsőbb fakultások fokozataira készülő férfiak (fellow) gyámolítására voltak alapítva, hogy gondtalanul élhessenek egyetemi tanulmányaiknak; lassanként azonban zártkörű iskolák lettek, egyházi nevelő intézetek, papi seminariumok, melyek egyúttal, jó díjért, a nemes úrfiak nevelésének befejezését is elvállalták. Bö jövedelemforrásukat, terjedelmes jószágaikat nem a tudományok mennél többoldalú ápolására, sem a nemzeti művelődés mennél szélesebb terjesztésére szánták, a mint az alapítók tervezték, hanem szűk, osztályi érdekeiknek foglalták le teljesen. Egy része a jövedelmöknek tanulóiknak jutott ösztöndíj (scholarship), más nagyobb része tanulmányaik befejezése után egyes kiválóbb vagy kegyeltebb tagjaiknak (fellowship) nagyobbára évi kegydíj, majdnem semminemű külön szolgálatért, mert a kik közülök, mint collegiumi nevelők (tutors) az ifjúság gondozásának és tanításának elvállalták terhét, ezért külön díjban részesültek. Az egyházi szellem, felekezeti türelmetlenség még inkább megszorította jótékony hatásukat. Az egyetemen senki be sem iratkozhatott, vizsgálatra nem jelenkezhetett, ha előbb valamely collegium nem fogadta be tagjává. Ezek pedig már jelentkezéskor megkövetelték mindenkitől az államegyház hitczikelyeinek (the Thirty-nine Articles) aláírását. A javadalmazásokban való részesedés pedig sokféle egyéb egyházi és ritualis megszorításhoz volt fűzve; a testületek tagjait kötelezték a papi szentség fölvételére, és javadalmazásuk megszűnt, ha megházasodtak. Klerikális szellem uralkodott mindenben és az egyetemeket theologiai viszálykodásnak tette fészkeivé.

A papi növendéksereg és a nemes ifjúság sajátos vegyüléke tükröződött vissza a testületi életrendben. Egy oldalról az asketikus erkölcstan nem egy áldozatot követelt az ifjak életkedvétől, megszorította koros tagjainak is társas együtt-

élését és megfosztotta őket a családiasság kellemétől, — másfelől megbocsáthatatlan elnézést tanúsított a nevelésére bízott gazdag fiatalság kedvteléseiről. A gentlemanlike-magatartás volt ugyan az eszmény, de az erkölcsi fölfogás igazában nem igen emelkedett túl azon, a mi az időben a seregben és a hajóhadban divott; főkép a nagy-ivás és a vele járó bűnök nem voltak ritkaság, még a köztermekben sem. Mint úri multság járta a csónakázás és cricket, főleg a nagy középiskolákból kikerült gazdagabb ifjak közt, a vadászat is sok idő- és költségpazarlással; de az ifjúság nagy zöme hiányt szenvedett igaz testedző játékokban és egyéb nemes mulatságban.

Ugyancsak a theologus szempont és a hagyomány döntött a tanulmányok megkötött rendjében és szűk terjedelmében. A klasszikus nyelvek és a matematika szerepeltek a sok hittan mellett, mint a közművelődés egyedül érdemes elemei; történet, nemzeti irodalom, modern nyelvek, természettudományok ápolása hiábavaló idővesztésnek állt hírében, zene és művészet minden tekintetben férfias méltóságon aluli, aszszonyos foglalkozásnak. A tanítás módja pedig egészen iskolaszerű volt, leckeadás — leckemondás; ez is a nagy többségre nézve, mely nem keresett díjakat vagy kitüntetést, kevés megerőltetéssel járt, a vizsgálatokra készülés rövid idejét leszámítva. A díjakra pályázók kétségkívül a vizsgálatok szigorításával feszült munkát végeztek, de ezek is csak szokott csapáson haladtak, minden szélesebb érdeklődés, nemesebb körültekintés nélkül. Egyetemi előadások, melyek emelkedettebb szellemben irányozták volna az intézeti tanítást, alkalmat adtak volna a tudomány új vívmányainak ismeretére, majd nem teljesen hiányoztak, ámbár királyi és collegiumi alapítványok biztosították a tanszékek betöltését, s jelesebb elmék szép számban foglaltak helyet bennök. Oxfordban vagy százötven évig tartott a nyilvános tanításnak ez «ideiglenes szünetelése» — a mint a collegiumok főnökei az egyetem kancellárjához intézett levelökben az előadások hiányát euphemice jelezték; — Cambridgeben a tanárok nem ejtették el teljesen divatját, de «nagy újoncznak kellene lenni annak, vagy sanguinikus fogalmakat táplálnia, a ki elhinné magáról, hogy alapos, szolid tudományos előadásokkal biztosíthatná a deákság szorgalmas látogatását», mond ez időben az egyetemi

oktatás alapelveiről szólva egy elsőrangú tudós és egyetemi tanár.*)

Hosszas parlamenti rendelkezésekre és mélybe vágó törvényhozói alkotásokra volt szükség két ízben is, hogy a múltak e romján korunk szellemében megújult egy intézmény emelkedjék. Az első nagyobb üdvös változást a liberális kormány által initiált 1854. egyetemi törvény (Cambridgere vonatkozólag az 1856. évi) és annak alapján készült collegiumi szabályzatok létesítették, főképen az egyetemi oktatás kiterjesztésének és emelésének irányában. Az egyetemet, szervezetének átalakításával, fölszabadították a collegiumok gyámsága alól. Fő vezetését választott testület kezébe tették, melyben a collegiumok főnökei, az egyetem tanárai és helybenlakó mesteri (legfőbb graduáltjai) egyenlően vannak képviselve. A collegiumok szabadalma megszűnt; az egyetem felügyelete alatt kívülök lakók is jelentkezhetnek a beiratkozásra. Minden vál-lásos bizonyoságtétel elmaradt, legelőbb a fölvételre és az egyetemi alsóbb fokra, a baccalaureatusra nézve. S ha a mesterfoka és a collegiumi javadalmazás (fellowship) még az első intézkedéskor az államegyház tagjainak maradt fentartva: nem telt egy évtizedbe, hogy magok az egyetemi hatóságok, collegiumfők, tanárok és javadalmas társak ostromolták a törvényhozást e megszorításnak is megszüntetéseért.**)

Az egyházi jelleg letörlésével és a szabadabb szellem bevonulásával majd a férfinem szabadalma is ingadozni kezd. Előbb Cambridgeben (1869 óta), aztán, késve bár, Oxfordban is (1879.) alakúlnak női collegiumok. Teljesen megváltozik végre az egyetemi élet szerzetszerűsége, midőn (1877.) a collegiumi társakat föloldják a nőtlenség kötelezettsége alól.***)

Az életrend változásával az életkedv is nemesebb alakban nyilatkozik, «a női befolyás növelte az ártatlan æsthetikai szórakozá-

---

*) William Whewell: *Über die Grundsätze der engl. Universitätsbildung.* — Übers. von Schnuse, Braunschweig, 1845. — 85. lap. V. ö. 90—92. lap: Colleges u. Universität.

**) Mégis 1862-től 1871-ig tartott a parlamenti vitatkozás, míg a lordok háza is belenyugodott és a felekezetiiség békóit teljesen levette az egyetemekről.

***)) Minden collegiumban azóta csak néhány felügyelő nőtlen fellow tartózkodik; a házások csinos villái most az egyetemi városoknak új díszei.

sok becsét», a nélkül, hogy a testedző játékok tisztelete alábbszállt volna. Athletikai, irodalmi, politikai clubok egyesítik a különböző collegiumok ifjúságát közös nemes foglalkozásban. «Lawn-tennis, théára találkozás, zene- és tánczestély elüzi végleg a köztermekből a vad ivást; az erkölcsök általán finomulnak, nemesbednek.»

De a collegiumok belső élete is fölszabadult középkori szabályzatainak nyüge alól; új alkotmányukkal új törvényhozói jogosultságot nyertek tanulmányuk rendjének megállapítására, javadalmazásuk előnyösebb hasznosítására. Nemcsak a tanulói ösztöndíjak száma és értéke növekedett tetemesen, hanem főkép a fellowi javadalmazás biztosított a valódi érdem számára; vele együtt a collegiumok kormányzata alkalmas, tehetséges férfiak kezébe jutott, a kik a haladást és javítást természetszerű kötelességöknek tekintik.

Mert az egyetem maga is új életre ébredt. A tanári kar újra szerveződik, tekintélyesen növekedik, javadalmazása a collegiumok járulékaival gyarapodik. A tanulmányok és vizsgálatok rendszere is módosul; a régi tárgyak mellett némikép egyenrangú tiszteletet vivnak ki magoknak történet- és természettudomány, modern philologia és keleti tanulmányok. «Klerikális és aristokratikus színezete vész az egyetemnek, helyébe mindinkább cosmopolitikussá válik; minden hitvallás összhangba vegyül benne, nem ritkán látni keleti típusú és színű ifjakat is utcáin, akadémiai öltözetben.»*)

Az egyetemi nevelés e mélyenható változását, melyhez foghatót sok százados történetében alig találni, csakhamar egy más irányú mozgalom követte: most a tudomány ápolásának, a tudós kutatás gyámolításának (endowment of research) jelszava alatt. Megelőzőleg a liberális kormány (1872.) egy parlamenti bizottság által megvizsgáltatta az egyetemek birtokait és jövedelmeit.***) Reája élénk agitatio indult meg oly alapon, hogy a jövedelem kelleténél nagyobb mértékben szolgál nevelési céz-

---

*) Brodrick: *History of the University of Oxford*. London, 1886. 221. lap.

**) A két egyetemnek jövedelme 1871-ben fölrúgott 754,405 fontra; birtoka volt Oxfordban az egyetemnek 7683 acre, a collegiumoknak 184,764 acre; Cambridgeben az egyetemnek 2,445 acre, a collegiumoknak 124,826.

loknek és igen kevésbé magoknak a tudományos szükségleteknek; új bizottságot követelnek egyenest azzal az elvi megbízatással, hogy a collegiumok jövedelmeit is belevonják az egyetem tudós céljainak segédelmére. Ezúttal e törekvéseket a conservatív kormány támogatta s maga az oxfordi egyetem kancellárja (Salisbury marquis), a kormány befolyásos tagja, terjesztette be a törvényjavaslatot, mely a collegiumok gazdagságát az egyetem és a tudomány érdekeiben törekedett értékesíteni.

A javaslat törvényté vált (1877.), s az értelmében alkotott végrehajtó bizottságot, az összes régibb szabályzatok revíziójára és újak alkotására, terjedelmes törvényhozói hatalommal ruházta föl. Több évi működés után az egyetemek és collegiumaik számára, magától érthetőleg e testületek részvételével, teljes új törvénykönyv készült, minden régibb szabályzat és rendelkezés hatályát megszüntetve.

Első sorban egészen átídomította a törvény a collegiumok javadalmazott állásainak természetét. Kétféle fellowságot létesített (mindkettőnek javadalmazása egyaránt két-kétszáz font). Az első a közönséges vagy «jutalmi» javadalmazás. Vizsgálat útján nyerik el szerényebb jövedelmű tudósok, hét évre, semmi egyéb kötelezettséggel, minthogy tanulmányaiknak éljenek,*) olykor határozottan kitűzött céllal. Pontos gondoskodással körül van írva a szabályzatokban, miként biztosítandó, hogy az egyetemen ápolt összes tudományok arányos figyelemben részesüljenek az évdíjak megosztásában. A második a tiszt, tanári fellowállás, ki a közjavadalomból megállapított összegben fölül, tanári munkásságáért külön díjazást is kap, a collegiumok állapota szerint különbözőt. Első megválasztása is collegiumok szerint igen különböző időre szól; két egész tizenöt év közt váltakozik; azonban mindenkép megújítható. Minden collegium szabályzatilag biztosított is bizonyos idő múltán mindenik ily tanárának szolgáltatáshoz mért nyugdíjat. Működik a collegiumban vagy előadói (lecturer), vagy nevelői (tutor) tisztben, olykor egyetemi tanárságot is ellát.

Kellő módon kiegyenlítették az új szabályzatok a tanu-

---

*) Egyes collegiumok azonban ilyenektől is megkövetelnek egy-két évi tanárságot.

lók ösztöndíjait, a jelöltek korát is megállapítva; tizenkilencz éves korán fölül senki sem nyerheti el. Ez a határ, melyen túl az előkészítő középiskolák sem túrnek meg tanulót kebelökben. Jótékonyan kiterjesztik gondjokat a collegiumok belső életére, sőt a nevelés módjára is, a mit az előbbi bizottságok a szabályzatokban mellőzve, rendszerint az egyes kormányzó testületek discretionális hatalmára bíztak.

Igaz jelentősége az újabb intézkedéseknek azonban az egyetemi tanítás és a tudományos élet biztosításában rejlik. E célból a tanárok és előadók megfelelő díjazása érdekében a collegiumokra javadalmaikhoz mért évi adót róttak — viszont az egyetemnek ez által arányosan fölszabadult jövedelmét könyvtárak, laboratoriumok és egyéb tudományos célú intézetek fentartására rendelték. Szabályozták a fizetésekkel együtt a tanári kar tisztét, kötelességeit, ép úgy az egyetemi vizsgálók kirendelését. Végre az egyes tanulmányokat, rokonságuk szerint mintegy karokká szervezték (Boards of faculties), azzal a kötelezettséggel, hogy a szükséges előadásokról gondoskodjanak, idejüket és helyüket czélszerűen megállapítsák. Egyéb-ként is aprólékos szabatossgal határozták meg a jelentéseket, melyekben az egyetemek és collegiumok nyilvánosan számot adni tartoznak működésökröl.

A törvényhozásnak ilyenén idöszerü közbelépését az utolsó húsz évnek minden irányban tapasztalt föllendülése fényesen igazolta. Mai nap az ős angol egyetemek régibb tisztöket, hogy a nemzetnek vezetőit nevelik, iskolai tanulmányaiknak megadva a szükséges, magasabb betetőzést, sokkal nagyobb mértékben teljesítik, fokozottabb hatályossággal és nemesebb szellemben. De egyúttal tevékenyebb mülhelyei lettek a tudomáynak, mint annakelőtte valaha, talán a renaissance idejét kivéve; bizonyítéka a sok fényes név, mely tanári székeiket díszíti és nem kevésbbé a minden szakban kiváló művek serege, mely tudósok és iskolák szükségleteit egyaránt szolgáló sajtóikból (Oxford: Clarendon Press, — Cambridge: University Press) kikerül.

II.

Míg ekként a törvényhozás az egyetemeket közvetlen föladatak helyesebb méltatására és tökéletesebb megoldására

mintegy ráutalta, párhuzamosan másnemű társadalmi mozgalmak, az emelkedő demokratikus áramlat hatása alatt és az osztályok solidaritását mindinkább átérző erkölcsi megújulás következményeképp, még szélesebb tért nyitottak működésüknek és közelebb hozták őket a nép szívéhez. Az angol egyetemi élet örök dicsősége marad, a mit a közművelődés emelése körül, saját falain kívül, két évtized óta tett, egyrészt a középiskolai tanítás irányzása és vezetése körül, vizsgálatok tartásával és fölügyelet eszközlésével, másrészt tanításának oly társadalmi osztályok közé vitelével, melyek soha nem reméllették, hogy közelébe férhessenek. Mindkét rendbeli tevékenységekre ráillik a név, melylyel rendszerint csak az utóbbit szokták jelölni: az egyetem kiterjesztése (University Extension).*)

Az angol egyetemek ugyan, a középiskolában megkezdett általános művelődésnek befejezését adván, nem szakképzést, mint a continens karai, a középoktatás irányára mindig nagyobb befolyást gyakorolhattak. Fölvéti vizsgálataik, ösztöndíjaik visszahatottak a középiskola munkájára, különösen azokban az intézetekben, melyek növendékeiket épen az egyetemre kívánták előkészíteni. Egyes nagy alapítványos iskolák (public schools) és bizonyos egyetemi collegiumok közt külön kapcsolat is fejlődött ki, úgy hogy rendszerint azok kiváló növendékei számíthattak fölvételre és ösztöndíjra. Azonfölül tanáraik, igazgatóik mind az egyetemek neveltjei voltak; ezek szelleme élt bennök, határozta meg céljaikat és módszereiket.

De a középfokú iskolák legnagyobb része, melyben az épen befolyáshoz jutó polgári osztály ifjúsága nyerte művelését, mely nem igen törekedett egyetemre, minden vezetés, minden ellenőrzés nélkül szűkölködött. A tanítás biztos czélok hijában ingadozott, a közvéleménynek nem volt mértéke az iskolai munka sikereinek megítélésében. Nyilvánvaló társa-

---

*) Mily socialis missiót végzett az utolsó félszázadban az angol egyetem, már oly reactionarius színezetű mozgalom hatása alatt is, mint a «puseyismus» volt, de különösen szabadabb átalakulása óta tanulságosan tárgyalja Schulze-Gaevernitz: *Zum socialen Frieden. Eine Darstellung der socialpolitischen Erziehung des englischen Volkes im XIX. Jahrh.* Leipzig, 1890. I. 377—467. 1. *Die Universitätsbewegung.*

dalmi szükségletek számára angol földön mindenkoron találkoznak vezérelmek, a kik megértik és meleg érdeklődést tudnak kelteni irántok szélesebb körben. Az egyetemek ekkor már (1857.) átalakulóban voltak, szűk felekezeti korlátaikat tágitva; feljök fordult a bizalom. «Az egyetemek mérhetetlen szolgálatot tehetnek az országnak — írta a mozgalom egyik megindítója, a kinek nagy érdeme volt az általános tervezetnek és végrehajtása részleteinek első megállapításában*) — hogy ha megfelelnek szózatának. Ők kiválóan hivatvák arra, hogy üdvös és liberális befolyást gyakoroljanak az iskolai nevelésre.» A fölszólítás oda hangzott, hogy vizsgálatokat szervezenek «azok számára, a kik nem tagjai az egyetemnek» (Examinations of persons, who are not members of the university).**) Az egyetemek megfeleltek a várakozásnak és készséggel vállalkoztak a terhes föladatra (1857. Oxford, 1858. Cambridge, majd London is). Eleinte működésök kísérletnek volt tekinthető és csupán fiúkra vonatkozott; ma kiterjedésénél fogva nemzeti intézmény lett és leányokra is szól.***)

A vizsgálatok rendszerét, eljárás módját nagy előrelátó gondnal állapították meg már eleitől és folyton fejlesztették; még kifogástalanabb lelkiismerettel alkalmazzák. «A bizonyítvány szigorúan megéri azt, a miről szól», mondhatja jogosan a cambridgei értesítő (Students Guide, 1893.). Az eljárás általánosságban vázolja a következő. Minden angol város, mely középiskolai ifjúságát vizsgáltatni kívánja, bizottságot alkot és titkárt választ, a ki az egyetemi hatóságok meg az iskolai igazgatóságok vagy a szülők közt a közbenjáró. Meghatározott napon a jelenkező növendéksereg egybegyűl; kiosztják köztök

---

*) Mr. (később Sir) T. D. Acland, — mellette legtöbb érdemet szerzett az ügyben dr. Temple, később London püspöke. Mindennemű állású és nagy tekintélyű férfiak támogatták törekvéseiket (a nagy írók közül például Ruskin, nevesebb tudósok közül Max Müller).

**) Eleinte «middle-class examinations» név alatt jártak; azonban a társadalmi balhittel szemben, mely a «középosztály» nevezetet röstelte, csakhamar színtelenebb elnevezést «Local Examinations» (Helyi vizsgálatok) alkottak számukra.

***) Cambridge adatait véve, 1858. mindössze 370 fiú jelentkezett vizsgálatra, 1881-ben már 4176 fiú és 2810 leány, még pedig 110 központban a fiúk és 96-ban a leányok; — 1888-ban volt 5870 fiú, 190 helyen, és 4158 leány 160 helyen; az utolsó adatom 1891-ről 5547 fiút említ és 3941 leányt.

a nyomtatott kérdéssort, melyet szükséges elővigyázattal az egyetemből elküldtek; ugyancsak az egyetemek által kiszemelt egyik tagjok, ki a vizsgálat helyén, vagy közelben lakik, végzi a fölügyeletet. Külön egyetemi bizottság, az ifjabb fellow-k közül alkotva, veszi át, javítja és osztályozza a dolgozatokat. Minden évben a vizsgálatokat szervező és vezető bizottságok (Oxford: Delegates of L. E.; Cambridge: L. E. Syndicate) általános összefoglaló jelentést tesznek közzé, a vizsgálatok eredményéről: minden tantárgy külön megítélés alá kerül, kiemelve a haladást, melyet egyik vagy másik módszer eredményezett, ráutalva a netaláni hiányokra; kinyomatják azok neveit is, a kik a vizsgálatot megállották, külön sorozva a kiválóbbakat és mindenik mellé az iskola és igazgatója nevét. Így Anglia minden részéről egyazon vizsgálat elé áll sok ezer fiú és leány, egyazon földadatsoron próbálja meg erejét, s egyazon névsor viszi messze világgá nevöket és sikerök hírét. Sőt hogy a vizsgálatokat mennél tanulságosabbá tegyék, újabban a bizottságok elhatározták, hogy csekély külön díjért az intézetek tanítói részletes jelentést kaphatnak az egyes tanulók munkáiról, kellőképen jelezve minden tárgyban az eredményt. «Nem képzelhető valami teljesebb fölvilágosítás ennél, s az évenként növekvő száma a kívánt jelentéseknek mutatja, hogy az iskolák méltatják hasznukat»; (Cambridge maga 1891-ben 2813 ily egyéni jelentést küldött szét).

A vizsgálat szabályozása igaz angol gyakorlatiassággal koránsem ró minden vegyes iskolára és tanulóra egyazon munkát, hanem tág tért nyit annak a változatosságnak, melyet ép a középosztályok művelődési szükségletei korunkban nemcsak megengednek, hanem elkerülhetetlenné tesznek. Nem indulnak ki valamely előre kiesztelt tervből, hogy mit kellene az iskoláknak tanítaniok, a mire nézve annyira eltér a véleménye kiváló szakértőknek is egymástól, hanem elfogadnak minden tárgyat, a mit a középfokú intézetekben tanítanak, meghatározva csupán a művelődés múlthatatlan elemeinek körét mindenkire nézve, azonfölül szabadon hagyják a választást két vagy három külön tárgyra.*) Általában kétfokú vizsgálatot

---

*) A liberális szellemre nézve, mely az egyetemeket vezeti, talán szabad jellemző adatként kiemelnem, hogy a cambridgei syndicatus az izraelita felekezetű jelölteknek megengedi, hogy a hittani vizsgálaton

tartanak a szerint, a mint az angol közfelfogás a középfokú iskolákat osztályozni szokta: *) az ifjabbak (Juniors) vizsgálatára dicséretet (Honeurs) csak oly tanuló nyerhet, a ki meg nem haladta a 16. évét, az idősebbekén (Seniors), csak a 19 éven aluli; a jelenkezés nincs korhatárhoz kötve, de az idősebb csak egyszerű, kitüntetés nélküli bizonyítványra tarthat számot. A társadalom azután szintén nem fukarkodik az eredmény elismerésével. A helyi bizottságok díjakat állapítottak meg a körükben vizsgázók kiválójai számára; egyes egyetemi collegiumok ösztöndíjban részesítik a legjobbakat; kiváló államférfiak jönnek a díjak kiosztására és fényt fűznek a törekvő ifjúság sikeréhez. S nem csupán bankok és kereskedők veszik figyelembe a «Helyi» bizonyítványokat, a főbb nagy testületek (orvosi, jogi vizsgáló bizottságok) szintén elismerik érvényöket. Magától érthetőleg az egyetemek sem mellőzik tagjaik fölvételénél; Oxford az idősebbek vizsgálatát sikerrel végzőknek, ha a korhatáron innen vannak, külön címet is osztogat (Associate of Arts).

Az intézkedés nagy sikere azonban, a tagadhatatlan jó hatás, mely az iskolák fokozatos haladásában nyilvánul, nem nyomhatta el az élesebb bírálók megjegyzését, hogy koránsem pótolhatja az iskolai ellenőrzés hiányát teljesen, nem teljesítheti a rendszeres fölügyelet tisztét. Az iskola csupán legjobb tanulóit bocsátja talán vizsgálatra, s épen a csekély számmal jelentkezettek magasabb sikere gyanút kelthet, hogy a kevés jobb tanuló érdekében a nagyobb rész oktatását némiképp elhanyagolják. Ez ellenvetésre — bár nem találták teljesen igazoltnak, mert a kevés jeles tanuló is bizonyítja, hogy jeles a mesterök és így a többi fiúnál is javára kell ügyességének válni, különben alig kapna az iskola új, megfelelő növényedékeket — mindamelllett a két egyetem együttesen az iskolák külön megvizsgálását is fölvette munkakörébe (Oxford Cam-

---

a megfelelő új-testamentomi görög szöveg helyett, ó-testamentomi héber szöveg-fordítást végezzenek.

*) Az elemi iskolán felül, mely tudvalevőleg egészen a kormány vezetése és felügyelete alatt áll, háromféle középoktatást ismernek; a felsőbb 19. évükig vezeti a tanulókat, teljes klasszikus oktatást ad, vagy modernet; a középsőben a 17. évig nem oly teljes a klasszikus tanítás, az alsóban 15. éveig a fiú igen kevés klasszikus tanítást nyer vagy épen semmit.

bridge Schools Examination Board). A mely iskola igazgatósága kívánja, oda az egyetemek elküldik főlügyelőiket, hogy jelentést tegyenek az összes ifjúságról, az iskola felszereléséről, a tantervről, a tanítás módszereiről és az elért eredményről. Az iskolák nem maradtak el az új ajánlkozashoz fűzött remények mögött; azon iskolák száma, melyek a főlügyelő vizsgálatoknak alája vetik magokat, lépést gvarapodik a helyi vizsgálatokra jelenkezők számával. A bizottságok által, az iskolák szaporodtával, megállapított módozat jól bevált. Az illető iskolák felsőbb osztályaik növendékeit mind elküldik a helyi vizsgálatok elé. Minden évben az egyetemi bizottság azonfölül főlügyelőt küld ki az alsóbb osztályok megvizsgálására vagy ellenőrzésére; e főlügyelőnek jogában áll aztán részletes tudomást venni a felsőbb osztályok helyi vizsgálatának eredményeiről, s ezekkel egybevetve személyes tapasztalatait, készíti jelentését az egész intézetről. Az egyetemi bizottság minden évben e jelentések alapján ugyanazon módon, mint a helyi vizsgálatokról, kiadja az iskolák főlügyeletéről is egyetemes jelentését.*)

«Az egyetemnek e vizsgálatok vezetésében oly nagy a terhe — jegyzi meg a cambridgei bizottság secretariususa — hogy alig igazolhatná folytatását, ha magasabb érdekeire nézve nem látná világos és közvetlen hasznát. A munka természetyszerűen, a mennyire lehet, csupán helyben lakó tagjainak kezére bízható, s ezeknek annyi dolguk akad úgy is Cambridgeben, a nélkül, hogy terhes munkát keresnének az ország minden részében.» Abban látja módját, hogy az egyetem közvetlen javára váljék e munkája, ha az egyes collegiumok példáját követve a többiek is, ösztöndíjakat juttatnának kebelökben a vizsgálatban kiváltaknak. «Ily irányban tovább haladva teljesebbé válna a kapcsolat az egyetem és a közönség oly rétegei között, melyek eddigelé egészen kívül maradtak sorompóin. Az ország százados története világosan bizonyítja, hogy ez osztályban találni a leghatározottabb jellemű elméket, és az egyetem számára mindenképen értékesíthető anyagot. Így

---

*) Figyelemre méltó, hogy a főlügyelő vizsgálatokat különösen az elsőrangú nagy középiskolák ellenszenvének legyőzésére szervezték, a kik addig vonakodtak növendékeiket a közönséges helyi vizsgálatok elé állítani; most majdnem mindnyája alávetette magát e főlügyeletnek.

mindinkább nőne a terület, melyről alkalmas férfiakat nyerhetne Cambridge. *)

Mindenképen megbocsátható az ily nemes önzés, mely közhasznú tevékenységének sikerében is keresi és megtalálja a maga sajátos munkájának javát. De már az időben, midőn azon sorok irattak, még sokkal terjedelmesebb térre, idegenebb mezőre szólította a nemzeti közérzület az egyetemek munkásságát. A tanuló ifjúságtól és iskoláiktól egyenest a népre hívta föl buzgalmas figyelmöket, a népre, a szó szorosabb értelmében, a társadalom azon rétegére, melyet az élet kényszere, a kenyérkereset igája örökre távol látszott tartani minden magasb, nemesebb műveltség forrásaitól.

«A nép nem jöhet egyetemre, de az egyetem elmehet a néphez!» Így hangzott a jelszó. Ép a cambridgei egyetem egyik fiatal tudós tagjának (James Stuart, akkor a Trinity fellowja, később a mechanika tanára és a parlament tagja) lelkében öltött határozottabb alakot az eszme, melyet előtte is már sokan vázoltak, de csak halovány körvonalakban. Egy idő óta több angol vidéki városban alakultak női társulatok, épülésök és okulások érdekében, előadások rendezésére; előadókül az egyetem tagjait kérték föl. Az előadásokat délután tartották és zárt női körben; sikerök azonban azt a kíváncsiságot keltette, hogy az előadó jöttének kettős hasznát vegyék: megkérték, hogy estve ismételje előadását a munkások s általában oly személyek előtt, a kiket a nappal munkájukhoz köt. A tapasztalat itt a művelődés törekvésének oly páratlan bizonyítékait szolgáltatatta, az egyes előadások oly mély hatást gyakoroltak, hogy az ifjú tudós, a ki több városi központban szerepelt, mint előadó, csakhamar világos határozottsággal megalkotta tervét a népművelés legnemesebb módjáról, az egyetemi oktatás egyetemes kiterjesztéséről.

Tervezetét egyeteme elé terjeszti (1871.); csakhamar Anglia minden vidékéről hathatós támogatást nyer. A föladat jelentősége, a végrehajtás tervének eleven gyakorlatiassága oly meggyőző, hogy az egyetem azonnal bizottságot alakít, egyselőre két évre, tegyen kísérletet. A kísérlet jól beválik: a

---

*) *The Students Guide to the University of Cambridge*, 1893. *The Local Examinations*, 43. lap.

bizottság állandó lesz és azóta (1873.) folyik, mindinkább gyarapodva érdemben és eredményben, a népnek egyetemi tanítása. Egy lustrummal utána Oxford is társul szegődik; már előbb (1876.) a fővárosban, hol tanító egyetem csak most van alakulóban, mind a három egyetem ott élő graduáltjai külön társulatot alkottak a célra (London Society for the Extension of University Teaching); s így hármasként ömlik a közművelődés legfőbb medenczéiből az ország minden vidékébe az okulás, értelmi nemesbülés áradata. A londoni társulat a fővárost veszi munkába, mely maga egy ország; Oxford a királyság nyugati, Cambridge a keleti vidékeit; egymást gyámolítva, egymás tapasztalatait hasznosítva üdvös versengéssel szolgálnak egy célra: hogy a testi, mindennapos munkába fogott tanítványaiknak, férfiaknak és nőknek, magasabb szellemi munkában edzzék a lelkét, szélesítsék elméjük érdekkörét és a közös műveltségnek részeseivé téve a nemzeti életnek is igaz tagjaivá avassák.

Minő az intézmény szervezete? Melyek a tanulmány módjai, eszközei? Mi az eredmény? Sajnos, hogy részleteket kerülnöm kell, nehogy tárgyamtól eltévedjek; csakis apróbb körülményeket sem mellőző leírás adhatna igaz képet az ihlett lelkesedés, kitartó erélyesség, gyakorlati ész és önzetlen tapintatosság bámulatos együttműködéséről, mely az oktatás történetében páratlan vállalkozást nehézségein át sikerhez vezetett.*) De főbb jellemző vonásait híven szem elé állítva, talán lehet éreztetnem nagyszerűségét is.

A működés központjai ugyan az egyetemi bizottságok, —

---

*) Legtöbb érdemet az egyetemi bizottságok tevékeny secretáriusai szereztek a mozgalom eredményes vezetése és terjesztése körül; Oxfordban Michael E. Sadler, kit legújabban az angol kormány nem kevésbé fontos egy új intézmény (Education Intelligence Department) élére állított, mely hivatva lesz az angol közoktatásügynek hasonló szolgálatot tenni, mint az Egyesült-Államokban a Washington Bureau of Education, fölvilágosítást gyűjtve és nyújtva a hazai és külföldi iskolaügyi mozgalmakról és állapotokról; Cambridgeben és egyúttal Londonban; R. D. Roberts. A vállalkozás céljairól, fejlődéséről és sikereiről szólnak műveik: *University Extension: Past, Present and Future* by H. I. Mackinder and M. E. Sadler. London. 1891. — *Eighteen Years of University Extension* by R. D. Roberts, 1891, V. ö. Max Leclerc, *Le Role Social des Universités*. Páris, 1892. és Schulze-Graevenitz, id. m. 457—467. l.

de első gondjok a különböző helyi testületek kellő informálása, melyek szabadon alakulnak azon városokban, hol ily előadások tartása kívánatosnak látszik. Ezek a helyi testületek kezelik az egész vállalkozás pénzügyi részét, gondoskodnak termekről, a hirdetésről és egyéb iratok nyomtatásáról, általában minden anyagi szükségleteiről. A költségek előkerítése, alsóbb, keze munkája után élő néposztálynál, nem csekély nehézségbe ütközött; de a központi vezetés szigorúan ragaszkodott előre jól megfontolt határozataához, hogy épen az adja meg próbáját, valódi szükségnek felel-e meg a tanítás, hogy költségeinek nagyobb részét magok a tanítványok viselik. Az intézmény sikerének növekedtével, hogy nem hiányzott a hiányt pótló segedelem sem, magától érthető angolok közt. Az eredmény mindenképen inkább a helyi bizottság tagjainak személyes érdeklődésétől és körültekintő buzgalmától függött mindenha, mint anyagi nehézségektől.

Rendesen évenként kétszer folyik a tanítás; szabály szerint tizenkét héten át, hetenként egy napon, folytonosan egy tárgykörben. Az egésznek iránya a különvált, egyszeri fölolvasásoknak oly elterjedt módja ellen fordul, mely még bensőbb érdeklődést sem kelt, nemhogy maradandóbb nevelő hatást gyakorolhatna. Itt-ott költségkimelés szempontjából hajlandóság mutatkozott csekélyebb terjedelmű tanfolyamok berendezésére, de komoly ellenvetésre akadt és az ügy derekabb barátai veszedelmet látnak benne. Ellenkezőleg a beható tanulmányozás elősegítésére lassanként egy tárgykörnek több tanfolyamon át vezetése honosodik meg; úgy, hogy egyébként mindegyike külön egészet alkot, de a serényebb tanulóság mennél kimerítőbb ismeretre tehet szert, ha folytatólag vesz részt bennök.

Az eljárási mód a szerzett tapasztalatok útján állapodott meg. Minden tanuló már előzetesen gondosan készült, tájékoztató kivonatát kapja kezébe az előadásoknak (Syllabus), — mintegy kis pontos kézikönyvet, mely kellőképp utal forrásokra, irodalomra, honnan bővebb fölvil gositás meríthető. Tanácsot is fűz hozzá, az önmunkásságra serkentve, a homályosabb pontokra figyelmeztet és föladatokat sorol föl. Rendszerint csak bal oldalán van nyomva, a jobb oldal szabad marad, jegyzetek számára. Az egész elrendezés józan észre vall és illetően kezdők tanulmányára megbecsülhetetlen. A syllabus külön fő helyen következő figyelmeztetést ad: «Minden előadási óra

után, a tanár osztály-órát (class) tart, egyes pontok bővebb kifejtésére, mint előadásában tehetné. Szerencséjének fogja tartani, ha az osztályban kérdéseket intéznek hozzá minden nehézségre nézve, melyre tanfolyamában akadtak. Mivelhogy a tanításnak főczélja, hogy vezérfonalt szolgáltatson a legjobb könyvek olvasásához és módszerét mutassa a személyes tanulmánynak, kérjük a tanulókat, hogy a tanártól a tárgyukat illető könyvekről fölvilágosítást kívánjanak. Reméljük, hogy a tanulók, ha csak akadály nem áll be, az osztályban is részt vesznek és hetenként egy-egy dolgozatot készítenek. A tanfolyam végső vizsgálatán csupán oly tanulók jelenkezhetnek, kik az osztálytanításnak legalább két harmadán jelen voltak és ugyanannyi dolgozatot adtak be.» Ez vázlatát adja a tanítás menetének. Míg az előadó óra a szabad, folyó beszéd ideje; utána az osztály-óra társalgás alakjában magyarázatot ad, vagy kérdés-felelet alakjában áttekintést. A hetenként készítendő föladatakra nézve külön kiemelendő, hogy névtelenül is benyújthatók, hogy a tollforgatáshoz kevésbé értő se restelje a munkát. A föladatokat a tanár a következő órákban javítva visszaadja. Természettudományi előadások után az osztályban a tanulók magok ismételve végezhetik a kísérleteket.

Tényleg igaz tanítás folyik, — nem mulatság, múló szórakozás; az egyetem szerényebb körben, de a tudomány és közművelődés ügyét szolgálja itt is, mint tantermeiben. A tanulmány tárgyai pedig a közműveltségnek jelentős elemei; a tanítvány az egyetemi körök műveltségét tekinti, nem kenyérkereseti, mesterségbeli czélokat tart szem előtt. De azért a tanítás szelleme, módja gyakorlati. A gazdaságtani, történeti, politikai tanítás a társadalmi és állami életet világítja be, a tanítványt főképp helyzetével, a jogokkal ismerteti meg, melyekkel az új idők fölruházták, és a velők járó kötelességekkel. Irodalmi és művészeti oktatás megnyitják a nemesebb élvezetek kapuját, melyek előtte egyébként örökre zártak maradnának. Azonfölül a természettudományok — általános érdekek mellett — még munkája körében is hasznos segítséget nyújtanak neki. E három csoportban mozog a tanulmányozás.*)

---

*) Egy 1890-ki jelentés a megelőző év oxfordi tanfolyamait ekként csoportosítja: történeti tárgy 66; irodalmi és művészeti 18; természettudományi (főképp földrajzi) 17; nemzetgazdaságtani 8. Vannak a soro-

A tanfolyamot vizsgálat zárja be. Nem az előadó tanár tartja, hanem külön e célra kirendelt egyetemi tag, azok közül, kik a székhelyen is a fokozatokat adják. A vizsgálatra jelentkezés, természetesen, mint a tanításban való részvétel, önkéntes. S mindkét irányban a résztvevők száma folyton gyarapodik.*) A ki a vizsgálatot megállja, bizonyítványt kap; megállapítására tanárának véleménye is befoly, a heti munkálatok alapján. Közmeggyőződés, hogy nem ritka az oly dolgozat, mely akármely oxfordi tanulónak is dicséretére válnék. Az angol közép- és alsóbb osztály a műveltségét bizonyító oklevelet magában is megbecsüli. De az egyetemek külön elismeréssel akarták emelni értékét. Cambridge a tanulót, ki oly helyen, mely folytonos, vagy négy éven át tartó tanfolyamot szervez, ha három évet sikerrel végzett meghatározott tantárgyakban (különösen matematikában, latinban és még valamely nyelvben), kebelébe fogadja és a szükséges három egyetemi évből egyet elenged a baccalaureatus vizsgálatnál. Az intézkedésnek gyakorlati haszna alig van; a kik a szervezett helyi tanfolyamokon részt vesznek, nem igen hagyhatják oda kenyerüket, hogy egyetemi tanulmányra menjenek. Mind a mellett nemcsak ösztönzésül szolgál a folytonosabb művelésre, mert az ily módon — mint nevezik — affililált tagjai az egyetem-

---

zatok közt munkások előtt tartva ilyenneműek is: *Perikles kora*; — *Florenz története*; — *Miként alakult a modern Európa*; — *A görög tragédia*; — *Shakespeare*; — *Chaucer és Spencer*; — *A XIX. század prózája*; — *Dante Divina comédiája*; — *Az angol festők*; — *Öröklés és Fejlődés*.

*) Csak néhány számadat megvilágításul, a cambridgei előadásokat illetőleg:

Év	Tanfolyam	Előadásban jelen voltak	Leckén voltak	Dolgozat készült	Vizsgáztak
1880—81.	37	4369	2624	887	573
1884—85.	73	7259	4152	1528	1093
1888—89.	89	9295	4476	1945	1420

Hasonlók a viszonyok Oxfordban is, Londonban is. Az 1889/90. évben Cambridge tartott 85 helyen 125 tanfolyamot, hallgató volt 11,595, dolgozat készült hetenként 2358, vizsgálatot tett 1732 tanuló; Oxford 109 helyen 148 tanfolyamot rendezett, tanuló volt 17,904, bizonyítványt nyert 927; — London 130 tanfolyamán részt vett 12,923 tanuló, hetenként készült átlag 1972 dolgozat, bizonyítványt kapott 1350.— 1885—1890-ig a résztvevők száma megkétszereződött.

nek, ha valamely helyen nagyobb számban egyesülnek, mintegy büszke új gyarapodását jelölik az ős, hírneves főiskolának.

Oxford a tanulmányok rendszeres folytatására, azon az alapon, melyet helyi előadásai megvetnek, házi olvasó körök (Home Reading Circles) szervezésébe is fogott. Alkalmas tanulmányokhoz jól kiszemelt műveket jelöl ki; kivonatos áttekintésben pontosan körvonalozza a tárgyat; kérdéseket és föladatokat is csatol hozzá, lehető, kívánatos világossággal. Szegényebbeknek egész köröző könyvtárt bocsájt rendelkezésükre; pusztán a postaköltséget kívánva a helyi bizottságtól.

De az újabb intézkedések közt bizonyára a hozzá fűződő kedves emlékeknél fogva a leghálásabb, hogy Oxford (1888 óta) nyári tartózkodásra ősi collegiumaiba befogadja az ily külső tanulóinak színe-javát. Két csoportban jelennek meg, foglalatosságuk, anyagi tehetségek szerint. A nagy többség vagy tíz napra jó. Rövid tanfolyamokat tartanak nekik, szellemi ébresztőül, reggelenként; estve kiváló tudósok és írók szólnak hozzájuk irodalmi vagy tudományos tárgyról. Nappalukat az egyetem dús gyűjteményeiben, könyv- és képtáraiban töltik, rövid időre mindennapos gondjaik alól kiemelkedve a nagy lelkek örökéletű közösségébe. Ezek aztán haza viszik földieik közé ez egyetem tiszteletével a tanulás és művelés vágyát és növelik a részvételt a helyi előadásokban. Sok közöttük az egyszerű munkás ember, a ki a rövid tartózkodáshoz való költséget sem fődözheti sajátjából; az egyetem olyanok számára, kik a téli helyi előadásokon kíválnak, ösztöndíjakat juttat e czélból. A második kisebb csoport hosszabb tartózkodásra gyűl vagy három hétre, hosszabb előadási sorozatokra és komoly, többnyire laboratoriumi munkára. Közöttük sok a népiskolai tanító, a kik eljönnek, hogy új eszmék és új módszerek megismerésével új életet vigyenek falusi iskolájokba. Számukra is több nagyobb ösztöndíj van rendelve.*) Cambridge csakhamar

---

*) A tartózkodás költségét rövid időre vagy öt fontra teszik, teljes óra tíz font szükséges, utazással együtt; ily összegűek az ösztöndíjak is. 1892. évben, az intézkedés negyedik évében vagy 1100 ily nyári tanuló volt Oxfordban, július 30-tól augusztus 11-ig bezárólag, több mint 250 ott maradt még augusztus 16-ig, s vagy 160 végig, szeptember 1-ig. Cambridge vagy negyvenegy tanulót látott el 1890-és 1891-ben.

követte a példát; szűkebb viszonyai ugyan nem versenyezhetnek a testvéregyetemmel, de megfelelő szám hosszabb tartózkodásban szintén nagy hasznát vette laboratoriumainak, múzeumainak és képtárainak. A nyári szünidei tanulmány szép gondolata szerencsésen koronázza az egyetemi nevelés nagy művét. A helyi előadások végzik az előkészítő munkát, és gyűjtik a résztvevőket a nyári tartózkodásra; a szünidei közös munka viszont összefűzi az elszigetelt helyi központokat, valószínű közszellemet teremt a különböző vidékekről egybesereglet tanulósgban, s megerősíti az egész mozgalom nemzeti jellegét. *)

Ekként azonosult az ős egyetemek ügye az angol nép minden rétegeinek legmagasb értelmi törekvéseivel. Épen abból a talajból, mely leghívebben őrzötte a századok lelkét, sarjadzott új fuvallatok lehelletére, új élet, új szellem. A középkori egyház, a schola egykori fellegváraiba, az anglikán egyház és nemesség nevelő intézeteibe a nép munkás demokrátiája vonult be, hogy a tudomány és művelődés örök forrásaiból merítsen világalkító nagy földadataihoz értelmi erőt és erkölcsi hatalmat. Előkelő zárkózottsága a közoktatás e régi telepeinek nyílt előzékenységgé vált, de nem is gyakorolt soha sehöl tudós székhely oly messzeható, közvetlen befolyást, nem volt annyira egész nemzet művelődési aspirációinak vezére és ellenörzője, mint most századunk végén Angliában egyetemei.

III.

A köznevelő működés ily nagyszabású fölfogásával némiképp ellentétes ténynek látszik első tekintetre, hogy magának a tanárképzésnek kérdése határozottabb megoldást nem nyert.

---

*) Az utolsó időkben az ős egyetemek derék példája messze visszhangra talált az angolul beszélő összes országokban. Skóczia és Irland, Amerika és Ausztrália gyorsan követik a példát, s különösen az amerikai mozgalom nagyságában és pompájában — úgy látszik — messze meghaladja európai mintáit. Ott már nemcsak egyetemek és társulatok vetekeudnek a népnevelés ez új eszközének alkalmazásában, New-York állama törvénybe iktatta (1891.).

De közelebb megfontolva, könnyen érthető körülménynek tesszük. Az angol egyetem rendje, tanulmányainak körében, vizsgálatainak szervezetében, maga nem ismer egyéb czélt, mint az általános műveltségnek emelkedettebb, tudományosabb irányú betetőzését; bátran ideális tanárképzőnek vehetni. Az angol egyházfők, az angol államférfiak az egyetemen úgy készülnek, mintha mindnyája valamely középiskolai tanulmányágban, klasszikus nyelvekben, matematikában, természettudományokban vagy történetben — ezek a kitüntető (honours) végvizsgálatoknak fő tárgyai — tanári székre törekednék. Jelesebbjeik egész életökben dicsőségöknek tartják az ily irányban elért vizsgálati sikereiket. S tényleg, legnagyobb része azoknak, kik velök ily tiszteletért az egyetemen versenyeznek, a tanári pályán működik később, mint egyetemi vagy középiskolai tutor és collegiumfő. Oly országban, a hol — mint épen most láttuk — az egyik pártvezér, a Nagy Aggastyán, testi bajai miatt visszavonulván az ország kormányától, Horatius ódáinak ép készült fordítását bocsátja világgá,*) — kiváló ellenfele, a másik pártvezér — Salisbury lord, az oxfordi egyetemnek kancellárja — pedig egy tudományos társulat közgyűlésén, az összes természettudományi elméleteknek nehézségeit bonczolgatja,**) — mindketten egyetemi tanulmányaik folytatásaképen a politika pihenő napjaiban üzve a tudós foglalkozást: ily országban tanulmányi tekintetből külön

---

*) *The Odes of Horace and the Carmen Saeculare*. Translated into English Verse by the Right Hon. W. E. Gladstone, M. P. London, Murray. — Az 1892. okt. 25. *Times* az alkalmából, hogy Gladstone előtte való napon Oxfordban föltűnést keltő tudós előadást tartott az egyetemek történetéről, a középkortól kezdve a XVIII. század végeig, azt a megjegyzést tette: «Gyakran mondták, hogy ha Gladstone nem volna Anglia miniszterelnöke, akkor Canterbury érsekének kellene lennie; de ha Canterbury érseke sem volna, bizonyára a Christ-Church (collegium) dékánja lenne és az oxfordi egyetem vicekancellárja.» Gladstone a Christ-Church tanítványa, 1831-ben mint ilyen «double first-class» érdemet nyert a vizsgálaton. Ismeretes, hogy egész életén át, politikai viszontagságai és küzdelmei közepett, folytatta homerosi és bibliai tanulmányait. V. ö. Leclerc, *Les Professions et la Société en Angleterre*. Páris, 1894. VII. fejr. Le clergé — Le corps enseignant, — és X. fejr. Les hommes d'État.

**) Tudományos problémák, *Természettudományi Közlöny*, 1894. novemberi füzet.

tanárképzés anomalia volna. A középiskolai oktatás az egyetem graduáltjai közül választhatja mestereit. A jövődő tanár, miután az egyetemen középiskolai tanulmányait fokozott mértékben, tudományosabb szellemben folytatta, mint baccalaureus vagy magister artium (B. A. vagy M. A.) visszatér az iskolába, hol ifjúkori boldog emlékeivel, híven őrzi a művelődés hagyományait. A pædagogiai elmélet hiánya benne nem igen volt érezhető, mindaddig, míg a középiskolai tankör a szokás megállapította maradt; mester lett, ha volt lelke és szerette az ifjúságot, a gyakorlat csapásán haladva. Csak mióta az angol középiskolát is az új művelődési áramlatok és erkölcsi kétségek ostromolják, azóta kényszerítette az elméleti eligazodás szüksége az elmékre a nevelés problémáinak tudományosabb méltatását. A cambridgei egyetem ez impulsus alatt (1879.) szervezte — miután a skót egyetemek pædagogiai tanszékek föllállításával elől jártak — tanárképző bizottságát (Teachers Training Syndicate), azzal a föladattal, hogy a nevelés elmélete, története és gyakorlata körül előadásokat rendezzen az egyetem kebelében, vizsgálatokat tartasson, bizonyítványt is adva rólok. *) Körébe tartozó kötelezettséget vélt ezúttal teljesíteni, mulasztást pótolni. «Az egyetem nagy föadata, hogy tanítson; és hogy ellássa a világot tanítókkal. Maga a Doktor cím azt foglalja magában, hogy a ki bírja, tanítani is képes arra, a mit tud. És ha az utolsó idők tapasztalata meggyőzőtt róla hogy az ismeretközlés, a tanulás vonzóvá tétele művészet, s hogy e művészetnek megvanak a maga törvényei és a sajátos elmélete; bizonynyal helyén van, hogy egy nagy egyetem, a kegyes anya, kinek külön tiszte egyenlőkép gondját viselni az emberi művelődés mindenik jobb eszközének, és megadni minden tudománynak és művészetnek igaz helyét és kapcsolatát, találni kell tisztes helyet a mester-tudománynak is, annak, mely szoros kapcsolatban áll mindazzal, a mit maga tanít — a tanítás tudományának.» **)

---

*) A bizottság titkára: Oscar Browning, Cambridgeben a történet előadója, kinek *A nevelés elméletének története* című előadás-sorozata magyarul is megjelent. Buda-Pest, 1885.

**) J. G. Fitch, M. A. *Lectures on Teaching delivered in the University of Cambridge during the Lent Term. 1880.* University Press,

Az üdvös példa gyakorlati hatását nagyban csökkenti, hogy az államkormány mindeddig erős ostromlásra sem volt hajlandó a középiskolai tanárképesítés szükségét törvénybe iktatni, a mint az orvosok és ügyvédek képezését — bár nem maga az állam eszközli — mégis törvény útján az illető körök számára biztosította, s a mint a népiskola terén a tanítóképezést maga megkívánja. Nemhogy a képezést magát, mint intézményt, ellenezné, — már közel félszázadja megadta egy külön egyesületnek (London, College of Preceptors), mely (1846.) a középosztályok czélszerű nevelésének gyámolítására alakult, s a pædagogiai képzés eszközését is fölvette céljai közé, a jogot képesítő vizsgálatok tartására s megfelelő bizonyítványok kiállítására. De magokra az iskolákra, főntartóikra nézve vonakodik a törvényhozás abbeli kötelezettségöket kimondani, hogy csupán ily képesített egyéneket alkalmazhatnak. A közvélemény sürgeti, első sorban a tanári kar közvéleménye is, mely benne társadalmi állásának különös biztosítékát látja, míg jelenleg főképp egyetemi fokozata ad neki bizonyos tekintetet, de ezt annyi ezer idegennel kénytelen megosztani. Vagy harmincz év óta áll így, a középfokú oktatás szervezésének kérdésével kapcsolatban, a képezés ügye is napi renden. Több törvényjavaslat fordult meg a parlament előtt sikertelenül. Megnehezíti a döntést magoknak a középfokú intézeteknek rendkívüli változatossága; — mulhatatlan volta pedig a középosztályok értelmes, a magok érdekét méltányolni képes magatartása mellett, nem épen oly szembeszökő, mint az alsóbb, szegény osztályok gyermekeit oktató népiskola terén. Az angol törvényhozás, a mily határozottsággal és körültekintéssel tud közbelépni és intézkedni, a hol a társadalom önállóan nem segíthet a bajokon — mutatja az egyetemi törvényhozás, mely itt sokkal megelőzte a középiskolait —: épen annyira tartózkodik a beavatkozástól, míg valamely ügy a körülményekhez miért kívánalmakat kielégíti és a maga lábán haladhat.

Újabban mégis minden jel fordulatot jósol. Skócia, Írország, Wales középfokú oktatását a törvényhozás az utóbbi években rendezte. Angliában magában az állam

---

1881. 4. 5. l. A cambridgeihez hasonló vizsgálatokat a londoni egyetem is szervezett.

mindinkább érzi az irányadás kötelességét. A jelen kormánynak tanügyhöz értő tagjai a korábbi törvényhozási ciklusban (1888.), mint ellenzékiek, egyenest az egész oktatásügy állami szervezésével kapcsolatban hangoztatták a tanárképesítést. Azt kívánták, hogy végre is valóságos közoktatásügyi minisztérium állítandó föl, a sokféle külön kormányzó bizottság helyébe, mely a köznevelés egy-egy ágát külön gondozza és ellenőrzi; — és hogy mindenkitől, ki tanári pályán működik, képességének hasonló biztosítékait kell megkövetelni, mint az orvosi gyakorlatban. Ebben a szellemben alakítottak tehát most egy éve (1894 márczius 1-én) egy királyi bizottságot, azzal a föladattal, «keresse legjobb módját, miként juthat Anglia jól szervezett középoktatási rendszerhez». Ez év közepére várják a bizottságnak — szokás szerint terjedelmes előmunkálatok alapján — véleményes jelentését és indítványait. Nagy a valószínűség, hogy Anglia a század végén azzal koronázza majd szellemi és erkölcsi átalakulásának nagy művét az iskolaügy terén, a mivel a század elején Poroszország és Franciaország a magokénak alapját vetették: a tanárképesítés rendezésével és egy közoktatásügyi minisztérium föllállításával.

KÁRMÁN MÓR.

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

X.

A nemzeti egység létrehozásának módjai; — azoknak nehézségei. — Az alkotmányosság kiterjesztése. — Oroszország ereje, hatása, hódítás-vágya. — Európa jövője.

A harmadik részben azzal foglalkozik Wesselényi, hogy a nemzeti egységet miképen lehetne hazánkban létrehozni? Ez a magyar államférfiaknak ma is a legnagyobb problémája; ez az, a mi körül forog az úgynevezett magyar nemzeti politika, és az egyes politikai pártok erősen versenyeznek a nemzeti dicsőség babérjai után.

Vajha megolvasnák, az úgynevezett nagy hazafiak azokat a bölcs tanácsokat, melyeket báró Wesselényi Miklós még a 40-es években adott nemzetének! Vajha okulnának azon óriási katastrophából, melyet a túlzók oktalansága 1848-ban nemzeti politikának keresztelve, előidézett!

Wesselényi előszámlálja azon módokat, melyek a nemzeti egység létrehozásánál alkalmazásba vehetők.

Az egyik mód ez: «a különböző nyelvek közül valamelyiket annyira pártolni, ápolni s terjeszteni, hogy ez mindenki által tudottá, s mindenki sajátjává váljék; s a többiek előbb

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 219. és 220. füzetében.

szükségtelenné, azután divaton kívülivé, s utóbb szokatlanná váljanak, s így lassankint elenyésszenek.»

A másik mód az erőhatalom.

A harmadik mód az egyik nemzetiségnek a másik elleni fölhasználása.

Az első módot kivihetetlennek tartja; erről tehát alig érdemes bővebben szólni.

Sokkal érdekesebb és tanulságosabb a második mód, tudniillik az erőhatalommal való magyarosítás, mely eszmének ma is legtöbb híve van Magyarországon.

Az erőhatalom eszköze a katonaság. De lehet-e remélni, hogy a nemzettel egybe nem forrott katonaság, melynek élén különféle nemzetiségű tisztek állanak, előmozdítsák a magyarosítást? Elhhez oly nagyszámú katonaságot kellene föntartani, mely okvetetlenül féltékenységet támasztana a szomszédoknál, s ennél fogva azok is növelnék hadseregöket, hogy esetleges támadás vagy ellentállás meghiúsíthatassék.

E katonai költségek miatt a nemzeteknek el kellene vérezniök. De «különben is az erőszak és erőhatalom, száz viszontagságtól s a szerencse forgó kerekétől függ; mulékony azért léte annak, mi arra van alapítva».

Meggondolni valónak tartja Wesselényi azt is, hogy a nemzeti érzést, melyet mindeki az anyatejjel szív magába, még a katonánál sem lehet elfojtani . . . A katonai állás ad új helyzetet, új rangot; de új nemzetiséget nem . . . el lehet azt egy darab időre nyomni, de a nyomás alatt még nagyobbra fog nőni és élénkebben fog lobogni nemcsak a katonában; de a társadalomban is.

«Valamint erőszak a nemzetiségek megfélemezésére gyászos és bizonytalan mód, úgy azoknak ugyanazonosítására, magyarosítására erőszakos, akár kormány, akár törvényhozás részéről jöjön, akár a különböző nemzetek valamelyikétől eredjen, szintoly helytelen, mint oktalan eszköz. Nyomás mindig ellenhatást szülvén, közelítés s egyesítés helyett mindig nagyobbá s természetesebbé teszi azon hézagot, melyet elenyésztetni szándéklott.»

Ez örök igazság; vajha általános elismerésre emelkednék! Gondoljunk az úgynevezett Bach-korszakra, mely a magyarság elnyomását vette volt célba.

Az egyik nemzetiségnek a másik ellen való fölhasználá-

sát Wesselényi «a legfonákabb és legveszélyesebb módnak tartja, mely átkot hoz a nemzetekre, mely meggátolja szellemi és anyagi kifejlődésüket, s egyenlően lassú és nemtelen halálra kárhoztatja».

Az egyedüli mód, mely által a különböző nemzetiségeket egy nemzetté egyesíteni lehet, «azon nemzeteknek egyenlő s rokon polgári érdekek alatt s általi egyesítése» . . . «az alkotmánynak malasztját minden nemzetre oly egyenlően kell osztani, hogy abban mindenik saját édes anyját találván föl, ezáltal egymást testvéreknek tekinthessék. Annýira kell minden faj s nyelvbelt, szellemi s anyagi érdekénél fogva az egészhez csatolni, miszerint mindkét tekintetbeni jólétöknek abban találják föl pártolóját s előmozdítóját; s az által legyen mind az föltételezve».

«Törvényhozás és igazgatás, minden fajúak és ajkúak iránt, gröngédséggel s illő tekintettel legyen; és fontos föladatának tekintse főként nevelés által, s a különböző nemzetek közti surlódásokat, egymástóli idegenkedést, vagy egymásnak megvetését gyökerestül kiirtani.

Törvényhozásban s igazgatásban egy nyelvnél több nem lehetvén, azon nyelvnek, mely erre használtatik, megtanulhatását a lehetőségig könnyűvé, s annak megtanulását kívánatossá kell tenni. De azért mindaddig, míg a különböző nyelvűek, nyelvek s nemzetiségek sajátságához ragaszkodnak; annak az alkotmány s igazgatás oltalma alatt, s mindenki által bártatlan s tiszteletben tartva kell állania.»

Wesselényi tüzetesen foglalkozik mindazon európai államokkal, melyekben a szlávok kisebb vagy nagyobb tömegekben szétszórva laknak. Ilyenek: Török- és Poroszország s Ausztria.

Törökországban azóta a keresztyén népek fölszabadultak a török nyomása alól; és pedig nem annýira nemzetiségeknek, mint inkább, vallásuknak üldözése miatt, úgy a hogy azt Wesselényi előre látta.

Poroszországban a kisebbségben levő szláv elem részint assimiláltatott, részint elnyomatott a német nyelvnek elterjesztése által. «Poroszország nem volt kénytelen szláv népességét erőhatalommal tartani elnyomva, s vágyai kitörését ez úton fékezni; mert jó kormányzás által előidézett közjólét oly

közérdekké s összetartó szerré lett, mi a szlávokat is az álladalomhoz csatolta.»

Pedig akkor, mikor e sorok irattak, a lengyelek nagyon buzogtak és lelkesedtek nemzetiségök mellett, és a forradalmi szláv propaganda erősen dolgozott, s a szláv társulatok virágoztak még Boroszlóban is.

«Ausztia leginkább van fenyegetve most is a szláv nemzetiségek által. A kormányzat itt éppen nem vott kedvező a nem-német ajkú népekre, még a magyarokra nézve sem. A germanizálás minden fajtája alkalmazásba vétetett; erőszakolták az abszolút rendszert, erőszakolták a német nyelvet, de eredmény nélkül. Sokkal eredményesebb módnak bizonyult az, melyet Mária Terézia használt, a magyar főnemességnek Bécsbe való édesgetése, és a német nyelvnek az előkelőség színében való föltüntetése által. A főurak általában «saját nemzeti öltözetüket, szokásaikat s nyelvök használatát, mint elegantiával s divattal meg nem egyezőt, mellőzték — s így megszűntek magyarok, csehek stb. lenni; többnyire a nélkül, hogy valódi jó németekké váltak volna. Megszűntek azon nemzet tagjai lenni, melyhez polgárilag kötve voltak; oly nemzetnek vendégtagjaivá lettek, melyben polgári életök gyökerezve nincs, nem volt s nem lehetett.»

Ez a mód sikerre vezetett volna, ha nemcsak a főurak, hanem a köznemesség és a nép irányában is alkalmaztatott volna. De ott erőszakosság, és egyik nemzetiségnek a másik elleni izgatása folyt. Ausztia «gondosan ápolta mindenik nemzetnek a másik elleni féltékenységet, irigységét sőt gyűlölségét is; egyiknek érdekét a másiké ellen szegezte. Ennek tagjai által hajtotta amannál terhelő szabályait végre; s mindeniket szellemileg, s részint anyagilag is zsibbasztva s gyöngítve, árthatási tehetségeket kevesítette. E fonák politika sikerült is; de a bizalom s belerő kifejlődése rovására» . . .

Már a harminczas években világos volt, hogy az Ausztriában lakó különféle nemzetiségek csak egyben értenek egyet: a németnek gyűlöletében! A szlávok túlnyomó többsége, és azon körülmény, hogy egész külön országokat képeznek, különösen veszélyessé teszi Ausztia helyzetét. «Egykori nemzeti létét és függetlenségét méltán gyászoló, történeti emlékekkel dús Csehország soknemű anyagi viszonyokból eredő

panaszoknak és békételenségnek fészke; mindenek fölött a szláv törekvéseknek.»

Mindenki érezte, hogy Ausztriát csak a béke tarthatja föl; háború — még győzelem esetén is — semmivé teheti.

Wesselényi élénk színekkel és alapos tájékozottsággal írja le Oroszországnak eredetét és fokozatos növekedését; festi annak anyagi és szellemi hatalmát, nagyságát, iparát, kereskedelmét, pénzügyét, politikáját és ennek veszélyes irányát.

Különösen érdekes a Napoleoni korszak festése, s annak mérlegelése, mi lett volna akkor, ha e nagy francia Moszkvában mint győztes diktált volna békepontokat; ha fél Európa esik hatalmába? Ezt Wesselényi kisebb bajnak tartotta annál, mely az orosz győzelem után következett be.

«Ha — úgymond — Napoleon az oroszokat legyőzve, nem, vagy kevésbé lesz kénytelen szakadatlanul Marsnak áldozni; — ő, ki fegyverzörgés s ágyúk dörgése közt is, beligazgatás és törvénykezés mezején többet tett, kereskedést s ipart sikeresebben mozdított elő, művészet s tudományok oltárát inkább diszitette, mint rakás fejedelem béke ölében, s egész századon keresztül; — ha ő teremtető lelkének egész erejét s idejét, egészen vagy csak nagyára is béke műveire fordíthatja: értelmi s anyagi előhaladás s civilisatio tekintetében annyi jót és üdvöset létesít, minek az emberi nem malsztját még sokáig s épen akkor élvezné leginkább, midőn az általa ejtett sebek fájdalma már rég megszűnt, s azoknak még nyoma is már el lenne tűnve. Sok kóranyag el lenne űzve, sok kórjel megszűnve, s a szerek keserű volta már is, vagy nem sokára feledve.

«Azon veszély közellétét hirdetve sikoltottak föl népek s fejedelmek, hogy Európa francziává lesz, vagyis frank hatalom alá kerül. Ez semmi esetre se kívánatos . . . de se civilisatio, se alkotmányosság, se nemzetiség tekintetében korántsem oly borzasztó — mint orosz hatalom alá esni.»

Kétséget nem szenved, hogy a moszkvai katastropha végzetessé vált egész Európára nézve. Nyugoteurópa fejedelmei szövetségtek a francia oroszán ellen, s győztes fegyvereiket az orosz czár vezetése alatt vitték be Páris falai köze. Megalakult a szent szövetség, az orosz felsőség alapja, mely erőszakos kezekkel fojtotta el a nemzeti és alkotmányos mozgalmakat Európaszerte.

«Csak egy helyt győzött a szabadság, a nemzetiség szent ügye; s e győzelemnek is az orosz hatalmat s befolyást kelle növelnie.» Ez a görögök szabadsága volt. Csak hajszálon függött, hogy a török birodalom már akkor föl nem daraboltatott. A drinápolyi békével az oroszok kezébe került a Duna torkolatja, s ezzel nemcsak Konstantinápolynak kulcsa, hanem Európa kereskedelmének főútja is.

Kiütött az 1830-ki lengyel forradalom. Európa rokonszenve a lengyelek részén volt, a kik hőiesen védték szerencsétlen hazájoknak függetlenségét. De az európai kormányoknak a szabad szellemtől való rettegése okozta, hogy a nemzetek rokonszenve ellenére ismét az orosz befolyás érvényesült. Lengyelország elbukott; egy szabadságszerető nemzettel kevesebb lett Európában. Az orosz czár még hatalmasabbá lett, mint valaha volt.

«Oroszország — úgymond Wesselényi — nem legitimáción, nem történetileg szentesített előzményeken alapszik. Hódítások adták létét, növelték, táplálták; s mégis a conservatív eszme képviselőjének szerepét bitorolta. Hogy a forradalom és szabad szellem rémképét, s a fejedelmeknek ettől való rettegését oly jól tudta használni: ez volt politikájának remeke. S hogy ez sikerült, hogy a fejedelmek azon szellemtől féltökben készek voltak a status quo föntarthatásáért ahhoz simulni, ki épen a status quo rovására lett nagygyvá, s váland még nagyobbá: ez volt a kormányok legnagyobb és gyászos következtetésű hibája.»

Oroszországnak politikai alapelve, mely eddigi nagyságra emelte, a hódítás. Ez marad jövőre is politikai iránya. Olyan, mint az okos kereskedő, kicsiny nyereséggel is beéri. Nem annyira sokat, mint gyakran akar nyerni. Ebben áll veszélyessége.

Fölötte tanulságos Wesselényinek okoskodása Európa jövőjének lehetősége fölött. És itt bámulatos látnoki szemmel jelölt meg oly eshetőségeket is, melyek azóta be is teljesedtek. Ilyen például, hogy az európai béke csak nagy seregek tartása által lesz föntartható; hogy Oroszország békében is hódítani fog, — sőt ha kell a francia nemzettel is kész lesz szövetkezni, a németek és Ausztria ellen! Ez ma már tény, mely igazolja Wesselényi helyes észjárását. «Ki a hatalmasságok közti szövetségeket úgy mint elv- és iránybeli rokonság szüleményének

tart, hihetlennnek vélendi, hogy az alkotmányos Frankhon, a civilisationnak ez egyik legrégebb s legfőbb gyűlpontja; a szabad szellemnek ez olykor túlságig áldozó nemzet . . . kormánya — a megtestesült absolutismussal, a sötétség áldozó papjával, a bárdolatlan oroszszal fogjanak kezét, a civilisált Európa ellen! De politikában ritkán határoznak elvek; érdekek mindig! A német iránti gyűlölet a francziát hihetőleg az orosz frigyesevé teendi!»

A szláv propaganda minden szláv lakosokkal biró országban forradalmakat fog támasztani, hogy aztán mint azok elnyomója fölléphessen. Vajon, nem ez történt-e 1848-ban is?

A török járom nyomta szlávok fognak hihetőleg legelőbb fölkelni! Vajon nem úgy lett-e?

Ez és hasonló eshetőségek — nagyobbára be is következett lehetőségek után elmondja a VI. fejezetben Európa teendőit az oroszszal szemben, és az azzal tartó forradalmi törekvések ellen.

A muszkának politikája mellett legnagyobb ereje az ez által jól használt nemzeti s vallási rokonszenv nagyon. Ez az erő szellemi lévén, annak ellenében is sikerrel csak hasonlóan szellemi fegyvereket lehet használni.

A szláv nemzetiség és görög vallás ellen csak más nem-szláv nemzetek és nem-görög vallások szövetsége használ. Még a forradalmi szláv propaganda ellen sem használ az erőszak, mivel ez is szellemi természetű.

«Öntudatra ébredés, jogérzet vagy sejdítés e szellemnek első forrása. Óhajtasok és vágyak táplálják s növelik; öncsalás vagy csalatás, fonák vagy félszeg fogalmak s eszmék zavarossá teszik; ábránd rohanó folyammá gyorsítja; aljas és magasztos szilaj indulatok pusztító árrá dagasztják.»

«Fegyver és anyagi erő a forradalom kitörését gátolhatja, a kitört forradalmat elnyomhatja, de forradalmi törekvést soha sem . . . Forradalmi törekvést erőszakkal akarni elnyomni, annyit tesz, mint tüzet gyúanyagokkal nyomni el. Ezeknek nagy halmaza elfojtva tarthatja a tüzet — de ez, ha végre kitör, annál nagyobb, s azt emészti, abból veszi táplálékát, mi által el kell vala fojtatnia.»

Az ilyen forradalmi törekvés ellen Wesselényi leghatásosabb óvszerül az alkotmányos szabadságot tartja.

Németország ekkor még darabokra volt szaggatva; ma

egységes hatalmas államot képez. Ugyan ez történt Olaszországgal. Anglia keleti birtokaival ellensúlyozza Oroszország hatalmát. Ezek nemzetiség és vallás tekintetében természetes ellenfelei Oroszországnak. A francziákat Wesselényi megbízhatatlanoknak tartja.

A mi már Magyarországot illeti, erre nézve azon nézetben van, hogy azt úgy alkotmányos szabadsága, mint nemzeti és vallási jellege idegenné teszi az oroszról. Minden a fönti államok szövetségére utalja.

Az erdélyi százszok jogosulatlan kívánságainak kimutatása után, az erdélyi országgyűlések határozatainak ismeretetésén át, hangsúlyozza az összetartás szükségét. A szláv elemek természet szerint az oroszhoz szítanak; s az képezi a magyar politikának sarkkövét, hogy azokat a magyar haza hű polgárai gyanánt megtartsa, s a magyar nemzet kiegészítő részévé tegye.

A közigazgatás és közoktatás terén leghathatósabban lehet erre közreműködni.

A lengyel nemzet könnyen elvonható az oroszról, mint nemzeti önállásának legnagyobb ellenségétől. Se a csehek, se a morvák nem lelkesednek a muszka institutiók iránt. Csak arra kell törekedni, hogy ezek a szláv népek alkotmányos szabadságot élvezzenek; mert ez a leghatalmasabb óvszer az orosz ellen.

«Mint egyént tehetőség önállásra segítvén, mentté teszi szolgaság kénytelenségétől s attól, hogy magát más önkénye alá kelljen vetnie: úgy jogok s alkotmány birtoka óv meg leginkább nemzeteket zsarnoki hatalom alá eséstől. Alkotmányos jogok s szabadság birtoka emeli ugyanis az öntudatot s önbecsérzetet zsarnokság elleni teljes gyűlöletté; s azoknak élvezése utolsó csepp vérig védendő kincscsé válik. E védelemre pedig a lehető legnagyobb erőt nemzetben épen azon jogszerű alkotmányos szabadság fejt ki.» — Alkotmányosság tehát az, melynek zászlóját kell mindazon hatalmasságoknak megragadniok, melyeket orosz túlnövő felsőség vagy forradalmi veszély fenyeget.»

Ma már ez is megvan — s ezt Ausztria összes népei Magyarországnak köszönhetik.

XI.

Magyarország földadata a jelentkező veszélylyel szemben. — Szellem felsőbbség; eszélyesség. — Wesselényi törvényjavaslata, — tanácsai. — Gyanúsítás veszélye.

Legérdekesebb azon rész, mely Magyarország teendőit fejtegeti, a fönnálló veszedelemmel szemközt.

Legelső föladat pedig a helyzetnek helyes fölfogása. Tisztán kell látni a bajt, ismerni saját erőnket és gyöngéinket, s úgy haladni a kitűzött cél felé.

Hazánk földrajzi fekvése és ethnographiai állapota lényeges tényező. Akkor még nagy veszedelem volt a népnek az alkotmány sáncaiból való kiszorítása, és a nemesség elleni gyűlölete. A nemesség kiváltságait sokan a magyarság kiváltságának tekintették. Most már tudjuk, hogy e fölfogás következtében minő lázadások támadtak 1848-ban.

Wesselényinek egyik legszebb gondolata az, hogy a magyar fajnak a többi hazai nemzetiségek között különösen szellemi felsőbbségre kell törekednie, mert az a legbiztosabb olvasztó erővel bír. E részben teljesen egyetértett Széchenyivel.

«Nem eszközöltetvén sem a szlávoknak nemzetiségünkkel ugyanazonosítása, sem abba beleolvasztása — mi csak a civilisatio s értelmi fejlődés lehető magas fokra emelésével szerzendő túlsúlyunk s felsőségünk által történhetett volna, s nem eszközöltethetvén a szlávok nagy részének polgári kötelekek s jogbírása szülte közérdekek általi hozzánk kapcsolása; elkülönözve s elváltan álltak ők mindig. E különállás még idegenebbé s ellenségesebbé tételére nagy hatással volt azongás s megvetés, melyet magyarok a szlávok iránt — fájdalom — nem ritkán s nem kis mértékben viseltettek. Azért igen természetes, hogy . . . a szláv propagandák törekvései nagyjára nyilvános ellenségeinkké tették . . .»

Föltüntetvén a kitörhető belháborúnak minden szörnyeit, s Magyarországnak abból eredő veszedelmét, fölveti a kérdést, miként lehetne magunkat, illetőleg hazánkat megoltalmazni?

Teendőink legelsőbbike — úgymond: a szláv polgártársainknak követelései közül azt, mi helyes, méltányolni s teljesíteni.

Először is elismeri, hogy Horvátország és Slavonia külön országot képeznek; ezek tehát méltán követelhetik, hogy belügyeikben az anyai horvát nyelv használtathassék hivatalos nyelvnek — a magyar alkotmány oltalma alatt. De a magyar országgyűlésen csak magyarul lehet beszélniök; mert a magyar nyelvet is úgy lehet megtanulni, mint a latint.

A Horvát-Szlavonországon kívül eső többi magyarországi szlávok más tekintet alá esnek. Ezek nem képeznek külön nemzetet; ezek Magyarország népességének tagjai. Mint ilyenek szabadon használhatják nyelvüket családi köreikben s a magán élet minden viszonyaiban, s annak irodalmi műveit is használhatják.

De minthogy minden államban csak egy nyelv lehet hivatalos, természetes, hogy a magyar nyelvet el kell ismerniök, és azt a magok jól fölfogott érdekében meg is tanulniök.

A magyaroknak pedig minden alkalommal ki kell fejezniök és tettel bizonyítaniök, hogy a szlávokat nem gyűlölik, nem vetik meg, sőt rokoni érzettel testvérül tekintik; hogy nyelvüktől megfosztani nem akarják; hogy csak együttes békés létben van üdv és haladás.

A magyarnak fő kötelessége erkölcsi és értelmi súlya által hatni. «Nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége — a betyáros magyarságnál. A magyarok Istene előtt kedves tettet követ el, ki a durvaság, darabosság és butaság elűzését mozditja elő, s ki a magyart mind tudományi, mind mesterségi, mind társadalmi viszonyaiban műveltebbé teszi.»

Országunk különböző ajkú lakosai, ha egyenlő jog, kötelesség s érdekek szorosan egymáshoz kapcsolják, külön nyelvek mellett is alkothatnak tömött testet. E nyelvbeli különbség pedig a szoros kapcsolatban elenyészhetik, s gyakran el is enyészik; s mi polgárilag jól össze van forrva, az nemzetileg is egybe szokott olvadni. Ellenben csak faj- és nyelvbeli ugyanazonság, polgári jogok, kötelesség s érdekek közössége nélkül korántsem képes szétváltságot, idegenkedést, sőt egymás elleni törekvést enyésztetni.

«Erőszak minden helyzetben és korban ellenhatást szül . . . azért a magyar nyelvet idegen ajkú gyermekek között

nem erőltetve s büntetéssel, nem anyai nyelvük eltiltása által, hanem ahhoz édesítve, szelíd módon . . . kell tanítani.

. . . Egész helység népessége, a kisdedóvó intézet létrejöttétől számított húsz év múlva meg lesz magyarosítva; azaz fog tudni beszélni magyarul. Sem szükség, sem cél, hogy az idegen ajkúak anyai nyelvüket elfeledjék. Arra, mi nekünk kell, s mind arra, mit eszközteni szándékunk s kötelességünk: elég, hogy magyarul tudjanak.

Az a nemzetiségi törvényjavaslat, melyet Wesselényi készített és javasolt, ma is figyelemre méltó elveket foglal magában.

Bevezetésében ezt mondja: «Erőpontosítás lévén a hon fönmaradása s boldogsága föltéte, erre pedig nemzeti egység s egyesség fő eszköz: bánattal tapasztalja a törvényhozó test honunk különböző ajkú lakosai közt a károsan s veszélyesen növekedő surlódást.» Minek megszüntetésére s a kedélyek megnyugtására nyilván kifejezi, miszerint:

1. Az idegen ajkúakat anyai nyelvöktől megfosztani s annak magán életben s társas viszonyokban való használatától eltiltani korántsem szándéka; sőt annak szabados használata iránt azokat biztosítja. Valamint

2. a hozzá kapcsolt Horvát- és Tótországokban, azoknak törvényesen létező saját nemzetiségét a magyar alkotmány oltalma s biztosítása alá helyezvén: ez országokra nézve az ott divatozó nyelv magán és társas életben való használatán kívül, keblökben való közdolgok s közigazgatás következtében s minden hivatalos iratokra nézve az eddig ott divatozott s divatozó szokást föntartandónak határozza.

3. A különböző ajkúak közti viszálykodásokat károsoknak s veszélyeseknek ismervén el, az arra való okadást bűnösnek nyilvánítja. Mire nézve

4. az idegen ajkúakat — legyenek azok németek, tótok, oláhok, vagy más nyelvet beszélők — anyanyelvök magán s társas körökben való használatában akadályozni, s azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani, se törvényhatóságoknak, se egyeseknek nem szabad. Nemkülönben

5. az idegen ajkúakat nyelvökért s fajukért gúnyolni és sérteni, azok ellen ingerelni — akár szóval, akár írásban, vagy tettel történjek is — tilalmas. Másfelől

6. A magyar nyelv lévén a törvényhozásnak, közigazgatásnak s törvénynek eredeti nyelve, s ezekben központosulás s egység a közboldogság föltéte: azért a magyar nyelv törvényrendelte használata s terjedése ellen, bárminő igencéges vagy nemleges merény; valamint az, és az azt beszélők elleni gúny s ingerlés tiltatik.

Ezt követeli a nemzet egysége és haladása. Még akkor a nemesség megadóztatása is az egység egyik postulatumának tekintetett. Erről Wesselényi bőven értekezik.

Törvényhozásilag kimondatni kívánta, hogy a magyar nyelv, valamint a törvénynek s országos és törvényhatósági tanácskozásoknak, úgy a közigazgatásnak is hivatalos nyelve; kívánta kimondatni azt is, hogy a közoktatásnak nyelve a magyar legyen; hogy ez a falusi népiskolákban, sőt az óvodákban is tanították. Miből következik, hogy nemcsak a lelkészeknek, hanem a tanítóknak is kell tudniok magyarul.

Az óvodák iránt lelkesedik; követel «népnevelési kormányt,» és nemesi «katonai szolgálatot».

A közélet bölcs emberére vallanak azon tanácsok, melyeket a nemzetnek az egyesülésre és egységre nézve ad.

«Nekünk magyaroknak szoros kötelességünk: az engesztelésre és kibékülésre mindent elkövetnünk; szoros kötelességünk gondosan távoztatni nemcsak azt, a mi sért, hanem azt is, a mi ingerelhet. A közélet minden terén, még az irodalomban is kerülnünk kell, mit másfajú és nyelvű honosink erőszakolásnak vagy megvetésnek csak magyarázhatnának is. Ilyesminek tett- vagy szóbeli merénye, minden gőg és az ő rovásukra való elménczkedés, mint bűnös oktalanság távol legyen tőlünk. — Testvéri jobbunk nemcsak kibékülésre, hanem együtt való munkálásra is legyen nekik nyújtva — nyújtva még azon esetben is, ha ők azt elfogadni nem akarnák — ha valódi érdekeinket megértjük, derülend egünk s egyetértés áldása szálland reánk . . .»

«Ember legszerencsétlenebb tehetségei közé tartozik: voltaképen nem lényeges tárgyakat indulata s ingerültsége növekedő fokozatain fontossá és nagygyá magasítani.»

«Ez ingerültség kórállapot, mely midőn személyek ellen van intézve, különböző jelenségei vannak: első fokozata hidegség; de hév s epés kitörések gyakran s hamar követik. Ily kitörés sért, és viszont ingerel.»

«Nekünk közös nagy célunk legyen egyesítő jelszavunk ; ahozi buzgóságunk a szent hit, mely rokonná tegyen.»

«E szent egységnek nagyobb ellensége nincs, mint a gyanú és a gyanusítás. Gyanú azon féreg, mely az emberi kebel békéjét ha rágja : ennek édenét pokollá varázsolja át. Gyanúknak titkos vagy nyilvános gyilkai alatt szerelem, barátság, hűség s a menny minden több küldöttei martalékkul hullnak. A gyanusítás minden más fegyvernél gonoszabb ; ejtett sebei kinosak s ritkán gyógyulhatók, mert a kétség mérgét oltják be.»

Gyanusítás az egységnek mindenütt sirtás ; de tágab-
bat s mélyebbet sehol sem, mint nálunk . . . E nemzet kész
valakit kis okért már fölmagasztalni ; de képzelt ok késszé
teszi ugyanazt csakhamar sárral dobálni . . . »

«Istenért ! ne gyanakodjunk és ne gyanusítsunk ! Ki nem
megy velünk mindig ugyanazon úton, ne tartsuk, s ne hírlel-
jük mindjárt ellenkező úton s más célra törekvőnek. Ugyan-
azon célra több utak is vezetnek ; s ugyanazon út nem
mindennek való. Nagy és szükséges polgári erény : a mások
iránti türelem . . . Midőn a közelet emberei között viszálykodás
létezik, midőn köztük sértés és gyanusítás éles fegyvere villog :
e jelenet, önkebelben saját kezekkel való ily marczangoló
dúlást a pokol káröröme s gúnykaczaja követi. Még egyszer s
ezerszer : ne gyanakodjunk, s ne gyanusítsunk ! »

Wesselényi védekezik azon vád ellen, mintha ő a szlávok
ellen gyanúkat terjesztene.

«Elégge kifejeztem s nyilván vallom, hogy a szláv moz-
galmak világeseményeknek következni kellett és kellett
eredményei ; és hogy az, miszerint Európán elterjedt e szláv
mozgalom honosink közé is hatott : nem tőlünk eredő dolog s
nem szabad választásuknak, hanem a kor fejlődött szellemé-
nek s alakulásának műve. Továbbá tisztán kimondtam, hogy
mi magyarok voltunk és vagyunk okai annak, hogy szláv-
jainkra azon világesemények szülte mozgalmaknak ily minket
fenyegető hatása van, s hatásának kell lenni.»

«Ezek következtében önbűnünk elismerése mellett csak
a dolgok állását adtam elő. Sem honunkbeli, sem azonkívüli
szlávokat általában véve épen nem kárhoztattam ; sőt sorsuk
íránt azon magas részvétet táplálom, mely az elnyomottakat
illetőleg minden romlatlan kebelnek sajátja . . . »

«Ez lévén nézetem s hitem ; szláv honosinkhoz is merem esdeklő szavaimat intézni: Istenért, ne gyanusítsunk, s ok nélkül ne gyanakodjunk!»

A *Szózat* rendkívül sok érdekes eszmét foglal magában, melyek a mai korban is az actualitás jellegével bírnak. Egy sokat tapasztalt, tragikus sorsú jeles hazafinak eszméi mindig megérdemlik, hogy az utókor levonja belőlük a tanulságot.

XII.

Wesselényi csalódásai — Széchenyi elleni kitörése. — Erdély unioja fölveillanyozza. — Románok érdekében új javaslatot készít; — népszerűtlen lesz. — Széchenyi sorsa meghatja — visszavonul.

Wesselényinek, midőn *Szózatát* írta, s midőn az alkotmányos birodalomra teendett Ausztriát a foederatio alapján öt részből construálni megkísérlette, kétségtelenül éreznie kellett, mily nehéz a positiv alkotás, és mily könnyű a mások alkotásának a bírálata.

Még inkább tapasztalta ezt akkor, midőn látta, hogy az a Magyarország, mely őt csak nem régen, mikor a magyar nyelv mellett szólott, mikor Reviczky és Pálffy kanczellárok ellen mennydörgött, megtapsolta: most mikor komoly tanácsokat ad és positiv tervekét készít, figyelemre is alig méltatja. Az akkori közvélemény a szláv hatalom részéről fenyegető veszélyt Wesselényi agyrémének tekintette, melyről nem érdemes beszélni sem. Hiszen megírta Custine kellemesen hangzó szavakkal, hogy az orosz birodalom nem egyéb, mint oly colossus, mely agyaglábakon áll, s melyet ennél fogva könnyű feldönteni. Csak «a gyávák és tudatlanok» hagyják magokat a szláv propaganda által elrémiteni!

A magyar se nem gyáva, se nem tudatlan; sőt ellenkezőleg igen bátor és merész fellegrárok építésében. Mi köze Magyarországnak és a magyar hazafiaknak az osztrák örökös tartományokhoz? Hiszen nyilvános törvény mondja, hogy Magyarország «regnum liberum et independens» Ez volt a százados szólásforma, mely mindenkinek ajkáról lelkesen hangzott. Ez volt a közmeggyőződés, mely ellen fölszólalni politikai eretnkség vádja nélkül nem lehetett.

Egyedül Széchenyi és Wesselényi bírtak azon bátorsággal, hogy Magyarország Ausztriához való viszonyának tisztázását és a kormányzás szempontjából való rendezését fölemlegessék. Az alkotmányos reformok szóvivői közül más senki sem találkozott, a ki fölvetette volna azt a fontos kérdést, hogy a magyar állam, mint az Osztrák monarchiának legkiválóbb része, minő állást foglaljon el az osztrák tartományokkal szemben azon esetben, ha azok az események hatalma következtében az alkotmányosság útjára térnének? A kik aztán későbbben foglalkoztak e nagy fontosságú kérdéssel, azok már taposott úton haladtak.

Wesselényi hiába remélte, hogy eszméit és tanácsait egykori párthívei elfogadandják. Ezeknek más törekvéseik voltak már. Ezek azt hitték, hogy a magyar nemzetnek csak akarnia kell, és a célba vett reformok minden nehézség nélkül megvalósulnak. Azt hitték, hogy a nemzetiségi aspirációkat el lehet fojtani a nélkül, hogy a Wesselényi «agyrémei» figyelembe vétetnének.

Az ellenzék, mely országszerte szervezkedni kezdett, új célokért, új fegyverekkel harczolt; és Wesselényinek fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy az ő eszméi és az ellenzék jelszavai között nagy ellentétek forognak fönn. Nevét ugyan még tisztelték, de tanait már senki sem követte. A főrendi ellenzéknek gróf Batthyány Lajos, a köznemességnek pedig Deák Ferencz visszavonultával Kossuth Lajos lett a vezére.

Wesselényi bámulta Kossuthot, s minden tettét helyeselte és dicsőítette. Leginkább ennek leveleiből értesült Széchenyi harczáról, melyet Kossuth ellen folytatott; mihez képest egykori «mesteréről» a legnagyobb fölháborodással beszélt. Mikor meghallotta, hogy Széchenyi hivatalt vállalt, hogy átvette a közlekedési ügyek vezetését, hogy a Tisza-szabályozás érdekében körutat tett az Alföldön, és hogy ott még a régi ellenzéki férfiak is hódolnak neki, a nép pedig lelkesedik mellette: akkor Wesselényi kétségbe esett és könnyes szemekkel kesergett azon, hogy a legnagyobb magyar ismét a divat emberévé lett, a ki után ismét indulni fog a nép! Fogadást tett arra, hogy ő sohasem fogja tolni Széchenyinek diadalszekerét; sőt határtalan indulatában e szavakra is fakadt: «átkozva legyen a kéz, mely bármily körülmények között csak egy szót is írand Széchenyi mellett!»

Szegény vak ember, nem tudta hogy az ő értesülései hiányosak, kifakadásai pedig indokolatlanok. Ő már helyzeténél fogva sem lehetett kellőleg tájékozva a politikai helyzetre nézve.

Mennél tovább fejlődtek a viszonyok, Wesselényi annál több csalódáson ment keresztül, s ennek következtében lelke napról-napra elkomorult. Nem tudta megérteni az ügyek élen álló embereket; még Kossuth tettei is zavarba hozták.

A márcziusi események hallatára elcsodálkozott; de azt nem akarta elhinni, hogy a király független és felelős miniszteriumot nevezett ki, és hogy annak tagjai között Kossuth Széchenyivel együtt foglalhasson helyet. Mikor pedig arról bizonyossá lett, sietett föl Pestre, hogy az új kormánynak segédkezet nyújtson a szenvedélyek lecsillapítására.

Különösen bántotta őt a szerbek, horvátok és oláhok föllázadása. Lelki szemei előtt látta mindazt a veszedelmet, mélyet *Szózat*ában lefestett; és úgy a vármegye termében, mint az ország házában következetesen megtámadott minden forradalmi eszmét.

Egyetlen egy kérdés volt csak, mely felüdítette; föllelkesítette, melyben az ő küzdelmeinek diadalát látta: ez Erdélynek egyesülése Magyarországgal.

Ez egyidőre fölvillanyozta és újra a szószékre vezette.

Mikor e tárgy szomorú izgatások és keserű viták után 1848-ban május havában végre a rendek elé került, Wesselényi rövid, de hatásos beszédben fejtette ki boldogságának érzelmeit «Az unio üdvös voltát — úgymond — bizonyíthatni fölösleges. Nem akarom tehát hosszas beszéddel elrabolni a drága időt. Csak annyit legyen szabad mondanom, miként boldognak érzem magamat, hogy nekem jutott osztályrészül a szerencse, hogy oly magasztos ügyben, melyért fiatal korom első éveitől küzdöttem, melyért szenvedtem, most már szenvedéseimre enyhítő balzsamul — mely valóban nagyobbyszerű küzdelmeknek is méltó bére lehet — én emelhetem föl a diadalmas lobogót. E szent lobogó alá hívom föl a rendeket, mondják ki egy lélekkel egy szájjal: nekünk unio kell az 1848-ki 7-ik törvényezikk szerint.»

Itt a szónok óriási lelkesedés által félbeszakíttatván, néhány perczig örömmel hallá az unio követelését; azután pedig a fölkiáltások lecsillapultával ekképen végezé beszédét:

«Ez örömrivalgás, a hon óhajtságának e mennydörgő kifejezése sokkal ékeesebben és szívrehatóbban szól az unio mellett, mint a hogy én támogathatnám indítványomat. Azért még egyszer csak azt kiáltom: éljen és örökké létezzék az unio!»

A visszhang mindenfelől, még az utcáról is az volt: éljen az unio! Ennek az általános lelkesedésnek oly hatása lett, hogy még a szász követek sem zárkozhatak el előle. Róth Ágoston, brassói követ, látván az érzelmek egységét, kijelentette, hogy az uniót a *pragmatica sanctio* föntartása mellett, küldői nevében elfogadja. Erre a többi szász követek is föl-emelkedtek helyeikről s Róth nyilatkozatához csatlakoztak. Ezt látván az utcákon lelkesen éljenző közönség, kívánta hallani a román nemzet véleményét is. Ez ugyan mint nemzet nem volt az országgyűlésen képviselve, de Lemény püspök az egész románság nevében vélt eljárni akkor, mikor a közlelkedés perczében kezébe ragadta a magyar nemzeti lobogót, s azzal az utcára ment, s lelkes beszéd kíséretében az uniót megáldotta.

Így lett a magyar nemzet egygyé; így lett az egység az erdélyi három nemzet szavával kimondva és országszerte kihirdetve, ünnepélyes kijelentésével annak, miként a jogegyenlőség a testvér hazában a haza minden lakosaira nézve, nemzetiség, nyelv és vallás különbsége nélkül, örök és változhatatlan törvénynyé tétetik.

A király Innsbruckban június 11-kén minden ellenvetés nélkül megadta a törvényre királyi *sanctio*ját. Wesselényi öröme határtalan volt.

De mint minden örömnnek, így az ország unióján való közörömnnek is, csakhamar keserű íze lett. A mosolygó napot csakhamar felhők borították el. Mikor az országos küldöttség gróf Batthyányval a fönti törvényjavaslat szentesítése végett Innsbruckban járt, ugyanakkor odasietett a balázsfalvi román nemzeti gyűlés, és némely szász városok küldöttsége is. Ezek az unio-törvény szentesítését akarták megakadályozni. De elkéstek. Mire a király színe elé járulhattak volna, a törvény már szentesítve volt. A király szavai nem nyugtatták meg a folyamodókat. Szerintök az unio, mely a nemzetiségek politikai létét megsemmisíti, nem nyereség, hanem igazságtalanság. Minthogy az egész magyar hazában a magyar nyelv lön hivatalos nyelvvé: minthogy e szerint csak a magyar nemzetiség ismertetik el törvényesen: ebből az következik, hogy a

többi nemzetiségek elnyomatnak és kiírtatnak. A főnnálló választási census következtében az ő nemzetiségekből csak kevesen fogják választási jogukat gyakorolhatni. Legfőbb panaszok pedig az, hogy mivel az erdélyi országgyűlésen csak a magyar nemesség volt képviselve, a szászok huszonkét követe mindig kisebbségben maradt; pedig, kik az összes népesség két harmadát képezik, képviselve az országgyűlésen épen nem voltak, tehát az uniót egyoldalúlag csak a magyarok mondták ki. Kivánságuk tehát az: hivatásuk össze egy újabb országgyűlés, melyen a nemzetek népszám szerint aránylagosan legyenek képviselve, szabadon választandó követeik által; és az így egybeállított országgyűlés határozzon aztán Erdély unioja és jövője fölött.

A király június 23-kán kiadott válaszában tudatja velök, hogy nemzetiségük egy a jövő országgyűlésen alkotandó törvény által fog egészen biztosítani, s gond leszen arra is, hogy nemzeti iskolák állíttassanak számukra. Egyházi és iskolai ügyeikre vonatkozólag, nevezetesen azoknak egyenjogusítására és állami költségen való ellátására nézve már intézkedett az 1848: XX. törvénycikk. Egyéb panaszaiknak megvizsgálásáról és sérelmeiknek orvoslásáról gondoskodni fog a miniszterium.

De hiába való volt a király ígérete; hiába való Lemény püspöknek csillapító szózata, hiába való a miniszteriumnak jó szándéka. Az országban feltorlódott bajok lehetetlenné tették az intézkedést. A románok nagy tömege és a szászok legnagyobb része is ellensége maradt az unionak, mivel abban saját nemzetiségüknek megsemmisítését tekintették.

Báró Vay Miklós koronaőr kormánybiztosi minőségben kifejtett tapintatos eljárása sem volt elegendő az elégtelenség lecsillapítására.

Az 1848 július 2-kára kihirdetett országgyűlésre a románok és szászok választottak ugyan követeket; de mindez csak külső formalitás volt. A nép zöme nem az országgyűlésre, hanem az ő nemzeti függetlenségének légvárait gondosan építő népszónokok indokaira hallgatott.

Wesselényi fájdalommal nézte az országszerte folytatott lelketlen izgatásokat és azoknak véstes következményeit. Minden alkalmat megragadott arra, hogy a forradalmi eszmék terjedését megakadályozza. Ez a törekvés önkénytelenül eltávolította Kossuthtól, a kinek szereplésén már aggódni kezdett.

Fölkereste régi félreismert barátját, Széchenyit; föl akarta szólítani, hogy többekkel egyesülten, a haza érdekében haszanak Kossuth irányának mérséklésére.

De már akkor Széchenyi a viszonyok fejlődése miatt kétségbeesett; honszerető szíve megtörött, elméje elhomályosodott s néhány nappal utóbb megtébolyodott! Wesselényi lelke megrendült e katastrophán, és mikor a pártszenvedély azzal gyanusítá Széchenyit, hogy csak tetteti magát örültnek, e gyalázatoság miatti fölháborodásában, a föntebb említett átok ellenére tollat ragadott, hogy a rágalom ellen megvédje szerencsétlen barátját!

Nemsokára véglegesen szakított Kossuthal, mikor ez, mint miniszter, hidegen fogadta látogatását, és javaslataira visszautasítólag azt felelte, hogy a Corpus jurissal többé nem lehet megmenteni a hazát. Az ó-világnak — úgymond — vége van. Más emberekre, más eszmékre van szükség.

Wesselényi vérző szívvel távozott Kossuthtól. Övéi között megjöendőlte bukását. Ezentúl nem vett részt a politikában. Csak egyetlen egy kérdésben próbálta érvényesíteni eszméjét, tudniillik a román ajkúak ügyében augusztus 25-kén a főrendi házban benyújtott törvényjavaslatával. Meg akarta őket nyugtatni, hogy elhárítsa az öldöklő harczt, mely kis hazáját fenyegeté. Biztosítani akarta a nemzetiségeket a felől, hogy a magyar nemzet rokon testvéries érzelmekkel viseltetik irántok, hogy velök minden megosztható jogait kész megosztani, s velök továbbra is békében akar élni.

E célból a következő pontokat javasolta a főrendeknek elfogadásra:

«A hon román ajkú polgárainak nyilvánúlt aggodalmait óhajításai tekintetéből rendeltetik:

1. §. A görög egyesült és nemegyesült vallású polgárok a többi keresztyén vallásokkal s vallásbeliekkel az egész honban egyenlő jogokkal bírván, az eddigi Erdélyben is az egyesült úgy, mint nem-egyesült vallásúak egyházi dolgaikról, a felelős miniszteriumnak alkotmányos felügyelete alatt szabadon rendelkezhessenek.

2. §. Ez egyházi belügyekről szóló jegyzőkönyveiket szerkeszszék magyar és román nyelven.

3. §. Elemi iskoláikban is a tanítás nyelve román lehet, a magyar nyelv a mellett taníttatván.

4. §. A román ajkú községekben a falusi jegyzők által vinni kellett jegyzőkönyvek román és magyar nyelven szerkesztendők.

5. §. A román nyelven írt kér-, köt- s más magán oklevelek mindenhol elfogadandók, hogy ha latin betűkkel s orthographiával írvák: — mi a 2-dik és 4-dik §-ban érdeklett jegyzőkönyveket illetőleg is értendő.

E javaslat nem tette meg az óhajtott hatást; szokás szerint kiadatott véleményadás végett egy bizottságnak, mely a következő jelentést terjesztette be a főrendi háznak:

«Teljes mértékben méltányolja a választmány e javaslatot, a mennyiben a különböző ajkúak irányában a törvényhozás rokon s testvéries érzetét és sympathiáját magában foglalja, melynek a folyó esztendőben hozott legújabb törvények már világos tanuságául szolgálnak; — azonban épen azon okból, mert a legközelebbi országgyűlés a népre minden jogokat és szabadságot vallásfelekezet különböztetése nélkül — következőleg az Erdélyben létező minden román ajkúakra nézve is, általában kiterjesztett: úgy vélekedik, hogy azon törvényeknek gyakorlati életbe léptetése és Erdélyre alkalmazása által e javaslatnak czélzata legbiztosabban elérve leendő; a mennyiben mégis az erdélyi viszonyok a törvényhozásnak bővebb intézkedését igényelnék, ezekre nézve a miniszteriumnak fölhívását szükségesnek véli, hogy a midőn az erdélyi bizottság az egyesülés dolgában munkálatait beadandja, annak adataiból készítsen és terjesztszen elő oly törvényjavaslatot, mely az erdélyi román ajkúak nyugalmának eszközzésére sikeres legyen.

Azonban mindez haszontalan törekvés volt. Az orkán már kitört és a segíteni akarónak hangját senki sem hallotta meg.

Wesselényi, a kit az ifjúság az 1830-ki pozsonyi országgyűlésen félistenné emelt, most egyedül állott, és az ifjúság volt az, mely az 1848-diki országgyűlésen ellene tüntetett!

Mekkora változás! kiált föl egyik jeles barátja és életírója. «Tizennyolcz évvel előbb a haza mentője; tizennyolcz évvel utóbb a forradalmi csarnok legfiatalabb tagja nagyobb hazafi mint ő; az ősz bajnok ki rég a legfényesebb eszmékért, a szólás- és írásszabadságért szenvedett: most a szabad szó és szabad sajtó ujonczeit alá vonatik s nem esz-

méiert, melyek rosszak, vagy divaton kívüliek lehettek, de hazafiságáért, mely a dicsőség napsugára, a nyugalom szélesedje és a félreismeretetés fürgetege közt egyiránt tiszta és olthatatlan lánggal égett.

Az emberi sors változásának keserűségeit különösen akkor kezdte érezni, mikor a forradalom viharai által fölszínre került útczai szájhősöket fölkaroltatni, s az országot veszedelembé sodortatni látta. A szláv és román propagandáról festett rémei szörnyű módon megvalósultak.

A mit egykor, élete fénykorában, a «hibás vélekedések és fonák képzeletekről» írt, azt most, életének alkonyán szórul szóra megvalósulva volt kénytelen tapasztalni. «Elnémult a szív szózatja, kialudt az ész világa, s az ember ön s mások boldogságát dúló fenevaddá vált. Nem fontolt többé, hanem ítelt; nem látott s mégis tudott és hitt; vaktában rohant tévedés szülte bálványai felé — s ezeknek áldozva, nem hallá a lelkiismeret fenytő szavát . . . Az üldözés rémítő fáklyáját és a pártosság dühét föllobbanták, a társaság csendes boldog lakosai vesztére. Önboldogságát s legszebb örömeit tévedt képzetének s véleményének áldozá föl az ember. Útjában nyíló virágait érzéketlenül taposta el, s káprázó szeme olyakat keresett, melyeknek csak tövisei marcangolták a megtévedettnek kezeit.»

Mikor mindez a szörnyűség bekövetkezett, Wesselényi száműzte magát a hazából, melyben ő többé hatni és dolgozni nem tudott. A forradalom utolsó napjaiban ő Gräfenbergben, nagynevű barátja pedig Döblingben lakott. Mind a ketten élőhalottakként töltötték életüket!

Lehet-e ennél tragikusabb helyzetet képzelni!

Érezni erőt az izmokban, érezni lángot a szívben, — és nem tudni mindezt többé éreztetni avval a hazával, melynek szolgálatára pazarolták egész életüket!

Az egykor ünnepelt vezérférfiak most mindenkitől elhagyatva, összetört lélekkel állottak a hazának romjai fölött!

Oh, hogy a nemzetnek oly keserűen kellett bűnhődnie, hogy nem hallgatott igaz prófétáira!

ZSILINSZKY MIHÁLY.

TAINE HIPPOLYTE.*)

Uraim! Becsvágyam nem kívánhat többet, mint hogy önök a társaságukba fogadtak. Ha tetézni lehetne valamivel e tiszteletet, önök még azt is megtették, a midőn meghívtak, hogy oly férflőről beszéljek önök előtt, kit már akkor bámultam, mikor egyebet sem ismertem tőle, mint íratait; s kit most még jobban bámulok, mióta azon ritka előnyben részesültem, hogy barátságába fogadott.

Taine Hippolyte a század egyik hatalmas eredetisége volt. Nem volt pálya egyenesebb, munka egyöntetűbb, jellem szilárdabb, mint az övé. S mégis, mintha műve s jelleme telve volna ellentétekkel. Munkái fölépítésében rendszeres a symetriáig; diszitásokban azonban szereti a kiugró, fényes részleteket, a heves rajzokat. A mindennapi életben kimért és a legtürelemesebb; kifejezéseiben pedig kemény és merev: kápráztat, kíméletet nem ismer, támad és zúz. A világegyetemre nézve föllállítja az abszolút determinismust s az emberi dolgok kormányzásában mégis az igazságosságra és szabadságra következtet. De mindamellett egység van ez ellentétekben s Taine műveinél is egyik a másikat szüli. Mert életét, — melynek minden pillanata lankadatlan s termékeny munka

---

*) E cím alatt közöljük Sorel Albertnek beszédét Taineről, melylyel a francia akadémiában székét, mint annak utóda, elfoglalta. Sorel egy történeti műve a m. tud. akadémia kiadásában magyarul is megjelent s most a jeles történetíró székfoglalóját annál szívesebben mutatjuk be olvasóinknak, mert nem egy érdekes megjegyzés van benne Taineről, különösen mint emberről, történetíróról, stilisztáról.

volt, — annak szentelte, hogy fölmutassa s bebizonyítsa azon eszméket, melyeket már fiatalságában fölismert s maga elé tűzött. Épen módszere az, melyben művének szellemi pompája és egysége rejlik.

Ez a módszer pedig Tainenél maga az ember. Már működik benne, mielőtt még fölismerte volna; s mikor kifejti, nem tesz egyebet, minthogy elméjének természetes működését elemzi. «Mindegyikünk — úgy mond — saját elméje szokását írja elő a tudománynak». «Elmém természete francia és latin: osztályozva, rendszeres sorokra bontja az eszméket, egyikről a másikra halad előre, a természettudósok módjára.»

S elméje művét nagyon segíti rendkívüli figyelmessége és szellemi alkalmazkodása. Összehalmozza, aztán leszűri, szétbontja a sok összegyűjtött tényt és szerzett ismeretet. Majd leüledni engedi őket, tisztulni, egymással összeszövödni mindaddig, míg ismét szilárd s merev szerkezetbe egyesülnek, a benső rokonság törvénye szerint, mely elméjének is törvénye. Gondolkodása úgy alakul, mint a hogy a kristály képződik.

S ez a kristály átlátszó: csudálatosan sima a fölületen; könnyen síkló s a törésnek ellenálló; érintésre hideg, csúcsain éles, szögeinél metsző, de azért nincs törése vagy rütítő foltja. Ha a fény a szélekre esik, ott irizáló sugarakban szóródik el, ha a prizmán megy át, fényes, színes szalagokban ömlik szét. Taine tudós, ki festő szemével látja a világot; dialektikus, ki úgy ír, mint egy költő.

Vouziersben született, az Ardennesekben, 1828 április 21-dikén. Anyja maga volt a gyöngédség és az okosság; atyja pedig finom s művelt elme, a latin nyelv elemeibe vezette be. Taine így, a mily mértékben fejlődött gondolkodása, egyszerűsmind rajta találta elméjén annak a nyelvnek bélyegét is, melyet «az írás és gondolkodás eleven művészetének» nevezett. Egy sokat utazott nagybátyja pedig az angolra tanította. Az angol lélek így gyermekségétől fogva második lelkévé vált. Később Shakespere volt az, kitől a világ mozgalmas és szenvedélyes oldalát tanulta megismerni. A renaissance szellemét is az ő kinyilatkoztatásában szerezte meg. S azóta Taine szenvedélyesen vonzódott e szellemhez s vonzalma tartós maradt.

Első természeti benyomásait, «melyeket a későbbi élet csak tökéletesít, de el nem törölhet», azon nagy erdőségtől

nyerte, mely harmatos csendben, különös álmokat keltően, ott terült el szomszédságában. Az erdő maradt későbbre is lelkének nagy dajkálója. Itt kereste a moha s a sziklák alatt, mintegy kútfejeknél s titokzatosságukban «azon nagy forrásokat, melyeknek a mi picziny létünk csak egy esobbanó habja»; itt fejtette ki azt a ritka hajlamot, mely az ősi mythusokat keletkezésökben iparkodik fölfedezni, s az emberiség regéi mögött a természeti dolgok fönségét látja s «a fák, folyók, erdők egyetemes karát» pillantja meg. E ponton egyezik Goethével s e kerülön át jutott az antik lélek megértéséhez; s nincs minden czélzatosság nélkül, hogy egyik tanulmányában, melybe oly sokat öntött a maga lelkéből, a vogézi erdők látományát egyesíti a pogány isteni félelem egy alakjával: Sainte-Odilet *) *Iphigéniával*.

Fiatalkori benyomásaiból, melyeket otthon, egy vidéki szorgalmas és tisztelt család körében nyert, végre megőrizte még a józan ész tiszteletét, a rend szeretetét s becsülését mindannak, mit «üdvös vagy szükséges dolognak» nevezett; milyen a család és a házaselet, az egyéni szabadság cultusa s az óhaj, hogy mérsékelt kormány alatt élhessen, melyet ahhoz értő és bölcs emberek vezetnek.

1848-ban az «École normal» tagja lett, egy híres promotióban az első. A társak közt lobbot vetett elméje s a barátság minden örömét is megtalálta köztök. Olvasott mindent, de elméjének egyik eredeti s maradó vonása már ekkor megjelent. «Guizot műve: *A civilisatio története* — mondá később — töltötte el először a legnagyobb irodalmi gyönyörűséggel, folyton előrehaladó osztályozásai miatt.»

Egy collègebeli barátsága következtében alkalma nyílt, hogy bemutatthatták a híres történetírónál. Guizot nagyon elnéző s nagyon bátorító volt az ifjúsággal szemben. Tainehez lelkének ártatlansága s geniusának nagy ereje miatt vonzódott. Nagy tisztelettel volt iránta, mely — mint az akadémia tudja — nem csökkent iránta soha sem. Hasonló korban, irántam is ugyanazon jóakarattal viselkedett Guizot, bár nem érdemeltem hasonló érdeklődést; én is ismertem a gondolatnak azt a vendégszeretetét, mely még becsesebb és szabadabb, mint a tűzhely vendégszeretete; s nagyon jól esik lelkemnek,

---

*) Sainte-Odile a Vogézek egy híres hegye Alsó-Elszászban.

hogy ma hálás elismerésemben egyesíthetem a két nagy mestert, kiknek nyomdokait, mint tanítvány, messziről követem.

Taine nemzedéke a történet egy nyugtalanító fordulóján lépett a küzdelem terére. E bátor rekruták a harczot a vere séget követő napon kezdték meg. «Az uralkodó democratia fölkeltette becsvágyukat s nem elégítette ki; a hivatalos philosophia föltüzeltte kíváncsiságukat, de meg nem nyugtatta.» Azután fölmerült a kérdés, mely különösen szorongató a fiatal korban, mikor az ember sokkal mohóbban áhítja a boldogságot, mintsem vágyik a dicsőségre: mit hoz nekünk az élet? Ha a költőket kérdezték, Chateaubriandtól Lamartineig, Byrontól Heineig, panaszok özönénél nem nyertek egyebet: «a boldogság lehetetlen, az igazság utolérhetetlen, a társadalom alapjában rossz, az ember csenevész.» S Taine keserűséggel szívében, fordult el innen. Átkozta a lelkesedést, kárhóztatta az ékesszólást, mind azt a külső varázst, a mi az észet a szenvedélyek örökös rabjává teszi. S mert az élet próbáját magán nem tehetette meg, titkát a regényből kérdezte s a regény annál igazmondóbbnak látszott előtte, minél ridegebb vagy bélyegzőbb volt az emberiségre. Ez azon pillanat, melyben Stendhal, kit «e század s az előző korok legnagyobb psychologusának» fog nevezni, Tainet egészen elfoglalja; ez azon pillanat, melyben Balzac egy «élő és modern Shakespere» színében áll előtte s műveiben «az emberi természetet jellemző okiratok legdúsabb raktárát» látja. Az emberről való fogalma e szörnyű pathologián alapszik, épen úgy, mint politikai nézete azon sok eszmének s embernek rombadőlésén, melyet akkor a párisi élet színjátéka mutatott. Innen eredtek mélyen gyökerező pessimismusa s azok a formulák, melyek az ő társadalmi optikájának magyarázó kulcsául szolgálhatnak: az ember örült, mint a test beteg, már természettől; az észrevevés igaz hallucinatio; elménk egészsége, mint szerveink egészsége is csak szép véletlen; a jó kormányzat csak kivétel s csak pillanatnyi nyugalom az emberi dolgok menetében.

Taine leszállott ekkor a «skepticismus alapjára». De csupa akarat s csupa ész volt. A tagadás, a semmi nem bírta soká lefoglalni s nagy erővel újra fölemelkedett. Spinoza adta vissza önmagának. A sötét áhítat egy nemével lelkesedett egy istenségért, mely azonosúl a világegyetemmel s geometriai okoskodással bizonyítható. Ezentúl számára nem volt igaz-

ság másutt, mint a dolgok általános rendjében; csak egy föl-
adatot látott maga előtt: ezt megismerni; csak egy kötelessé-
get: ehhez alkalmazkodni. Csak e hitben található meg —
így szólt magában — «a lélek teljes nyugalma, mely minden
kétséget kizár s az elmét mintegy érzekapcsokkal fűzi magá-
hoz». Huszonegy éves volt, mikor e szavakat írta. Az érz-
kapcsok azóta nem tágultak. S ő maga bezárkozott gránit
tornyába, hol az ég felé csak szűk s elfödött nyílást hagyott;
csak néha, csak könnyelműségből vonja vissza az elfödő
fátylat, egy-egy tiszta, fényes nyári éjjelen, hogy a tér és idők
fölött szemlélhesse a teremő formulát, «a változatlant, min-
dent magába foglalót, örökkévalót, mindenhatót», mely előtt,
ha vidám fönségében fölfedtük, az emberi elme rettegő bámu-
lattal meghajol. Spinoza engedelmességre nevelte Taine-t;
Marc Aurel a resignatióra tanította. «Musset-t és Marc Aurel
olvasom, — írja egy barátjának. Az elsőben megtalálva min-
den bánatot s nyugtalan unalmat, a másokban pedig az általá-
nos orvosságot, . . Ez kathekismusom, ebben benn van egész
valónk . . . Az elme világa szüli a szív vidámságát.»

Az életnek ilyen fölfogása arra vezet, hogy azt a tudo-
mánynak szenteljük. Tanulmányozni a lelket önmagában, a
geniális emberek művében, az emberi társadalmak történeté-
ben; vizsgálni, milyen az ember valójában, úgy hogy se
elfajzottnak, se szörnynek ne tekintsük s ezért se ne dicsér-
jük, se ne gyalázzuk; oda helyezni őt a természetben meg-
illető helyére; megmutatni, hogy benne s körüle minden
törvények kapcsolatára vezethető vissza s hogy az eszmény,
melyen vágyai függnék, egyszersmind az a cél is, melyre a
világegyetem összes erői törnek; ime, a föladat, melyet Taine
maga elé tűzött, mikor az iskolát elhagyta.

De élnie is kellett, pedig annak, ki gondolkozása sza-
badságát meg akarta tartani, azon években igen nehéz volt az
Université kötelékében élni. Taine ezt minden fokon tapasztal-
hatta. Az agregatiónál elutasították, a mi akkor nagy zajt
ütött; azután vidékre küldötték, a mi nem volt egyéb, mint
nyilvános mellőzés. Megismerte az igazságtalanság butaságait,
az üldözések álszenteskedéseit, a fiatalság «ez első nagy szív-
fájdalmait», melyek örökre elsötétítik az életet; s azt, mit akkor
«az emberi érintkezések ridegségének» tanult nevezni. Egy
rövid év körében a philosophiai osztály segédtanárságáról

Toulonban lebuktatták az első osztály segédtanárává Besançonban. Erre föllázadt s Párisba utazott; tolla maradt egyetlen segélyforrása.

A tudományos Párisban 1853 körül, mint mikor bányákban vagy laboratoriumokban robbanás készül, a tudomány és irodalom terén forradalom érlelődött meg; s ez nagyon alkalmas volt arra, hogy Taine elméjét épen azon irányban, mely felé hajlott, jobban kifejlessze, sőt a végtetekig hajtsa. A fiatal nemzedék munkálkodott, gondolkodott s csak az igazságot kereste, a gyakorlati következményekkel pedig nem gondolt vagy mit is mondok? e következményeket egyenesen megvetette.

Ekkor szövetkezett Taine Woepkével, ki matematikai ismereteit tökéletesítette s a philológiába vezette be; Doréval, ki a művészet világával ismertette meg, míg Marcelin, gyermekkori barátja, arra tanította, hogyan kell a metszetekből a történetet kiolvasni. Foglalkozott vegytannal s physiologiával; eljárt a Salpetriérebe és a beteg elmének aránytalanságaiban és romlásaiban föl akarta fedezni azt a titokzatos utat, mely az érzéki benyomásoktól a képzetekhez, a képzetektől az észrevevéshez vezet. E közben irogatni kezdett a *Revue de l'instruction publique*be, a *Débats*ba, a *Revue des deux mondes*ba. S illető tanulmányával eltelve, eljárt mindenütt a szakemberekhez, az élő tanúkhöz; különösen azokat szemelve ki, kikben éles érzék akaratos skepticismussal párosult; a legjobban bizonyított véleményeknek aztán legtömörebb kifejezését kereste: «az egyéni, szabatos, még el nem párolgott benyomásokat», híres emberek jellemző szavait, s a nagy eseményeknek kicsiny, jellemző részleteit. De aztán sietett vissza l'île Saint-Louis-i magányába. Az alkalmatlan s nyakaskodó embereknél jobban szerette könyveit; nem voltak oly nehezek s könnyebben lapozgathatott bennök. De azért a reális élet is vonzotta, még brutális nyilatkozataiban is, mint a sociális klinikára s tapasztalásra való anyag. Hanem tanulmányozni mégis inkább Saint-Simonban vagy Balzacban szerette, mint a szörnyeket, a vadállatokat s szárnyas ragadozókat a múzeumban, a vasrács mögött, reggel, mikor a fákon még harmat ült s a sétáló helyeket még nem lepték el a henye tétlenek. Nem akarta idejét elveszteni az emberekkel, sem emlékezetét haszontalanságokkal megtölteni. Végre nem is akart unatkozni.

Ha vágyott tudni a dolgok titkát, nem tudta magát eléggé türtőztetni, hogy soká nyomát űzze azon talán egyetlen helyeken, a hol ez a titok fölszínre vetődik; elejtett mondások, sokszor ismételt adomák közben, magokkal eltelt emberek hamis vallomásaiban s fecsegésében, a mint az időt akarják ölni, a várakozást kurtítani, egymással szemben szerepet játszani, bizalmatlankodva a kérdezősködéssel szemben, de azért a hiúság vagy szenvedély egy váratlan pillanatában mégis kibökkentve a fontos, mindent fölfedő szót, államférfiak előszobáiban, újságszerkesztőségekben, gyülekezetek mellék-helyiségeiben, színházak előcsarnokaiban s törvényszékek termeiben.

S a mint Párisban vizsgál, kutat, szétnéz, elemez s jegyez, úgy utazik Angliában, Olaszországban, Németalföldön s Franciaországban. Szorgalmasan látogatja a levéltárakat, tudósokat s egyéb szakképzett embert s a múzeumokat könyvtárakkal magyarázza.

Gyakorolja magát az új tudományban s lelkesedik érte. Most, mint történetíró, ásva, aknát vetve hatol be a római történet kemény talajába, kövezett útjára, óriás emlékeibe: ez tanulmánya Titus Liviusról. Majd mint psychologus, fölfedi Condillac nyomait, melyek az állami philosophia programjai alá temetvék: ez könyve a *francia philosophusokról*. Ez a könyv különben az ő nagy forradalmi ténye. Taine nem írt semmit nagyobb képzelemmel s szabadabb szárnyalással, még *Graindorge*, a positivista La Bruyère jegyzeteit sem a *párisi életről*. Szellemének magasra pezsdülő elevensége nyilatkozik meg bennök, sajátságos vegyüléke a sarcastikus tiszteletlenségnek s a Diderot-féle lángnak; az irodalomban eddig ismeretlen tehetség, mely elevenné teszi az abstractiókat, színessé az elemzést, festőivé a dialektikát, nevetségessé a sophismát, szellemessé a világos igazságot s mely gyönyörű vázlatokat tud berajzolni a matematikai bizonyítások fekete keretébe; magáról megbizonyosodó teljes psychologia rejlik bennök; teljes történetphilosophia bugygyan föl, teljes metaphysika kél szárnyra belőlök. Mindenütt kicsap a teremő nedv, s meglebben a fiatalság szárnya. Ez időben fogamzott műveiben, melyek egymás nyomán kelnek, már mind benn vannak főműveinek vezető eszméi. Amúgy hirtelenében robbantja föl az olvasó előtt; s tételeivel mintegy megtámadja,

bizonyításával leköti őt. Szerette s mindannyiszor kedve telt az ilyen hatalmas, tiszteletet parancsoló első föllépésekben.

Racineről, Saint-Simonról, La Bruyèreről, La Fontaineről, Mme Lafayetteről írt tanulmányai folyamán megalkotja magának képzetét a francia jellemről, melyet aztán folyton ismétel, kibővít s tökéletesít. S ez a képzet Taine munkálkodásának rhythmusára épen olyan nagy befolyással van, mint az a másik alapképze, hogy az ember születésétől satnya, a társadalom természetétől beteg. A francia jellem kifejezését a classikus szellemben találja; ebből fogja majd levezetni elméletét a francia forradalomról, s ez a képzet lesz vezető eszméje nagy művének is, a mai *Franciaország keletkezéséről*.

Könnyű megértenünk, mit fog majd e könyvébe befoglalni, s mit fog belőle kizárni. Látjuk, a mint egy nyomon lépnek s egymást föltételezik a classikus tragédia s az ember örök jogainak kinyilvánítása, az absolut monarchia s a democratia. Ez a történelemnek nagy nemzeti s királyi országútja, a mely Közép-Franciaország lapályai s szőlőhegyei közt vonúl keresztül; hanem ez az út megszűnik a hegységek tövében, melyek tetejét örökös hó födi; megszűnik a fővényes partokon, hol a végtelenbe menő óceán széles hullámokban hömpölyög a terméketlen homokon; a szirteken, hol hajjai tajtékká porlódnak a viharok felhős ege alatt. Franciaország az ellentétek hazája. Hősi története telve csodákkal, s nem fogjuk-e erőszakosnak nevezni azt a kezet, mely kitérések czimén kiszakít belőle annyi dicső kalandot és hősi próbát, a lehetetlen után érzett vágyat s a láz után beálló hosszú levertséget, a kereszt őrvongását s a szabadság őrvongását, azt a nagy epikus utat, mely Jeruzsálemtől Fleurusig vezet, Nagy-Károly időkörétől a Napoleonéig? Taine szerint ezek mind a középponttól elvezető sugarak. Lemond róla, hogy kövesse; mint a hogy lemond arról, hogy a titokzatosba emelkedjék vagy a metaphysikába fölszálljon.

Nagyban akarta módszerét alkalmazni; egy irodalom történetét kívánta megírni, hogy abban egy nép psychológiáját keresse. Angliát választotta, mert az angol irodalomban minden korban megtalálta azt a szenvedélyes, lelkét összpontosító, belső életű embert, milyen a mai angol is. Taine e művében adta meg először tehetsége teljes mértékét. E remeklésével nemcsak a francia írók közt emelkedett az első sorba,

hanem a francia irodalomnak is tiszteletet szerzett Európa előtt.

Módszere már megtette próbáit. Taine az *Angol irodalom történetének* bevezetésében aztán mesterileg kifejtette e módszert. A valóságban néhány egyszerű föltevésre vezethető vissza: minden emberi dolognak, legyen az egy művész vagy államférfi genieje, egy nép irodalma vagy intézményei, meg vannak a maga okai, föltételei, függőségei. Az emberben s a népekben is van valami kezdő, uralkodó s minden más fölött való irányzat, hajlam, melytől egyaránt függnek az eszmék és a tettek. Ezt az eredeti irányzatot megint három alaperő határozza meg: a faj, a milieu s a pillanat, azaz az időbeli körülmények. Taine sokat köszönt Sainte-Beuvenek s szerette is azt hirdetni. Ez alapfölfogást illetőleg azonban más mester nyomára akadunk. «Eszmém — mondá — már Montesquieu óta a lábunk előtt hever; én csak fölveszem, ennyi az egész.»

Mi is elismerjük azon híres «szükséges vonatkozásokat, melyek a dolgok természetéből következnek», de mikor ezeket kifejtjük, el ne felejtjük, hogy ez esetben itt a dolgok természete maga az emberi természet. A történelemben mindenütt az embert kell keresnünk s mindenütt megillető rangjába helyezni, mert ő az, kit mindenütt fölismerünk. Mert ugyan mi más a faj, a művelődés fejlődése folyamán, mint azon öröklött tulajdonságok összege, mely a családból származik a nemzedékekre? Mi más a milieu, mint az emberiség, a hogyan kezdettől fejlődött; mint a hagyományok, vallásos képzetek, népies énekek, törvények, mint mindaz, a mi az egyéneket alakítja, a múltat a jövővel összekapcsolja, a nemzetekben a halált elnyomja s okozza, hogy az ember úgy csüng hazáján, mint a növény függ talajától, melytől az életnedvet, virágját, magját nyeri. Ily szempontból a nép sorsa történetének állandó tényeire vonható össze. S az emberi életnek megvont természetes korlátok közt magok a népek maradnak sorsuknak kovácsai. A formulák, melyekben ennek kifejezést adunk, pusztán elménk terméke s e formulák épen olyan kevésbé intézik a világ ügyeit, mint hogy a csillagászok formulái nem intézik a csillagok forgását. Csakhogy azon látványban, melyet a tévedő emberiség nyújt, a mint szenved s törekszik, hogy mindig jobban lásson, jobban gondolkozzék, jobban cselekedjék s az emberi gyöngeségen jobban

segítsen: a tudomány irányzatot s fejlődést fedez föl s a dráma megindító érdekével egy magasabb összhang bizonyosságát párosítja, melyek a dráma kifejezőjévé válnak.

Hogy e tényeket magyarázza, Taine azokat egybekapcsolja; hogy fölmutassa, megakasztja őket. Ily kapcsolatban s csoportosításban története mozdulatlaná válik s stílusának elevenségével kell pótolnia az elbeszélés mozgalmasságát, mely hiányzik belőle. Módszerében nem kételkedett soha sem; de ingadozott stílusában s változtatott is rajta. Úgy gondolta, hogy a dolgok eleven elképzelése maga a gondolkodásnak ereje. Ebben gyakorolta magát már az első időkben, de minden határozott szándék és erőltetés nélkül; később számítással és erejét megfeszítve. Első modora közt: *La Fontaineje s Francia philosophusai* elmés metaphorái és derült színű aquarelljei közt s másrésről *Olasz útja* heves képzelme közt nemcsak fokozatos a különbség. Az egyik irodalmi iskolából egy másikba lépünk. Párisban, a mint a modern élet fejlesztette, Stendhalt csak idézik, de nem olvassák. Condillacot nem idézik, nem olvassák, Montesquieut pedig félre teszik az éremgyűjteménybe. Taine is a koloristákhoz szegődik. Följegyzi magának a «foltokat, melyeket a tárgyak reczehártyájára vetettek», s e jegyzeteken meglátszik a benyomások élessége s néha a fájdalomig elevensége. De szemrehányást tenne magának, ha e benyomást csak a benyomás kedvéért keresné. Azt akarja, hogy a gondolatnak a benyomásokból támadt képe, a mily erős hatású, épen oly világos, mint mélyített gondolat maradjon; kapja meg érzékeinket, de csak azért, hogy elménkre jelentősebb s mélyebb hatású legyen s mindenkor bizonyító erejű maradjon, sohasem fantasztikus, annál kevésbbé szabatosság nélküli. E kérdésben, mely nyugtalanította, nem egyszer fogta vallatóra magát. «Tíz év óta — írja 1862-ben — az volt alapgondolatom: Rajzolni kell az embert a művészek módjára s ugyanakkor konstruálni is az okoskodók módjára. Ez a gondolat igaz; hatalmas hatások fakadnak belőle s neki köszönöm sikereimet, csakhogy kihozza sodrából az elmét. A két irányzat közt, melyet előbb követtem s mely mostan él bennem, ide-oda hánycódom.» Megosztotta magát: a benyomásoknak szóbeli, szabad átfordítását tüntette föl angol útjáról s Párisról vett jegyzeteiben; a színes osztályozásokat pedig a philosophia s a történelem terén alkalmazta.

Ez utóbbi modorban írta tanulmányát a görög szobrászatról, mely csupa könnyed elevenség, áttetsző világosság; értekezését az eszményről a művészetben és művét az Elméről, melyben a *Franczia philosophusok*ban körvonalozott psychológiáját fejti ki s tetőzi be. Ez legmegfontoltabb munkája s talán a legtökéletesebb is.)*

E könyv tehetségének és befolyásának is tetőpontját jelzi. E pillanattól barátjával, Renannal, az új nemzedéknek egyik elismert vezére lett. Taine eddig előhírnök volt, most megjött közönsége. Ez a fiatalság volt, húsz-harmincz év között; fejlődésében egészen franczia, mely únta az üres szavakat, a külföldről behozott vagy ráparancsolt philosophiát s mert a tettek teréről lezorúlt, csak annál jobban szomjúhozta a tudományt s a gondolatvilágában, mint a művészetben egyaránt a dolgok positiv fölfogását s a valóságon táplálkozó szabatossgot követelte. Pasteur tanítványai voltak az Ecole normalban. Quicheraté az Ecole des Chartesban, Claude Bernardé, Bertheloté, Haveté a Collège de Franceban; olvasták Tocqueville *Ancien régimejét*, Fustel de Coulanges *Cité antiquejét*; Leconte de Lisleből a primitiv népek lelkét s eltűnt fajok költészetét ismerték meg; a regényben Balzactól Flaubertig haladtak; a színházban Dumasnak s Augiernek tapsoltak s midőn lakásukra tértek, Sully-Prudhomme stanzaíval dobbant meg szívök s emelkedett föl lelkök. Ez emberek s művek között titkos vonatkozások, rokon szálak fűödtek, melyet a fiatalok kiéreztek, de megmagyarázni nem tudtak. Taine megértette velök. Ő lett az ő intellectuális lelki ismeretök s mesterök a gondolkozásban s írásban. Megtanította őket látni és akarni, kutatni és construálni. Határokat vonó látköreivel ez a befolyása némileg rideg volt, de férfias és edző is, mert arra intett, hogy a művelődésben való közremunkálásunkban más érdeket a munkán kívül ne ismerjünk.

A hivatalos tudósok még arról vitatkoztak egymás közt, vajon a pantheisták vagy positivisták közé sorolják-e Tainet; Comte-tal vagy Spinozával hozzák-e kapcsolatba, vagy mily czímen átkozzák ki, midőn módszere már csak a sok «figyel-

---

*) A szerző mint történetíró beszél. Egy philosophus talán az *Ancien Régimet* fogja legtökéletesebb könyvének tartani. egy más meg az *Irodalomtörténetet*. Ford.

meztetés» és czáfolat ellenhatása és visszhangja következtében is, meghódította a nagy közönséget. Formuláit, milyen a milieu, faj, a momentum, a faculté maîtresse, csoportok sora, igaz hallucinatio stb., szélében-hosszában alkalmazták, — gyakran eltorzítva s értelmetlenül — az iskolákban, szemlékben, műtermekben, napi lapokban. Az ilyféle alacsony vizállás mutatja legjobban a nagy gondolkodók alluviumát. Mindenütt ott maradt nyoma. A psychológiában, történelemben, a művészi s irodalmi kritikában; a természeti leírásokban s természet után vett vázlatokban, a regényben, a jellemzésben, mely apróra részletezi az ember származását, szokását, környezetét, sőt a bútorok s egyéb mellékes emberi dolog felsorolásában s leírásában; mindenütt megérezhető Taine befolyása, az egyetemek kathedrájától le az adomázó és «mondain» sajtóig. A szellemi munkásság egyik ágában sem hagyta azon a ponton a dolgokat, a hol találta.

Taine műve, a mint annak egységét fölfogta, még valóási és politikai tanulmányokra is kiterjeszkedett. Már távol állott azon időtől, melyben a vallás előtte csak «igaznak tartott szép költemény» volt, pusztán irodalmi dolog. Angliai útja óta a szélesebb értelemben vett keresztyénségben, mely a modern szellemmel összefér, lehető kibékülését sejtette a tudományos szellemnek s annak az erkölcsi fegyelmelésnek, melyet a legjobbnak talált arra, hogy az emberben közvetlenül lelkiismeretére való vonatkozással, fölkeltse a belső javulást s az önuralmat. E dologra sokszor gondolt, hanem e részben nagyon távol állott polgártársai többségétől. «Nekem is van eszményem a politikában és a vallásban — írta 1862-ben — csakhogya azt Franciaországban lehetetlennek tartom. Ezért élek csak szemlélkedő életet s maradok távol a politikától.» «Ha azonban — fűzte hozzá — a szabad protestantismus, mint volt Schleiermacher idejében Németországban, vagy körülbelül mint a milyen ma Angliában; és ha a helyi autonomiák, mint ma Belgiumban, Hollandiában, Angliában, központi képviselőre juthatnának, akkor . . .» Mindamellet készítet egy vázlatot: *Egy könyv terve a vallásról és társadalomról Franciaországban*. «Machiavelli modorában akarta megírni; nem hajolva egyik oldalra sem, mintha valami physiologiai állapotot rajzolna», de későbbre halasztotta szándékát. Mikor újra hozzá fogott, az idők megváltoztak s a tragikus

megpróbáltatások e napjai Taine szellemét a Machiavellitől nagyon eltérő irányba terelték.

Ő látta azt, mit a mi nemzedékünk, néhány, az európai ügyekbe avatott emberen kívül, tiszta lehetetlenségnek tartott. El voltunk telve azzal, mit odakint a francziák nagy illusiójának mondanak. Az idegen erről csúfolkodva beszél, mi francziák azonban csak könnyes szemmel szólhatunk róla, mert ez az illusio történetünk törvénye, társadalmunk kapcsa, elvünk és hivatásunk a világban.

Taine nem elégedett meg azzal, hogy a béke föltételei ellen tiltakozott s a németek Franciaországával szembe állította az igazit; hanem érezte, hogy a tudós nem teheti többé azt, mit azelőtt, nem mondhatja többé a politikusnak, ki azzal vádolja, hogy tanaival a francziák elméjébe beoltja a forradalmat vagy a kétségbeesést: hát vannak egyáltalán francziák? Csakugyan voltak s pedig szerencsétlenek s lelkekben megzavartak. Minden egyesnek kötelessége volt az összeség iránt. Demokratiánkban minden a tömegek mozgásától függ, a tömegek mozgása pedig a végtelen kis részek észrevétlen helycseréje miatt történik. Csak a mélységekben valósulhatnak hatásos reformok, az elemeket érintő cselekvések, melyek lassú és folytonos növekvése végre módosíthatja a történet általános föltételeit is: a társadalmi milieut s a faj átöröklődő hajlamait, sajátságait. Hogy e részben az utat egyengesse s a munkásokat képezze, Taine lelke teljes erejéből támogatta Boutmyt, az emberek e nagy nevelőjét, az École des Sciences politique megalapításában. «Hogy szavazhassak — írta 1849-ben — ismernem kellene Franciaország állapotát, eszméit, erkölceit, állapotát, jövőjét.» Most huszonöt év után újra fölvette e gondolatot, s ebből fakadt nagy műve: *a mai Franciaország keletkezéséről*. Taine úgy gondolta, hogy Franciaország nehéz bajai egy nagy tévelygésből erednek: a Droits de l'homme abstract elméletéből; s egy vészes alkotmányból: a forradalom nyolczadik évének intézményeiből; úgy gondolta, hogy egyik úgy, mint a másik, a francziák egy oly öröklött sajátságából keletkezett, melyet az ancien régime oltott beléjük. Taine tehát elhatározta, hogy megtámadja e két dolgot, megezáfolva alapelveiket, s felmutatva azt a sok bajt, melyet okoztak.

Mindjárt kezdetben s szilárd kézzel megvonja művének

határait. Épen nem kívánja a francia események összeségét megmagyarázni a forradalom idejében. Kizárja a pénzügyeket, az egyházat, az alkudozásokat, a seregeket, Európa fenyegetéseinek s mohó vágyainak ellenhatásait, a háború szükségességeit s csábítgatásait, melyek a francziákat a függetlenségért küzdött harcokból a propagandára s hódításokra ragadják. Másokra bizta, hogy e dolgok történetét megírják.

Én is azok közé tartozom, kik be merészkedtek hatolni azon széles mező egyes részeibe, melyet Taine maga előtt elzárt. Kutatásaim még a Taine tárgyalt kérdésekben is lényegesen eltérő ítéletekre vezettek. Önök, uraim, azt tudták, midőn művet oly díjra méltatták, melyre francia történetíró legbüszkébb lehet. Taine is öönhöz tartozott akkor és senki szabadabb elmével s ítélettel nem osztozott fölfogásukban, mint ő. Nagyon gyöngé volna emlékezetem, ha azt ma vissza nem idézném; de mindenesetre szerénytelen volnék, ha e pontnál megállanék.

Tainenek csak egy célja van: meg akarja mutatni, hogy a közszellem s a közhatalmak történetén át mint lett az ancien régime francziája mai francziává. Ez utóbbi szerinte beteg; öröklésből, de beteg orvosai miatt is, kik köpülőzéssel, mérgeikkel, katona-kórházi eljárásukkal idegeit megbénították s megrontották. Taine e gyógyításmódot nagyon hitványnak vádolja, keresi a jövő gyógyulás módját és pedig módszere értelmében, a beteg tanulmányozásában keresi. Eljár a jakobinusok klubjába, mint azelőtt a Salpetrièrebe. Azzal nem foglalkozik, a mi a francziát a válság alatt életben tartotta; csak az nyugtalanítja, a mi halálát okozhatta volna. Nem is írja a francia forradalom történetét, csak a francia elme pathológiáját a forradalom alatt.

Hogy mily türelemmel és lelkiismeretességgel folytatta terjedelmes kutatásait, azt csak azok tudják megmondani s csak a tisztelet hangján mondhatják, kik dolgozni látták, vagy azok önök közül, kik előtte kincseiket megnyitották. De minél mélyebben hatol le Taine az eszelős és sötét valóságba, annál inkább fölgerjed, haragszik s szabad utat enged lelkének. Leveti magáról a tudós büszke pártatlanságát, harcol magáért, mint mikor az eclectikusok ellen sikra szállt; csak-hogy most komorabb, szenvedélyesebb s hatalmában van a modern tudomány minden löszere s robbantó szerszáma.

Néha azt hinnők, hogy az esküdtek, vagy mit is mondok? — a forradalmi törvényszék előtt állunk a nagy proscriptiókat követő napon. Egyik párt a másik mellett szorong a törvényszeremben s egyik a másikat teszi tönkre. Taine a pört megindítja, kihallgatja a tanúkat, vádol, ítél s mindig elítél. Stílusának fénye ma még megkétszerezi e tableaux-k hatását. Egymásután kelnek metaphorái, melyek nagyítva mutatnak s fényesek, mint a természettudósok vetítése, de egyszersmind hevesek, szenvedélyesek. «A művész — mondá Taine — löporral töltött villamos gép; nagysága a töltés erejétől függ; minél többet elbírnak idegei, annál többet tehet.»

Az *Ancien régime*, hol a robbanás csak készülöben van, az angol irodalomtörténettel s az *Elméről* való könyvvel Tainenek harmadik nagy műve: az akadémia Taine megválasztásával üdvözölte a munkát s az egész művelt Európa helyben hagyta az ítéletet. A *forradalomról* szóló kötetek hasonló bámulatot keltettek, de sokkal több kritikával is találkoztak. A könyv csupa szenvedély volt és szenvedélyekkel került szembe. A közönségben a munka minden külön-külön része közben a görög tragédiák choruséhoz hasonló mozgalmak keletkeztek. Taine, kiben az őszinte író lelkiismeretessége a stílus világosságával párosult, nagyon elcsodálkozott, hogy mennyire félreismerik abban, a mit mondott, s mennyire megtámadják azért, a mit nem mondott.

Midőn szemére hányták, hogy a kornak nagy oldalait mellőzi, csak föl kellett volna nyitnia könyvét azon lapokon, hol a nemzetnek fölbuzdulását rajzolja 1792-ben; mintha valami hősi, szent menetet látnánk, a mint zúgnak a harangok, megcsendülnek az énekek s fölharsan a harci trombita. Vagy csak elő kellett volna vonnia *Angol irodalomtörténetéből* azt a megszólítást, melylyel a francia nemzeti szellem egy híres ócsárlója (Carlyle) ellen fordul. «Ezek a munkások, betevő falat nélkül, rongyokban küzdöttek a határokon humanitarius érdekekért. Épen úgy hódoltak az abstract igazságnak, mint az ön puritánjai az isteninek; a társadalom bajai ellen küzdöttek, mint az ön puritánjai a léleké ellen; mint ezekben, a francia munkásokban is volt heroismus, csak hogy rokonszenvet keltő, könnyen társuló, propagandára kész, mely Európát átalakította, míg az önök lelkesedése csak saját maguknak vált hasznára.» Különben azt szokta mondani

ilyenkor Taine: «Ez nem az én tárgyam». A mi pedig új s néha kissé alkalmatlanul heves bámuloit illeti, kiket azzal szerzett, hogy rést ütött a Droit de l'homme elméletén s buzogánnyal támadta a jakobinusokat; ezekkel szemben csak egy megjegyzése volt. «Elvárom őket» — mondá finom, határozott mosolyával s szokása szerint, lágy, de ellenmondást kizáró hangon végezve beszédét, kiemelve a mondatot, hangsúlyozva a szöveget: «Elvárom őket Napoleonnál.»

Nem várt soká; s a hatás fölülmúlta várakozását. Eddig, ha gondolkodót, költőt, művészt kellett megértetnie s elérkezett bennök a többé föl nem bontható elemre: az elemzés lehetetlenségét saját geniusának divinatiojával helyettesítette. A jelen esetben azonban hiányzott a divinatio. Guizot és Cromwell alkalmából mondá: «Hogy valaki politikai történetet írhasson, állami ügyekkel kellett foglalkoznia. Egy irodalmi ember, psycholog vagy művész, érezni fogja, hogy nincs otthon.» Az állam Taine előtt a legutolsó volt azon scolastikus szörnyek közül, melyeket megsemmisíteni törekedett; a pusztá államérdekekről nem akart tudni semmit sem. Ezért maradt előtte idegen előbb a Comité de Salut publique, s most Napoleon. Hiába töltötte meg vegyítő tégelyét; hiába törte belé s hevítette végletekig az elemeket. Ha néha meglepően tündöklött is a láng, az elemek rokonsága hiányzott s nem alakult meg a bronz.

Az «új kormányzat»-ban, a *Régime moderne*-ben Taine tulajdonképi tárgyához ér. Eddig az átöröklés végzetességét mutatta, most az igazságosságnak adja meg részét. Társadalmi igazság szerinte annyi, mint a polgári s politikai szabadság s termékenyítő szabadság csak az, mely az egyén jogait biztosítja. Szabadság, igazságosság ily értelemben megkívánják a szabad cselekvést és a cselekvőben a felelősség érzetét. «Az a meggyőződés, hogy az ember mindenk előtt erkölcsi, szabad személyiség, ki lelkiismeretében s Isten előtt saját akaratából tüzi maga elé viselkedése szabályát, melyet aztán követnie s alkalmaznia kell magában s magán kívül, föltétlenül, megátalkodottan, törhetetlenül, örökösén, ellenállva másoknak, örökösén kényszerítve önmagát», — íme, mondá Taine — «az angolok nagy eszméje.» Tegyük hozzá: nagy eszméje minden népnek, mely élni törekszik s nem akar elfonnyadni a pusztában, vagy lemerülni a mocsárba. E két alaptétel

nélkül, melyeket Taine a modern művelődés két uralkodó eszméjének nevez, a becsület nélkül, mely által oly jogokat tulajdonítunk magunknak, melyektől semmi sem foszthat meg, és a lelkiismeret nélkül, mely által az abszolút igazságosság megértésére jutunk, Taine könyve a francia társadalom keletkezéséről csak a francia hanyatlás apocalypsise, könyve pedig a modern kormányzatról meddő sopánkodás volna. De se az egyik, se a másik.

A becsületére oly kényes, a lelkiismeretére oly érzékeny Taine úgy élt, mint egy felelősségét érző, szabad ember és ily felelős és szabad embereknek is írt, kik meg tudják érteni s tanításait is javukra fordítják. Azok ellenébe, kik arról vádolták, hogy az emberi lelket ingatag «belső állapotok» sorára bontotta föl, két dolgot állíthatunk: tanát az uralkodó tehetségről (la faculté maitresse), mely kormányozza és összpontosítja a lelket az egész életen át; és az ő saját lelkének példáját, melynél önmagához hüebb nem volt soha. Ő többet tett, mintha szándéka szerint megírta volna az *Elméről* szóló munkája betetőzéseül tanulmányát az *Akaratról*; ő tettei által bizonyította be, hogy mennyit ér a meggondolt és szívós akarat, úgy a külső megpróbáltatásokkal szemben, mint az egészséges munkásság terén.

Élete utolsó éveiben mindig erősebben-erősebben hajlott azon nézetre, hogy a keresztyén vallás is azon támaszok közül való, melyekre az emberi gyöngeségnek a mindennapi élet e harczaiban szüksége van. Tapasztalás és történet a keresztyénség felé vezették; megértésétől a rokonszenvig s tiszteletig. Többé nem mondá a közönyösökkel: a vallásra szüksége van a népnek. A megvetésnek még az árnyalatát sem vitte be az ügybe, mely az emberi szív elevenét érinti. Jól tudta, hogy a szenvedéssel szemben, rendeltetésünk titkával, az élet kétes igazságszolgáltatásával, reményeink nyugtalanságával szemben mindenki csak «nép». De ha a hívók részére a legteljesebb lelkiismereti szabadságot követelte is, annak minden következményével s föltételeivel; ha «a társadalmi ösztön legjobb szövetségésének» tartotta is az evangeliumot; ha el is ismerte a hitet, mint az ész és pusztá értelem határai közé nem foghatót: azért nem mondhatja senki sem, hogy el akarta tépni azon érzékapcsokat, melyeket a gondolkodás következetessége alkotott számára. Ő, a maga részéről stoikus

maradt; ez volt szándékosan és szerénységből is. Korlátozni kell tudnunk magunkat — mondá. «Meg kell elégednünk azzal, hogy szemlélhessük s átgondolhassuk a világot, hinnünk kell, hogy ez is megéri az élet kinját.» De a mit magától megtagadott, azt másnak szívesen megengedte. «Minden nemzedék — írja — néhány lappal tovább olvas a nagy könyvben, melynek vége nem lesz soha . . .» «Ha én megállok, azt elégtelenségem érzetében teszem; látom a magam gondolkodása határait, de nem az emberi szellemét.»

Egy nagy művész,*) ki épen oly jól tudja festeni az embereket, mint a hogy Taine megérteni tudta, egy ily pillanatban állította szemünk elé, öregedve már, de erkölcsi erejének teljességében. Tiszteletet parancsoló, mint a hogy a kívül állók látták, lelkünk hódolatát fölkeltő, mint volt azoknak, kik hozzá közeledtek; s teljesen szeretetre méltó, mint a milyen azok iránt tudott lenni, kiket tűzhelyénél fogadott. Sötét, komor alapról a világos kép kiválik s úgy látszik, mintha ki-mért léptekkel felénk közelednék. Homloka nyílt, de erősen kidomboruló, mintha súlyával nyomná a testet; arcza keskeny és halavány, mintha minden vágy s az élet minden mozgalma csak a fejedelmi és ki nem elégíthető homlok felé tolulna; szája egyenes, szívesen hallgatag s csak rövid, világos kérdésekre megnyíló, de mosolygó a barátság, jóakaró a fiatalság iránt; csak a hazugsággal szemben rideg, és a fölfuvalkodottság iránt kérlelhetetlen. Félíg lesütött szemeit üveg födi. Tekintete, ha fölveti, éles, mint a sugár, mely valami hegyes érzelapon átvonul; rendesen azonban fátyolos. Érezzük, hogy Taine a színek iránt való szenvedélye mellett is a világ káprázatos látományánál többre becsüli a belső szemléletet, mely őt egyszer mindenkorra az elvontságukban egyszerű nagy eszmék felé terelte. A színes képnél még becsesebbek előtté a képet magyarázó alapgondolatok szabatos és kapcsolatos körvonalai.

Korlátokat vont föladatának; de erejét is kelleténél túlfeszítette. Az utolsó években csak néhány hónapot töltött Párisban s nyugtalanul visszavágyódott házába, az Annecy-tónál, hol egyszersmind örökre is pihenni akart. Rátalált az egyedül igaz boldogságra, a milyennek ő gondolta a boldog-

*) Bonnet.

ságot s a milyent megérdemelt. Sokat sétált, a mennyire csak tehette, oda lenn a partokon a hegyi levegő üdítő fuvalmában, Párisban a Szajna mentén, hol ifjúságában az élet szorongásait s a «gondolkodás gyönyöreit» érezte; de főleg az ő kedves Jardin des Plantesjában. Mintegy újra fölbuzgott benne a hajdani reggelek éltető benyomása, májusi napokon, mikor húsz éves volt. «A nap áttündöklött a pázsiton és én láttam azt a belső életet, mely a piczinyke szövetekben mozog, s azokat kemény és erős szárakká hajtja föl; a lengő szél a sűrű füvek egész vetését ide-oda ringatta bámulatosan áttetsző világításban, szívemet éreztem dobogni s egész lelkemen átrezgett a természet szeretete, a mint titokzatos s mégis nyugodt szépségében elem tűnt. Szerettem és szeretem; éreztem mindenütt, a fényes égben, a levegő áttetsző tisztaságában, az erdő sok növényéletében s nyüzsgésében s mindennek fölött a tavaszi szellő élénk s nyugtalan fuvalmában.»

Azonban minden évszakkal nehezebbé vált az élet, s fárasztóbbá a séta. A cél mindig rövidebb, a pihenők hosszabbak lettek. De gondolkodása nem volt soha éberebb, képzelme termékenyebb. «Ez a gondolkodás, melyre oly büszke vagy, mondá neki hajdan Prevost-Paradol, a melyet különös természetűnek s a világnál fölebbvalónak tartasz», ez a gondolkodás folytonos és pazar munkájával kimerítette Tainet. A helyett hogy vidáman követhette volna, eszméi kapcsolatát szét kelle szakítania s magától elszórni képzelete árnyait. Ő is megismerte azt a kint, melynél nagyobbat a hasonló szellemű ember nem ismerhet: korlátoznia, le kellett kötöznie geniusát. De nem átkozódott s nem panaszkodott. Az emberi sors e nyomorában is csak emelte a szenvedés e nagy és fájdalmas gondolkodót: «Az ember minden méltósága a gondolkodásban van.»

Azután eljött a nap, mikor már nem járhatott ki s csak néhány bizalmasát fogadhatta rövid perczekre; mindig nyájas volt, mindig érdeklődött munkájok iránt, aggódott reményeikért, csak az ő dolgukról beszélt; a magáéről, a legfájdalmasabbról, soha sem. Napról-napra fogyott, hajlott, de úgy látszott, mintha a belső ember egyre növekednék. S mikor az a kegyes kéz, mely hanyatló erejét ápolta, intett, hogy itt az idő, távoznunk; mikor távozva aggódtunk, viszonzóláthatjuk-e holnap s kétségbeeséssel gondoltunk e földünkre vetett nagy

világosságra, melynek forrása kialvóban van, akkor is megnyugvást meritettünk a gondolatból, hogy nagy eseménynek vagyunk szemtanúi s hogy semmi arány s semmi közös mérték sincs e gondolkozás között, melynek szárnyalása mindig bátrabb, vidámabb, eszményibb lesz, s a test között, mely folyton gyöngült s megsemmisülve a földbe görnyedt.

Mindig olvasott s véges-végig: Cæsart, Sallustiust, viszsztatérve a latinhoz, mint a kimerült ember visszatér a tejre, mely gyermekkorát táplálta, mintegy megpihentette engedetlen elméjét a szabatos s hangzatos szavakon, az egymás mellé sorakozó gondolatok rendjén. Olvasatott magának Sainte-Beueből is, a mi fölkeltette benne az élet illuszióját abban, mit az életből legszívesebben élvezett: értem a társalgást szellemi dolgokról eszes emberekkel. Végre Marc Aurelről elmélkedett, mely kedvenz könyve maradt. A könyv mondásait «a tartózkodó lelkesedés ez elfojtott fölkiáltásait, e tördelt szavakat, melyeket csak halkan ejtünk ki», — gyakran ismételte, mint valami liturgiát. E lélek társaságában, melynél nemesebb — szerinte — nem élt, a sorsában való megadásra intette magát: «Vigasztalódjatok, szegény emberek, gyöngeségekben és nagyságtokban a végtelennel, melyből ki vagytok zárva, és a végtelennel, mely titeket is magában foglal.»

Így halt meg Taine Hippolyte. Azon ritka emberek sorából való, kik századuk gondolkozására és alakulására befolyással voltak. Módszerével előbbre vitte az emberi dolgok tanulmányozását, könyveivel azok ismeretét. Hasonlíthatatlan fényt vetett a francia irodalomra, s miután a francia művészetnek néhány legszebb szobrát öntötte, utódainak hagyta azok szilárd, finom s mély öntő formáját. Végül bámulatra méltó életmódjában az élet művészetének mintáját találhatja az, ki a tudománynak s az igazságnak akar élni.

SOREL után, francziából

—e—

EGÉSZSÉGÜGYÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

VI.

Az 1876. törvényezikk értelmében nemesak a diplomás és doctori czímet bíró orvosok gyógyíthatnak, hanem a régi sebészek is; ha három évi folytonos gyakorlatot kimutathattak, a községi orvosi állásokra is megválaszthatók. Velök szemben előnyt biztosított ugyan a törvény a diplomás orvosoknak, — mi azonban a törvényhatóságok laza jogérzékén mit sem változtatott. Húsz év előtt mindenesetre szükség volt a sebészekre is; de őket az orvosokkal egyenlő törvényes jogokba helyezni, nagy hiba volt.

Sok kitünő és jövedelmező állást foglaltak el így — akkor, a mikor alig volt versenyök — és tartanak ma is lekötvé, a mi a diplomás orvosok rovására ment és megy. E helyett 1876-ban is fönn kellett volna tartani a sebészi községi orvosok periodicus időre szorítókozó mandátumát, úgy hogy állásuk, mint régente, a megválasztási idő lejárta után újból pályázat alá juthatott volna. Ez által sérelem rajtok nem esett volna, a doctori diplomát nyert egyének pedig rendszerint alkalmat nyertek volna pályázatra. Községek, melyek ma is egy-egy borbélyból lett sebézmester keze alatt szenvednek, ily úton már régen nyerhettek volna modern orvost. Elmulasz-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 219. és 220. számaiban.

tották a sebészeket, a belgyógyászatától eltiltani ott, a hol erre képzett doctor is letelepedett.

Az 1892-dik hivatalos kimutatás szerint 3556 doctor medicinæ mellett 491 sebész működik, 1887-ben számuk 686 volt; 1893-ban 3723 orvostudor és 451 sebész. E szerint az országban 3637 lélekre esik egy orvos, a mi azonban helytelen, mert a vidéki nyomorúságos fizetések és a családi élet miatt az orvosok javarésze a városokba, a műveltebb központokba tódul, úgy hogy a megyékben 4854 lakosra, és a városokban 1031 lakosra jut egy orvos; azaz 1000 lakosra jut a megyében 0·206 százalék, a városokban 0·970 százalék, az országban 0·275 százalék.

Az orvosok közül több mint a fele, 2245 hivatalos állást foglal el, a kik majdnem kivétel nélkül magángyakorlatot űznek.

A hivatalos állásban levők törzsfizetést húznak. A megyei fő- és járásorvosok nem köteleztetnek magángyakorlatra, és ezért tetszés szerint szabják meg látogatásaik díját. Nem így a kör-, községi és városi orvosok, a kiknek látogatási díját mostanig a pályázatokban az előjárók és hatóságok szabták meg, legújabbán azonban miniszteri rendelet alapján az orvos és község közös megállapodás útján, tehát szerződés szerint szabják meg a látogatások díját. — Ez utóbbi eljárást tartom én is a leghelyesebbnek. — Sajnos azonban az orvoshiány ellenére az *Egészségügyi Értesítő*ben közzétett pályázatok nagy részében valamely tájnyelv bírását is követelik, noha ettől a pályázót egy régibb miniszteri rendelet fölmenti.

A magángyakorlatot űző orvosok, díjazása jelenleg nincs megszabva. Szerintem ez a leghelyesebb állapot, s ezt az elvet fogadták el Németországban is. Mindazonáltal az orvosi látogatások és operatiókról külön díjjegyzék állítandó össze, melyet oly esetekben, mikor az orvos és beteg között megállapodás nem történt, esetleges bírói eljárásnál elfogadni köteleztetnek orvos és a fél. Időközben történt is intézkedés.

A községi és körorvos a község szegényeit ingyen tartozik fizetése fejében kezelni. A legtöbb községben ezekről külön névjegyzék nincs is, úgy hogy a szegények valóban az orvos tetszés szerinti eljárásának vannak kitéve. Szigorúan utasítani kellene minden községet, hogy szegényeit tartsa nyilván, mely névsort az orvos köteles megtartani. Szegénynek az is tekintendő, a kinek csak egy kis háza vagy legföljebb egy holdja van, és

családos ember. Sőt határozottan kívánatos, hogy a községi lakosság három fokozatba osztassék, a jelenlegi egy helyett, úgy hogy a látogatási díj nagysága a fél adója szerint állapítandó meg. A birtokon és házában levő teher tekintetbe veendő. Ilyen lista három-négy évenként újonnan készítendő. Az ily alapon nyugvó látogatási díj-rendszert lehet kifogásolni a kivitel szempontjából, de tagadhatatlan igazságosabb és humanusabb volna, mint a jelenlegi fejtelenség állapot, a hol egyes községben az egy házzal bíró, egyébiránt földhöz ragadt, családos szegény ötven krajczárt kénytelen fizetni egy látogatás után, míg a száz holdas gazda is csak annyit fizet.

Az anyagi versenyből az orvosok között sokszor támadnak surlódások. Majdnem minden városban akad egy-egy a ki a létérti küzdelemben elfelejtkezik saját orvosi állásának tekintélyéről vagy egyéni becsületéről. Az ilyen természetű ügyekre bírói paragrafus a legtöbb esetben nincs, és ezt helyettesíti számos nyugateurópai államban az orvosi kamara, melynek behozatala nálunk is küszöbön van, és melyet Németországban 1887-ben, Ausztriában 1891-ben állítottak föl.

Nézetem szerint nálunk csakis a kötelező rendszer hozható be; az orvosi kamarák tagjaiul azonban csakis a magán-gyakorlatot folytató orvosok veendőek föl. Ha a hatósági orvosok elvolnának tiltva a gyakorlattól, akkor csakis a községi, kör-, városi-, al-, fürdő- és magánorvosok foglalhatnak a kamarában helyet. Nekem legjobban a porosz kamarai intézmény tetszik, mely kötelező, és minden az orvosi hivatással és a közegészség nyílt kérdéseivel kapcsolatos ügyek és kérdéseknél ítélő és véleményező forumot képez. Az orvosi kamara tagjait az orvosok választják, és így ezek leghívebb kifejezőivé válnak az orvosi karnak. Szükségesnek tartom azonban, hogy e kamara súlyosabb esetekben az orvost a gyakorlattól is bizonyos időre eltilthassa.

A kamara föladata az egyéni illetéktelen föllépés ellen főleg az orvosi tisztességet megvédeni, s hogy ezt tehesse, nem elégedhetünk meg avval, ha valakit csak választói jogától eltiltanak. Elengedhetetlennek tartom azt is, hogy a kamara vidéki tagjai legalább szabad utazást és napi díjat kapjanak, hogy ez által megjelenésök biztosíttassék, és a gyűlések ne legyenek helyi jellegűek.

A kamaráknál is sokkal fontosabbnak tartom a baba-intézményt, melyet csak a legszigorúbb ellenőrzés mellett vélek föntarthatónak, mert magokban a bábákban semmiféle biztosítékot sem látok működésükre nézve. Hogy működésükről pozitív képet nyerhessünk, szükséges volna a gyermekágyi láz megbízható statisztikája, és annak kitüntetése minden egyes esetről, hogy a baba segélye igénybe vétetett-e vagy nem. Így csak az orvosi gyakorlat alapján szerzett tapasztalatokkal számolhatók be, a melyek nem kedvezők. Legnagyobb baj, hogy a bábák egyéni műveltsége csekély; e mellett a legtöbb tisztátalan és minden vagy ritka ellenőrzés nélkül csakhamar zürzavarrá válik. A fertőzött eszközöket a szülésnél használtakkal egybehányja, egy táskát használ, sokszor minden fertőtlenítés nélkül végez hüvelyen át vizsgálatot. De mondjuk, hogy tíz baba közül csak három lesz könnyelmű és gondatlan a fertőtlenítés körül, már elég ok arra, hogy gondnokság alá helyeztessenek.

A törvényhatóságok eddig legkevesebbet sem törődtek a baba-intézménnyel. A községek tehernek tekintik, és ez okból évi öt forintos baba-állás nem egy van az országban; sok helyen pedig egyáltalán nincsenek az állások szervezve. Nagyon érdekes volna ez állapot statisztikai kimutatása.

Jelenleg 7357 bábát mutattak ki a jelentések, de e szám csak megközelítő, mert benne oly egyének is foglaltatnak, a kik nem oklevelesek, vagy csak czédulások, a mit egyébiránt a belügyminiszter is hangsúlyoz. A bábák javarésze városokban működik, hol a keresmény nagyobb; a vidéken igen kevés baba van, egyszerűen azért, mert nem tudnak megélni, vagy nincsenek is szervezve az állások.

Annyi bizonyos, hogy a mint rendszeres és megbízható adataink lesznek a gyermekágyi lázról, vagy meg kell szüntetni a baba-intézményt, vagy fönti értelemben a legszigorúbb fölügyeletet behozni, mert manap a baba majdnem minden fölügyelet nélkül, öntudatlanul hanyagságával nem egy asszony életét veszélyezteti.

VII.

Reméllem, az előbbi fejezetekben foglaltak után senki-nek sincs kétsége már az iránt, hogy hazánk egészségügye és

közigazgatása a lehető legrosszabb. Az eddigi tizennyolcz éven át elért eredmények jó gyümölcsei oly eltűnők, hogy azokat az óriási mulasztások mellett alig érdemes fölemlíteni.

Megtámadtam a jelenlegi rendszert, és igyekeztem a legnagyobb tárgyilagosság mellett bebizonyítani tarthatatlanságát. S midőn a reformot hangoztatom, egyúttal rámutattam, mely eszközökkel lehetne a legjobb egészségügyi állapotot és közigazgatást megteremteni, Anglia és Svédország kedvező halálzási arányát elérni.

Nem tagadom, hogy szemem előtt lebegett a legjobb, elérhető viszony, nem pedig a jelenlegi rendszer foltozgatása, és a jelenlegi rossz alapon való javítgatása, midőn az egészségügyi közigazgatás merev behozatalát óhajtom, és az egészségügynek a politikai közigazgatástól való elválasztását hangoztattam, mert ha a régi rendszert föntartjuk, és továbbra is a laikusokra bízuk az egészségügyet, — úgy ennek tökéletesbedését csak akkor érhetjük el, ha a közigazgatás egészségügyeiben laikus tisztviselők a modern egészségügyi tudomány színvonalára fognak emelkedni. Ezt pedig bajosan nem fogjuk megérni.

Álláspontomból folyik, hogy az egyes közegészségügyi intézményeket is csak modern szempontból fogom föl, ép így a gyógyszerészetet, mint a gyógykezelés lényeges kiegészítő részét. Valamint az orvosi gyógyítás-ügynél, úgy a gyógyszerészetnél is az anyagi tekintetek mellett főleg a humanitás elveinek kell érvényesülniök. Hiszen utóvégre a gyógyszertárak azért állítottak föl, hogy a betegek a szükséges gyógyszert beszerezhessék, nem pedig, hogy ez üzletből egyesek megéljenek és magoknak életmódot biztosítsanak. Ha humanusan, becsületesen gondolkodunk, csak így beszélhetünk, írhatunk.

Jelenleg vannak real- és személyjogú gyógytárak; előbbiek mint tulajdon vagyon vehető, eladható, utóbbi a személyhez van kötve. Ezenkívül egyes községekben az orvosok kézi és házi gyógytárakat nyertek.

Az 1893. évben hazánkban 407 real- és 875 személyjogú gyógytár volt; összesen 1282. A fiók, kézi és házi gyógytárakkal együtt 1656 volt. Területhez és lakossághoz viszonyítva 11,828 lakosra és 217.45 négyyszög kilométerre jutott egy nyilvános gyógytár. A városokban 6769 lakosra esett egy. De ez

adatok nem helyesek, mert a kézi gyógytárak kisebbitik a számot, de valósággal nem helyezhetők a nyilvános gyógytárakkal egy kategóriába, a kézi gyógytár csak 26 gyógyszert tartalmaz; valójában pedig 26 szerrel 15—20,000 lakost ellátni nem lehet.

Rendezni kell tehát a gyógytár-ügyet lakosság és terület szerint, és a jelenlegi belügyminiszternek azon eljárása, hogy szaporítja a gyógytárakat, csak helyeselhető.

A gyógyszerészeket az 1876. törvény idevágó szakasza igen sújtotta, mert csak oly gyógyszerész nyerhetett gyógytárt, a ki real-jogot vett, tehát gazdag volt, vagy ha nagy befolyása akadt, akkor személyjogot. Minden más úgyszólván ki volt zárva; megtörtént, hogy egy gyógyszerész a diploma elnyerése után csakhamar személyjogra tett szert, míg más negyven évet szolgáló gyógyszerész patika nélkül halt meg.

Miután a gyógyszereket nem üzérkedésnek óhajtom átengedni, meg akarom kísérteni egy oly eszme fölvetését, mely jelenleg megvalósításra bizonyára nem számíthatna, de eredetiségében és fölfogásában megoldja az eszményi czélt. Mint említettem, a gyógyszert speculativ alapon nem szabadna árúsítani, hanem lehetővé kellene tenni, hogy minden egyén, a legszegényebbtől a leggazdagabbig, a legolcsóbb beszerzési és kezelési áron megkapja. A jelenlegi katonai gyógytárak már megközelítik ez eszmét, mert hasonlíthatatlanul olcsóbban szolgáltatják ki a gyógyszereket katonáknak, nyugalmazott tiszteknek stb., mint a nyilvános gyógytárak. A jelenlegi gyógyszerész tíz gramm chinint tíz rész porra osztva a legújabb hivatalos árszabvány szerint egy forint huszonöt krajczárért adja, értéke pedig legföljebb egy harmadát teszi ki. Az árszabvány azért szabja meg e magas díjakat, mert különben a gyógyszerész meg nem élhetne a kis százalékból.

Nézetem szerint a betegnek csakis a beszerzési és kezelési árt kellene megfizetni, mert életét óhajtja megtartani, és ez által nemzetgazdasági tőkét védeni.

A szerek tisztasága és megbízhatóságának biztosítása mellett a gyógyszerész, mint üzletember, száz és száz százaléknyi hasznát el lehetne kerülni, ha az állam a gyógytárakat a forgalom és adófizetés alapján átvinné, úgy mint mikor a regalét váltotta meg, csakhogy a tulajdonosokat készpénzzel fizetné ki. Az ilyen államosított gyógytárak kezelését a gyógyszerészekre, mint tisztviselőkre bízna, vagy pedig bérbe adná,

úgy hogy bizonyos évtizedek alatt a gyógyszerárak az értök kiadott tőkét behoznák, mire aztán a gyógyszerek a kezelési és beszerzési költségek árában adathatnának a beteg közönségnek. Ekkor a gyógytárak valóban humanus intézetekké válnának és igénybe vehetnék sokan, a szegényebb sorsútól a földhöz ragadtig. Jelenleg a szegényekért a község, illetve állam fizeti a gyógyszert, de a kinek egy viskója, egy hold rossz földje van, nem képes a gyógyszereket beszerezni, és ezek számára a patika nem való, mint szegény embernek a tüdővész.

Az államosítás által nyerne a nemzet egy tekintélyes része olcsó gyógyszert, a gyógyszerészek pedig államszolgálatba lépven, nem volnának a pénz és befolyásos összeköttetéseknek rabjai, és a gyógyszerár-tulajdonosoknak fizetett szolgálai. 1893-ban 1282 gyógyszerár létezett, és majdnem annyi tulajdonos, okleveles gyógyszerész 1846, úgy hogy patika nélkül 664 okleveles gyógyszerész, az összes állomány egy harmada szűkölködött, a kiknek java részének semmi jövője sincs és örökön szolgák maradnak. — A különben is jövedelmező gyógyszerárak tulajdonosai ennek következtében, tényleg nem működnek a gyógytárban, hanem csak ellenőriznek, és a munkát fizetett okleveles segédekkel végeztetik.

Ismételve mondom, hogy ez eszme manapság semmi körülmény között sem számíthat valószínűsítésre, de hogy a humanitás és emberiség nyerne vele, az kétségtelen.

VIII.

A legszebb intézkedéseknek papíroson való maradása, teszi a jelenlegi nyilvános intézeteket veszélyessé. Első sorban az iskolát sorolom föl, melybe minden hat évet elért gyermek köteles évekig járni.

Az iskolák nagy részt nedvesek, alacsonyak, piszkosak, dohos levegőjök van, padlójuk romlott, szennyes, a mi főleg a felekezeti iskolákról mondható. A községi iskolák kevéssel jobbak, úgy az államiak is. A városi iskolák átlag legjobban közelítik meg a modern igényeket.

Valamely iskola egészséges volta függ termeinek és tanulóinak számarányától, mert a tiszta levegő a legfőbb kellék. Egy gyermek óránként ötvenhat köbméter levegőt igényel és

ha nincs tiszta levegője, melyből az életfolyamathoz szükséges élenyt beszerzi, rosszul lesz, fejfájást kap, elkábúl. Egy felnőtt ember óránként húsz liter élenyt von el a levegőből; viszont a kilégzett levegőben százszor annyi szén-sav van, mint a tiszta levegőben. A testből kipárolgó vízgőz, illó savak még inkább rontják és teszik teljesen használhatatlanná a levegőt úgy, hogy akkor az embernek zárt helyiségben, melyhez semmiféle új tiszta levegő nem járul, meg kellene fulladnia.

Fodor tanár állítása szerint a legkevesebbé szennyezett levegő is ártalmas, ha éveken át lehelik be. Angliában 1860 előtt átlag negyven-ötven ember halt meg a börtönökben (ná-lunk kétszáz) ezer fogoly közül, míg a mintabörtönök behozatala óta csak hét-nyolcz.

A romlott levegő terjeszti a tüdővést, a fertőző betegségeket. Világos tehát, hogy a zsúfolt lakások, börtönök, kórházi, egyéb intézeti termek egyenesen az életet veszélyeztetik, és így mindazon iskolák is, a melyekben a törvényes szabályokat megszegik, és tanulókkal túltömik. Az ilyen iskolában a görvélyes és angolkóros gyermekek száma föltünő nagy.

Dr. Novák Endre tanár nagyon helyesen jegyzi meg, hogy e viszonyokra még az iskolatörvény sincs elég figyelemmel, mert míg egy gyermekre óránként legalább negyvenöt-ötvenhat köbméter levegő szükséges, addig az 1876. évi 20,311. szám alatti rendelet szerint egy órára csak tizenkét köbméter jut, s így csak egy ötöd része az élettanilag szükséges levegőnek.

Rendes egészségügyi viszonyok között az alsóbb iskolák ne legyenek négy-öt száz köbméter ürtartalomnál nagyobbak, és a tanulók száma legföljebb hatvan legyen; azaz egy gyermekre öt köbméter belső tartalmat kell venni, föltéve, hogy a terem jól szellőzhető, és a falak permeabilisak. Ilyen viszonyok között egy gyermekre tizenöt köbméter levegőt minimumként elfogadhatunk, azaz hatvan gyermekre kilencszáz köbmétert.

E Fodor tanár által megállapított levegőmennyiséghez a jelenlegi iskolai ürtartalmakat viszonyítva, — valóban hajmeresztő különbséget látunk. Novák például Ungváron konstataulta, hogy egyes iskolákban egy tanulóra csak egy-két köbméter levegő jut, de egy osztályban három tized köbméter. Ugyanitt kimutatja, hogy az állami fogház és börtönökben egy rabra húsz köbméter levegő jut (egészségügyi szempontból

legalább harminczhármát kellene fölvenni), úgy hogy a rabok és tolvajok sokkal jobb egészségügyi viszonyoknak örvendenek, mint az iskolás gyermekek.

Ez absurd tényálladékokat azonnal megértjük, ha tudjuk, hogy az igazságügyi miniszterium az egészségi rendelkezéseket végre is hajtotta, míg a belügyminiszterium tizenhét év alatt csak papiroson dolgozott, intézkedett.

Nem lesz éreztelen épen az említett ellentét kapcsán a következő esetet fölemlíteni. — Egy rablónak, kit üzőbe vett a csendőrség, lelőtték a lábát. Fogsága alatt amputálták és egy gyönyörű, modern műlábát kapott. Ugyanakkor a rabló illetőségi helyén egy szegény, jóra való, becsületes ember lábát veszté, és az orvos ajánlatára a községhez műlábért fordult, mely megtagadta kérelmét, mire a beteg mankón és falábon járt. — Rövidre rá haza jött a rabló — a legszebb műlábbal. Az olvasó fölment attól, hogy az egészségügy ilyen eseteinek az erkölcsi hatásáról beszéljek; de fölemlítettem ez esetet, mert gyakorlatilag ez is illusztrálja a jelenlegi rendszer és állapot tarthatatlanságát.

Mindazonáltal Bács-Bodrogmegyében például jobbak a viszonyok, mint Ungban. Részint a tanfelügyelőség szorgalmazása, részint a községek vagyoni állapota következtében nagyobb termek építtettek. Városokban mintaszerű iskolák vannak. — Mellesleg csak néhány adatot sorolok föl, melyeket a bácsme gyei tanfelügyelőségtől kaptam:

Szabadkán egy osztályban 6·6 négyszögméter ürtartalom esik egy tanulóra, egy másik osztályban 5·1 és 3·3, Ó-Becsén 5·2, Újvidéken 4·1, Zomborban 4 és 5 négyszögméter, úgy hogy nálunk Bácskában a városok és nagyobb mezővárosok igyekeznek megfelelő tantermeket építeni, a mi sohasem a közigazgatás, hanem a tanfelügyelőség érdemének tulajdonítandó. Falu helyeken már sokkal rosszabb az arány. Báth-Monostoron egy tanulóra egyik osztályban jut 2·8 négyszögméter légűr, másokban 2·2, 1·5. Kulán 2 négyszögméter, Madarason 1·6 négyszögméter, Gyurgyevón 1·5 négyszögméter, Csonoplyán 1·3, 1·2 négyszögméter, Bajmokon 2·5, 2·3, 3·2, 1·0 és 0·7 négyszögméter! És ime dr. Novákkal bátran mondhatjuk, hogy ha már egyes községek a gazdag Bácskában ennyire nem gondolnak a gyermekek egészségével, milyen lehet a felsőmagyarországi iskolák és tanulók helyzete? — Bizony

szerencse, hogy rendes körülmények között a gyermekek egy-két ötóde nem jár iskolába.

Középületekről lévén szó, a kórházakról sem feledkezhetünk meg. Országos kórház összesen csak hat van, míg 1877-ben három volt. Közkórház 58, irgalmas rendi 13; összesen 77. A javító-, fegyházi-, börtön- és bányakórházakat, mint magáncéloknek szolgáló kórházakat, nem említve, magánkórház és gyógyintézet száma 140. Látjuk, hogy hazánkban nagyon kevés kórháza van, valamint azt is tudjuk, hogy főleg a fővárosiak felelnek meg a követelményeknek úgy építészeti, valamint orvosi szempontból. A vidéki városi kórházak sokkal alacsonyabb színvonalon állanak és ritkán szolgálnak specialis orvosi célokra. De legkétségbeejtőbb állapotúak a falusi magánkórházak. A legtöbb községben nincs is kórház, és ha van, régi, dűledezett, fészer, istállóból átalakított. E falusi kórházakban szegények, elzüllött csavargók vétetnek föl, míg tisztességes ember a világért be nem menne. Ez állapotnak tulajdonítom a köznépben meggyökeresedett utálat és irtózatot, melyet benne a kórház nevének pusztá említése is kelt. A köznép a valóban sokszor undorító községi kórházak miatt minden olyan intézkedéstől, mely a kórházzal kapcsolatos, irtózik, és például járvány esetén inkább orvosi segély nélkül hal meg, semhogy bevitettetné magát. A cottage-kórházak behozatala igen ajánlatos volna ez irtózat leküzdésére.

A tébolyházak túlszufoltak, és a hatóság sokszor bajban van a közveszélyes elmebetegekkel, mert nem tudja őket gyorsan elhelyezni. Legújabbán a kormány egy negyedik tébolyházat szándékozik fölállítani.

Nézetem szerint kötelezőleg kell kimondani, hogy minden megye tartozik egy megyei modern kórházat fölállítani, népességéhez aránylagos terjedelemmel; úgyszintén a városok is.

Gyárak és ipartelepek csak egészségi szabályok és fe-lülvizsgálat után adassanak forgalomba. Szigorúan ellenőrizendő, hogy a balesetekhez szükséges kötés stb. beszereztessek. A Baross Gábor által létrehozott munkás-betegsegélyző egyesület jótéteményei a cselédek és béresekre is terjesztessenek ki, mert a jelenlegi állapot szerint a gazda a beteg cselédén azonnal túl ad, hogy tőle megszabaduljon.

Nagyobb gyárak köteleztessenek rendes munkásházakat építeni, mert különösen nagyobb városokban a munkások a

legalsóbb és legegészségtelenebb lakásokat veszik bérbe. Az egészségügyi törvény ezt világosan kimondja, de a hatóságok nem szorítják a gyárakat munkáslakások fölépítésére. Kötelezővé természetesen csakis a családiás építési rendszert szabad tenni.

Több gond fordítandó a szegénylakásokra, hajléktalanok menhelyére. A lelenczházak behozatala küszöbön van. Ausztria nem győzi a lelenczek elhelyezését, míg nálunk e téren a mai napig alig történt valami. Fölállításuk által számos jóra való honpolgárt mentenénk meg, és véget vetnénk a gyalázatos angyalcsinálásnak. Első sorban a törvénytelen gyermekekről kellene gondoskodni.

Szigorúan érvényesíteni kell az egészségi szabályokat az óvodák fölállításánál, mert ha rossz lakásban, túlszűfolt teremben tartatnak a gyermekek, csakhamar szaporítanak a ragályos és egyéb kóros betegségek számát. Egyáltalán minden közegészségi épület tervét, mielőtt az épület fölépíttetnék, a fölállítandó egészségi mérnöki osztályhoz fölülvizsgálat végett beküldendő volna, mivel a legtöbb törvényhatóság eddig elmulasztotta ez iránt szabályrendeletet hozni. Szigorúbb felülvizsgálat alá veendő a vágóhidak is, melyek sok faluhelyen fabódékból állanak.

S így látjuk, hogy a középületeknél is mennyi föladat oldandó meg!

IX.

A szegényügy kérdését sokan az egészségügy körébe utalják, pedig hát ez nem is egészségi kérdés, hanem inkább humanitási. — Szegényekkel jót tenni, keresetképteleneknek kenyeret adni, — munkaképtelen kiskorúakat gondozni, belőlök az emberiség javára derék, becsületes polgárokat nevelni, szegény betegeket az éhhaláltól megmenteni, olyan eszményi, szép és nemes föladatok, a melyekre csak nemes szív hordozója képes. Ebben is különbözik az ember az állattól, hogy nem hagyja nyomorúságba jutott társát elveszni.

Világos, hogy e nemes föladatokat pénz nélkül megoldani lehetetlen, s ezért nemcsak a gazdagok támogatását szabad igénybe vennünk, hanem az államtól, mint millió ember

érdek, és eszmeszövetkezésének képviselőjétől a szegényügy humanus rendezését egyenesen követelhetjük. Azon államban, melynek belső rendében egyes egyének a legszükségesebb életkövetelményeket sem szerezhetik meg, értem az élelmet és ruházatot, — a társadalmi rend mindig veszélyeztetve lesz, mert a vagyontalan osztály a nehéz megélhetési viszonyból egy fokkal súlyosodva, proletárrá lesz. A proletár éhes, fázik; a rossz élelmezés következtében satnyúl, beteggé lesz, sokszor nyomorékká, vagy elvész. Maga után gyámoltalan lelenczeket, munkaképtelen árvákat hagy; legtöbbször aggokat, a kik mint fölösleges és hasznavehetetlen egyének csak örömet keltenek hozzátartozóiknak, ha elpusztulnak, és nyűgöt nem képeznek.

Azon állam, mely e legutolsó rendű néposztályt veszni hagyja, azon vagyonos társadalmi osztály, melynek szíve előbbiek nyomorán meg nem indul, nem érdemli meg, hogy a civilisatio epithetonjával illessük. S ha ilyen viszonyok kapcsán a socialismus rémképe, és kinövésai az anarchismus föltűnik — épen nem megdöbbentő; hiszen a legutolsó rendet mi kötné az államhoz, mely érte semmit se tesz, s miért tartaná fönn a társadalmat, melytől nincs mit várnia.

Bárhogyan is vegyük e kérdést, az államhatalomnak törvényhozás útján gondoskodnia kell a szegények munkaadásáról, gyámolításukról betegség esetén, szüléskor, elaggáskor; föl kell nevelnie a szegények árváit, hogy azokból erkölcsös és hasznos polgárok legyenek.

Az 1876. egészségi törvény jól-rosszul az orvosokra és községekre bizza a szegényügy rendezését, a melyek azonban mai napig sem feleltek meg a követelményeknek. A szegény, ha egészséges, ha beteg, ha keresetképtelen, csak teher úgy a községre, mint az orvosra, a kiknek sorát a vagyonos polgárok igazgatják, mert a szegénytől se községnek, se orvosnak nincs mit várnia.

A beteg szegényt a községi orvosnak kellene gyógyítania és a községnek gyógyszerrel ellátnia; ételt a község úgy sem ad. Az orvos száz forintos fizetése mellett a megélhetéssel küzd, és a szegény beteget legföljebb egyszer látogatja meg saját községében, ha pedig a körben beteg a szegény, legtöbbször nem is látja, mert a községi előjáróság érdemesnek sem találja ügyében kocsit küldeni az orvoshoz, a ki a gyógyítással csak költséget okozna a községnek. Az orvos egykedvűen

nézi e sívár állapotot, mert első sorban a vagyonosok kezeléséből él; a körorvos pedig ha akarna sem tudná a tízezer lakosságú és távoli községekből álló kör húsz-harmincz szegény betegeit naponként meglátogatni. Nem is szólok, hogy ez physikai lehetetlenség az előfogatosi fuvarrendszer mellett, melytől minden jóra való embert mentsen meg az Isten. Ennek a fuvarrendszernek, melynek következtében a községi szerződöttetett előfogatos viszi az orvost, az az előnye, hogy csak a szomszéd községig viszi az orvost, legtöbbször rossz vészőkosár-ülésen; itt újra befogatnak, a mi néha másfél órába kerül, mert a fuvaros nincs kéznél, hanem a mezőn van, vagy másokat elvitt, s míg fogadnak kocsit, néha három órát kell várni. Ilyen primitív közlekedési eszközön utazik az orvos halálos betegeihez. Sok hely nálunk is vannak ilyen viszonyok, hát milyenek lehetnek a felvidéken?

A körorvos és községi orvos fizetésöket a községi adminisztratív teendőknél való közreműködésökért, és a szegények gyógyításaért kapják. A község vagyonos része, az előjáróság és képviselőtestület ezt arra használja föl, hogy a látogatási díjakat tíz-húsz krajczárra nyomja le, s így a vagyonos gazdagok a szegények rovására használják ki az orvost. Szakasztott ilyenek a viszonyok a bábánál is, a ki minden műveltség nélkül, bizonyos megvetéssel tekint le a szegény, földhöz ragadt vajudó asszonyra, s ha elmegy, legfőljebb egyszerű teszi meg.

Az orvos- és bábától kért és előírt gyógyszert a szegény beteg csak kerülő úton kaphatja meg, sokszor az ötödik községbe kell a gyógyszerért küldeni. Ismétlés esetén csak ritka község küld kocsit gyógyszerért szegény ember részére. Ha a szegény fertőző betegségben szenved, és házat isolálják, akkor a család kenyér nélkül áll. Szerezni nem szerezhethet, mert az asszonyt jobb módú ember saját házába nem veszi, mint a szegény cselédet, ha kis gyermeke van; az apa is így jár, nagyon kevés község ad költséget vagy élelmi szert a szegény családnak.

A reformnak tehát egyik fő feladata leendő a szegényügygyel, mint az egészségügy egyik rokonkérdésével foglalkozni. Eseményi eredményt itt is csak akkor érhetünk el, ha a mai szűkkeblű községi rendszer helyett az államhatalom veszi kezébe a szegények sorsát, és közadó útján megteremti a szegényalapot, mely az összes, a szegényügyet érintő, feladatokat

megoldja: lehetségessé teszi a szegények lelkiismeretes orvoslását, a gyógyszerek beszerzését, a szülési segédkezést, a járványintézkedés alatti ellátásukat. Fölállítja a járási kórházakat, valamint minden törvényhatóság székhelyén is. Természetesen itt csak modern kórházakról szólok, nem pedig a holmi fészerből átalakított, csavargóktól látogatott, minden fölszerelés nélküli épületeket. Fölállít lelenczházakat a fővárosban, és minden törvényhatóság területén; árvák intézetét, a hol a szegény árvákat fölnevelteti; szeretetházakat elaggott tehetetlen öregek számára, hülyéket, elmebetegeket védelmébe veszi, segíti a betegség ideje alatti keresetképteleneket. Elejét veszi a dajkaságba adottak mesterséges elpusztításának, az angyalcsinálásnak; a kuruzslásnak pedig az által, hogy a büntető jogot a hatósági orvosok kezébe teszi le, avagy a bíróságot kötelezi, hogy minden ilyen vétséget négy hét alatt befejezzon. Végül a hét éven aluli gyermekek fölött szigorú fölügyeletet teremt. Orvosoltatásukat ma is szigorúan elrendelték, de mint minden egészségügyi rendelet, javarésze ennek is papiroson maradt. Egyébiránt hogy is tegyen a szülő eleget, ha sok községben orvos sincs, gyógyszerár sincs. Többször hirtelen hal el, vagy a szülő nem veszi észre, hogy beteg. De legtöbbször a paraszt nem akar költeni rá, s ekkor egyszer az orvost elhívja, ha van, írat receptet, de nem csináltatja meg, és így a büntetést elkerüli. S vajon mit is segít az orvos az egyszeri látogatással, ha a szülő nem törődik gyermekével? hagyja veszni, s azért csak akkor hívja az orvost, mikor halálát félti, és kerülni akarja az esetleges büntetést. E szavaim valódiságát a jelenleg is fölötte nagy gyermekhalálozás bizonyítja. A törvény a hét éven alóli gyermekek kényszergyógyításával mit sem javított az ádáz helyzeten. Részletes statisztikai adatokra nem támaszkodhatom, hanem csakis a gyermekek összhálálozási számára, mely nem apadt 1876 óta, mert a közölt adatok, mint látjuk, teljesen megbízhatatlanok.

X.

A tápszerek és italok oly czikkek, melyeket az embernek be kell szerezni, ha törik, ha szakad. E czikkek nélkülözhetőségével egyszerre megszűnnék a létérti küzdelem, s legfőljebb

a faji szaporodás ingere maradna fön. S minthogy föltétlenül szükségesek, az állam kivetette rájuk a fogyasztási adót, a luxusadót pedig megszüntette.

A fogyasztási adó következtében a táplálék és ital ára magasra csökkent, és az ország legszegényebb osztályát rossz táplálkozásra kényszerítette, mely a cikkek drágasága következtében sokszor éhezik, és főleg hüvelyes veteményekből, meg burgonyából él. A hús drágaságánál fogva kivétel számba megy, és legfőljebb vasárnapi és ünnepi étellé vált. Ez a fogyasztási adó és talán más gazdasági okok miatti drágulás hozta be a tizenkilencedik században magyar őseink egyik szokását Bécsben is, értem a lóhús fogyasztását, mely hús a marháénál háromszor olcsóbb.

A fogyasztási adó kivetése azonban más irányban is károsan hatott táplálkozási viszonyainkra, mert a termelőket hamisításra vitte, mely nem annyira a tápláléknál, mint az italoknál igazán tökélyre emeltetett.

Egy kilo jó hús a vidéken is ötven krajczár, egy liter tiszta bor negyven krajczár, annyi, a mennyit egy napszámos egy nap alatt keres. Látni való, hogy e viszonyok között a legalsóbb osztály, mely két keze után él, nem képes hússal táplálkozni.

Az államnak más cikkekre kellene adót kivetni, és a hústra vetett adót arányosan leszállítani.

A táplálék, mint olyan, állandó ellenőrzés alatt áll. Az 1876. törvényczikk második fejezete ez iránt intézkedik is, de valójában különösen faluhelyeken, az ellenőrzés oly laza, hogy iparosok és üzérek egészen nyíltan nyerészkednek hamisítás útján. A legújabbán fölállított borvizsgáló bizottságok hivatta lesznek, különösen a borhamisítást megállapítani, a mi egészen helyes, mert a községi és járásorvos chemiai vizsgálatokat úgy sem tud teljesíteni, sőt sok falusi orvos a tejet sem tudja elbírálni.

Az italok közül legfontosabb a víz. Számba jön első sorban tisztasága, azaz, hogy nem tartalmaz szerves anyagokat, sem fertőző bacteriumokat, valamint sok szilárd anyagokat sem, azaz puha legyen.

A tiszta víztől megköveteljük, hogy keménysége legfőljebb hús német fokú legyen, a szilárd részek ne haladják meg az ötszáz milligrammot egy literben, a chlor hús, a salétromsav

nyolez milligrammot ne érjen el, a szerves mennyiségek legföljebb ötven milligrammot. Ne tartalmazzon bacteriumokat, melyek az emberben bizonyos betegségeket idézhetnek elő. Ilyen pathogen bacteriumok közül legismertebb a cholera és a typhus bacillusa.

Hazánkban Erdély, a fölvidék, egyszerűen a hegyek körül lakók legtöbbnyire forrásvizet isznak, mely a fönti követelményeknek leginkább megfelel. Nem így az alföldön, mely lapályos, pocsolyás, és melynek talajvize nagyon közel van a föld felszínéhez. Például szülővárosom, Zombor, viszonyait hozom föl, melyek az alföldre nézve jellemzők. A város tengerföldről magassága átlag nyolczvanhat méter, és a talaj magassági viszonyai alig különböznek, úgy, hogy a talajvíz nem igen, vagy csak lassan áramlik. E mellett talajunk saturálva van szerves anyagokkal és Buda-Pesten Fodor tanár egy kilo száraz földben 7784 milligrammot talált. A város hulladékaiból nyolczvan százalék a talajba jut (csatornázása nincs), nem szólva arról, hogy a város egy régi kiszáradt mocsáron épült. A víz keménységi foka 65 fok, a szerves anyagok mennyisége 100,000 részben három-négy rész; e mellett majdnem minden kút tartalmaz ammoniákat, salétromossavat. A városháza előtt levő Szent-György-téri kút százezer részben tartalmaz: 58·32 keménységet, 78·12 salétromsavat, a polgári iskola kútja: 82·77 keménységet, 3·64 szerves anyagot. 90·62 salétromsavat, 6·0 kénsavat, 62·0 chlort, 446·2 szilárd anyagot. A város vize a belterületen sokkal rosszabb, mint a város végén és környékén, a mi legjobban mutatja a talajnak a lakók általi szennyezett-ségét. Így például a városon kívül fekvő kaszárnyában a kútvíz összkeménysége 18·0, szerves anyag 2·55, salétromsav 188·4, chlor 47·38, a szilárd anyagok 389·0.

Ilyenek az alföld kútainak nagy része, elég ok arra, hogy az állam vegye kezébe az ivóvíz kérdését és az artézi kútak fúrását. Szabályrendeletet kellene hozni, hogy házi kútakat csakis a hatósági orvos által kijelölt helyen szabad ásatni, a ki a pöcze- és árnyékszéki gödröket kellően tekintetbe venné. Ott a hol nagyobb és sebesebb folyóvíz van, esetleg szűrő-vízvezeték is állítható föl, ha artézi víz nyérése lehetetlen volna.

A víz kérdésével kapcsolatos a talaj szennyezettsége és a csatornázás is. A legtöbb alföldi városnak nincs esése, és a közönséges nyitott árkok vize büzhödtté válik; ez árkokba ve-

zetik be a városiak és falusiak a szennyet. A talaj tehát szerves anyagoktól telített lesz, úgyszintén a víz is, melynek talajvíz-színvonala egy-két méter.

Mennyire elhanyagolják hazánkban az egészségügyet, Zombor város fejlődése is bizonyítja, mely artézi kútat csakis a takarékpénztár adományozta pénzen fúratott. Aztán a város nivellálása nélkül kikövezte az utcáit, befásította a várost, épített kaszárnyákat, és jelenleg a villamos világítás behozatalán fáradozik. De a rendes csatornázást még most sem eszközölte, hanem a főutcákban a nyílt, bűzös árok szagával megalkuszik. S ha a csatornázást egyszer a város szükségesnek fogja találni, kénytelen lesz a kövezetet fölszakítani, a járdákat a színvonalba hozni, a lerakott villamsodro-nyokat átalakítani, egy szóval óriási kiadásba bocsátkozni.

Szerintem törvényileg ki kellene mondani, hogy a városok és falvak kövezése rendszeres, és a központi egészségügyi osztály által fölülvizsgált terv szerinti csatornázás nélkül nem engedhető meg.

XI.

Jelenleg minden község köteles a halottkémlésről gondoskodni; a mely községben orvos van, ez köteles azt teljesíteni, és a hol nincs, ott erre a célra kioktatott halottkémek, úgy mint tanítók, intelligensebb egyének képeztetnek ki. Ha ilyen sem volna, a községi előljáróság egy tagot e teendőkre kijelöl. A halottkémlés körüli teendőket az 1876. törvénycikk 110. §-a írja elő, és egy külön halottkémi utasítás szabályozza. Kötelezve van e kívül minden község temetőt és halottas kamrát fölláztatni; a felekezeti temetők föntartattak. (116. §.) Úgyszintén szabályoztatott a hullák eltemetése és szállítása is.

A halottkémlést illetőleg sietek kijelenteni, hogy véle a törvényhatóságok és községek ép oly mostohán bántak el, mint az egész egészségi törvénnyel. Diplomás orvosok esetenként tíz-húsz krajczárt kapnak; halottkémek, többnyire tanulatlan egyének, öt-tíz krajczárt. Az orvosok halottkémlési adatai mindenesetre alig kifogásolhatók, nem úgy a képesített halottkémek bejelentései. Csakis utóbbiaknak köszönhetjük gyönyörű halálozási adatainkat. Az általok megjelölt halál-ok a lehető

legfuresább; minden szakképzettségök nélkül beírt diagnosis hasznavehetetlen adat, mely semmire sem való. — Íme bizonyítékaim:

Az 1892. évben kiadott miniszteri jelentés szerint meghalt 500,439 ember; halottkémlés teljesítettett 494,966 esetben, nem teljesítettett 5473 halottnál. Maga a miniszter beismeri ez adatok megbízhatatlanságát, s fölhozza az 1887. törvényhatósági adatokat, melyek szerint meghalt 463,031 egyén, míg a népmozgalmi adatok szerint 505,704, tehát 32,673 egyénről be sem számoltak, 1886-ban e különbözet 36,719 haláleset.

A hét éven aluliak gyógykezeltetés nélküli elhalálózásánál az adatokban 25,000-nyi különbözet van.

«Az ilyen adatokra nem lehet semminemű következtetést alapítani» — mondja a miniszter s joggal. Szerintem a halál-okok statisztikája még rosszabb, mert itt laikusok szolgáltatnak oly adatokat, melyek minden alapot nélkülöznek. — Hiszen ha a halottak számát sem tudták pontosan bejelenteni, ugyan hogyan fogadhatnók el az általok megjelölt halál-okokat, s ép ezért az 1893. évben említett statisztikai adatok sem lehetnek jobbak, melyekért kár volt a nyomdafestéket pazarolni.

Én a halálózási és a halál-okok statisztikáját a főnti okoknál fogva elhibázottnak tartom. Javítani kellene tehát az által, hogy a képesített, nem-orvos halottkémeiktől csak a halálózási számok, a nem megjelölésével követeltessenek be, és külön mutatandók ki a törvényhatóságok által. Ép így külön mutatandók ki az orvosi halottkémek adatai, és az általok megjelölt halálok. Így nyerhetünk kétféle statisztikát, mely a valóságot meg fogja közelíteni és pontos adatokat nyújtani egyes betegségek százalékaira nézve.

Újabb orvosi körök és az orvosok államosításával a közönséges halottkémeket is ki lehet lassanként szorítani, és a statisztikai adatokat tökéletesíteni. De úgy a hogy a halottkémlés jelenleg szervezve van, értéktelen conclusiókra adhat alkalmat.

A ragályos betegek eltemetésénél a fönnálló szabályokat a csendőrséggel is ellenőriztetni kellene, s így a jelenleg is még fönnálló laza fölügyeletnek és végrehajtásnak elejét venni, valamint a temetőkre, távolságukra, a sírok mélységére, a sírboltokra több gond fordítandó.

XII.

Sívár egy képet nyer mindenki hazánk egészségügyéről és állapotáról, ha figyelemmel olvassa e sorokat. Annyira lehetetlennek látszik, hogy sokan kétkedésökben talán az objectivitás hiányával fognának vádolni, ha részletesen hivatalos adatokkal, saját tapasztalataimmal nem bizonyítanám a jelenlegi helyzet tarthatatlanságát.

A kormány, az orvosok hangoztatják az egészségügy reformját, csak a közvélemény hallgat s nem törődik vele, mert nem tudja belátni az egészségügy fontosságát. Széért mi orvosok, a kik ismerjük az egészségügy óriási fontosságát az államban, csakis a kormánytól várhatunk javulást. A reform csak fölülről jöhet, alulról se a közvélemény, se a törvényhatóságok nem fogják követelni.

Az egészségügy sorsa tehát tisztán az államhatalom kezébe van letéve ; a jövő dolga, hogy fogja megoldani.

Az én célom az volt, hogy kimutassam a jelenlegi állapot tarthatatlanságát és sívárságát, melynek okozója az 1876-ban inaugurált rendszer. Az által, hogy laikusokra bízott az intézkedési és végrehajtási jog, a szakközegek pedig csak függékül alkalmaztattak, tizennyolcz év alatt nemzetünk e balfogást drágán fizette meg, mert Fodor tanár hozzávető számítása szerint legalább másfél millió emberrel több halt meg, mint ha az egészségügy lelkiismeretesen lett volna végrehajtva.

Csakis a törvényhozástól függ, hogy ez irtózatossaló ságon javítsunk. Ez a kérdés: akar-e az állam másfélszer annyit költeni az emberek, a magyar nemzet közegészségére, mint teszi ezt a lótenyésztésnél ? — ha igen, néhány millió évi kiadástól nem szabad visszariadni. Kevesebb költséggel csak javítani lehet a mai állapotokon, mint az dr. Chyzer árája óta történik, noha kétségtelen, hogy legszebb törekvése a törvényhatóságok közönyén és az orvosok társadalmi és anyagi helyzetén megtörik. De szabad-e javítani azon, a mi tizennyolcz év alatt korhadt, rossznak bizonyult ? szabad-e még továbbra is az egészségügyet a laikus hatóságokra bízni, a kiknek nembánomsága eddig az államnak másfél millió emberéletébe került ? — Nem ; itt áldozatot kell hozni, első sorban anyagit, s akkor lehet a reformról szó.

De vajh' be fogja-e látni a törvényhozás, hogy néhány millió évi kiadott tőke évek múltán, nemzetgazdasági úton száz milliókat fog hozni? — Oly kérdés, melynek megoldását a döntő tényezők lelkiismeretére bízom.

Mi hatósági orvosok addig összetett kézzel elfásultan tekintjük a halál további aratását. Lesz-e ébredés e resignatióból?!

Angolországban három egymásután jövő cholera-járvány rémitő pusztítása után állították helyes alapra az egészségügyet. Hinni akarjuk, ilyen nemzeti csapásra nem lesz szükségünk, hogy hazánkat lethargiájából fölrázhassuk.

Dr. THIM JÓZSEF.

IZLANDI HALÁSZ.

Regény.

Második közlemény. *)

VI.

Körülbelül egy hónappal később. — Júniusban.

Izland körül az az idő jár, a mit a matrózok úgy hívnak, hogy tökéletes szélcsend; vagyis semmi sem mozzant meg a levegőben, mintha a szellők kimerültek, véget értek volna.

Az eget nagy fehérés fátyol borította, mely a láthatár széle felé elsötétült s ólomszürke színben játszott, fénytelen ónszín árnyéklattal. Lent pedig, a lomha, élettelen vizek halvány fényt lövelltek vissza, mely elfárasztotta a szemet és megborgoztatta az embert.

A tengeren most csak a víztükröződés, váltakozó víztükröződés játszott, könnyed gyűrűk, mint mikor tükörre lehelünk. Az egész csillogó fölületet mintha hálószerű határozatlan vonalak fődtek volna, melyek hol egymásba fonódtak, hol gyorsan fölbomolva elsímultak.

Örökös est vagy örökös reggel. Ki tudná megmondani?

A nap állásáról nem lehetett megtudni, mennyire jár az idő: ott áll folyton-folyvást mozdulatlanul, mintha bámulná a holt világ fényjátékát; ő maga is szintén csak egy, majdnem körvonalak nélküli gyűrű volt végtelen nagyságúvá növesztve zavaros udvarától.

Yann és Szilveszter egymás mellett halászgattak és

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 220. számában.

énekelték a «Jean-François de Nantes» kezdetű, vég nélküli dalt, jót mulattak egyhangú dallamán és félszemmel egymásra sandítottak, hogy kaczagjanak azon a gyermekes bohókodáson, a hogy rá-rágyujtottak ugyanazokra a versekre és mindannyiszor más-más lendülettel. Arczok neki pirosodott a friss sós levegőben; az a levegő, melyet beleheltek, életető és szűzies volt; telt tüdővel szívtak az erőnek és létnek ebből a forrásából.

És körülöttük mégis az élettelenység, az elmúlt vagy még meg nem teremtet világ látszata terült el; a fénynek nem volt melegsége; a tárgyak mozdulatlanul álltak, mintha örökre megdermedtek volna annak a nagy, bűbájos szemnek, a napnak hatásától.

A *Mária* hosszú árnyékot vetett a fölszínre, hosszút, mint az esti árnyék, mely zöldesbe játszott a sima fölszínen, a mint visszatükrözte az ég fehérségét; és ezen az árnyékolt helyen, mely nem volt tükrös, világosan ki lehetett venni, átlátszott, a mi bent a vízben történt: számtalan millió meg millió egyforma hal eviczkélt egyazon irányban, mintha egy céljok lett volna örökös útjokban. Tőkehalak voltak ezek, melyek szinte párhuzamos vonalakban vonultak odább meg odább, mindig azon egy irányban, szürke csikozást alkotva, gyors rezgésben tartva folyton-folyvást, a mitől a néma lények e tömege folyékony valaminek látszott. Némelykor, gyors farkesapással, egyszerre megfordultak mind és kivillant fényes ezüst hasuk; aztán ugyanazzal a farkesapással megint visszafordultak, az egész tömegben lassú hullámozással, mintha ezer meg ezer érzelmez csillámlott volna föl a vízben.

A nap még lejjebb szállt, pedig úgyis alacsonyán állott; tehát mégis estére járt az idő. Mennél lejjebb szállott az ólomszínű zónákban, melyek a tengerrel határosak voltak, annál sárgább lett, és tányéra szembeötlőbb, valódibb lett. Bízvást bele lehetett nézni, mint akár a holdba.

Mégis világosságot árasztott; de bátran azt lehetett volna gondolni, hogy nincs messze a térben, csak el kellene menni hajón a láthatárig, s ott meg lehetett volna fogni azt a nagy, komor gömböt, mely néhány méternyire ha lebegett a víz fölött.

A halászat meglehetősen gyorsan haladt; a csendes vízbe nézve, jól látszott, mi megy ott végbe: a tőkehalak

mohón nekikaptak a horognak, aztán mikor érezték, hogy fogva vannak, rángatták egy darabig, mintha még jobban bele akarták volna akasztani a szájukat. A halászok két kézzel rántották ki percz percz után horgaikat és átadták a törbe esett állatot a mögöttük levő embernek, a ki aztán fölbontotta és laposra verte azokat.

A paimpoliak hajói szerteszét voltak szórva azon a csendes tükrrön s megeléjénítették azt a pusztaságot. Emitt is, amott is apró távoli vitorlák tűntek szembe, melyek csak azért voltak szétbontva, hogy megadják a módját, mert szellő sem lebegett, és vakító fehérségökkel élesen kiváltak a lát-határ szürkességéből.

Ma az izlandi halászok munkája csendes és könnyű volt; szinte gyerekjátéknak tetszett.

Jean-François de Nantes;
Jean-François.
Jean-François!

Énekelt a két nagy gyerek.

Yann nem sokat adott rá, hogy ő olyan szép ember, és oly előkelő arcza van. Különben is csak Szilveszterrel volt gyermek, csakis vele énekelt, vele játszott; másokkal ellenben zárkozott volt, jobban mondva büszke és komor; — mind a mellett nagyon jószívű, ha valaki rászorult; mindig jó és szolgálatra kész, ha nem ingerelték.

Ők énekelték ezt a dalt; a másik kettő valamivel odább más nótát fujt, más álomba ringató, egészséges és méla nótát.

Nem unatkoztak, és az idő telt-múlt.

Lent a kabinban mindig volt tűz, mely a vas tűzhelyben pizlogott, és a lépesőlejárat nyílását zárva tartották, hogy az aludni akarók azt képzeljék, éjtszaka van. Kevés levegőre volt szükségök alvás közben, a kevésbbé erős, városban nevelkedett emberek több levegőre szorultak volna. De mikor a hatalmas tüdő egész Isten áldott nap azon egy végtelen légkörből táplálkozott, szintén elnyugszik és nem sokat mozog; akkor meg-huzódhatnak akármilyen kis zugban, mint az állatok.

Mikor valakire rákerült a sor, gondolomformán lefeküdt akármelyik perczben, mert az órák nem számítottak e mellett a szakadatlan világosság mellett. És alvásaik jóízűek voltak,

nem zavarták, nem nyugtalanították álmok, kinyugodták magokat minden fáradalmuktól.

Ha a nők találtak eszökbe jutni, akkor persze nem aludtak olyan nyugodtan, ilyenkor azt mondogatták, hogy még csak hat hét, és vége lesz a halászatnak és nem sokára új szeretőkre tesznek szert, vagy újra ráakadnak a régiekre, és kimeresztették a szemöket.

De ez csak nagyritkán esett meg; vagy pedig akkor becsületes szándékkal gondoltak a nőkre, eszökbe jutottak feleségek, jegyesök, nőtestvéreik, rokonaik . . . A folytonos önmegtartóztatással az érzek is elalszanak hosszú-hosszú időre . . .

Jean-François de Nantes;
Jean-François,
Jean-François!

A láthatár alján most valami fölismerhetetlent vettek észre. Kicsi-kicsi füst jött föl a vízből, mint valami mikroszkopikus fark, más szürkesség, mely valamivel sötétebb volt, mint az ég szürkessége. Gyakorlott szemök legott észrevette:

— Az gőzhajó amott!

— Úgy rémlik nekem — mondá a kapitány erősen szemügyre véve, — úgy rémlik nekem, hogy az állami hajó — a czirkáló hajó, körutat tesz . . .

Az a gyöngye füstöcske híreket hozott a halászoknak Franciaországból, és egyebek közt levelet nagyanyótól, egy szép, fiatal leány-írta levelet.

Lassacsán közeledett; meglátták nemsokára fekete vázát — csakugyan a czirkáló, mely körútra indult a nyugati fjordokba.

Hirtelen gyöngye, csipős szél támadt, mely fölborzogatta helylyel-közzel a holt vizek fölszínét, kékes-zöld vonalakat rajzolt a csillogó tükörrre, melyek aztán sávokká nyúltak, legyező módjára széthúzódtak, vagy csillagburány alakká ágaztak; mindez villámgyorsan, zúgással ment végbe; mintegy az ébredés jele volt, fullajtára az iszonyú dermedtség megszűntének. Az ég pedig, fátyolát letépvén, kitisztult; a ködök leereszkedtek a láthatárra, s ott szürke gyapothalomként föltornyosultak s mintegy lágy falazatot alkottak a tenger körül. A két végtelen tükör, melyek közt a halászok voltak, a felettök és az alattok levő, újra visszanyerte mély át-

látszóságát, mintha csak letörölték volna róluk a gőzt, mely elhomályosította őket. Az idő megváltozott, de oly gyorsan, hogy nem lehetett jól várni belőle.

És a tenger különböző pontjairól, a síkság különböző oldalai felől megérkeztek a halászbárkák, melyek ezeken a tájakon kóboroltak, mind a franciaországiak: bretagneiak, normandiaiak, boulogneiak vagy dünkircheniek. Miként a madarak, melyek a csalogató hangra összegyűlnek, úgy verődtek egybe a hajók a czirkáló hajó nyomán; eljöttek a lát-határ üresnek vélt zugaiból is, és apró szürkés vitorláik mindenütt föltünedeztek. Egészen benépesítették a halvány pusztaságot.

Nem tétováztak többé, hanem kifeszítették vitorláikat az új friss szélben és neki eredtek, hogy utol érhessék a czirkáló hajót.

A távoli Izland is föltűnt, és olybá tetszett, mintha szintén közelebb-közelebb jönne; nagy tarköves hegyeit egyre jobban ki lehetett venni — a melyek csak oldalvást, alulról és szűken kaptak világosságot. Sőt úgy rémlett, mintha egy más, hasonló színű Izland támadt volna, a mely lassanként szembe ötlőbb lett; — ámde ez csak délibábos tünemény volt, melynek óriásibb hegyei nem voltak egyebek a köd összesűrűsödésénél. A nap, mely folyvást csak alant ólalkodott és nem bírt fölebb szállni, ezen a délibáb-alkotta szigeten pislogott át. Udvara eltűnt, és kerek korongja visszanyerte éles körvonalaait és inkább szegény, sárga haldokló planétának látszott, mely tétovázva állt ott a chaos kellő közepén . . .

A czirkáló hajó horgonyt vetett; erre mind körülvették az izlandiak fiastyúk formára. Az összes hajókról leoldozták a dióhéj forma csónakokat, és a torzonborz szakállú, meglehetősen vad öltözetű emberek a földélzethez eveztek.

Valamennyinek volt kérni valója, mint akár a gyermekeknek, egyikök orvosságot kért apró sebeire, másik toldás-foldáshoz való eszközöket, amaz élelmi szereket, emez leveleket.

Mások kapitányuk részéről jöttek oda, hogy vasba verjék őket bűnhödésből makacs ellenszegülésökért; minthogy valamennyien kiszolgált katonák voltak, egészen természetesnek tartották a dolgot. És midőn a czirkáló hajó szűk hátsó földézetét négy-öt hosszú legény elzárta, kik ott békóba vert lábbal heverésztek, az öreg kormányos, a ki békóba verte őket, így

szólt hozzájuk: «Feküdjetek keresztbe, fiaim, hogy át lehessen menni,» mire elmosolyodtak és szépen szót fogadtak.

Ezúttal sok levél szólt az izlandiaknak. A többi között kettő a *Mária* kapitánya, Guerneur részére, egyik Gaos Yann úrnak, a másik Moan Szilveszter úrnak (az utóbbi Dánián át Reickawickebe érkezett, a honnan a czirkáló hajó hozta el).

A postamester kiürítette vitorlavászon zsákját és szétosztotta köztük a tartalmát; sokszor csak nagy ügygyel-bajjal tudta elolvasni a czímet, melyet nem mindig irt meg ügyes kéz.

A parancsnok pedig így szólt:

— Siessetek, siessetek, a hőmérő esik.

Nem tetszett neki, hogy annyi apró dióhéjat eresztenek a tengerre és annyi halász sereglik össze ezen a kevésbé biztos tájékon.

Yann és Szilveszter együtt szokták elolvasni leveleiket.

Ezúttal az éjféli nap fénye világított nekik a láthatárról, még mindig olyan formán, mintha kialudt csillagzat volna.

Mind a ketten félre vonultak a födélzet egyik sarkába és ott egymás karjába fűződve, vállukat egymásnak támasztva, lassan olvastak, hogy annál jobban áthassák őket az otthoni dolgok, melyeket megírtak nekik.

Yann levelében Szilveszter hírt talált Gaos Mariskáról, kis menyasszonyáról; Szilveszter levelében meg Yann olvasta el Yvonne nagyanyó mulatságos históriáit, a kinél jobban senki sem tudta mulattatni a távollevőket, meg azt az utolsó sort, mely szemébe tünt: «Köszöntetem a Gaos fiút».

Miután elolvasták a leveleiket, Szilveszter félénken mutatta meg az övét nagy barátjának, hogy bámultassa vele a kezét, mely a levelet írta:

— Nézd csak, milyen szép írás, ugy-e Yann?

De Yann, a ki jól tudta, kié volt az a szép leánykéz, félre fordította a fejét és vállait vonogatta, mintha azt akarta volna mondani: «Ugyan mit untattok azzal a Gitával.»

Erre Szilveszter gondosan összehajtogatta a szegény fitymált kis papirost, beletette a borítékba és gyapotujjasa alá a szívéhez dugta és szomorúan azt mondta magában:

— Bizonyos, hogy soha sem lesznek egymáséi... De hát mi kifogása lehet ellene?...

Éjfélét ütött a czirkáló hajó harangja. És ők még mindig ott üldögéltek, a gondolatjaik otthon jártak, a távollevőkön...

E pillanatban az örök nap, mely kissé megmártotta volt a karimáját a vízben, lassan-lassan emelkedni kezdett.

És reggel lett...

MÁSODIK RÉSZ.

I.

... Megváltozott az izlandi nap alakja és színe, és baljóslatú reggellel kezdte meg az új napot. Megszabadult fátyolától és nagy sugárvéket lövellt szét, melyek végig siklottak az ég boltján; biztosra lehetett venni, hogy rossz idő közeledik.

Néhány nap óta igen szép idők jártak, rosszra kellett fordulniok. A szellő meglegyintette az összegyűlt hajókat, mintha szükségét érezte volna annak, hogy szétszórja őket s megtisztítsa tőlök a tengert; azok pedig azonnal kezdtek is szétszóródni; futvást futottak, mint valami megvert had — a levegőbe írt fenyegetésre, melyben már nem lehetett csalódni.

A szél egyre erősebben fujt, megremegette az embereket és a hajókat.

A még apró hullámok egymást üzték-kergették és ha egymasnak szaladtak, egygyé lettek; először fehér habbal voltak kicsipkézve, és a csipkék fölül tajtékba folytak szét; azután halk sustorgással gőz szállt föl belőlük, mintha valami égett, forrongott volna ott belül; — és a sustorgó zaj nőttön nőtt.

Nem törődtek többet a halászattal, erőnek erejével a hajókezeléshez láttak. A horgokat jó-rég kihúzták. Valamennyien menekülni iparkodtak — egyik részök a fjordokba vette magát, hová sietett ideje korán elérkezni; másik részök jobbnak tartotta Izland déli csúcsához kerülni, biztosabbnak tartván, hogy a nyílt tenger legyen előtte, hogy aztán a szél elől szabad téren menekülhessen. Egy darabig még látták egymást; a hullámvölgyekből hol itt, hol amott vitorlák nyíltak szét, apró, nedves, fáradt repülő jószágok — de a melyek mégis egyenest tartották magokat, mint a bodzafabélből készült gyermekjátékok, melyek a fúvásra ledőlnek, de megint talpra állanak.

A nagy felhőréteg, mely a nyugati láthatáron szigetformára sűrűsödött össze, most fönt széjjelfoszlott, és rongyai az égen nyargalásztak. Ez a réteg kiapadhatatlannak látszott: a szél kiteregette, hosszúra nyújtotta, széthúzta, sötét függönyöket szabott ki belőle szakadatlanul, melyeket aztán szétterített a világossárga égen, mely dermedt ólomszínre vált.

Folyvást erősödött a nagy szél, s minden megingott tőle.

A czirkáló hajó Izland védő kikötői felé vette útját; csupán a halászok maradtak a háborgó tengeren, mely rossz külsőt és utálatos színt vett föl. Siettek minél előbb elkészülni a rossz időre. A távolság nőttön nőtt köztök, nemsokára eltűntek egymás szeme elől.

A csigásan tekerődött hullámok futvást futottak egymás után, összeolvadtak, egymásra torlódtak, hogy magasabbnál magasabbra emelkedjenek; tátongó ürességek támadtak köztök.

Egy pár óra alatt minden fölfordult fenekestül ezen a tájékon, mely előtte való este oly csendes volt; a tegnap esti csend helyett most fülsiketítő zajongás keletkezett. Mily föltűnő jelenetváltozás volt ez a mostani öntudatlan és hiábavaló háborgás, mely oly hirtelen kitört. Mire való mind ez? . . . Micsoda titokzatos és vak pusztító düh tombol! . . .

A nyugatról jövő felhők megszűntek gomolyogni, miután nagy erővel és gyorsan föltornyosultak és mindent elhomályosítottak. Csak néhány sárga foszlány maradt el, melyeken a nap átlövelte alulról utolsó sugárkévéjét. A most zöldre vált víz egyre csikosabb lett a fehér tajtéktól.

Délre a *Mária* teljesen elővette a rossz időre való fortélyait; a lépcsőlejárati lyuka bezárult, vitorlái bevonódtak, könynyeden és rugalmasan himbálódzott; a kezdődő zürzavarban úgy tett, mintha játszanék, miként a nagy delfinek, melyek fittyet hánynak a rossz időnek. Mivel csak előárboeza volt fölvonva, futott az idő elől a hajósok szavajárásaként, a mi az ilyféle járási módot jelenti.

Fönt az ég egészen besötétült, olyan lett, mint valami zárt, nyomasztó boltozat; rajta néhány köszénfekete mélyedés, mely fönt idomtalan foltot mutatott. Szinte mozdulatlan dómnak tetszett, és jól szemügyre kellett venni, ha az ember meg akart győződni, hogy ellenkezőleg, szédítő mozgás: nagy szürke terítők, melyek tova siettek és mások jöttek a helyökbe

a láthatár mélyéből, sötétségből szőtt kárpitok, melyek mintha végetlen szövöhangerről tekerednének le . . .

A *Mária* futott-futott az idő elől, folyvást gyorsabban; — és futott a vihar is, Isten a megmondhatója, micsoda titokzatos és rettenetes valami elől. A szél, a tenger, a *Mária*, a felhők örült és gyors futásnak eredtek, mind egy irányban. Leggyorsabban szaladt a szél; azután a háborgó tenger ropant hullámai, a melyek már nehézkesebben és lassabban futottak utána, azután pedig a *Mária*, melyet az általános mozgás ragadt magával. A hullámok utána eredtek, halavány taréjos hátukkal, örökös rohammal hömpölyögtek tova, a *Mária* pedig, melyet elértek és elhagytak, mégis kicsusszant közülök ügyes barázdája segítségével, melyet maga után húzott, egy mögötte támadt örvény segítségével, melyen megtört a hullámok dühe.

És ebben a vihargyors futásban leginkább valami látzólagos könnyedség ötlött föl; minden fáradtság és erőlködés nélkül himbálóztak rajta. Mikor a *Mária* a hullámokra hágott, zökkenést sem éreztek, mintha csak a szél emelte volna föl; mikor aztán leszállott, mintha csak lecsúszott volna — olyan forma mellszorulást okozott, mint az «orosz hinta», vagy az álombeli képzelt esés. Úgy rémlett, mintha visszacsúszott volna, mi közben a száguldó hegy elrohant alóla, hogy tovább száguldjon, erre a hajó tátongó ürességbe esett vissza, mely szintén rohant; minden kárvallás nélkül szállt le rettenetes tájtétköz fenekére, mely még csak meg sem nedvesítette, de a mely szintén száguldott, mint minden egyéb, száguldott és elől eloszlott, mint a füst, mint a semmi . . .

Ezeknek az üregeknek a fenekén sötétebb volt, és ha valamelyik hullám elrohant, jött helyébe iziben másik, egy még nagyobb, egészen zöld, és át lehetett rajta látni, a mint föltornyosult; sietve közeledett dühödt tekergőzéssel, tatógató szájjal, mintha azt mondaná: «Megállj, elérlek és elnyellek . . .»

. . . De nem, csak fölemelte őket, mint mikor az ember válla rántásával tollat emel; szinte lágyan vonúlt át alatta sustorgó habzással, vízesésszerű zajjal.

S így ment szünet nélkül; a vihar folyton-folyvást erősödött. Nagyobbnál nagyobb hullámok következtek egymásra, hosszú hegyláncokban, melyeknek völgyei kezdtek meg-

rettenteni. És ez az eszeveszett mozgás gyorsulva gyorsult mind rettentőbb zajjal, míg az ég folyton jobban elborult.

Az volt ám a pogány idő, ugyancsak résen kellett lenni! De addig, míg szabad tér van előttük, addig, míg van hol s merre futniok!?! A *Mária* az idén Izland halászó helyeinek legnyugatibb részében töltötte az időt; ha most keletre kényszeríti őket futni a vihar, épen hazafelé, jó úton viszi őket!

Yann és Szilveszter a kormányrúd mellett álltak, övük-nél fogva oda voltak kötve. Most is a Jean-François de Nantes dalt énekelték; minthogy a mozgás sebességétől meg voltak ittasodva, torkuk szakadtából énekeltek, jóízűen kaczagtak azon, hogy nem hallották a magok hangját abban a szakadatlan zajban, fejöket a szél felé fordították s úgy énekeltek, míg lélegzetük el nem akadt.

— Hé! fiúk, érzik-e ott fönt a szobabeli levegő? — kérde Guermeur, mi közben kidugta szakállas arczát a félig nyitott lyukon, mint valami ördög, mely kiugróban van a skatulyájából.

No! az aztán itt fönt bizonyosan nem érzett.

Nem szállt inokba a bátorságuk, mert jól értettek a kezeléshez és bizton bíztak hajójuk erősségében, meg vas-karjaikban; és a majolikára festett szűznek a pártfogásában is, a ki negyven évi izlandi útazás óta annyiszor eljárta már ezt a rossz tánczot és mindig mosolygott művirágcsokrai közt...

Jean-François de Nantes;
Jean-François,
Jean-François!

Általában nem láttak messze magok körül; néhány, száz méternyire minden megdermesztő, halvány hullámtaréjokba látszott végződni, melyek föl-fölesapkodtak és elzárták a látást. Szűk, örökkön-örökké változó szintéren hihette volna magát az ember; s azonkívül minden abba a vízgőzbe olvadt bele, a mely szertelen nagy gyorsasággal rohant tova felhő gyanánt a tenger egész fölszínén.

Olykor-olykor egy-egy tisztulás támadt éjszakkeleten, melyből szélroham törhetett ki: erre cikázó fény jött a láthatár felől; a fölkorbácsolt fehér tajtékokon visszfény áradt szét, mely még sötétebbnek tüntette föl az éj dómját.

És szomorú volt nézni ezt a tisztulást; azok a megpillantott távolságok, az a hirtelen világosság, kivillanás még jobban összeszorították a szívet; mert azt árulták el, hogy mindenütt az a chaos, az az eszeveszetség honol — egész a nagy üres láthatárokig s még azokon is túl, a végtelenségig: az iszony-nak nem voltak határai, és ők egyedül voltak ott a közepén!

Irtózatossá ordítás tört ki mindenből, mintegy az apocalypsis előjátékaul a világ végétől való rettegést hintve szerte-szét. Ezer meg ezer hang hallatszott: fölülről jöttek azok sivitón vagy mélyen; rengeteg erejük miatt szinte távoliaknak tetszettek: a szél hangja volt az, a zürzavar iszonyú indítójának, a mindent fölforgató láthatatlan hatalomnak a hangja. Megrémített, de voltak ott más, sokkal közelebbi, észrevehetőbb romlással fenyegető zajok is, melyeket a fölkorbácsolt víz okozott, úgy susterogva, mintha mindegyre égő üszkökre ömlenék.

Folyton növekedett e borzalom.

És gyors futásuk ellenére a tenger már kezdte elborítani, «fölfalni» őket, mint mondogatták: a habzár előbb hátul korbácsolta őket, aztán oly erővel zúdultak rájuk a rohanó hullámok, mintha mindent izzé-porrá akartak volna törni. A hullámok mind nagyobbak lettek, örült magasságba tornyosodtak föl, mégis darabokra voltak szerteszt szakadozva, nagy zöldes foszlányok repültek szerte, melyek a visszahulló vízből váltak ki és a szélről ide s tova hanyódtak-vetődtek. Nagy víztömegek hulltak a földélzetre is, nagyot locsocsanva, mire a *Mária* megremegett, mintha fájdalom nyilalt volna benne. Most már igazán semmi sem látszott, annyira porzott az a fehér tajték, mely mikor a szélrohamok erősebben kezdtek sivitani, sűrűbb forgatagban rohant tova — mint nyárban a porfelleg az országúton. A megeredt zápor rézsutosan, szinte vízszintesen szakadt. Mindez csak úgy suhogott, sebzett, mint akár a korbácsszij.

Mind a ketten ott álltak a kormányrúdhöz kötve, szilárdan; viaszos vászonba voltak öltözködve, mely szintúgy csillogott és szintoly kemény volt, mint a czáfabőr; kátrányos zsinórral jól odakötötték a nyakukhoz, csuklóikhoz és bokáikhoz, hogy beléje ne mehessen a víz, mely csak úgy csorgott róluk; mikor a zápor még erősebben szakadt meggörnyedtek, megkapaszkodtak, hogy le ne mossa őket a földélzetről.

Arczuk bőre lángban égett, lélekzetök unos-untalan megakadt. Minden nagy víztömeg rájuk zúdulása után mosolyogva néztek egymásra, mert szakálluk mindkettejüknek sóval volt telehordva.

De végtére mégis szörnyen kifárasztotta őket az a düh, mely nem csillapult és a mely folyvást legeszeveszettebben tombolt. Az emberek és az állatok dühe hamar kimerül és megszűnik: — ámde az élettelen dolgok dühe sokáig, igen sokáig eltart, mint a melyeknek se okuk, se céljuk nincs; titokzatosak, mint az élet s mint a halál.

Jean-François de Nantes;
Jean-Francois,
Jean-Francois!

Elfehéredett ajkukról elő-előtört még a régi dal refrainje, de már alig hangzott, a mint koronként öntudatlanul ismételtették. A mozgás és a zaj ereje részeg mámorba ejtette őket; hiába voltak fiatalok, mosolyuk eltorzult a hideg rázásától vaczogó fogaikon; szemök, félig zárva az égő, repdeső szemhéjaktól, vad érzéketlenségben merevedett meg. Oda szegeződve a kormányrúdnál, mint két márvány támaszoszlop, görcstől zsibbadt, megkékült kezökkel szinte öntudatlanul végezték a szükséges mozdulatokat, pusztán az izmok megszokásából. Csepegő hajokkal, eltorzult szájokkal különös lényeknek tunktek föl; az őseredeti vadság alapja tört ki egész lényökön.

Már nem is látták egymást, csupán azt tudták, hogy ott vannak, egymás mellett. A veszedelmesebb pillanatokban, valahányszor egy meredek, neki vadult, rettenetes hullámhegy emelkedett föl mögöttök, mely tompa csattogással vágódott hajójokra, félkezők akaratlanul is keresztvetésre rándult. Nem gondoltak többé semmire, se Gitára, se bármely más nőre, se a házasságra. A zivatar már régóta dühöngött; nem tudtak többé gondolkodni; a zaj, a fáradság, hideg okozta mámor mindent elhomályosított a fejökben. Nem voltak már egyebek, mint két megmeredt emberoszlop, melyek a kormányrudat tartották, nem voltak már egyebek, mint két izmos állat, melyek ösztönszerűleg megkapaszkodtak helyökön, hogy el ne pusztuljanak.

II.

. . . Bretagneban történt, szeptember közepe után, már kissé hűvös napon. Gita egyedül ballagott végig a ploubazlaneci pusztán, Pars Even felé.

Az izlandi hajók már két hónapja hazaérkeztek, kettő kivételével, melyek belevesztek a tengerbe a júniusi szélviharban. De a *Mária* derekasan kiállotta, Yann és társai csendes otthonukban voltak.

Gitát nagyon fölizgatta a gondolat, hogy most ő ahhoz a Yannhoz megy.

Csak egyszer látta, mióta visszaérkezett Izlandból; akkor, midőn mindnyájan elkísérték a szegény kis Szilvesztert az alkalommal, hogy ez katonának ment. (Elkísérték egészen a postakocsiig; Szilveszter is sirt egy keveset, az öreg nagyanyó annál többet; a fiú aztán elúta az hadsapatjához Brestbe.) Yann, a ki szintén eljött, hogy búcsút vegyen kis barátjától, úgy tett, mintha félre nézne, a mint Gita rápillantott, és mivel sok ember állt a koci körül — más ujonczok, a kik szintén katonának mentek, búcsúzásra összegyűlt rokonok — nem volt rá mód, hogy beszédbe ereszkedhetek volna.

Ekkor végre Gita nagy dologra határozta el magát és kissé félve-szorongva Gaosékhoz ment.

Apjának egykor valami közös dolga volt Yann apjával (olyan bonyolódott historia, melyek a halászoknál, valamint a parasztnál soha sem érnek véget) és vagy száz frankkal adósa maradt egy bárka eladásánál a nyereség megszátásakor.

— Azt kellene tenned, hogy velem küldesd el édes apám, azt a pénzt — mondá Gita; egyrészt szeretném meglátogatni Gaos Marit; aztán meg soha sem jártam még olyan messze Ploubazlanecken és mulatságom telnék benne, ha megtehetném azt a nagy utat.

Tulajdonképen mód fölött kíváncsi volt látni Yann családját, a hová egy nap talán ő is bejut; az ő házukat, az ő falujokat.

Mikor utoljára beszélt Szilveszterrel, elútazása előtt, Szilveszter a maga módja szerint megmagyarázta előtte mi az oka barátja vadóc magaviseletének.

— Hát látod, Gita, ő már csak ilyen; nem akar ő senkit sem feleségül, azt vette a fejébe; csak a tengerbe szerelmes, sőt egy nap azt mondta nekünk tréfából, hogy házasságot ígért a tengernek.

Gita megbocsátotta neki, hogy olyan a milyen; mindig eszében járt az ő szép nyílt mosolya amaz esti táncmulatságon, most is visszagondolt rá és ismét remélni kezdett.

Ha otthon találkozni találna vele, nem szól neki semmit; annyi bizonyos; nem volt a szándékában, hogy oly vakmerőnek mutatkozzék. De Yann talán majd beszédbe ereszkedik vele, ha ismét közelében fogja látni . . .

III.

Egy órája már, hogy fűgén izgatottan mendegélt és szívtá az egészséges tengeri levegőt.

Nagy kálvária-állomások voltak építve az általútnál.

Helylyel-közzel apró halászfalvakon ment át, melyeket egész éven át korbácsol a szél, és a melyeknek a színe olyan, mint a szikláké. Egyik ily halásztanyán, a hol az ösvény hirtelen kormos falak közé, a kelta kunyhókra emlékeztető magas, csúcsos szalmafedelek közé szorúl, elnevette magát egy csapszék feliratán: «A chinai csigerhez». Két zöld meg piros ruhás, czopfos, chinai figura volt oda főtve, a mint csigert iszik. Bizonyára valamelyik volt matróz phantasiája szülte, a ki ott járt . . . Útközben mindent megnézett; azok, a kik nagyon el vannak foglalva útjuk céljával, rendesen jobban mulatnak útjuk aprólékos részletein, mint mások.

A kis falu messze elmaradt mögötte, és mennél beljebb hatolt a breton földnek ezen az utolsó hegyfokán, annál inkább megritkultak mögötte a fák, annál szomorúbb lett a tájék.

A talaj hullámos és sziklás volt, minden magaslatról meglátszott a nagy tenger. Itt már teljesen hiányoztak a fák; zöld magyalos, kopár pusztá terült el; itt-ott nagy fészületek meredeztek keresztjökkel az ég felé, melyek majdnem rengeteg vesztőhely formát kölcsönöztek az egész vidéknek.

Egyik általútnál, melyet ugyanily hatalmas fészület

őrzött, tétovázott, melyiket válassza a két út közül, melyek túskekerítés közt nyúltak el.

Egy kis leány érkezett oda kapóra és kimentette zavarából:

— Jó napot, Gita kisasszony!

Az egyik kis Gaos leány volt, a Yann egyik húgocskája. Miután megölelte s megcsókolta, megkérdezte, otthon vannak-e a szülei.

— Apa meg anya otthon vannak. De Yann bátyám Loguivybe ment; — mondá a kicsike minden gonoszkodni akarás nélkül, de azt gondolom, nem sokára hazajön.

Hát ő nincs otthon! Balcsillaga mindig és mindenütt távol tartja tőle. Már arra gondolt, hogy máskorra halasztja látogatását. De hátha ez a kis leány, a ki őt útközben találta, majd elmondja! . . . Mit fognak gondolni Pors-Evenben? Erre elhatározta, hogy folytatja útját; lassan ballagott, hogy Yannak ideje legyen hazatérni.

Mennél jobban közeledett Yann falujához, ehhez az Isten háta mögötti földnyelvhez, annál komorabb és ridegebb lett köröskörül minden. Az az erős tengeri levegő, mely megizmosította az embereket, a növényeket is alacsonyabbakká tette, rövidebbekké, zömökebbekké zsugorította, a kemény talajra lapította. Az ösvényen tengeri hinár kúszott végig; ez az exoticus növény arra vallott, hogy itt más világ kezdődött. Elárasztották a levegőben sós illatukat.

Gita hébe-korba egy-egy tengerész járókelővel találkozott, a kiket meglehetősen nagy távolságban már meg lehetett látni ezen a kopár vidéken, a mint megnyúlva rajzolódott le alakjuk a magas és távoli vízvonalra. Ezeknek, akár révkalauzok akár halászok voltak, olyan arcuk volt, mintha a messzeségbe bámulnának figyelmezőn vagy a tengeren örködnének; mikor Gitával találkoztak, jónapot mondtak neki. Arcuk napbarnított, nagyon férfias és határozott kifejezésű volt, tengerézsapkájok alatt.

Az idő nem akart telni, és a leány nem tudta, mitévő legyen, hogy megnyújtsa útját; ezek az emberek ámúlva néztek milyen lassan lépdel.

Mit csinálhat az a Yann Loguivyben? Talán lányoknak csapja a levét?

Oh! ha tudta volna, hogy Yann milyen keveset törődik

a falú szépeivel. Ha olykor leányra fájt a foga, csak elő kellett állnia. A paimpoli leánykák, mint a régi nóta is megénekelte, kissé kikapósak és nem igen állnak ellent egy ilyen szép legény kívánságának. Nem; Yann csupán azért ment oda, hogy valamit megrendeljen azon falú kosárfonójánál, a ki a vidéken a legjobb kosarat tudta fonni, a mivel tengeri rákot fogjanak. Ebben a pillanatban korántsem szeretkezés járt a fejében.

Gita kápolnához ért, mely messziről szembe tűnt egy magaslat tetején. Szürke, igen régi, igen kis kápolna volt; körülötte a fővényhalmon, szintén szürke és már leveletlen facsoport volt; olybá képzelhette az ember a fákat, mintha a kápolna hajzatát képeznék; s az a haj mind az egyik oldalra feküdt, mintha csak kézzel simították volna úgy.

Az volt ez a kéz, mely pozdorjává töri a halászok csónakait, a nyugati szelek örökös keze, mely a hullámok és a tengerár irányában elsodorja a partozat kicsavart ágait. Ezek a vén fák ferdén és kúszált ággal-boggal nőttek föl, hátuk megörbült ennek a kéznek százados nyomása alatt.

Gita majdnem eljutott már útja végéhez, mert ez a kápolna már Pors-Evenhez tartozott. Tehát megállott kissé, hogy ismét időt nyerjen.

Egy omladozó fal keresztekkel szegélyezett helyet vett körül. Egyforma színe volt mindennek, a kápolnának, a fának, a síroknak; az egész helyet egyaránt elperzselte és összeroncsolta a tengeri szél; egyforma szürkés moh helyenként kénsárga foltokkal lepte el a köveket, a göcsös ágakat és a fal fölkéiben álló gránit szenteket.

Egyik ily fakeresztre e név volt írva jó öreg betűkkel: Gaos. — Gaos Joël, élt nyolczvan évét.

Oh! igen, a nagyapó; erről hallott Gita. A tengernek nem kellett az öreg tengerész. Különben Yannak alkalmasint több rokona nyugodott ebben a sírkertben, a mi természetes volt; Gita gondolhatta is ezt, s mégis ez a síremléken olvasott név fájdalmas hatással volt rá.

Hogy még egy pár pillanatot tölthessen, belépett a régies, kicsided, elkoptatott, fehérre meszelt előcsarnokba, hogy egyet imádkozzék. De itt megállt és szíve még jobban összeszorult.

Gaos! újra ez a név tűnt szemébe, mely egy olyan gyász-

emléktáblára volt fölírva, minőket azok számára állítanak föl,
a kik a tengerbe halnak bele.

Olvasni kezdte a következő fölíratot:

Gaos, János Lajos
a *Margit* hajó matrózának
emlékére
eltűnt Izlandban 1877 augusztus 3-án.
24 éves korában,
Nyugodjék békében.

Izland — mindig csak Izland! — A kápolna bejáratánál mindenütt ilyen fatáblácskák voltak felszögezve, rajtok az elpusztult hajósok nevével. Ez a temető rész pors-eveni hajótöröttek zuga volt; Gita sajnálta, hogy ide jött, mert bal sejtetem fogta el. Látott ő Páimpolban is hasonló fölíratokat; de itt, ebben a faluban sokkal kisebb, sokkal durvább és ridegebb volt az izlandi halászok üres sírja. Minden oldalon volt egy-egy gránitpad az özvegyek és anyák számára; és ezt az alacsony, szabálytalan barlangforma tért egy igen régi szűz Mária kép őrizte, mely rózsaszínre volt festve és nagy gonosz szemeivel inkább Cybelehez hasonlított, a föld ősiszenasszonyához.

Gaos! megint Gaos!

Gaos, Ferencznek,
Le Goaster Anna-Mária férjének,
a *Páimpolais* hajó kapitányának
emlékére,

a tengerbe veszett Izlandban 1877 április elseje és harmadika
között huszonhárom emberből álló legénységével együtt.
Nyugodjanak békében!

És alul egy zöld szemű koponya volt festve, mely alatt két keresztbe tett csont egészítette ki a naiv és kísérteties képet, a régmúlt idők barbár izlésének ez utóhangját.

Gaos! mindenütt ez a név!

Egy másik Gaost Yvesnek hívtak, a ki hajójának födélzetéről söpörtetett le és eltűnt a Norden-Fjord közelében, Izlandban, huszonkét éves korában. A táblácska, úgy látszik, már számos év óta ott állt, ezt már azóta bizvást rég elfeledték . . .

Mi alatt a fölíratokat olvasta, szelid gyöngédség és egyszersmind némi kétségbeesés gerjedelmei környezték Yannt illetőleg. Nem, soha sem lesz övé e férfi! Hogyan vitassa ő el e férfit a tengertől, mikor annyi Gaos lelte ölében a halálát, ösök és testvérek, a kik alkamasint nagyban hasonlítottak hozzá.

Bement a már homályos kápolnába, melyet a vastag falba vágott alacsony ablakokon beszűrődő fény alig-alig világított meg. És könnybe lábadó szemekkel letérdelt a természetes szentek előtt, melyeket durva virágokkal fontak körül és a melyeknek fejük szinte a boltozatig ért. Kint föltámadt a szél és nyögni kezdett, mintha elhozta volna a breton földre az ifjan meghalt tengerészek panaszát.

Az est közeledett; végre mégis csak el kellett magát határoznia a látogatásra és megbízása elvégzésére.

Tovább folytatta hát útját, s miután útba igazították a faluban, ráakadt Gaosék házára, mely magas sziklához támaszkodott; tizenkét gránit lépcső vezetett föl. Megremegett kissé arra a gondolatra, hogy Yann már visszajöhetett. Áthaladt a kerteskén, melyben chrysanthemunok és veronikák díszlettek.

Beléptekor elmondta, hogy az eladott bárkáért kapott pénzt hozta el, igen nyájasan leültették, hogy várja meg az apa hazatértét, a ki majd nyugtatványt fog adni. A jelenlevők közt csak Yannt keresték szemei, de nem látták.

Nagyban el voltak foglalva a munkával a házban. Egy nagy, tiszta fehér asztalon viaszkosvászon köntösöket szabtak ki, a legközelebbi izlandi útra.

— Mert látja, édes Gita kisasszony, mindegyik férfinak két teljes változóra van szüksége ott.

Megmagyarázták neki, hogyan járnak el ezeknek a nyomorú rabruháknak a megfestésében és beviaszolásában.

És míg töviről-hegyire elmondták neki a dolgot, szemeit végig jártatta nagy figyelmesen Gaosék lakásán.

A lakás a breton viskók hagyományos módja szerint volt berendezve; terjedelmes kandalló foglalta el a hátulsó részét, és a szekrényforma ágyak oldalvást álltak. De korántsem volt olyan sötét és elszomorító, mint a földműveseké, melyek rendszeren félig be vannak ásva a földbe az utak szélén; tiszta és világos volt, mint általában a tengerészek lakása.

Több apró Gaos lábatlankodott ott, fiúk és leányok, valamennyien Yann testvérei — nem is számítva a két nagy fiút, kik már a tengeren jártak. Volt még a szobában egy szőke, szomorú és takaros kis leányka, a ki nem hasonlított a többiekhez.

— Ezt a kis leányt a tavaly vettük magunkhoz, magyarázta az anya; pedig magunknak is elég van; de hát mit volt mit tennünk, Gita kisasszony! az apja az *Isten-szerette Mária* hajón szolgált, a mely tavaly elsülyedt volt Izlandban, mint maga is tudja — erre a megmaradt öt gyereket, mi szomszédok, fölosztottuk egymás közt, és ez a leányka esett ránk.

A kis fogadott gyermek hallván, hogy róla foly a beszéd, lehajtotta a fejét, mosolygott és elrejtőzött a kis Gaos Laumec mögé, a kit legjobban kedvelt.

A házban mindenütt jólét uralkodott, és a friss egészség lerítt azokról a gyermekarczokról.

Nagy szívességgel látták Gitát — mint olyan úri kisasszonyt a kinek a látogatása nagy tisztességet hoz a házra. Egy tiszta új fehér lépcsőn fölvezették a fölházba, a mely a ház büszkesége volt. Jól emlékezett a fölház építésének a történetére; a házat azóta vették emeletre, hogy Gaos apó és egy atyafia, a révkalauz, bitang hajót találtak a Mancheban; a multság éjtszakáján Yann beszélte el ezt neki.

Ez a tehát hajóroncsból épült újdонат-új fehérségű szoba takaros és barátságos volt; két városias, rózsaszínű kartonfüggönyös ágy állt benne; nagy asztal a közepén. Az ablakon át látszott egész Paimpol, az egész révpart, a horgonyra vetett izlandi hajók — és a szűk csatorna, a melyen a tengerre kiveznek.

Nem mert kérdezősködni, pedig szeretne volna tudni, hol hál Yann; bizonyosan ő is lent hált egykor a többi gyermekkel együtt, egyik régi fiókos ágyban. Ámde most alkalmasint itt hált, ezek közt a szép rózsaszín függönyök közt. Szeretne volna megtudni életének aprólékos részleteit, különösen pedig azt, mivel tölti hosszú téli estéit . . .

A lépcsőkön nehézkes léptek hallatszottak, Gita össze-rezzent.

Nem, nem Yann volt, de szakasztott mása, fehér haja ellenére, a kinek majdnem szintén olyan magas termete volt

és épen olyan egyenesen tartotta magát, mint Yann; Gaos apó volt, a ki megjött a halászatról.

Miután üdvözölte Gitát és értesült látogatása okai felől, megírta a nyugtatványt, a mi hosszaeskán tartott, mert, mint mondá, keze nem oly biztos többé. De nem úgy fogadta el a száz frankot, mint végleges kifizetést, teljes kártalanítást a ráeső részért, hanem csak mint részletfizetést, majd beszél még e felől Mével urral. Gita meg, a ki a pénzre nem sok ügyet vetett, észre nem vehetőleg mosolygott: milyen jó, hogy ez a dolog még nem ért véget, sejtette is, hogy így lesz; legalább maradt még eligazítandó ügyük Gaosékkal.

Szinte mentegetőztek a házban, Yann távolléte miatt, mintha illedelmesebbnek tartották volna, ha az egész család együtt lett volna az ő fogadására. Az apa alkalmasint gyanította is az ő vén matrózfurfangosságával, hogy fia nem épen közömbös ez előtt a szép örökös nő előtt; mert mintegy makacsul rá-ráterelte a beszédet:

— Különös — mondá, — máskor nem maradt ki ily soká. Loguivybe ment, Gita kisasszony, hogy néhány kosarat vegyen a tengeri rákoknak; a mint maga is tudja, ebből áll a mi nagy téli halászásunk.

Szórakozottságában hosszúra nyújtotta látogatását, pedig jól tudta, hogy már a nélkül is sokat késett, és elfogódott a szíve arra a gondolatra, hogy őt nem láthatja meg.

— Mi az ördögöt ül úgy oda, ő ki olyan tisztességes, rendes ember? A korcsmában bizvást nem ül; attól nincs mit tartanunk. — Nem mondom, hogy hébe-korba, vasárnap a pajtásaival . . . Hiszen tudja, Gita kisasszony, a tengerészek . . . Hja, mikor az ember fiatal, én édes Istenem! csak nem vonhatja ki magát egészen a mulatságból . . . De ez ritkán esik meg vele, tisztességes, rendes egy ember, azt bátran elmondhatjuk róla.

Ekközben beesteledett; összegöngyölgették a viaszkosvászon ruhákat és végét vetették a munkának. A kis Gaos gyerekek és a fogadott leányka, felültek a padokra, jó szorosan egymás mellé, az esti szürkület idejétől lehangolva; Gitára néztek, mintha azon tűnődnének:

«Hát ez már miért nem megy el innen?»

A kandallóban vörösén kezdett fényleni a láng a beálló esthomályban.

— Maradjon nálunk, édes Gita kisasszony, egy tányér levesre!

Oh! nem, teljességgel nem teheti; a vér egyszerre arczába szökött arra a gondolatra, hogy oly későig elmaradt. Fölkelt és elbúcsuzott.

Yann apja szintén fölállt, hogy elkísérje egy darabig Gitát, egészen addig a magános útmélyedésig a hol a vén fák sötét sikkatort alkottak.

Míg egymás mellett ballagtak, Gita úgy érezte, hogy tisztelet és gyöngédség fogja el Yann apja iránt; szeretett volna úgy beszélni vele, mint atyjával, a mint el-elfoglalta gyöngéd gerjedelme, de a szók torkán akadtak, egy árva hang sem jöt az ajkára.

Mentek, mendegéltek a tengeri illatját hozó hűvös esti szélben, helyyel-közzel egy-két már becsukott, komor, púpos hátú halászvityilló előtt mentek el, mely szegényes fészkekben halászok éltek megvonulva; fészületek, rekettyék, köszirtek, estek az útjukba.

Milyen messze volt az a Pors-Even, és milyen sokáig elmaradt ő ott!

Olykor Paimpolból vagy Loguivyből visszatérő emberekkel találkoztak; valahányszor férfi-alakot látott Gita közeledni, mind annyiszor ő, Yann jutott az eszébe; de Yannt könnyen meg lehetett ismerni már messziről, és Gita hamar észrevette, hogy csalódik. Lábai meg-megakadtak a hosszú, barnás tengeri hinárszárakban, melyek átkúsztak az úton.

A plouëzoc'hi keresztnél búcsut vett az öregtől és kérte. térjen vissza. Paimpolból már oda látszottak a lámpások fényei, és többé nem volt oka félnie.

Ezúttal hát vége volt a dolognak . . . Pedig ki tudja, mikor látja majd Yannt . . .

Hogy újra elmenjen Pors-Evenbe, arra nézve nem volt híjával az ürügyeknek, de nagyon rossz színben tűnt volna fel, ha ismétli vala a látogatást. Leányhoz nagyobb önmehtagadás és büszkeség illik. Ha legalább Szilveszter volna itt, az ő kis meghittje; talán őt megkérte volna, keresse föl nevében Yannt, hogy igazolja magát viselkedése miatt. Csakhogy Szilveszter elment, még pedig mennyi, de mennyi esztendőre . . .

IV.

— Hogy házasodjam meg? — mondá Yann azon este szüleinek, hogy én házasodjam meg? És ugyan miért? — Soha sem leszek olyan boldog, mint itt magokkal; nincsen se gondom, se csetepatém senki fiával, meg itt az a jó meleg leves, minden este, mikor hazajövök a tengerről . . . Oh! menjenek, átlátok a szitán. tudom, honnan fuj a szél, arról van szó, a ki ma nálunk járt. Először már az, hogy olyan gazdag leány, a ki erőnek erejével olyan magunkforma szegény emberekkel akarja összeszűrni a levet, az az én véleményem szerint nem tiszta dolog. Meg aztán se őt, se mást, senkit nem akarok feleségül venni, az már szentséges szent dolog, eszem ágában sincs.

A két öreg Gaos hallgatagúl nézett egymásra, nagyot csalódtak; mert miután együttesen meghányták-vetették a dolgot, egy cseppet sem kételkedtek azon, hogy ez a fiatal leány nem adna kosarat az ő szépséges Yannuknak. De nem feszegették többé a dolgot, tudták hogy annyi volna, mintha vizet hordanának a tengerbe. Anyja lehajtotta fejét és egy árva szót sem szólt; sokat adott legidősb fiának az akaratára, a ki csaknem egy rangban volt a család fejével; ámbár Yann mindig szelid és gyöngéd volt hozzá, szófogadóbb, mint egy gyermek, az élet apró-cseprő dolgaiban, ámde a nagy dolgokban már régóta a maga ura volt és nyugodtan daczos függetlenséggel szegült ellene minden kényszerítésnek.

Soha sem maradt fönn Yann sokáig, mert a többi halászok szokása szerint, pitymallatkor fölkel. Miután nyolcz óra körül megvacsorázott, és még egy meglegedett pillantást vetett Loguivybeli kosaraira és új hálóra, vetkőződni kezdett, még pedig látszólag igen nyugodt lélekkel; azután fölment lefeküdni rózsaszín kartonfüggönyös ágyába, melyet megosztott kis öcsésével, Lanmeckel.

V.

. . . Tizenöt napja már, hogy Szilveszter, a Gita bentfentese a bresti hadi szálláson volt; — igen hontalannak érezte

magát de azért okosan viselkedett; nagyra volt nyitott kék gallérával és vörös bojtos sapkájával; pompás ingó járású, szálas termetű hegyke egy matróz vált belőle; de azért lelkében vágyva vágyott jó nagyanyja után és megmaradt az egykori ártatlan gyermeknek.

Csak egyetlen egyszer rúgott be néhány földijével, mert hát ez a szokás járja; összeölelkezve, nagy csapatban tértek vissza a kaszárnyába és torkuk szakadtából énekeltek.

Egy vasárnap meg elment a színházba, a kakasülőre. Egyikét játszották azoknak a drámáknak, melyekben a matrózok, földühödve az áruló ellen, hú-val fogadják, melyet mind együtt kiáltanak és a mely akkora zajt csap, mint a nyugati szél. Mivel pedig úgy találta, hogy igen nagy a hőség, és kevés a levegő meg a hely, le akarta vetni a katonazubbonyát, a miért a szolgálattelvő tiszt keményen lehordta. A vége felé aztán el is aludt.

Éjjel után, hogy visszatérőben volt a kaszárnyába, érettebb korú, hajadonfős nőszemélyekkel találkozott, a kik föl s alá járkáltak a gyalogjárón.

— Hallgass ide, szép legény — mondák durva, rikácsoló hangon.

Rögtön megértette, miben sántikálnak; még sem volt akkora gyerek, mint gondolták. De tüstént föltámadt előtte öreg nagyanyjának és Gaos Mariskának az emléke, azért megvetően ment el előttük és gyermekies gúnyos mosolylyal nézett le rájuk, szépségének és fiatalságának magaslatáról. A szép dámák pedig hültek-fültek bámulatukban, hogy a matróz visszautasította őket:

— Láttak ilyet!! . . . Ügyelj, menekülj, szép fiam; fuss, a hogy csak tudsz, mert mingyárt megeszünk.

Azon ocsmányságok hangja, melyeket utána kiabáltak, elveszett abban a zür-zavaros lármában, mely azon a vasárnapi éjszakán betöltötte az utcákat.

Úgy viselte magát Brestben, mint Izlandban, mint a széles tengeren, szüzies maradt. — De a többiek nem csúfolódtak vele, mert erős volt, a mi tiszteletet gerjeszt a tengerészekben.

VI.

Egy nap századának irodájába hívták, hol értesére adták, hogy Chinába, a formosai hajócsapatba van kiszemelve.

Régóta el volt rá készülve, hogy ez be fog következni, mert azoktól, kik újságot olvasnak, hallotta, hogy oda át még nem ért véget a háború. Az elutazás sürgős volta miatt azt is értesére adták, hogy azoknak, a kik harczra kelnek, nem adhatják meg a rendes engedélyt a búcsúzásra: öt nap alatt össze kell szedni czókmókjukat és útra kelnek.

Rendkívül fölizgatta őt e dolog: a nagy útnak, az ismeretlennek, a háborúnak varázsa; de egyúttal aggódás fogta el, hogy mindent el kell hagynia, meg nyugtalanság vett rajta erőt, hátha nem jön majd vissza.

Ezer meg ezer dolog zsibongott a fejében. Nagy zürzavar uralkodott körülötte a század szobáiban, hol még sok-sok más embert kijelöltek a chinai hajócsapatba.

Hamarosan levelet írt írónnal szegény öreg nagyanyjának, lekuporodott a földre, izgatott merengésbe merülve körülötte meg nyüzsögtek-forogtak, lármáztak, kiabáltak a többi katonák, a kik vele együtt elutazóban voltak.

LOTI P. után francziából

KOVÁTS S. JÁNOS.

FÉLIX ÚR.

Félix úr igen vidám,
Nem aggódik, de nem ám!
Fütyörész, dudorász,
A zsebében kotorász.
Hogyha nincs pénz, van hitel,
Megkeríti azt, mi kell.
Nem hull, nem is öszül haja —
Kutyabaja!

Félix úr emberbarát,
De nem gyötri el magát.
Ez a lét csupa méz —
Nincs nyomor, bármerre néz.
Ha megtelik potroha,
Éhezőt nem lát soha.
Jajgat adta sok bolondja —
Rá mi gondja!

Félix úrnak szörnyű jó
Minden institutió.
Árvaház s más egyéb —
El van látva jól a nép.
S ez a szép világ ma már
Csupa jótékony bazár . . .
De egy fillért, hogy ő adjon? —
«Ugyan hagyjon!»

Félix úr igen nemes,
 Szeretetre érdemes.
 Kedved ő nem szegi,
 Bármit adj, vagy tégy neki,
 Érte áldozz, érte járj —
 Ámde tőle mit se várj.
 A mit ad, ha szépen kéred,
 Csak ígéret.

Félix úr nagy hazafi —
 Messze trombitálja ki.
 Hejh, dicső a magyar!
 Csattog rá bár sok agyar,
 Nem kell félni, rajta hát,
 Meg kell védni a hazát! . . .
 De ha tett kell: a szó bátra
 Bujik hátra.

Félix úr, ha dűl a vész
 Akár kardot kötni kész,
 De csak dísz fringiát
 S Pesten árulást kiált.
 Ilyenkor még Ung s Bereg
 Szélin áll a hadsereg,
 Legyen csak a Tisza táján —
 Lapul gyáván.

Félix úr, ha dől a hon —
 Ezt se' veszi ám zokon.
 Csöndesen éli tul,
 Minden jelszót megtanul
 S bárminő kormány alatt
 Hivatalt kap és halad.
 Hogy ily pórul járt a honja —
 Vállát vonja.

S Félix úr, ha azután
 Ujra magyar úr Budán;
 Ujra köt fringiát
 S úgy szereti Hunniát!

Újra hős, újra hű,
Honfiséga nagyszerű —
S elbeszéli, mint csatázott,
Vérzett, fázott.

Félix úrnak sorsa víg,
Boldog ő a sírjaig,
Esze sincs, szíve sincs —
E két hézag drága kincs.
Félix urat ismerem,
Félix nálunk sok terem.
Sajna, itt még egyre hisznek
A Félixnek.

KOZMA ANDOR.

ÚTCZAI SUHANCZ.

A sáros úton hogyha ögyeleg
A szurtosképű szép gyerek,
Ha látom összerongyolt ujjasába',
Lyukas cipőbe' szaladgálva ;

A gyalogok, a szekerek során
Ha átalbúvik szaporán,
Kavicsot szedve és kutyákra dobva,
És máris csalva, már is lopva ;

Ha látom, arcza milyen nevető
— Szegény, szegény vadrózsa-tő ! —
S elgondolom, hogy édes anyja gyárba',
Az apja meg tömlöczbe' zárva :

Megfájdul szívem s minden mást feled :
Csak egyet kérd : « Mi lesz veled,
Tudatlan növe fel, nem látva kit sem,
Ki gyámolítson, megsegítsen ?

Oh kunyhó csacska pintyőkéje te,
 Ha nagy léssz, vaj' megéred-e,
 Hogy két kezed, tisztos munkába' lássák?
 Vagy útnak bűn lesz és galádság?

A munkás zubbony léssen-e ruhád,
 Avagy talán fegyencz-kabát?
 Hol látlak egykor újra? Műhelyedbe?
 Börtönbe'? Vagy kórházba' fekve? »

. . . S im, kedvem volna annyi nép előtt
 Mentem szívemre vonni őt,
 Hogy mondaná meg hosszú ölelésem,
 Mily jajjal és mily szánva nézem . . .

Soká-soká el nem ereszteném,
 Meleg csókkal fereszteném,
 Aztán mint hogyha testvér csüggne rajtam,
 Ezt sugná a fülébe ajkam :

«Sok gyásztól, kintől görnyedt nyakam is,
 Vagyok vadrózsa magam is,
 Az én anyám is dolgozott a gyárba' —
 Szeretlek, te kis árva!»

ADA NEGRI után, olaszból

RADÓ ANTAL.

VÁZLATOK A MAGYARORSZÁGI OROSZOK ÉLETÉBŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Valamely nép kedélye és jelleme talán legjobban a családi események alkalmával tanúsítani szokott eljárásából ítélhető meg. A köznépnél a családi események sokkal mélyebben nyúl-
nak bele a mindennapi életbe, s így sokkal jobban kidomborod-
dik bennök a nép jelleme és kedélye, mint a művelt osztálynál,
mely nagyrészt egykedvűen fogadja bekövetkezéseket.

Az orosz nép a házasságkötésnél első sorban rendesen azt nézi, hogy a házasság egyenrangúak között köttessék. Ez-
állítás paradoxonnak tetszik, pedig valósággal így van, mert
egy fertilitytelkes gazda például nem engedi meg fiának, hogy
kisebb birtokú embernek vegye el a leányát, sem leányát nem
adja, míg csak lehet, szegényebb sorsú ember fiához. — Sőt
a bíróságot vagy kurátorságot viselt ember arra is néz, hogy
fia vagy leánya ép oly előkelő családba jusson. A legtöbb he-
lyen csak a nő hozományát kötik ki. Kivétel ebben csak Mára-
maros. Itt ugyanis sok helyütt az a szokás, hogy a milyen ho-
zományt ad a nő apja, olyat köteles adni a vőlegény apja is.
Mindamellett a szerelmi házasságok sem ritkák, bár ezeket a
szülők csak az esetben nem akadályozzák, ha az anyagi érde-
keket is kielégítik. Ha egy családban több a fiú, s leány csak
egy, a családfő azon van, hogy a fiúk apósuknál maradjanak.
A leány számára pedig ő vesz vőt a házhoz. Ha ellenben fiú

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 220. számában.

és leány gyerekek vegyesen vannak, akkor az apa azon igyekszik, hogy a leányokat helyezze félre. A fiúkhöz pedig menyeket vesz, — ámbár e számítás gyakran nem sikerül, s így elég ház van, melyben vők is, menyek is vannak. A kiházásításnál minden apa arra törekszik, hogy az ingatlan birtok a fiuké maradjon, míg a leányokat pénzzel, marhával, szóval ingóságokkal igyekszik kielégíteni. Ha több eladó leány van egyszerre a háznál, nem nézik, hogy az idős bik menjen előbb férjhez, hanem adják oly sorban, a minőben kéri. E szabály alól leginkább Máramarosban van kivétel, hol, míg az idős bik testvér férjhez nem megy, a fiatalabbnak, ha húsz év felé jár is, még mutatkozni sem szabad nyilvános helyeken és alkalmakkor, nehogy magára vonja a legények figyelmét. Ez eljárásnak aztán az a következménye, hogy míg más vidékeken igen is korán mennek férjhez a leányok, úgy, hogy a húsz éves leányt már vénnek tartják, addig Máramarosban húsz éven alul igen ritkán megy férjhez a leány. A rokonok közti házasságot szerencsétlennek s bűnösnek tartják s legfőljebb az elhalt feleség nővérével való házasság szokott elvétve előfordulni. A legények rendesen alig várják, hogy a katonasoron, vagy, ha besorozták őket, a szolgálaton túl legyenek, és sietnek megházasodni. Máramaros e tekintetben szintén kivételt tesz, minthogy itt igen sok aggregényt találhatni. A mi magát a házasság megkötését, tudniillik annak előzményeit és lefolyását illeti, az alapjában egyforma mindenütt e nép között, s legfőljebb árnyalatokban tér el az egyes vidékeken.

Ha a legény szülői megállapodtak a fiúk részére megkérendő leány személyét illetőleg, akkor először is egy idősebb női rokont küldenek a leányos házhoz, megtudni: hajlandó-e a leányt az ő fiúkhöz adni. Igenlő válasz esetén a legény a következő szabad (kedd, csütörtök, szombat, vasárnap) nap kora reggelén násznagyával (sztároszta) a leányos házhoz megy, hol is a násznagy a leány szüleivel alaposan megbeszéli a dolgot, különösen a hozományt illetőleg, nyíltan megkérdi a leánytól: hajlandó-e a vele jött legényhez nőül menni, mire a leány beleegyezése jeléül egy új vászonkendőt ad a legénynek. A leány rendesen a kamarába vagy a szoba legsötétebb zugába szokott húzódni ilyenkor, és csak a násznagy kérésére jön onnét elő az asztalhoz. Ezt már a köznép illemtana rendeli így, valamint azt is, hogy a legtöbb helyen a jegyeseknek az

esküvőig nem szabad négy szemközt találkozni. Rendbe szedvén a násznagy ilyformán a dolgot, kezdetét veszi a lakoma, mely a házi gazda tehetségéhez képest több vagy kevesebb liter pálinka és két vagy három tál étel elfogyasztásából áll. Ez actust «szproszine» (kérés) vagy «tokma» (alku) néven nevezik.

A következő szabad nap estéjén van az ünnepélyes s illetőleg nyilvános megkérés (szvatanki), a mi legtöbb helyütt csak annyiból áll, hogy a leányos háznál összejönnek a vőlegény, ennek s valamint a menyasszonynak rokonai, ott vendégeskednek s zeneszó mellett mulatnak s tánczolnak.

Az erre következő valamelyik szabad nap reggelén a menyasszony (molodicza) szülei és rokonai a vőlegény (molodij) házához mennek háztűz nézőbe (na ohzori).

Az egy faluban lakó jegyesek közt ez természetesen formalitás, és csak «titulus bibendi», — hiszen jól ismerik a vőlegény szüleinek anyagi helyzetét, — de a távolabb lakók közt már komolyabb dolog, mert a leány szülei ekkor győződnek meg, mennyi a való abból a nagy gazdagságból, melylyel a hő beszédű és jó torkú násznagy a kérésnél eldicsekedt volt. Hogy e nagy dicsekvés legalább egyelőre hitelt nyerjen, megteszi nem egy furfangos násznagy, hogy tele köti a vőlegény szüleinek istállóját a szomszédoktól kiköleszöntött marhával, s úgy mutogatja a háztűz-nézőbe jövőknek.

Ha a háztűz-nézéssel, vagy talán inkább az azon élvezett vendégszeretettel a leány szülei meg vannak elégedve, akkor a következő szabad napon a pap elé megy a fiatal pár a násznagygyal és egy pár férfi- vagy női rokonnal, kijelentvén a fiatalok egybekelési szándékukat, a pap egymásba téve jobb kezeiket, megáldja őket, mire kendőt cserélnek. Helyenként gyűrűvel történik a jegyváltás (minyánki), mikor is a pap a gyűrűket áldja meg s a fiatalokat össze csókoltatja. Nem ritka az az eset, hogy a jegyváltás alkalmával formalis szerződést kötnek az esetre, ha valamelyik fél vissza lépne, mely esetben a visszalépő fél a másiknak öt—húsz forint fizetésére kötelezi magát. Ha azonban ily szerződés nem köttetik, s a felek egyike visszalép, akkor a pap az előljárárság közbejöttével kihallgatja mind a két félt s annak rokonságát, s úgy hozza meg az ítéletet, melyben aztán kénytelen mind a két fél belenyugodni.

A jegyváltástól az esküvőig (omcsanki) terjedő időben részesülnek a paptól vagy a tanítótól az úgynevezett házasság

előtti oktatásban a jegyesek. Gyónni és áldozni rendesen az esküvőt megelőző vasárnapon szoktak, de gyakori az az eset is, hogy közvetlenül az esküvő előtt tartott misén gyónnak és áldoznak. Ez utóbbi szokás különösen ott divik, hol a lelkész gátat akar vetni az esküvőt megelőző mulatozásnak, s a vele jární szokott kihágásoknak. Ha a nőnek rossz baja vagy csak görcsei is voltak valaha, fölállván a gyónástól, a papnak azt mondja: «bolomi» (volt nekem) — azon hitben pedig teszi ezt, hogy ezentúl többé ilyen baja soha sem lesz.

Jóval már az esküvő előtt a menyasszony kiválaszt magának társnői közül két nyoszolóleányt (druzszi), a vőlegény pedig pajtásai közül egy vőfélyt (druzsba). Nászasszonyt (szvaska) a menyasszony idősb női rokonai közül választ, ki-nek kötelessége a főkötőt helyettesítő kendőt venni meg, és az esküvőnél a fiatal pár lába alá egy vászon kendőt teríteni. Helyenként ez utóbbit egy csomó szőszszel pótolják. A nyoszolóleányok kötelessége csinált virágból bokrétát venni a vőlegény és a vőfély kalapjához. A vőfély kötelessége a vőlegénnyel együtt a vendégeket hívni.

Az esküvő előtt már két, sőt három nappal előbb, nagy a sütés és főzés mind a két lakodalmas háznál. Ekkor sütik az úgynevezett lakodalmi kalácsokat is, melyek laposak, belül lyukasak, hogy pálczára vagy kendőre fölhúzhatók legyenek. E kalácsok többnyire gabonalisztból készülnek s felületükön gyűszűvel vagy pohárral bemélyített díszítésök van. A vőlegénynél két ilyen, majdnem egy fél méter átmérőjű kalácsot sütnek, melyet az esküvőre menet s onnét jövet két idősebb férfi visz botra fűzve a menet élén, a vállán. A menyasszonynál hat ilyen, de kisebb átmérőjű kalácsot sütnek, melyekből egyet kendőnél fogva jobb karjára fűzve a menyasszony hord az esküvő alatt, kettőt-kettőt szalagra fűzve a nyoszolóleányok visznek, egyet pedig az esketés alatt a fiatal pár háta mögött a vőfély tart a nyoszolóleányokkal, mi közben egy gyertya ég, bele tűzve. Ez utóbbi kalács az egyházfi járandósága.

Az esküvő előtti estén van a konyhatáncz, melynek orosz neve «huszki», tudniillik libatáncz. Erre egy pár idősebb asszonyon kívül nem hínak meg ugyan senkit, de azért elvárják, hogy mind a két nemű fiatalság mennél nagyobb számmal jöjjön össze. Ez kapva kap is az alkalmon, hogy egész éjjel jól kitánczolhassa magát. Minthogy erre az alkalomra az említett

pár asszonyon kívül nem hínak senkit sem, — azért a házi gazda ez asszonyokon kívül nem is vendégel meg senkit. Mielőtt a tánczhoz kezdenének, a meghívott asszonyok a szoba közepén körbe állva dalolják :

Pocsináje szja hosztina
Ot Tiszi do Beszkida,
Tko jei pocsináje
Naj mu Boh pomaháje,
I ti Bozsza mati
Vinki pocsinati.
I ti Bozsij krizsu
Ne obhodi nasu hizsu

(Kezdődik a vendégség a Tiszától a Beszkidig, és ki azt kezdi, segítse meg az Isten. És te Istenanyja segíts meg a koszorúkhöz [tudniillik kötésökhöz] fogni, és te Isten szent keresztje, ne kerüld el a mi házunkat.) Ámbár az orosznál a dal «szpivanka» és dalolni «szpivati», — mindazáltal a lakodalmi dalról nem mondják «szpivanka», hanem megkülönböztetésül «látkányá» — s így nem mondják «szpivati», hanem, «látkáti». E lakodalmi dalok a közönséges daloktól elütő, és talán századok óta változhatatlan sajátyszerű dallammal bírnak, mely lassú, s így inkább szomorú dallamban folyik. A fönti okból a fönti első dalolásra azt mondják, hogy «zalatkati» tudniillik a lakodalmi dalokat, s illetve magát a lakodalmat kezdik. E dal befejezése után a daloló asszonyok megkezdik a tánczot, mit aztán természetesen a fiatalság nagy hévvel folytat, többnyire világos kivirradtig.

Másnap reggel a meghívott asszonyok, — kiket mind «szváska», tudniillik nászasszony név illet, ép úgy, mint a meghívott nős férfiakat a «szvat» nász név, — az udvarra gyűlnek össze s dalolják :

Tiho bojáre i gyiti,
Obiszte jávora ne ulomili,
Ják ho ne ulomiti
Nyí szesoho vinki viti.

(Csendesen bojárak, és gyerekek, a jávorfát le ne törjétek. Hogy ne kellene azt letörni, hisz' nincs miből koszorút kötni.)

Erre zeneszóval valamely szomszédos kertbe mennek

börvingért, s megszedve a kellő mennyiséget. a ház felé indulnak, dalolva :

Gyakujeme horodonyku
Za tvoju urodonyku,
Stosz nam urodiv zilya
Vszim lyugyom na veszilya.

(Köszönjük kertecske neked a terméskédet, hogy termeltél nekünk füvecskét, minden ember örömére.)

Erre a börvinget az asztalon levő két lyukas kalácsra teszik, s szentelt vízzel meghintik, mi közben dalolják :

Prisztupi mamko blizse,
Jak szja vinocsok nizse.
Iszkladi mamko szkládku
Maj na nya dobru hádku.

(Lépj anyácskám közelebb, hogy mint fűződik a koszorúcska. — Szedd össze anyácskám a hozományt, légy jó gond-
dal reám.)

Most hozzá fognak a három koszorú kötéséhez, s kötözés közben dalolják :

Id hori szanyicsko, id hori,
Vejsza vinocsku sakori.
Jali vinki scsebotati
Isli bi tanczovati.

(Felfele napocska, felfele, kötődjél koszorúcska sebesen. Kezdenek a koszorúk, zümmögni, szeretnének már táncolni.)

Készek lévén a koszorúk egy kendőre fűzik föl azokat egy lyukas kalácscsal együtt. A kendőt egy asszony minde-
nestül a karjára fűzi, s a szoba közepére terített gubán és pár-
nán tánczol, a többi asszonyok pedig körülötte. A tánczolók egyike egy üveg pálinkát, egy másik pedig egy üveg vizet tart a kezében. Míg tánczolnak, a férfiak folyton kérik a pálinkás üveget, de csak a vizes üveget nyújtják nekik. Befejezván a tánczot, lakomához ülnek. Az asztalfőt a násznagy foglalja el ; eléje teszik egy lyukas kalácsra a három koszorút. A meny-
asszony a két nyoszolóleány közt az asztal előtt áll meg, mel-
lette pedig szülei, testvérei és rokonai. Mielőtt az étkezéshez fognának, föláll a násznagy, s kezébe fogva az első koszorút, búcsúztatni (vinki prikarovati) kezdi a menyasszonyt. A bú-

csúztató beszéd rendesen a szent írásból, különösen az ifjabb Tóbiás történetéből indul ki, s meglehetősen hosszasan tart. A kitől csak búcsúztatja a násznagy a menyasszonyt, mindenik három oldalán megcsókolja a koszorút. A búcsúztatás befejezése után a menyasszony is megcsókolja a koszorút, mire azt a násznagy ráteszi a fejére. Hasonlóképp megcsókoltatja a koszorúkat a nyoszolóleányokkal is, mielőtt fejükre teszi. Mikor a koszorút föltette a menyasszony s illetve a nyoszolóleányok fejére, az asszonyok dalolják:

Krescsatij bervinocsku
Szpodobi holovocsku.

(Te megáldott börvingecske méltasd magadra e fejecskét.

Erre a menyasszony egy kendőnél fogva karjára fűzi a koszorúk alatt volt kalácsot, leül társnőivel az asztalhoz s kezdődik az étkezés. Fölállván az asztaltól, a násznagy botjával keresztet vet a szoba ajtajára, s egy kendőnél fogva kivezeti a menyasszonyt az udvarra, honnét a két nyoszolóleány közt indul a templom felé, mögötte a zene és a násznép.

A vőlegény házában nincs koszorúkötés, de a helyett van az úgynevezett lakodalmi zászló (kuráhov) készítése. Vesznek ugyanis, egy czifrán kifaragott hosszú pálczát, ennek az egyik felére ráerősítenek egy fehér és egy piros kendőt, a végére pedig börving-csokorban egy csengőt. Mikor az esküvőre mennek, a vőfély viszi ezt a zászlót, és alatta halad a vőlegény. Mielőtt a vőlegény násznépével a templom felé indulna, egy vagy két idősebb férfit (kiveti) küldenek a menyasszonyi házhoz, tudatni, hogy ideje esküvőre menni. Az illem úgy hozza magával, hogy a vőlegény jó ideig várakozzék a templomnál vagy valamely szomszédos házban a menyasszonyra.

Mikor a menyasszony elindul az udvarból, a násznép dalolja:

Sz Bohom Mariko sz Bohom,
Sz bozsími anhelami,
Sz tvoimi szuszidama.
Proszi mamko Boha
Obi scsasztlivá doroha.
Mamka tülyko molity,
Naj jej Büh blohoszlovity.

(Az Isten nevében Mariska [vagy éppen a hogy hívják a menyasszonyt] az Isten nevében, és az Isten angyalainak, a te

szomszédaidnak a nevében. Kérd anyácskám az Istent, hogy szerencsés legyen az útam. Az anyácska csak azért imádkozik, hogy Isten őt áldja meg.)

Az utcán menve dalolják :

Hori szelom ideme,
Kraszu sz szobov vedeme.
Kraszu pokrasenu,
Bervinkom pozolocsenu.

(Az utcán megyünk fölfelé, a szépséget viszzsük magunkkal, — a megszépített, börvinggel megaranyozott szépséget.) — Útközben még ezt is dalolják :

Polyom Mariko, polyom,
Vászily za tobov konyom.
Kuda Marika ide,
Sóкова trava raszte.

(Végig a mezőn Mariska, végig Vaszily (vagy a hogy a vőlegényt hívják) utánad lóhátan. A merre Mariska megy, selyem fű nő ottan.)

Közeledve a templomhoz ezt dalolják :

Ne je poponyka doma,
Posov do Ilyvova,
Klyucsi kupovati,
Czerkov odmikat.
Dvoje gyityát parucsati.
Dvoje gyityát dvoje,
Jak jedno tak oboje.
Na czerkvi holub hucse,
Do czerkvi popa klicse.

(Nincs a papocska otthon, elment Lembergbe kulcsokat vásárolni, a templomot kinyitni, két gyermeket megesketni. Két gyermeket, kettőt, az egyiket úgy, mint mind a kettőt. A templomon bűg a galamb, esketni hívja a papot.)

Hogy a menyasszony biztosítsa uralmát leendő férje fölött, az esküvő alatt arra igyekszik, hogy annak lábára lépjen, esküvő után pedig, hogy előbb lépjen ki a templomból, mint a vőlegény. A főkötőzés közvetlenül az esketés után történik, s abból áll, hogy a pap megáldja, szentelt vízzel meghinti, s a menyasszony fejére teszi a nászasszony hozta, többnyire

fehérszínű kendőt (pokrivalo), kijövet a templomból e kendővel rendszeresen bekötik a menyasszony fejét s ráillesztik a menyasszonyi koszorút. A férfi felsőbbbségének jeléül helyenként a menyasszony fejére férfi-kalapot is tesznek, s ebben kell hazáig mennie. Hazafelé menet a vőlegény egy kendőnél fogva vezeti a menyasszonyt, míg a vőfély a lakodalmi zászlót lengeti fejük fölött. Míg az esküvő tart, a két fél násznépe a parochián vagy valamely szomszédos házban tánczol a zene mellett. Mind a templomhoz jövet, mind onnan távozva, nem csak dalolnak, de közbe éktelenül kurjongatnak is, sőt már helyenként a pisztolyból való lövöldözés is dívik. Kijöve az utcára, az újra egybegyűlt násznép dalolja:

Gyákujeme poponykovi,
Jak visnemu bohonykovi,
Sto nasz ne zabaviv,
I jemko nasz utpraviv.

(Köszönjük a papocskának, és a magasságbeli Istenkének, hogy bennünket meg nem várakoztatott és hamar elbocsátott.)
A menyasszonyi házhoz közeledve, dalolják:

Ujdi mamko na dvur,
Pushti zátyá u szvoj dum,
Vietiszja kolo dvora,
Jak chmilnik kolo kola.

(Jöjj ki anyácskám az udvarra, bocsásd be vődet a házadba; ki úgy öleli körül udvarodat, mint a komló a karókat.)

Erre a menyasszony anyja kifordított gubában, szalmacsutakkal diszitett férfi-kalappal a fején s pálinkás üveggel a kezében kijön az udvarra s dalolja:

Sto mi tám za záty ide,
Sto tam za dari nesze?
Czi csoboti cselleni,
Czi kolácsi vercseni?

(Miféle vőm jön ottan, miféle ajándékokat hoz nekem?
Talán piros csizmát avagy lyukas kalácsot?)
A násznép feleleli:

Ne kolácsi vercseni,
Lem csoboti cselleni.

(Nem lyukas kalácsot, hanem csak piros csizmát.)

Erre két idősebb férfi az udvar közepére állva, egy lyukas kalácsot tart fönn, kaput képezve; mire a násznagy egy kendőnél fogva átvezeti az így formált kapun a fiatal párt, melyet a többi násznép követ. E közben a menyasszony anyja tengerit, komlót s bórvinget szór a fiatal párra és dalolja:

Taki biszte bohati,
Ják na vasz hunyi kozmati.
Pozeraj Mariko krüzi kolács
Jakij tvoj Ivánko bohács.

(Olyan gazdagok legvetek, mint a mily kőczos a gubátok. Nézz Mariska keresztül a kalácson, milyen gazdag a te Ivánod.)

Most az örömanya iszik a kezében tartott üvegből, ráköszöntve előbb a vejére. Utána a veje iszik, ráköszöntve a feleségére, ki után aztán egymásra köszöntve, sorban isznak a nászleányok, a vőfély, a násznagy s a többi jelenlevők, miközben dalolják:

Nakazala mati
Povniczie ne upivati,
U povniczu, divo,
Szim szja zsün izdáló.

(Megparancsolta az anyám, hogy az itezésből ne igyam, mert az itezésbe, mily csoda, hét asszony fejte ki magát.)

Bevégezve a dalolást, a házba mennek, de míg a többi násznép rendes módon foglal helyet a fölterített asztal körül, addig a fiatal pár, a nászleányok és a vőfély az asztalon keresztül lépnek a fal felőli helyökre. Ezzel kezdetét veszi az ünnepélyes lakoma. A fiatal pár elé főtt tojást tesznek, melyet meghámozni, fölvágni s megsózni a menyasszony kötelessége. A tojás után forralt édes tejet adnak a fiatal párnak, kikre nézve a lakoma ezzel véget is ért, minthogy ez alkalommal tojáson és tejen kívül nem szabad egyebet enniök. A násznép lakomája a pálinkán és kenyéren kívül rendesen a következő ételekből áll: kolompér tepertővel, hajdú-káposzta, habart paszuly és kaszáslé marha- vagy sertéshúsból. A fölköszöntőket bő szentírási példákkal fűszerezve a násznagy mondja.

Étkezés után egy kis ideig tánczolnak, mire a meny-

asszonyt a férje házához kísérik. A kíséret a nászleányokon, vőfélyen és násznagyon kívül csak a fiatal asszony 4—5 női rokonából áll, míg a többi násznép egyelőre még a menyasszony házánál marad.

A menyasszony a vőlegényével épen oly módon megy most is az útcán, mint a mily módon jöttek a templomból. A házhoz közeledve, ugyanazt dalolják, a mit a menyasszony házához közeledve daloltak, azon különbséggel, hogy a dal első két sorát így változtatják meg: «Nyisd ki anyácskám a kapucsát, menyet hoz a fiacskád». Az udvaron ugyanaz a jelenet ismétlődik, melyet a menyasszony udvarán láttunk. Bemenne a házba, hasonló lakomát csapnak, mint a menyasszony házánál kevéssel előbb. Kevéssel a lakoma befejezése után megérkeznek a menyasszony szülei a házuknál maradt nász néppel, kiket par excellence «vendégeknek» (hosztyi) neveznek. Ezek az udvarra érkezve, megállanak s dalolják:

Izjidi miszjácsenku, izjdi,
Ujdi Mariko von, ujdi,
Iz novoji komoronyki,
Iz csuzsoji sztoronenyki.

(Jöjj fel holdacska, jöjj fel, jere ki Mariska, jere ki az új kamrácskából, az idegen szögletecskéből.)

A szobában levők e közben kijönnek a pitvarba s ott dalolják:

Na sztolyi flyása vásá,
Marika uzse ne vásá.

(Az asztalon van az üvegetek, Mariska már nem a tietek.)
Erre az udvaron levők dalolják:

Berity szobi flyásu vásu,
Vernyity nam Mariku násu.

(Vegyétek az üvegeteket, adjátok vissza Mariskánkat.)
A pitvarból válaszolják:

Bo vása Marika
Za szemerime dverjmi,
Z vojszjmerima klyucsi.

(De a ti Mariskátok hét ajtó mögött, nyolcz zár mögött van.)

Az udvarról válaszolják:

Szuty u nasz csakanyati,
Porubajuty dveri vási.

(Vannak nekünk csákányaink, összevagdaltják azok a ti ajtóitokat.)

A pitvarból dalolják:

Ne je Mariki doma,
Marika püsla na vodu,
Id zelenomu brodu.

(Nincs Mariska itthon, elment Mariska vizért a zöld gázlóhoz.)

Az udvarról felelik:

Nása Marika noviitnicza,
Ne znaje de vodieza,
Treba jej ukazati.
Hde maje vodu brati.

(A mi Mariskánk ujonezocska, nem tudja, hol a vizecske. Meg kell neki mutatni, hol kell a vizet meritni.)

Erre bemennek mindnyájan a szobába, hol az előbbinél bővebb lakomához ültetik az újan érkezett vendégeket. A napot késő éjjelig tartó táncz fejezi be, mely után a menyasszony szülei és rokonsága haza mennek.

Másnap reggel a nászleányok, a vőfély, a násznagy és a násznép egy része megint a vőlegény házánál gyűlnek össze, honnét a legközelebbi patakhöz vagy kúthoz indulnak a fiatal párral. Induláskor dalolják:

Ide Marika na vodu,
Id zelenamu brodu.

(Megy Mariska a vízhez, megy a zöld gázlóhoz.)

A vízhez érve pedig, dalolják:

Cserpaj Mariko vodu,
Mezsi cselyágy lahodu.

(Merits Mariska vizet, a háznép közé békességet.)

Erre a násznagy, ki egy kendőnél fogva vezette ide a fiatal párt, kereszt jelével megáldja a vizet, mire a fiatal pár

megmosakodik s egymás ingébe törülközik. Ez alatt a násznép dalolja :

Myliszja gyiti, myli,
Csej bi csiszi boli.
V szorocski szja uterali,
Obi szja csesztovali.

(Mosakodtak a gyerekek, mosakodtak, hogy fehérek legyenek. Egymás ruhájába törülköztek, hogy megbecsüljék egymást.)

Jövet a ház felé dalolják :

Babczi v potoczi, babczi,
U nasoj Mariki chlapczi,
Nájduty szja tam i verbüdki,
Buduty u nej i gyivki.

(Bábahal van a patakban, bábahal van, a Mariskánkknak fiai lesznek. Akad ottan füzihal is, lesznek neki leányai is.)

Visszatérve a házba, a menyasszony a násznagy mondókái mellett osztogatni kezdi a férje rokonsága részére hozott ajándékokat, és pedig anyósának s a többi női rokonoknak egy-egy fejre való kendőt, apósának pedig s a többi férfi-rokonoknak egy-egy inget, sőt a távolabbi férfi-rokonoknak csak egy-egy pár ingujjat. Megjegyzendő, hogy a vőlegény menyasszonya rokonai közül egyedül csak anyósát ajándékozza meg, még pedig a templomból való visszatérés után rögtön, egy pár új csizmával.

Ezután a násznagy kendővel letakart tányért vesz elő s fölhívja a jelenlevőket, hogy ajándékozzák meg valammal a menyasszonyt. Az ajándékozást a vőlegény atyja kezdi meg, ki egy forintot tesz a tányérra, őt követi a felesége s úgy a többi rokonság. Az így begyűlt összeget kendőstül együtt a menyasszonynak adja át a násznagy, melyért a menyasszony egy pár malaczt vagy borjút vásárol nevelésre. E napot is lakoma s táncz fejezi be.

Harmad vagy ötöd napra van a befejező lakoma a menyasszony szüleinél, melyet kiválólag vendégségnek (hosztina) hívnak, ámbár helyenként (Ügöcsa- és Máramarosban) «osunk» t. i. maradéklakoma a neve. Mig a vendégség meg nem történik, a fiatal asszonynak nem szabad szülei

házához menni. E lakomán a fiatal páron kívül, csak a férfi szülei, vőfélye, násznagyja és egy pár rokona vesz részt.

Már fentebb megjegyeztem volt, hogy az imént leírt lakodalmi szokás csak alaprajz, mely vidékenként különböző árnyalatokat vesz föl. Így pl. a lakodalmi dalok szövege és dallama is, különösen a tótokkal szomszédos helyeken, igen elüt a fentebb leírtaktól. Az ünnepélyes jegyváltás Máramarosban pl. az esküvő előtti estén történik, a leírandó módon. Eljövén a vőlegény násznaggyával és vőfélyével a menyasszonyi házhoz, hol már javában szól a zene és folyik a pálinka, helyet foglalnak az asztaloknál, mire a násznagy következő szavakkal fordul a leány szüleihez: «Adj Isten jó estét! Hogy van gazd'uram s maga gazdasszonyom?» Az apa erre kérdi: «Mondják meg, miért jöttek ide, talán eltévedtek? Én kész vagyok megmutatni magoknak az útát.» Násznagy feleli: «Oh, nem tévedtünk mi el, mi egy vadállat, egy menyét nyomában vagyunk és e nyom egész e házig vezetett bennünket. Azért föl is hívjuk magokat, adják ki becsületesen ezt a menyétet, mert máskülönben magunk keressük meg. No vőfély! keresd csak meg a mi menyétünket.» Erre a vőfély a többi pajtásnői közt lappangó menyasszonyt az asztalhoz vezeti s a vőlegény mellé ülteti. Megjegyzendő, hogy Máramarosban a menyasszony a lakodalom egész lefolyása alatt egy nagy fehér gubában van, bármilyen forróság legyen is. Most a jegygyűrűket az asztalon levő, de még megszeletlen kenyérre teszik, mire a násznagy e szavakkal: «Uram, Jézus Krisztus, áldd meg ez eljegyzést!» megáldja a gyűrűket s egyiket a vőlegény ujjára húzva, mondja: «Eljegyeztetik az Isten szolgája, Iván, az Isten szolgálójának, Máriának, az Atyának és Fiúnak és szt. Lélek Istennek nevében, Amen!» Hasonlóképp beszél a menyasszony, újjára húzva a másik gyűrűt.

Sok helyen, de különösen Máramarosban szokásban van a menyasszonynyal együtt a hozományt is átvinni a vőlegény házához. E hozomány rendszerint egy ruhával telt festett ládából és lepedőkbe kötött ágyneműből áll. Nem ritka eset, hogy a menyasszony gazdagságának fitogtatására a szomszédoktól összeköleszöngött párnákat is visznek a lakodalmi menetben, miket természetesen másnap visszaadnak.

Szokásban van Máramarosban s a magyarokkal szomszédos helyeken, hogy üres kézzel senki sem megy a lakodal-

mas házhoz, hanem baromfit, szalonnát, főzeléket, lisztet, kenyeret, pálinkát visz oda.

Máramarosban, mikor a menyasszony először akarja átlépni a völgyény küszöbét, a vőfély hajdan karddal, ma fejszével vág keresztjelet az ajtó felső küszöbére. Ha a völgyény házána a közel múltban gyakran fordult elő halálozás, a menyasszony nem az ajtón, de az ablakon át megy be a házba. Ha a menyasszony attól fél, hogy az anyósa rossz lesz, egy nyers tojást tesz a kebelébe s a küszöbön át belépve, azt igyekszik leejteni. Ha a tojás leesik és összetörik, ez annak a jele, hogy anyósa nemsokára meghal.

Érdekesnek találom még följegyezni azon beszédek (dari prikazovati), miket a násznagy azalatt mond, míg a menyasszony az ajándékokat osztogatja. Mikor a menyasszony az inget adja át apósának, a násznagy körülbelül ezeket mondja: «Kedves apácskám! Ide jöttem én az én társammal, mint annak hites felesége, és régen gondolkoztam a fölött, hogy mily ajándékokkal jőjjenek? Vettem volna magának szép lovakat és kocsit, de a lovak megbokrosodhatnak s maga eltörhetné kezét vagy lábát. Ide vezethettem volna szép ökröket vagy teheneket, de azok szarvukkal még a szemét vájhatták volna ki; azt gondoltam tehát, hogy legjobb lesz a ruha, mert a nélkül ki sem mehet az ember. Azért fogadja el tőlem ezt az inget s viselje egészségsben számos esztendőkön át.»

Mikor pedig a menyasszony az apró rokonságot kalácsal ajándékozza meg a násznagy ilyformán beszél:

«Hoztam volna neked szép ökröket, de tudom, hogy te félsz fáért menni az erdőre, mert ott a fa agyon is üthetne. Hoztam volna neked egy pár szép csizmát, de te nem tudsz csizmában járni s könnyen kifeczamíthatnád a lábad. Hoztam volna neked 20 köböl búzát, de azzal még a malomba kellett volna menni, azért hát hoztam neked egy kész kalácsot, a mely végett már mit sem kell fáradni, sőt a kürtő alatt fekvé is meg lehet enni. Vedd el hát e kalácsot s légy egészséges!»

Végül fölemlitem, hogy a tótokkal szomszédos vidékeken a lakodalom (szvágyba) szombat este kezdődik és szerdáig tart, míg a tiszta orosz vidékeken a lakodalom rendesen hétfőn vagy szerdán kezdődik, hogy az esküvő kedden vagy csütörtökön legyen. Ez alól csak az özvegy párok szoktak kivételt tenni, kik bármely szabad napon megesküsznek. Az esküvő

rendesen a délelőtti órákban történik, mivel a nép hite szerint, azok jóléte és boldogsága, kik délelőtt esküsznek, úgy fog emelkedni, mint a nap emelkedik délig az égbolton.

A tótokkal szomszédos vidékeken a menyasszony épen úgy nem lehet el kozsuh (bőrmellény) nélkül, mint Máramarosban guba nélkül. De míg gubát minden leány úgyis visel, kozsuhot pedig csak az asszonyok, gyakran megesik, hogy a menyasszony képtelen lévén szegénységénél fogva kozsuhot vásárolni, kölcsönként kozsuhban lakodalmaskodik.

A vőlegény a tiszta orosz vidékeken mitsem vesz ajándékba menyasszonyának, míg a tótokkal szomszédos helyeken a vőlegény kötelessége menyasszonyának az asszonyoktól e vidéken viselt fejkötőt megvenni.

IV.

Mihelyt a nő megérzi, hogy teherbe esett, rögtön siet azt idősb női rokonaival tudatni, mivel a nép hite szerint a gyermek néma lesz, ha az anya titkolja terhes állapotát. A nők különben terhes állapotukat az idegenek előtt is elárulják azzal, hogy a templomi körmenetek alkalmával nem járvák körül a többi hívekkel a templomot, valamint a temetések alkalmával sem kerülik meg a koporsót, mint az a keleti szertartású egyházban szokás, hanem félre állanak. A templom körül azért nem járnak, hogy majd a gyermeknek a nagy sírástól el ne álljon a szava, a koporsót meg azért nem kerülik meg, hogy a gyermek sápadt színű ne legyen. De a mily sietve fedi föl a nő terhes állapotát, épen oly gondosan titkolja el szülési fájdalmainak bekövetkezését, mivel azt hiszi, hogy mennél többen bírnak tudomással szülési fájdalmainak beálltáról, annál nehezebben fogja gyermekét megszülni. Ez okból aztán, ha pl. napközben jönnek rá a szülési fájdalmak, óráig képes azokat szóltanul tűrni s nem küldeni a bába után, nehogy az emberek, látván a babát háza felé menni, értesüljenek állapotáról. A vajudó nő rendesen férjének vagy anyjának fedezi föl, hogy megérkezett a kritikus percz, kik is csak a sötétben s lopva mennek a bába után, hogy illetéktelen egyén ne vehessen tudomást a dologról. Ha a házban sok a felnőtt egyén, a vajudó nő a kamarába, sőt

sokszor az istállóba vonul a bábával s a gyermek megszülése után megy be csak az ágyába lefeküdni. Ha a nő sokáig vajúdik, neki fog a bába a kuruzslásnak. Mindenekelőtt a misemondó öltözethez tartozó övet igyekszik a harangozó vagy más, a parochián befentes egyén által a templomból megszerezni, mi ha sikerült, azzal köti át a vajudó nőt. Ha ez nem használ, földre teríti a férj lábravalóját s azon kell a nőnek háromszor keresztül lépni. Ha erre sem jött a gyerek a világra, akkor a bába oda vezeti a nőt minden ajtóhoz és ablakhoz, melyeken a nőnek kezével vagy lábával háromszor kopogtatni kell. A végső kísérlet az, hogy a nő a férje szájából iszik, s ez után, ha már ez sem használt, más bába vagy ilyen nem létében, idős és tapasztalt asszony után küldenek.

Világra jövén a gyermek, az anyát erősen itatják pálinkával, hogy egyrészt — hitők szerint — a tisztulás gyorsabban megtörténjék, s hogy másrészt ne érezze a tisztulással járó fájdalmakat. Az első idegen férfinak, ki a betegágyas szobájába lép, leveszik a kalapját és csak egy vagy egy fél liter pálinkával válthatja ki azt, miért is e szavakkal szokás figyelmeztetni a férfiakat az ily házakra: «Ne menj oda, mert leveszik a kalapodat.» A gyermekágyas nő ágyát, kinek neve oroszul «sesztinegyilka», t. i. hat hetet fekvő asszony, lepedőkkel függönyözik körül, hogy idegen ne láthassa.

A szülést követő első szabad napon (t. i. vasárnap, kedd, csütörtök és szombat) hozzák a gyermeket keresztelni. Böjti napon (t. i. hétfő, szerda, péntek) csak akkor kereszteltetnek gyermeket, ha félni lehet, hogy gyengeségénél fogva el nem éri a következő szabad napot. Szabad napon azért kereszteltetik a gyermeket, mert — szerintök — a böjtös napon keresztelt gyermek soha sem lesz gazdag.

A kereszteléshez rendesen két, t. i. egy férfi s egy nő komát hívnak, de helyenként 4, 6, sőt nyolczat is abból az egyszerű okból, mert minden koma köteles egyszer enni vinni a betegágyas asszonynak. Ez ételvívés rendesen a keresztelést követő legközelebbi szabad napon történik. Az ételvívésre kijelölő nap kora reggelén ünneplő ruhába öltözve viszi a komaasszony az egész éjjelen át süttött és főzött ételeket a betegágyas asszonyhoz, kivel együtt lakmározik s dél felé dalolva tér haza. Az ily lakomának rendes részei egy fél liter pálinka, egy fekete czipó, főtt tyúk, tejes rizskása és rántotta;

bőjti időben pedig a pálinka és czipón kívül olajban kirántott gomba és olajos galuska. Helyenként az a szokás, hogy a komák közvetlenül a keresztelés után egy-egy fél liter pálinkát és czipót visznek a betegágyas asszonyhoz.

Az örömapa rendszeren a keresztelő után rögtön vendégeli meg komáit pálinkával és kenyérrel, de nem a saját házánál, hanem vagy a korcsmában vagy valamely rokon házánál.

Komáknak rendszeren a férj és feleség ifjúkori barátait s illetőleg barátnőit szokták meghívni. Máramarosban az a szokás dívik, hogy az első gyermek keresztyjának a férj volt násznagyát hívják meg. A keresztelésnél a keresztszülők nem adnak a gyermeknek úgynevezett «keresztelő ingecskét» (krizsma), hanem csak egy kendőt, vagy egy darab fehér vásznat. «Keresztelő ingecskét» két ízben szokás adni ú. m. másfél és hét év múlva. Az első «keresztelő ingecske» (pud krizsmu) csakis egy fehér vászonból készült ingecskéből áll, melyet egy vásár- vagy ünnepnapon visz el a keresztszülő keresztygyermekének, miért a komái anyagi helyzetéhez mért lakomában részesül. Mikor a gyermek hetedik életévét elérte, akkor viszik neki keresztszülei a valóságos «keresztelő ingecskét», mi fiúknál ingecskéből, csizmából, kalapból, a leányoknál pedig csizmából, kendőből, kötényből s viganóból áll. Ekkor is lakoma fejezi be az ünnepélyt, sőt helyenként táncz is. Az illem úgy hozza magával, hogy a gyermek szülei viszonzózáuk komáiknak ezt az ajándékot (vertati kolacsi), mi úgy történik, hogy a gyermek szülei a komákhoz mennek s azoknak a keresztelő ingért ételneműt vagy pénzt adnak s egyúttal vendégeskednek. Ha a gyermek előbb hal el, mintsem keresztszülei a keresztelő ingecskét elhozhatták volna, kötelességök a keresztszülőknek az elhalt gyermeket illően fölöltöztetni.

Ámbár az egyházi törvény értelmében csak a szülést követő 40-dik napon szabadna a gyermekágyas asszonynak avatásra menni, mindazáltal a körülmények parancsoló szüksége miatt sokszor már huszad vagy pláne tizennegyed napra is jönnek avatásra. Az avatás után a templom küszöbére teszi le a gyermeket az anya azon hitben, hogy ezentúl a gyermek nem lesz síró, hanem oly csöndes, mint a küszöb. Helyenként a kivatott nő maga igyekszik a templom ajtaját becsukni, még pedig némelyek szerint azért, hogy a gyermek csöndes legyen, mások szerint pedig azért, hogy több gyermeke ne

legyen. Az avatatlan asszonynak nem szabad a saját udvarából kilépni, mert ha kilép, okvetlenül jégeső vagy más elemi csapás fogja sújtani a határt.

Ha a leánygyermek első foga kiesett, az anya azt bedobja a templomba, e szavakat mondva: «Úgy járjanak utánad a kérők, mint a hogy az emberek a templomba járnak.»

A keresztnemek közül legszokásosabbak a fiúknál: Iván, Vaszily, Andri, Jurko, Mihály, a leányoknál pedig Mária, Ancza, Olena, Szófia.

Ha kis gyermeknek görcsei vannak, leteszik a meztelen földre, leborítják egy tekenővel s a szülők a tekenő két oldalán térdre állva erősítik, hogy a gyermek az övék. Ezt azért teszik, mert azt hiszik, hogy a gonosz lélek bántja a gyermeket s akarja elvenni tőlük. Ha fiúgyermek a beteg és betegségét nem tudják orvosolni, akkor a szülők fogadalmat tesznek, hogy fiúk, ha fölgyógyul és megnő, csak árvaleányt vesz nőül. Az ily gyermeket, ha megél, «prodar» (eladott) néven nevezik s majdnem minden faluban van egy pár ilyen gyermek.

A gyöngye gyermeket szénamurvából vagy hangyabolyból készült fürdőben szokták fürösztetni. A felnőtt betegeket különféle házi szerekkel szokták gyógyítani. Az első és legfőbb házi gyógyszer a pálinka, melyet külsőleg vagy belsőleg majdnem minden betegnél alkalmaznak. Az aszkórosokat kutya-zsírral itatják és kutyahússal etetik, mi nem kis jövedelmet hoz a szomszéd városbeli peczéreknek. A dugulásban szenvedővel petrezselyem-főzetet itatnak, míg a bujakórosokat baromfitrágyából készült száraz fürdőben izzasztják. A nyílást úgy gyógyítják, hogy kezdetben a beteg oldalára czukorpapirost (a czukorsüvegeket fedő, kívül fekete színű papír) raknak, később pedig tormát, s ha ez sem használ, úgy pióczát. A sárgaságot úgy gyógyítják, hogy a ki először veszi észre a betegen a bajt, hirtelen s váratlanul szembeköpi a beteget. Ha ez nem használ, akkor a beteg szarkahúst eszik és viaszkból készült pohárból iszik. Helyenként meg szokták kérni a papot, hogy engedje meg az ily betegnek egy párszor hosszasabban benézni a kehelybe. A szemfájósak pedig arra szokták kérni a papot, hogy csöppentsen egy párszor fájós szemökbe a drága olajokból és gyökérkivonatokból készült bérmaolajból. A gyógyvizeket (kvaszna vodá) is fölkeresik, ha közelben lelhetők, de csak külsőleg használják őket. Ha valaki für-

dőt akar használni, előbb megtudja, hogy melyik forrás vize fog neki használni. Ezt úgy tudja meg, hogy megnézi a kiszemelt források vizét. A viznézés kétféle módon történhetik. Az egyik mód az, hogy a kiszemelt források mindenikéből megtöltenek este egy-egy csuprocskát színültig s reggelig állni hagyják. A mely csuprocskából a víz megnövekedve kiömlött, annak a forrásnak a vize fog a betegnek használni. A másik mérési mód abból áll, hogy egy tálba vizet öntenek s a tál ellentétes oldalaira annyi darabka kenyeret tesznek, a hány forrás közül választani akarnak, megjelölve az egyes darab kenyereket a kiválasztott források nevével. Most egy czárnára fűzött tűt tartanak hegyével lefelé a tál közepe táján úgy, hogy az majdnem érintse a vizet. Pár pillanat múlva a tű hajlani kezd a tál egyik vagy másik oldala felé s így megmutatja, melyik forrás lesz hasznára a betegnek.

Ha valakinek a betegségét nem tudják fölismerni, akkor abban a meggyőződésben vannak, hogy az illető alá van öntve. Ez aláöntés abból áll, hogy valaki meg akarván betegségétől szabadulni, proszforából (miséhez való búzakenyérke), szentelt búzából, harangkötél-darabból s bizonyos titkos erejű növénygyökerekből főzetet csinál s ezzel leönti magát, de úgy, hogy a főzet egy részét ismét fölfogja a csuporba. Most az így fölfogott főzetet csuprostól az utcza közepére hajtja azon hitben, hogy a ki elsőnek abba lép, arra megy át betegsége. Ha pedig valakinek egyik vagy másik végtagja megbénul, akkor azt hiszik, hogy az illető csillaghullásba (zvizdopad) lépett be. A népe hite szerint ugyanis a csillagok kocsonyanemű anyag alakjában hullnak le a földre, s a ki ily anyagba belép, okvetlen bénulást kap valamely végtagjába.

E két utóbbi esetben magok nem fognak hozzá a gyógyításához, hanem egy nevezeteseb kuruzslót keresnek föl, minő majdnem minden megyében akad (ilyen pl. Máramarosmegye Kereczke községében egy Belej nevű kuruzsló, kihez a harmadik vármegyéből is járnak a betegek). A kuruzsló mind a föntérített két bajt, mind a nehézskört is leöntéssel gyógyítja olyformán, hogy bizonyos, csak tőle ismert anyagokból főzetet készít s azzal bűbajos szavak kíséretében leönti a beteget. Ha valaki hirtelen lesz rosszúl, akkor némely vidékeken (különösen Máramarosban) a harangokat mossák le, más vidékeken pedig a sirokra mennek. Az első kúra abból áll, hogy a

hozzaértő egyén — többnyire férfi — egy csupor vízzel a harangokhoz megy föl s úgy mossa azokat, hogy a víz visszahulljon a csuporba. Erre a templom küszöbéről szedett port hint a vízbe, azzal megmossa s megitatja a beteget. A másik kúra pedig úgy történik, hogy a hozzá értő egyén — ez esetben rendesen asszony — kimegy a temetőbe s ott kilencz sírről egy-egy marék földet vesz, a mit otthon egy csupor vízben szétmos s azzal a beteget megitatja és leönti.

Hogy e két rendbeli kúrának kellő eredménye legyen, multhatlanul szükséges, hogy a harangmosást s illetve a sírföldszedést senki meg ne lássa, miért is azt a késői éjjeli órákban igyekeznek megcselekedni.

Ha a baj makacs és sokáig tart, akkor fordulnak az orvoshoz és a paphoz, kivel miséztetnek, vizet vagy házat szentelnek a beteg fölépüléseért.

A nép nem fél oly mértékben a haláltól, mint pl. az úgynevezett intelligentia, miért is a legcsekélyebb rosszüllét esetén is rögtön pap után küldenek, hogy meggyóntassa és megáldoztassa a beteget. Az utolsó kenetet azonban, csak annak adják föl, a kit már menthetetlennek tartanak. Az utolsó kenet föladásának a keleti szertartás szerint a pap egyik imája alatt a kántor a beteg fején tartja a szétnyitott evangéliumos könyvet. Ha azon a lapon, hol a könyv kinyílt, sok vörös betű van, jele, hogy a beteg fölépül, — ha pedig kevés vagy épen nincs vörös betű a kinyitott lapon, — a beteg halála bizonyos. Úgy szintén bizonyosra veszik a beteg elhalálozását, ha szombati napon betegszik meg.

Ha a halál már közel látszik lenni, szentelt égő gyertyát adnak a beteg kezébe, ha pedig az agónia sokáig tart, a beteget a szoba közepére, a mestergerenda alá fektetik azon hitben, hogy itt szenvedései gyorsan véget érnek. A gyermek- és nőhalottat asszonyok, a férfigalottat pedig idősb férfiak mossák meg s öltöztetik föl. Kedves ünneplő ruhájába öltöztetik a halottat, lábára pedig fehér vagy fekete perkalból készült harisnyát húznak s ha férfi a halott, az új kalapját, sőt a pipáját is mellé teszik. Az elhalt gyermek fejére börving-koszorút fűznek, kezébe pedig vékony viaszgyertyácskát, helyenként pedig piros tojást adnak. A gyermeket az asztalra, a felnőtt halottat pedig a fal melletti lóczára terítik ki s egy lepedővel leterítik. A városokhoz közel eső helyeken már a bolti szem-

födél is divatos. A családfő, vagy ha ez halt el, legidősebb férfirokona rendezi a temetést, ki is az elhalt gyermekeivel együtt, míg csak a temetés meg nem történt, hajadon fővel jár mindenfelé, a grász jeléül.

A keleti egyház azt kívánja, hogy a halott mellett éjjel a Szent Dávid zsoltárai olvastassanak vagy énekeltessenek, és e kívánságát az egyháznak tiszta orosz ajkú vidékeken oly pontosan teljesítik, hogy még az egy napos csecsemő koporsójánál is olvastatnak zsoltárt (Pszaltira).

E zsoltárolvasásra igen készségesen és tömegesen gyűl a nép apraja és nagyja, miután a zsoltárolvasás vagy éneklés közötti szüneteket igen mulattató és jellemző játékokkal töltik ki. (Lopatki.)

Érdemesnek tartok e játékok közül egy párat leírni. Az udvaron felöltöztetnek egy férfit vén asszonynak, egyet pedig vén embernek; hogy púpos legyen, egy csomó szénát kötnek a gubája alá, széles gatyaszárait pedig alul összekötik és szalmával tömik ki. Fejére szalmacsutakkal díszített, kifordított sapkát tesznek, korommal bekent csepüből szakált és bajuszt ragasztanak az arcára, derekát pedig szalmakötéllal kötik át. Az öregek, kik közül az asszony guzsalyt tart a kezében, erre a szobába igyekeznek jutni be, de a nagy tolongásban valamelyik férfi bottal ütogeti az öregek lábait s mintha kutyákat hajtana kifele, folyton kiabálja: «Csiba, mars ki!» Végre lassan, reszketve, a szoba közepére érnek s a vén ember az asztalnál ülőkhöz fordulva így szól: «Becsületes emberek! fogadjanak be bennünket éjszakára.» Erre kérdik tőle: «Hová való vagy?»

— Feketepataokban születtem, Neugassfalván laktam, most pedig Czokiházára megyek.

— Van-e útleveled?

— Van, ott van az öregemnél. Most egy darab papírt vesz el a vén asszonytól és az asztalhoz menve mondja: «kántor uram, olvassa el azt az útlevelet». A kántor a jelenlévő férfiak egyikére, ki elmésségéről ismeretes, mutatva feleli: «Ez az én íródeákom, hadd olvassa ő el.» Átvéve a vén embertől a papirost, a megjelölt férfi arról mindenféle neveltető és humoros dolgokat olvas le, mint pl. «Ez az írás egy grammatika, olvasta azt a pap és a püspök, és abban az van írva, hogy te öreg kutyafi vagy stb.» Elolvastván az elolvasandókat, az öre-

gek a körülállók kérésére táncolni kezdenek. A táncz befejeztével elkezdik az öreg embert nógatni: «no öreg, jer a kemenczére melegedni.» Az öreg erre a kemenczére igyekszik feljutni, de a fiatalság több ízben visszarántja. Mikor végre sikerült a kemenczére följutni, kiválasztanak mellé egy férfit és két suhanczot, kezébe adnak egy tört fazékat, melyben szénből készült festék és ecset helyett egy darab forgács van. Erre az öreghez kiválasztott férfi megállapítja gondolatban, hogy melyik asszonynak vagy leánynak melyik férfi vagy fiú lesz párja és az összeállítást úgy csinálja, hogy az minél meglepőbb és így nevetségesebb legyen, t. i. csunyához szépet, fiatalhoz öreget, esetleg parasztlegényhez cigányasszonyt stb. választ. Most az illető férfi botjával a mestergerendára ütve mondja: «Öreg, mennydörög, vess magadra keresztet!» Az öreg így vet magára keresztet: «Az atyának, a kapunak, az én üstököm aranyból van.» A férfi kérdi:

— Mit sütsz ott öreg?

— Gunárt.

— Miért nem sült még meg?

— Mert nem folyik a zsír belőle?

— Mikor fog a zsír folyni?

— Mikor ez és ez azt és azt megcsókolja — feleli az öreg, kinek az illető férfi egy általa kiválasztott pár nevét súgja meg. Miután pedig a komikusan összeválasztott pár ritkán hajlandó összecsókolózni, — az öreg elkiáltja magát: «ne bosszantsátok az öreget.» Erre a két kiválasztott suhancz az öreg elé hurezolja a megnevezett párt és az öreg a vonakodó félt bekeni a szénből készült festékekkel. Ha pedig félve a bekenéstől, összecsókolóznak, akkor az öreg ilyforma szerencsekívánatokkal üdvözli őket: «Úgy cselekedjete, hogy holnap a templom előtt levő hársfa mellett a lánczot zörgesséte. Úgy szeresséte egymást, hogy szüntelen verekedjete. Olyan jó dolgotok legyen, hogy a falra másszatok. Olyanok legyetek, mint a karácsonyi börtben az erdő. Oly jó dolgotok legyen, hogy egymásnak a szemét vájjátok ki. stb.» Míg az öreg ember így mókázik, a suhanczok el-elopják tőle az öreg asszonyt és a festékes csuprot. Megtalálva hosszas keresés után az asszonyát, nézni kezdi azt és mondja: «most öreg napjaidra már nem szeretsz. Látom, fiatalabbak után jár eszed. A megtalált festékes csuporból sorra keni a jelenlevőket, kiabálva: «káfás,

káfás!» vagyis «kacz, kacz!»; mintha a gunárra leselkedő macskát hajtáná el felé. Mikor már az öreg megelégedte a dolgot, egy intésére kiszökik a szobából az öreg asszony és utána maga is.

Egy másik kedvelt és divatos játék a virrasztásnál a következő. A szoba közepére húzott hosszú székre egy suhancot fektetnek le és leteritik lepedővel. Ez a halott. Egy férfit felöltöztetnek asszonynak, ki is, mint a halott felesége, oda áll a ravatalhoz s elkezdí férjét siratni és siratás közben ilyformán ad kifejezést bánatának: «Meghalt, és csak azt sajnálom, hogy egy véka paszulyt evett meg. Ne menj a holt teste mellett, mert abban nincs más csak gonoszság, ha föltámad, karót ragad és mindnyájatokat lecsépel», stb. ilyféle. Ezután a jelenlevők tanakodni kezdenek, hogy a papért kellene menni, hadd jöjjön már temetni. E közben kint az udvarban egy élceiről és tréfáiról ismert férfit papnak öltöztetnek föl oly formán, hogy elől és hátul egy-egy kötöt kötnek a nyakába, kezébe pedig madzagokra kötött bögrét adnak füstölő gyanánt, melyben izzó parázson kóczot égetnek. Bejövén a papnak öltözött ember humorisztikus temetést kezd végezni. Így pl. az Evangelium helyett ily formán beszél: «mikor a patak mentén mentem fölfele, megtaláltam a pap reverendáját. Fölveszem magamra a reverendát és nézek alá és föl, magam is gondolom, belőlem is lenne pap, ha fölvennék magamra reverendát stb.» Ezután predikálni kezd a halott fölött ily formán: «Mindig járt-kelt, otthon keveset volt. A templomot nem látogatta, mert mikor a templomba kellett volna menni, ő a feleségére lármázott, hogy enni főzzön neki, aztán rágyújtott a pipára, elment a korcsmába és csak onnét a templomba. A templomban az Isten ígét nem hallja, mert részeg és szunyókál. Most az angyalok sírnak mellette, mert a gonosz lelkék egy-egy keresztyén lelket ragadnak el tőlük. Rögtön jönnek a tisztátlan szellemek, magokkal viszik a lelkét s a pokolba kísérik. A pokolban szüntelenül egy szekeren követ fog szállítani, de úgy, hogy a hegynek menve az ördögök benyünyögzik mind a négy szekérkereket, míg a hegyről jöve szétnyünyögzik. Mikor a követ fogja szállítani, az ördögök vasvillával fogják ütni-szúrni stb.» Erre két férfi felkapja a széket, mintha kifelé akarnák a halottat vinni, de, ha az hirtelen le nem ugrik, a földre borítják.

Különben annyiféle virrasztási játék dívik a nép közt, hogy leírásukból jókora füzet telnék ki.

Helyenként szokásban van, hogy napközben a pap az Evangeliumokat olvassa a halott mellett.

A koporsót rendesen gyalulatlan bükk-, tölgy- vagy fenyő-deszkákból rójják össze, melynek egyedüli díszítése a korommal tetejére mázolt kereszt. A sirt csak a temetés napján ássák meg, mert, ha a sír egy éjen át üresen áll, hitők szerint, a családban csakhamar újabb halálozás lesz.

Szeretik, hogy a temetés mennél fényesebb, t. i. hosszabb legyen és hogy a halott fölött a pap búcsúztatót tartson. A búcsúztatás és illetve a halott melletti predikálás különösen Máramarosban dívik, hol még a gyermek-halottat is búcsúztatni szokás.

Mikor a halottat kifelé hozzák a szobából, a koporsót háromszor oda ütik mind a szoba-, mind a pitvar-ajtó alsó küszöbéhez, hitők szerint, hogy a halott lelke haza ne járjon.

Az udvaron, a temetés alatt, a rokonság a koporsó körül térdén állva imádkozik.

A keleti egyház szertartása értelmében a temetésnél az Evangelium fölolvása és illetve a búcsúztató befejezése után az elhunyttól való búcsúzás jeléül megcsókolják a jelenlevők a paptól eléjük tartott kézi keresztet, megkerülik a koporsót és keresztet vetnek rá. Ámbár az egyház óhaja az, hogy a búcsúzásban mind részt vegyenek a jelenlevők, mind az által Máramarosban az a szokás, hogy csak a rokonok teszik ezt meg, még pedig oly formán, hogy a legközelebbi rokonok háromszor, a távolabbiak kétszer s az igen távoliak egyszer kerülik meg a koporsót.

Ha a családfő hal el, a temetés befejeztével, mielőtt a temetőbe indulnának, két asszony a koporsó két oldalára áll és a koporsó alatt háromszor nyújt át egymásnak egy csomagot, melyben só és eleség, t. i. zab, gabona, búza, tengeri stb. van. A sőt aztán a szarvasmarhának adják, hogy, hitők szerint, ne vesszen el a gazdája után, míg az eleséget a vetőmag közé keverik, hogy mint hiszik, megakadályozzák annak elfajzását. Sok helyen a gazda temetése alatt szabadon bocsátják az istállóból a szarvasmarhát, hogy kár ne essék benne. Máramarosban helyenként szokásban van a temetés befejeztével a koporsó mellett egyes szegényeknek, de különösen özve-

gyeknek és árváknak egy borjút, juhot, kecskét vagy malaczt ajándékozni az elhunyt lelke üdvéért.

A koporsó a legtöbb helyütt fedetlenül vagy fehér vászonlepedővel befedve áll az udvaron, és csak Máramaros egyes vidékein szokás a koporsót értékes, házi készítésű pokrócczal befedni, mely pokrócz a temetés befejeztével a pap birtokába jut.

Vannak vidékek (pl. Beregmegye felső részén), hol a hadonokat nem engedik temetésre menni, azt hivén, hogy az a leány, ki temetésen jelenik meg, pártában marad.

Sok helyütt a legközelebbi rokonok nem szokták a halottat a temetőbe kikísérni, de a hol kikísérik, ott ingök alá fölülről egy marék földet dobnak a sírról, hogy könnyebben felejtsek el a halottat.

Hegyes-völgyes és patakokkal átszelt vidéken lakván az oroszok, a halottat a temetőbe még nyárban is szánkán viszik. A sík helyeken lakóknál, bizonyára a velők szomszédos magyarok példájára a legény halottat leányok, a leány halottat pedig legények viszik a temetőbe. Szokásban van helyenként, (pl. Ugocsában), hogy a fiúk, különösen a legények sírjára apró fehér zászlócskát tűznek.

A temetés után elengedhetlen a tor (komásnya), mely azonban, vidékenként különböző módon tartatik meg. Vannak vidékek, hol a torra csak azokat hívják meg, kik a temetésnél mint sírásók, koporsókészítők, halott-, kereszt- és zászlóvivők szolgálatot tettek, míg más helyeken a temetésen jelen voltak mind hivatalosak a torra és így első sorban a pap, a kántor és a harangozó, kiktől aztán igen rossz néven veszik, ha a meghívást visszautasítják. A hegyes-völgyes vidéken fekvő elszórt falvakban, hol sokszor a temető a halottas háztól másfél órányira is esik, a tort rögtön a temetés után tartják meg, oly formán, hogy csak a tor befejezése után viszik a temetőbe a halottat.

A felnőtt halottakért rendszerint minden évben szolgáltatnak legalább egy gyászmisét, míg az alatt, hogy a halott a terítőn fekszik, elengedhetetlennek tartják a legtöbb helyen egy misét fogadni. A jobb módúak különben a temetést követő harmad, kilenced és negyvened napon nem csak misét, hanem parasztászt is szolgáltatnak az elhunytért. A parasztász egy, a

temetéshez hasonló gyászszertartás, melyet a pap vagy a templomban, vagy a sírnál, vagy pedig a háznál végez.

Parasztászt, különben, igen gyakran végeztetnek különösen Máramarosban, Ugocsában és Beregben, akár misével akár a nélkül, az elhunytakért. A parasztsázt a vidéki szokáshoz képest három, hét vagy kilencz czipó fölött végzik, mihez járul egy tál czukorban főtt búza, a mit felül egy főtt szilvából és dióbélből alakított kereszt díszít. A kenyerek a papot és a kántort illetik, míg a főtt búzából minden jelenlevő kap egy kanállal.

Ha a pap a halottas udvarból távozva visszanéz, vagy ha a sír beszentelésekor abba hosszasan benéz, jele, szerintök, hogy abban a családban nem sokára ismét halott lesz.

Hogy a községben ritka legyen a halálozás, az új papot délelőtt igyekeznek a faluba behozni.

ZSÁTKOVICS KÁLMÁN.

ADA NEGRI.

Mikor a renaissance szelleme hatotta át az olasz társadalmat, gyökeresen fölforgatva szokásokat és intézményeket, gondolkozásmódot és műveltséget, egyebek közt az a nagyérdekű jelenség is mutatkozott, hogy a nők is valóságos szenvedélylyel vetették magokat az irodalomra. Számosan közülök megtanultak latinúl, sőt görögül is, voltak a kik tudományos értekezéseket írogattak, akadt soraikban matematikus és természettudós, jogász és philosophus. De legtöbben a Parnassus felé tódultak és lyrai versekkel törtek halhatatlanságra. A sok nő közül, kik a XVI. században szonetteket és canzonékat zengettek, néhánynak nevét az irodalomtörténet ma is elismeréssel emlegeti: Vittoria Colonna, Veronica Gambara, Tallia d'Aragona, Veronica Franco méltó versenytársai voltak azon kor legjobb énekeseinek.

A mai olasz irodalom e részben erősen emlékeztet a renaissance-ra. Ha más nemzeteknél is nagyon megsaporodott a nőírók száma (főkép Angliában a regényíró nőké: azt hiszem, a gyöngébb nem aránylag egy országban sem szolgáltat ma annyi munkást a szépirodalom minden ága számára, mint Olaszországban. A regény terén kétségkívül egy asszony áll most nálunk a legelső helyen: Matilde Serao, kit e műfajban nem kis dicsőséggel követnek Grazia Pierantoni-Mancini és Marchesa Colombi. A lyrában tíz évvel ezelőtt egy «Lara grófnő» álnév alá rejtőző asszony keltett nagy föltűnést, most két éve pedig éppen nekem volt szerencsém bemutatni a Kisfaludy-társaságnak egy új női dalnokot, Annie Vivantit.

Róla szólva, megemlítettem akkor egy másik költőnőt is, kinek kötete a Vivantiéval majdnem egyidejűleg jelent meg s azt az ígéretet tettem, hogy majdan erről is leszek bátor a társaság előtt szólani. Azóta több, mint két esztendő telt el, s ez idő

alatt e nő — Ada Negri — kit akkor hazájában is még csak egy szűk kör ismert, nemcsak országos, hanem mondhatni világhírré is szert tett. A német, a francia és az angol sajtó foglalkozott verseivel, több helyütt fordítottak tőle egyet-mást, s kivált Heyse Pál oly művészettel tolmácsolta néhány énekét, hogy e révén Ada Negrinek a németek közt is majdnem annyi csodálója akadt, mint saját szülőföldjén.

Kicsoda hát e lágycsengésű név viselője, a ki az ismeretlenség homályából egyszerre a dicsőség fénykörébe lépett? Egy fiatal leány, a ki akkor, a mikor első verskötetete, a *Fatalità* megjelent, egy nyomorult lombardiai falucskában tölcsezte a gyermekekbe az ábéczt és az egyszeregyet. Motta-Viscontinak hívták a világnak azt a minden vasúttól félreeső zugát, a hol az időtájt fölkereste a költőnőt egy milánói tisztelője, s megtalálta egy szűk, nedves szobácskában, a hol az ablakon csak gyér világosság szűrődött keresztül, mert az csak olajos papirossal volt beragasztva. S megtudta a révedező szemű leánytól, hogy ebbe a sorsba is csak hosszú nélkülözés árán jutott. Nem rég került oda Lodiból, a hol anyja keserves napszámmal kereste kenyerét, egy szövőgyárban. Anyja szürke fejére s az ő barna hajára — éneklí egyik versében — sokszor zúdult vihar, sokszor nehezült a szenvedés. Vézán, megalázva, vékony ruhácskában töltötte ifjú éveit, «sokszor sírva a hideg miatt, az éhség miatt» . . . S a milánói úri asszony láthatta, hogy az a kis tanítónő nem hiába szeret a nyomorról dalolni. S fölfedezhette, hogy a *Munkás-anyja*, kiről egy versében oly meghatóan tud szólni, nem a képzelet szülötte, hanem él, immár betegen tengődve a kis tanítónő szobácskájában. Róla, tulajdon édes anyjáról, énekelte hát a bús dalt az özvegyről, ki napestig ott áll a berregő gépek közt, hol ezer nőnek szíjják ki életerejét; a munkásnő már gyöngé, sokszor el-elfárad, kezei bágyadtan hullnak alá, de aztán ismét összeszedi magát . . . Jaj, ha összerogyna! jaj, ha többé vissza nem térhetne a gyárba! Nem szabad lankadnia! Dolgoznia kell gyermekéért, kinek szemében a lángész szikráját látja . . . Ha életébe kerül is, «ma il figlio studierà», de a fia — értsd a leány — tanulni fog. Tanulni fog és költő lesz belőle!

Így szerezte meg a vézna kis leány a diplomáját s elmehegett abba az Isten háta mögötti fészekbe, «maestra»-nak. Ott élt két-három esztendőig, nem találva egy árva lelket sem, a kivel könyveiről, eszményeiről beszélhetne. Ez az a rabság, melynek fájdalma annyszor megcsendül dalaiban. Érzi erejét, s hatalmas szárnyú

madárnak mondja magát, melyet kietlen börtönbe zártak, a mely a tündöklő égbolt kékjét szeretné hasítani, de kénytelen tömlöcze fenekén vergődni, lánczra fűzve: «Oh ki tépi szét e bilincseket — kiált — ki adja nekem a fényt a végtelent, ki nyitja föl előttem e vastag ajtókat? Künn akarok bolyongani, részegülni a napsugarak mámorától!»

Így dalol a «rabságban» és verseit félénken beküldözgeti egy milánói képes néplapnak, az *Illustrazione popolare*nak, a hol ki is adják, meg is dicsérik őket, de a néplapocska ismeretlen nevű munkatársát az irodalmi körök nem veszik észre. Tovább él hát börtönében, ismeretlenül és boldogtalanul. Legszebb napjai azok voltak, mikor a postás egy-egy csomag szépirodalmi lapot hozott neki, melyeket egy ismeretlen tisztelője küldözgetett Milanóból. Ezeket aztán mohó vágygyal olvasta végig. Új könyvre nem igen tellett neki, de abban a nagy ládájában, mely egyúttal divánul is szolgált, megvoltak az olasz klasszikusok és az újabb költők közül is a leghíresebbek. E könyvek és az újságok közt álmodozott a nagy világ felől, melyet soha sem látott. Soha sem volt színházban, soha sem látta a tengert, soha sem látta a hegyeket, soha sem tette be lábát nagyvárosba — mindezeket csak képzelete teremtetten eléje. Egyszer aztán az *Illustrazione popolare* szerkesztője meghívta a kis falusi tanítónőt Milanóba. S az eljött és egyszer csak írók és írónők között találta magát, a kik ismerték és dicsérték a verseit. S szinte bódultan a zajtól, a fénytől, nézte velök végig a Galleria Vittorio Emmanuele alatt nyüzsgő embertömeget, meg az útczák fényes fogatait, az új palotákat, s végül kábultan az elragadtatástól állott meg a Brera termeiben, Rafael, Veronese, Corregio és Guido Reni képei előtt. Két napig volt Milanóban, szinte folytonos lázban égve, aztán ismét visszatért falucskájába, a gyermekek közé. Így élt Ada Negri egész addig, míg verskötete meg nem jelent, a mikor aztán az általános elragadtatás közepett, melyet az keltett, az ábrándos szemű kis maestrát áttették a milánói felső leányiskolába, az olasz irodalomtörténet tanszékére.

Íme ennyi az, a mit Ada Negri életéről elmondhatok. Ifjú élete legnagyobb része nyomorban telt el, s mint már említém, verseiben is nagyobbára a nyomor képei ragadnak meg bennünket. Azon hatvankét költemény között, melyeket a *Fatalità* című gyűjtemény tartalmaz, alig van egynehány, melyben hangot ne adna akár saját insége, akár az a véghetetlen részvét, melyet benne mások inségének látása fakasztott. Mindjárt a kötet első versében egy

sötét alak jelenik meg vánkosánál s vigyorgó képpel suttogja fülébe: «Én vagyok a balsors!» s utolsó versében, a *Largo* címűben azt hirdeti, hogy ő a műhelyek hangos boltozatai alól jó, a szántóvető ekéje mellől, a pokoli hőségű kohókból, hogy himnust énekeljen a munkának! S lépten-nyomon találkozunk kötetében elzúllott gyermekekkel, éhező aggokkal, reggeltől estvélig súlyos testi munkában görnyedő nőkkel és férfiakkal; s itt is, ott is egy-egy hangos jajszó üti meg fülünket: a munkásleány sikoltása, kinek a gép eltépте karját, a kőművesé, a ki lebukik az állványról.

Kétségtelen, hogy e tárgykör nem új. Az emberi nyomornak már sok fenkölt szavú énekese volt, és tudni való, hogy épen Victor Hugo, ki oly nagy hatást gyakorolt az olasz költészetre is, mily sűrűen fordult a szenvedők felé. «Venez, misères, kiáltotta, quiconque est hors l'espoir, quiconque est hors la loi!» «Jőjjetek, nyomorúságok,, jőjjön mindenki, kit cserben hagyott a remény, cserben hagyott a törvény!» Már Victor Hugónál is megjelenik a *Társadalmi kérdés*, s egyik legszebb versében, mely épen a *Question sociale* címet viseli, szintén élénk áll az a rongyos ruhájú, sápadt, szép gyermek, a kivel Ada Negrinél találkozunk. De nem vélek csalódní abban a hitemben, hogy a nép e leánya, a ki nem pompás dolgozó szoba kandallója mellől elmélkedik a társadalom igazságtalanságain, több bensőséggel, több melegséggel dalol az inségről, mint a *Századok legendájának* harsány szavú úri énekese.

Voltak, kik Ada Negri költészetét socialistikus költészetnek nevezték. Pedig nem az. A nyomor e dalai talán szolgálhatnak argumentumul socialistikus tanok hirdetőinek kezében, de Ada Negri távol áll mindenféle elméletüktől, neki nincsenek tervei a társadalmi rend megváltoztatását illetőleg: ő csak leírja a szenvedést, a mely mindig volt és mindig lesz. A szeretet hangjai közé, melyeket megszólaltat, csak egyszer vegyül a gyűlöleté is; a mikor édes anyja betegágyánál virraszt s a kályha mellől már elfogyott a szén, akkor ad ajkára a kétségbeesés egy pár szilaj, vad szót azon világ ellen, mely kaczag és dorbézol. Csak itt hallatszik a szegénynek gyűlölete a gazdag ellen; s ha még egy más költeményében, a *Sfida* címűben is gúnynyal szól a «ravasz nyárspolgárokról», a «jól táplált milliomosokról»: bennök csak azokat ostromozza, kik nem fogékonyak a költészet eszményei iránt s a mammon utáni hajszában nevetik a vatest. E két versének szinte féktelen szilajsága különösen kirí a kötetből, melynek legtöbb darabja egészen más hangon szól: a női gyöngédség azon a hangján, mely az *Útcai*

suhanczban megcsendül, vagy a tragikumnak, a fenségnek hangján, mely a *Halál a harcztéren* című versen vonúl végig. Ha lehet Ada Negrinél szocialismusról beszélni, ennek tanait mindenki magáévá teheti: a munka Istenét, ezt hirdeti ő, s hirdeti, hogy a balsorssal férfiasan szembe kell szállni, még akkor is, ha a végzet sziklához bilincsel bennünket, mint Prometheust.

Szerelemről csak kevés verse szól; mindössze talán tíz-tizenöt. Úgy látszik ezekből, hogy a szerelmet még nem ismeri s azért csak azok a versei hatnak igazán, melyek inkább az ifjú leánynak szerelem után való vágyódását, családi élet felől való ábrándozását zengetik, mint azok, melyekben magának a szerelemnek örömét és bánatát törekszik dalba foglalni. Kedves képe a rózsa, mely harmatcsepp híján fonnynadni kezd, mint ő maga is, szerelem híján. Néha rá-ráparancsol magára, hogy neki magasztosabb dolgokon kell lelkesednie: az elnyomottak megváltásán, szabadságon. De hiába, mégis csak üldözik a szerelem képei s lelke mélyén meg-megcsendül egy hang, mely azt súgja: «Amore, amor!»

Vannak még Ada Negri kötetében egyéb fajtájú költemények is: egy-két «genre», mint például a *Fior di plebe* (Nép virága), a *Popolana* (Pórnő), *Vegliardo* (Aggastyán), *Vedova* (Özvegyasszony) címűek s többé-kevésbbé e képekre is rá van nyomva az ő egyénisége bélyege; mind a szegény ember bújáról-bajáról meg örömeiről szólnak, meleg, bensőséges hangon. A költészet szeretete, a dicsőségről való álmodozás is meg-megcsendül dalaiban, s végre külön versekben, más tárgyú versekbe beolvastva is, meghatóan nyilvánul a költőné rajongó szeretete az ő beteg édes anyja, a szegény gyári munkásnő iránt, a ki napestig fáradt tizenöt esztendőn át, hogy leánya is ne szorúljon a szövőszékre. Középszerű vers van közöttök több is — mely dalnok első kötetében ne volna? — de határozottan rossz talán csak igen kevés akad, melyek jobbra a negyvenes évek hyperromantikus irányának hatása alatt keletkezettek.

Apró-cseprő fogatkozásokra a kötet értékesebb részében is akadhatni: például arra, hogy a költőné egyik-másik kedvencz képét nagyon szereti ismételni, hogy átvesz egyet-mást Carducci *Barbár ódáinak* szövegeiből stb. De mily erények állanak szemben e kis szeplőkkel! Csak a ki ismeri az utolsó évtizedek olasz lírájában domináló modorosságot, az fogja teljes értékében méltányolhatni Ada Negri költészetének őszinteségét. A veristák legtöbb verseiben, mintegy főpapi ornátusban szónokolnak, átváltozva

Perikles korabeli görögökké s így zengve Lidiákról és Lesbiákról, más részök pedig a realismus rút túlhajtásaiban tetszeleg. Azok is, ezek is többnyire pose-olnak, hazudnak, nyelvben és érzelemben egyaránt. S íme előáll egy egyszerű falusi tanítónő, a ki magáról beszél és igazat beszél, a ki elénekli, hogy anyja gyári munkásnő — mint a hogy Petőfi elénekelte, hogy apja mészáros — a ki elsírja, hogy sokat éhezett és sokat fázott és kitarja az ő leányszívének minden álmát. Mily gyöngéd tud lenni, mikor e leány-ábrándjairól dalol, s mily tragikus erő van szavaiban, mikor az elnyomottak szenvedéseit írja le! S hogy összeolvad lelke a természettel, melynek a mikor leírja képeit, egész valója bennök reszket! S mily művészien találja el a formát, mily kereken tudja megalkotni dalait, s mily ragyogó technikával tudja őket megverselni!

S e leány, mint már említettem, alig volt húsz éves, mikor e dalait írta. Mit várhatni tőle, mikor alkotása tudatosabb lesz, mikor jobban megismeri az életet, mikor majd megismeri igazán a szerelmet? ... Francia æsthetikusok épen mostanában hoztak forgalomba egy jelszót, a «neo-latin renaissance» jelszavát, melylyel a latin népek szellemi életének megújódását fejezi ki. E megújódásban, mint épen a francziák hirdetik, nagy része lesz az olasz nemzetnek, mely az első renaissance-t létre hozta. Ha e sejtelem való, a «neo-latin renaissance» alakjai között nem utolsó helyen fog állni Ada Negri.*)

RADÓ ANTAL.

---

*) Negri költeményeiből fennebb közöltünk egy mutatványt s még többeket fogunk, ugyancsak Radó Antal fordításában. Szerk.

É R T E S I T Ő.

Dr. Falk Zsigmond. Amerikai úti jegyzetek. Buda-Pestről San-Franciscóig. Buda-Pest. Deutsch Zsigmond és Társa. 1895.

«Bármennyire haladjon is az idő — írja az előszóban a szerző — bármennyit morzsoljak is le abból a quantum évből, mely a végzet jóvoltából rendelkezésemre áll, mindinkább megerősödik bennem az a meggyőződés, hogy a leghathatósabb és a leggyorsabban felhasználható művelődést utazás után szerezhetjük meg.» Azt hihetnők e sorok után, hogy a ki úgy beszél, az máris nagy «quantum» évet morzsol le s egy általán ismert igazságot még fehér fűrtői tanúságával akar nyomósabbá tenni. Az előszó e szavai azonban még fiatal ember tollából kerültek, a ki pályája kezdetén áll s a ki csak érdekesség kedvéért szedi a tapasztalás redőibe arczát, mint a hogy más meg csíptetőt tesz orrára.

Minél tovább olvasunk azonban úti-könyvében, annál inkább meggyőződünk, hogy olyan ember írja, a kinek csakugyan érzéke van a tapasztalás iránt; ki nyugodtan néz, figyel, érdeklődik s kit nem kalandvágy, pusztá időtöltés hajt az idegenbe, hanem az a törekvés, hogy ismeretkörét bővítsen s a külföld életét tanulmányozza. Vonzó egyszerűséggel, napló alakjában beszéli el úti élményeit, a mint a chicagói világtárlat alkalmából a tengeren túlra száll s New-Yorktól San-Franciscóig utazik. Nem akarja a sajtáságos amerikai társadalmat bonczolni, hanem híven leírja azt, a mit szemével látott: New-Yorknak, Chicagónak, Philadelphianak, Washingtonnak, Leadvillenek, a szép San-Franciscónak stb. egymástól igen elütő jellegét, népeinek mindennapi életét, az amerikai hotelvilágot, vasútakat, vidéket. Könnyed tollal s azzal a törekvéssel ír, hogy olvasói előtt a valóságnak megfelelő képet rajzoljon; ezért kerül túlzást, szépítést, nagyítást; nem a tárczairó képzelmével néz, hanem inkább a gyakorlati ember értelmével, a ki előtt a valódi

viszonyok — minden hiányaik mellett — érdekesebbek, mint a képzelet toldásai, átalakításai. Azért teljesen meg is győzi olvasóját arról, a mit mond; csak talán egy helyen teszünk szerző soraihoz kérdőjelet; oda, hol általában szól az amerikai társadalomról. Annak belső életét nem lehet pusztán a szörnyű pénzhajsza után és az úton-útfélen fölharsanó reklámtrombiták hangja után megítélni. Itt már Amerika íróit, költőit s tudományos törekvéseit is latba kell vetnünk, hogy helyesen ítélhessünk. Utazó ruhában, külső benyomások, pillanatnyi érintkezések után nehéz e dologról méltányosan és helyesen beszélni. Annál találóbban adja vissza a szerző azt az általános benyomást, melyet benne a chicagói világtárlat fölkeltett. Nem hiszem, hogy egyszerűbben, világosabban meg lehetne mutatni, hogy a fényes tárlati épületekben mennyire csak a reklám szelleme lakott. Ép ily érdekes San-Franciscóban a khinai városrész leírása és Amerika híres égálji fürdőhelyének, Maritonnak rajza. Hogy a vadregényes tájjal és a khinai piszokkal és romlottsággal szemben szerző nem keresi a rikító színeket s előadásában nem akar maga is vadregényes vagy rikító lenni: világosan mutatja, hogy tisztában van tehetségével s tudja, hogy főereje a látottak józan fölfogásában s helyes megítélésében rejlik.

—a.—

A spanyol költészet gyöngyei. Fordította és bevezetéssel ellátta Körösi Albin. Buda-Pest, Pfeiffer Ferdinánd könyvkereskedése. Ára 4 korona.

Kicsiny nép magával van első sorban elfoglalva, a tehetségek az édes hazával foglalkoznak, s idegen irodalmak művelésére nem igen akad erő. A dolog természete hozza magával, hogy a spanyol költészettel nem igen foglalkozhatik a magyar. Csak egy-egy különös hajlandóság vitt rá egyes írókat közöttünk, hogy a hidalgók költészetét velünk megismertessék. A nemzet műveltjei nem fogadták hálátlanul fáradalmukat. Ki ne olvasná gyönyörrel a Cervantes halhatatlan lamanchai lovagjának kalandjait, Győry kitünő fordításában? Calderon *Az élet álom* című drámája a legköltőibb művek egyike az egész irodalomban, s Győry fordítása néha elragadóan szép. Moreto *Közönyt közönnnyel* című jeles vígjátékát szintén bírjuk jó magyar fordításban. Beksics Gusztáv lefordította a Cid-románczokat, melyeket kár volt újra át nem

néznie, mikor ez ifjúkori művét kiadta. Lukács Móríc, első román nyelvészeink egyike, spanyol elbeszéléseket fordított. Újabban a Patthy, Várnay, Szalay, Haraszi neveit olvastuk jeles fordítások vagy értekezések alatt. Egy kath. folyóiratban, a *Havi Közlönyben* tavaly olvastunk kissé szűkmarkú, de helyes fölfogású tanulmányokat Calderonról és Moreto egy sajtósági autójáról, melynek a mi Szent László királyunk a hőse, Erdélyi Károly tollából. Mindezen kívül bizony nem igen sok a spanyol tudományunk.

Ily körülmények között a Kőrösi Albin könyvét örömmel üdvözölhetjük. Hézagot pótol. A hazát és a hazait hangoztatjuk mi is első sorban; de elvégre a spanyolokról is tudomást kell szerezni az autopsia útján. Mindig csak német szemüvegen keresztül nézzük a világot s azt ismételgessük a jó spanyolokról, a mit a németek jót és rosszat, jól vagy rosszul elmondtak róluk? Ép oly értelmetlen, mint szűkkeblű chauvinismus azt követelni, hogy nálunk senki se foglalkozhassék idegen költészettel, mert elég tenni való akad nálunk itthon. De mikor az idegen irodalmak ismerete szükséges kiegészítése hazai irodalmi ismereteinknek; mikor magunkat nem ismerhetjük soha, de soha helyesen és minden oldalról, hacsak másokat is nem ismerünk.

Ismételjük, a spanyol anthológiát örömmel üdvözöljük. Üdvözölnők akkor is, ha kevésbbé lenne érdekes a tartalma. De Kőrösi könyve valósággal irodalomtörténeti anthologia is, a minő eddig nálunk nem volt. A bevezető rövid és világos átnézetet nyújt a spanyol költészet fejlődéséről. A szemelvények a bevezetésnek megvilágítására szolgálnak.

Kőrösi könyvét az eredetiek nélkül olvastuk, azután jórészt az eredetiekkel, valamint német fordításokkal hasonlítottuk össze. Nyert benyomásainkról a következőkben akarunk számot adni.

A benyomás vegyes ugyan, de általában véve elég jó. Az anthologia egyik-másik verse ugyan nem sokat ér, vagy legalább nem volt érdemes a lefordításra. De hát ily nagy anthológiát adni, vajmi bajmi bajos dolog. Nem is tartjuk helyesnek, ha ilyenek írására egy ember vállalkozik; mert bizony a kedv, az íhlet nem oly gyakori jelenség egy tanár embernél, a minő Kőrösi, hogy rövid pár év alatt egy nagy, vagy 130 kisebb-nagyobb és fölötte változatos tartalmú és hangulatú költeményt helyesen, szabatosan és mindenekelőtt költőileg lefordíthasson. Azért is, mert gyakran „in-vita Minerva» fordít, találunk Kőrösinél ilyen sorokat:

«E czélzatos felhívásra
Fölbuzdúl a *pulya, gyáva.*»

Vagy

«Örült nagyon a lányka,
Mikor az ifjút *közvetlen mellette*
A földön halva látta . . .»

Vagy:

«*Szerелеmről nem dalolok,*
A szépséget sem éneklek,
Mert amaz
Árny csak és ez üres dolog.»

Ez bizony prózának is rossz, nemhogy versnek. Az ily gyarlóságok mellett azonban vannak sikerült áttételei is Kőrösinek. Ilyenek pl. a José de Selgasból fordított költemények majdnem mind; ilyenek az Espronceda *El diablo mundoja* II. énekének gyönyörű ottava rimái, mely művészi alak, elég különös módon, sokkal jobban sikerül Kőrösinek, mint a könnyű redondillák. A gyöngébb fordításokban is megkap egy-egy eszme vagy érzelem szabatos és költői kifejezése.

Megvalljuk azonban, hogy az *újabb* spanyol költészetről nem nyerünk akkora fogalmat az előttünk fekvő anthológiából, a minőt, egyébként érthető elfogultsággal, Kőrösi köt hozzá.

A mennyire utána tudtunk járni, Kőrösi híven és értelmesen fordít, az eredetieket általában értelem szerint, gyakran szó szerint is helyesen adja vissza. A forma bilincsein néha könnyít, rendesen azonban alakhű áttételeket nyújt:

Ime egy pár mutatvány:

? I éres tu el que velando
La escelsa majestad en nube ardiente
Fulminaste en Siná? i el impio bando,
Que eleva contra ti la osada frente,
? Es el qué oyó medroso
De tu rayo el estruendo fragoroso?

Kőrösinél:

«Te vagy-e az, ki tűzoszlopba
Rejteted el magasztos képedet
Sinai hegyén? S e bősztömeg is az még,
A melynek gúnyját némán szenveded,
Mely oly remegve állott,
Mikor fölötte csattogott villámod?»

Alarcón *El cigarro* című költeménye helyes prózára fordítva, így hangzik: «Egy csomó dohány egy papirban; gyújtót fogok és meggyújtom; ég, s azon mértékben, hogy ég, haldoklik; meghal, s azután elhajítom a végét és . . . a szemetes szekérre vele!»

«Az Isten lelket takar a törekeny agyagba és meggyújtja azt az élet világával; az idő kiszíjja, s a halálban egy hullát eredményez. — Az ember egy szivar. (El hombre es un cigarro).»

«Hamva, mely lehull, az ő szerencséje; a füst, mely fölemelkedik, az ő reménye; az meg, a mi elég, az ő örült vágya.»

«Szivart szivarra használ el így az idő, csomót csomóra dob a sírverembe; de az illat . . . az az égbe vész!»

Ezt a költeményt Kőrösi így fordítja:

«Dohánycsomó papirba becsavarva;
Meggyújtom, *ha nem izlik már az étel*;
S ha kialudt az illatos szivarka,
Ledobom és kiviszik a szeméttel!
A lelket Isten por alá takarta
S életre gyújtá alkotó lehével,
Az ember is csak égő kis szivarka,
Mit az idő kiszí s hord szerte-széjjel.
Örült a vágya, mely tüzét emészti,
Szerencse annak földre hulló hamva
S reménye füst, mely széteszlik a légben.
Sok ily szivart lát az idő enyészni;
Porából lesz a temetők sirhalma,
De illata . . . az elvesz fent az égben!»

Ez meglehetősen fordítás, de az eredetinel tagadhatatlanul kevésbé költői. A goethei «man muss leimen» is érvényesül. Ez a toldás-foldás az alak kedvéért a Kőrösi fordításainak egyik gyöngeje, mely gyakran fölösleges szóismétlésekben nyilvánul. Például «fáradtsága *kárba megy, vész*» (luchará con la impotencia!); «hol *enyészet, pusztulás van*» (en la noche, en la tormenta!). Néha egészen színtelen a fordítás: pl. «s ott találja fel nyomodat» egyenlő lenne ezzel: «y te mira *palpitar*». Helytelen az ily kifejezés: «csillagot *szósz* a mennyboltra (prues)», «átjárja a *kháoszt, ködöt*» (az eredetiben csak cáos) etc.

Néhány románcznak német fordítását is összehasonlítottam a Kőrösi áttételeivel, s mondhatni, hogy általában nem igen állanak a német fordítások mögött; habár a német redrudikák általában szabatosabbak a Kőrösi épen itt hanyagabban készült verseinél.

Osszegezve, Kőrösi méltánylandó munkát végzett, mikor e több mint 50 spanyol író felölelő irodalomtörténeti anthológiát kiadta. Ez által hézagot pótoló fordítási irodalmunkban. Fordításai általában jók az értelem szerint, hívek a forma szerint, néha jól vannak verselve és költőiséggel ékeskedők; néha azonban gyarlók, prózaiak. Némely verset, pl. *Az öngyilkost* (p. 247) nem volt érdemes lefordítani.

Ajánljuk a csinos kötetet az irodalomkedvelők jóakaratói figyelmébe!
—ly.

A finn-ugor társaság évkönyve (Journal de la société Finno-Ougrienne). I—XII. (Helsingfors 1886—94.)

Tizenegy éve múlt, hogy Helsingsforsban, Finnország fővárosában, néhány lelkes férfiú közreműködésével egy társaság alakult, mely az ugor népek nyelvének, történelmének, régiségeinek, néprajzi viszonyainak stb. tudományos művelését tűzte ki céljának. A társaság alakuló gyűlését 1883 november 15-én tartották s rövid idő alatt majdnem 40,000 márka alaptőke gyűlt össze. Az alapítók közt a főkormányzó, gróf Heiden, s államtitkára, báró Bruun mellett, ott szerepelnek az ország legkiválóbb emberei, senatorok, bírák, egyetemi tanárok, katonák, de kívülök egyszerű középiskolai tanárok, kereskedők is, sőt ez utóbbiak közt találkoztak a legbőkezűebbek, olyanok, a kik 1—2000 márkát ajánlottak föl alapítványúl.

S a finn-ugor társaság meg is felelt fényesen a közbizalomnak, sőt büszkén tekinthet vissza pályája első évtizedére. Minden, a mi azóta Finnországban az ugor nyelvészet terén történt, minden az ő anyagi s erkölcsi pártfogása mellett jött létre, és a munkások java része, kiknek száma azóta meg is kétszeresedett, szintén az ő támogatásával képezte ki magát.

Benn van alapszabályaiban az is, hogy főcélja lesz a társaságnak, arra való tudósokat az ugor népek közé tanulmányútra küldeni. Eddigélé összesen 17 tudóst bízott meg, a kik közül kilenczen tisztán a társaság költségén, a többi nyolcz pedig részben támogatása mellett folytatta tanulmányait.

Nevezetes nyelvi gyűjtéseket végeztetett a lappok közt Jaakola, Forsmann s Wiklund által; támogatásával nagy sikerrel gyűjtötték a mordvin népköltési szövegeket H. Paasonen, fiatal tudós és

egy mordvin paraszt, Stepan Sirikin; a votjákoknál Y. Wichmann járt, végre a cseremiszeknél V. Porkka stb. Régiségtani s ethnographiai utazásokat, illetőleg kutatásokat tettek a költségén Heikel, Aspelin, Kallas s mások. Támogatta a híres észti népköltésgyűjtőt, I. Hurtot is.

Kiadványai közül először is megemlítenünk a czímben megnevezett évkönyvek, melyből eddig 12 kötet jelent meg, jeles és nevezetes tudományos tartalommal. Itt jelentek meg a kiküldött tudósok munkásságának eredményei, s azonfölül a többi közt Setälä Emilnek *Zur Geschichte der Tempus- u. Modusstambildung* etc. czímű értekezése; első nevezetesebb munkája a jeles tudósnek s tanárnak. Itt jelent meg továbbá a VI. kötetben Krohn Károly *Bär, Wolf und Fuchs* cz. értekezése, Genetznek cseremiszi szövegei, Ahlqvistnek több jeles értekezése stb.

A társaság külön kiadásában ezenfölül még tíz kötet könyv jelent meg, mindannyi fontos munka. Valamennyi közt a legnevezetesebb, a mely a társulatnak tetemes áldozatába került, de egyúttal legnagyobb dicsőségére is válik, az a gyűjtemény, melyet *Inscriptions de l'Orkhon* etc. czímen 69 táblával s egy térképpel adott ki. (Ára 35 frk.) Emlékezhetünk még rá, mily nagy hatást keltett a tudományos világban, midőn a híres dán tudós, Thomsen Vilmos, e föliratok szövegét sikeresen megfejtette (v. ö. Simonyi Nyk. XXIV. 1. s követk. l.).

Ez is tetézni fogja a finn-ugor társaság dicsőségét. Részben, mert ő is hozzájárult e nevezetes föliratok kiadásához, de főként, mert Thomsen műve is az ő kiadásában fog megjelenni. Czíme: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* par Thomsen. Az első füzet már készen is van, s a mint a legutóbbi közgyűlésen (1894 december 2-án) Setälä jelenthette, a második füzet is nemsokára sajtó alá lesz bocsátható.

Mint látjuk, a finn-ugor társaság e kiadványával már túl lépett a maga szabta, t. i. az ugor népek határán. S már is gondoskodik arról, hogy a jól megkezdett utat sikeresebben folytathassa. Nemrég fölmerült kebelében és jóvá is hagyott az az eszme, hogy egy három évre terjedő ösztöndíjat alapít az ázsiai török s mongol nyelvek tanulmányozására. Azonkívül bőkezű pártfogója, Mr. John Abercomby, egy angol ember, a ki már Paasonen mordvin tanulmányainak költségeit is fedezte és az alaptőkét 8815 frankkal gyarapította, most ismét 100 font sterlinget adományozott, hogy ezzel egy samojéd tanulmányút segélyeztessék. Mind a két

tervet azonnal megvalósítják, mihelyt alkalmas ember kínálkozik rája.

Elégge kiviláglik a mondottakból, mennyire eleven sürgölődés s mily messzire látó tudományos fölfogás uralkodik e társaságban. Jelenlegi elnöke Donner Ottó, alelnöke Setälä Emil, titkára Paasonen Henrik. Tiszteleti tagjai voltak Magyarországból két elhunyt nagy tudósunk, Hunfalvy Pál s Budenz József.

Levelező tagjai Szinnyi József, Barna Ferdinánd, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor, Halász Ignác, Munkácsi Bernát.

Még megemlítendő, hogy a finn-ugor t. 51 külföldi folyóirattal áll csereviszonyban, s vannak köztük számosan olyanok is, a melyeket nekünk sajnosan kell nélkülöznünk. s. m.

Magyar Chemiai Folyóirat, havi szaklap a chemiai ismeretek fejlesztésére. Tan Károly, Ilosvay Lajos, Jármai Gyula, Karlovsky Géza, Lengyel Béla, Wartha Vincze közreműködésével szerkeszti Winkler Lajos. Kiadja a k. m. Természettudományi Társulat chemiai szakosztálya. Buda-Pest, 1895. Előfizetési ára 5 frt, a Természettud. Társulat tagjai részére 3 frt.

Természettudományi szakfolyóirat, (sőt talán más szakbeli is) nálunk a m. tud. Akadémia vagy más tudományos intézményünk támogatása nélkül nem állhat fönn huzamos ideig. Ennek oka nem is annyira az anyagi kockázat, mint inkább az egyes szerkesztők időelőtti belefáradása. Egyesnél hamar bekövetkezik az, a mit a társulati szellem és a megbízásból folyó kötelességérzet sokáig ellensúlyozni bír: az erő és kedv elszibbadása.

Helyeselnünk kell tehát, ha szakembereink, okulva a jól indúlt, de csakhamar megszűnt *Műegyetemi Lapok* (1876—1879) és a tartósabb buzgalomról tanúskodó *Vegytani Lapok* (1882—1889) példáján, egyelőre még nem vágnak bele független vállalkozásokba, hanem mindjárt kezelettől fogva valamelyik életerős intézményünk szárnyai alatt indítják meg a tudományos folyóiratokat. Így tett a Matematikai és Fizikai Társulat, midőn a középiskolai tanárok tudományos igényeit tartván szem előtt, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatása reményében, a *Mathematikai és Fizikai Lapokat* 1892-ben megindította. Reményében csalódnia kellett ugyan, de az elmaradt támogatást megtalálta a m. tud. Akadémia jó helyen alkalmazott segélyezésében. Így tesz a magyar

tudományos folyóiratok legifjabbja is : a *Magyar Chemiai Folyóirat*, a mely leghatalmasabb magán-társulatunkra, a kir. M. Természettudományi társulatra és a Magyarországi Gyógyszerész-egylet tagjainak érdeklődésére támaszkodva, a jelen évben kezdte meg pályafutását.

A *Magyar Chemiai Folyóirat*, a mellett, hogy a szakchemikusok közlönye, főfeladataúl tűzte ki, hogy azoknak, a kik pályájoknál fogva chemiai kiképeztetésben részesültek és azt a gyakorlat terén alkalmazzák, könnyen hozzáférhető módot nyújtson a tudomány újabb haladásaiuk elsajátítására és tudományos színvonaluk emelésére. Különös gondot fordít arra, hogy a chemiával gyakorlatilag foglalkozókban kedvet ébresztszen a tudományos gyakorlat megvalósítására s hogy ez iránt az érdeklődést lehetőleg fokozza.» Minden hó 15-én jelenik meg, egyelőre két nagynyolczad ívnyi terjedelemben. Az első íven kisebb eredeti chemiai dolgozatokat, a hazai chemiai dolgozatok, valamint a korszakot alkotó fölfedezések, a nagyobb fontosságú kézikönyvek vagy monographiák rövid ismertetését közli és a szerkesztőséghez intézett szakkérdésekre válaszol. A második íven nagyobb terjedelemben, s a mennyiben lehetséges, rendszeresen tárgyalja a tiszta tudomány és egyes alkalmazott ágainak speciális részeit.

Az egész vállalat élén áll: Than Károly, a ma élő magyar chemikusok legnagyobb részének közös tanára. Az ő hírneve és e vállalat iránti buzgó érdeklődése, valamint a bizalom, melylyel a magyar közönség a Természettudományi Társulat vállalkozásai iránt viseltetik, biztosítékai e folyóirat szellemi és anyagi fölvirágzásának. Mielőtt még az első füzet megjelent volna belőle, már is több mint 450 előfizető sorakozott köréje. Kívánjuk, hogy az érdeklődés évről-évre fokozódjék. nk.

Gróf Zichy Jenő mint őstörténetünk kutatója.

Csakugyan szerencsés ez a magyar nemzet. Őstörténetét ezentúl nem olyan újdonszerű magyarok, mint Hunfalvy és Vámbéry, sem pedig olyan bogaras előítéletű tudósok, mint Horvát István, Kállay és Jerney, hanem egy ősi főúri család ivadéka fogja kutatni. még pedig a Zichyék egyike, ki keveselvén az élet gyakorlati mezején szerzett érdemeket, most arra készül, hogy a rég-régmúlt idők mohlepte eseményeit fürkészsze és ázsiai eredetünket Azsia földjén

nyomozza. Hát miért ne? Voltak bizony nekünk már főúraink, kik az irodalom különböző ágaiban jeleskedtek és nem látom be, miért nem lehetne gróf Zichy Jenőtől hasonlót várni? A szándék nemes voltát senki sem fogja, nem is akarja kétségbe vonni, itt csak az a kérdés áll előttünk: mit akar sajátképen a nemes gróf kutatni és tett-e elég előtanulmányt a szándékolt kutatások sikeres keresztvitelére? Sajnálattal kell már előre megjegyeznünk, hogy úgy az egyik, mint a másik pontra nézve nem igen adhatunk kielégítő választ. Gróf Zichy Jenő terve tudvalevőleg az, hogy a magyarok őshazája fölkeresése céljából keresztül-kasúl útazza az ázsiai szárazföldet, meglátogassa a Kaukazust, Örményországot, Középáziát, Szibériát és a Pamiri fensíkot és a mint már előre jelzi, főfigyelmét a Kaukázus észak-nyugoti részére irányozza. Folyó év márczius 31-én az Országos Kaszinóban tartott fölolvadásában a tudós gróf azt mondja, hogy — «eddig a magyar fajt — s ezt az akadémia is elfogadta (?) — a finn-ugoroktól származtatták, hogy midőn az eredeti magyar törzs megindult a Gobi sivatagon keresztül, az Ural hegyen keresztül jött volna jelenlegi székhelyére. Ezt a nézetet én soha sem tartottam lehetségesnek. Kutatásaimban és az adatok gyűjtésében arra a meggyőződésre jutottam, hogy a magyar faj egy alaptörzs, egy eredeti faj mely a Maotis, Kaspi- és Fekete-tenger, Volga és Don közötti tért foglalta el, mely lement az orosz Armenia déli részeig és gyakran dominálta a velők határos perzsákat és Babylon vidékét». Már ez a kis mutatóvány annyira tele van geographiai naivságokkal, hogy bizony kár volna a kutató főúrnak tudományos nézeteit tovább is taglalni. Sértheti valaki a magyar akadémiát, de olynemű földrajzi tudatlanságot csak nem szabad róla föltenni, hogy az ugor földről, az Altai hegység keleti oldaláról megindult magyarokat először a Gobi pusztára, tehát mintegy 400 mérföldnyire délre levezesse, s aztán egy rettenetes vargabetűvel ismét az Ural hegyen keresztül a mai székhelyére vigye. No ez már sok. Ilyen csapást még a legmegátalkodottabb vaskalaposra sem volna szabad mérni.

A mit az ethnologus gróf a Zemankhos idézte Til folyóról mond, hogy ez (sajátképen Itil-Volga) az Azovi-tengerbe torkolhatott be és hogy ezért az Azovi-tenger keleti partvidéke még mai napság is Tschernamon (sic!) jelzöt viseli, míg sokkal tréfásabb az előbbinél — szóval az egész előadás nemcsak földrajzi, hanem történelmi és más egyéb adataiban oly szembe szökő, nevetséges hibáktól hemzseg, hogy bizony-bizony kár volna azt komoly bíráltság tár-

gyává tenni. Azért jó lélekkel mellőzzük az ismert kútforrásokból csak úgy találomra szedett-vedett neveket, nem foglalkozunk az ethnologus gróf nyelvtudományával, mely szerint Uturgur és Kutturur = két-úr és hat-úr; nem is bocsátkozunk a történeti adatok furcsa összeállításainak czáfolatába, hanem kereken kimondjuk, hogy gróf Zichy Jenő úrnak őstörténeti tanulmánya egy ügyetlen tréfa hatását teszi reánk.

No de voltaképen mi bírhatta a nemes grófot, ki eddigelé a hazai ipar terén érdemeket szerzett, arra, hogy olyan térre lépjen, mely számos évi komoly tanulmányt, nyelv- és történeti előkészületet nem különben a meglevő német, francia, angol, orosz idevágó szakirodalom alapos ismeretét igényli? A felelet erre könnyen megadható, ha emlékezetünkbe hozzuk azt a körülményt, hogy gróf Zichy Jenő a tágasabb magyar nemzeti érdek mellett leginkább a szűkebb családi ősi viszonyra gondol, a mennyiben ő a régi földrajzíróktól említett Zychia szóban a Zichyék ősi ázsiai fészket véli fölfedezhetni, a mi pedig erősen aristokratikus színezetű és törekvésű napjainkban elég indok egy kutató útazásra. Sajnos azonban, hogy a nemes grófot e pontra nézve is tévútra vezették. Az említett szóról tudjuk, hogy Strabo a Fekete-tenger keleti partjai népeinek leírásában Achæi, Zygi és Heniochi neveket említ. Zyg alkalmasint egy eltorzított kaukazusi név után a későbbi geographusok az Euxinus keleti partjának egy részét Zygia, Zykia és Zykhiának hívták és a középkori földabroszokon Zychia fordul elő. Ezt a Zychiát azonban soha sem olvasták Zicsiának, mert a ch=cs viszonya leginkább csak nálunk használtatott a régi időkben és a magyar-horvát vich-ok nem voltak vics-ok a külföldön, legkevésbé pedig a Kaukaszban. A Zichy névnek tehát semmi köze a régi Zygia, Zykia vagy Zychiával; ha e tekintélyes családnak eredetét a név nyelvi jellege és jelentősége után kutatjuk, akkor ez magyarországi még pedig szláv eredetre mutat, mert Zics szláv nyelven annyit tesz, mint ugarföld és az ilyen eredeten nem is kell nagyon főn akadni, mert főuraink nem csekély része nem épen tisztamagyar eredetű és a divatossá vált kaczagányos ősökre vajmi kevés jogcímök van. De ez épen a magyar alkotmány és nemzetiség erejét mutatja. S ugyanez áll irodalmunkról is, melynek legkitünőbb képviselői közt nem egyet találunk, a kinek ősei nem Árpáddal jöttek hazánkba.

Ez természetesen nem vonhatja el főurainktól a jogot és a kötelességet, hogy őstörténetünk iránt érdeklődjenek és én koránt-

sem helyeslem gróf Széchenyi Istvánnak a nála pártfogásért járt Besze Jánosnak*) adott válaszát, «hogy ő megleégszik avval, ha a magyarokat a mai állapotukban ismeri és hogy ő egy cseppet bánja azt, hogy mik voltak ők régente.» Mi bánjuk és gróf Zichy Jenő hazafias és dícséretes tettet követne el, hogyha őstörténetünkkel komolyan foglalkozva, annak módszerei és segédeszközei iránt azon komolysággal viseltetnék, melyet e reánk nézve fontos kérdés megérdemel. Sajnos azonban, mi gróf Zichy Jenőnek eddigi nyilatkozataiból épen az ellenkezőt látjuk. Az ő állítása, hogy «a hunok és magyarok egyidejű, egyhelyű és épen e kettős döntő főoknak csalahatatlan bizonyító erejénél fogva: egynyelvű kaukazusi leszármazású népek valának», olyas valami, a mi nyelvünk természete és őstörténetünk kezdetleges ismereteivel merő ellentétben áll és miből az tűnik ki, hogy a gróf az illető szaktudománynyal soha sem foglalkozott, tehát hozzá nem is ért. Ha tényleg értene, először nem kockáztatta volna azon állítást, hogy ő a magyar őshazát fogja keresni, mert tudvalevő dolog, hogy ma alig van egy pont az ázsiai földön, melyet az utazók ki nem kutattak, le nem írtak volna; alig egy néptöredék, mely nyelv és néprajzi tekintetben ismeretlen maradt volna, úgy hogy gróf Zichy netaláni fölfedezései csak neki és lelkes hallgatóira nézve mondanának újat, de a világnak nem. Egyáltalában ideje volna már, hogy mi a magyar őshaza költői és ábrándos fogalmával fölhagyjunk és ne ámitgassuk magunkat többé Hunor és Magor féle mesékkel. Ethnologiai kutatóink: Hunfalvy és Vámbéry sokban tévedhettek, de csak azta parányi érdemet még sem lehet elvitatni tőlök, hogy e kérdést olyan útra terelték, a melyen csupa hazafiaskodás- és ábrándozással nem lehet czélt érni és hogy őstörténetünk kiderítése komoly, ernyedetlen tudományos munkálkodás, nem pedig főúri sport dolga. Hogy a mi művelt közönségünk még

---

*) Besze János 1829-ben déli Oroszországon át a Kaukaszba utazott, azon állítólagos célból, hogy ott magyarokat keressen. A magyarok helyett az Elburz hegység egyik völgyében a régi magyarokkal tényleg rokon Karacsai török törzsszel találkozott és az első európai emberek közé tartozik, kik az említett hegynek főcsúcsát megmázták. Mielőtt útra indult volna, Széchenyinél járt, ki titkára (M. D. úr ?) által föntemlített választ küldötte. (Lásd *Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Asie Mineure et à Constantinople en 1829—30. Pour servir à l'Histoire de Hongrie par Jean-Charles de Besse*. Páris, 1838. 11. lap.

mindig nem akar kijózanodni, azt legjobban láttuk az érdeklődésből, melyet társadalmi életünk előkelői gróf Zichy előadása iránt tanúsítottak. Ha már fölteszszük, hogy a kultuszminisztert és más kitűnőségeket csak a kíváncsiság vonzotta a hallgatók sorába, milyen magyarázatot adhatunk annak, hogy egy alapos műveltségéről híres férfiú, a nemzeti párt vezére, gróf Apponyi Albert, egy pohár-főlköszöntésben az ethnologus grófot kitartásra buzdította, arra kérvén őt: ne hagyja magát visszariasztani senkitől és semmitől, mert kutatásával e kérdést bizonyosan előbbre viszi. Ugyan meggondolta-e gróf Apponyi, hogy ma már épen úgy nem lehet többé Minervákat a homlokból kiugrasztani, mint tudósokat egy varázsütésre előteremteni s így az ethnologiai problémák megfejtésére egy grófi címmel és ipartársulatok elnökségénél valamivel több szükséges? Ha a tudományt nem becsüljük kellőleg, legalább ne üzzünk tréfát belőle.

Bulcsu.

Új magyar könyvek.

Ambrus Zoltán. Ninive pusztulása és egyéb történetek. (Athenæum olvasótára. III. évf. 5. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 171 l.) 50 kr.

Beöthy László. Két leány és egy legény. (Egyetemes regénytár. X. évf. 8. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 162 l.) 50 krajczár.

Bossuet beszédei. I. kötet. Fordította és bevezetéssel ellátta Acsay Ferencz. Buda-Pest, 1895. Kókai L. biz. (8-r. LXX, 689 l.) 5 forint.

Bubics Zsigmond. Eszterházy Pál «Mars Hungaricus»-a. Buda-Pest, 1895. Franklin t. (8-r. 95. l.)

Byron. Kain. Mysterium. Fordította Győry Vilmos. A Kisfaludy-társaság Lukács Krisztina pályázatán megdícsért műfordítás. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1895. Franklin t. (8-r. 143 l.)

Csengeri János és Pasteiner Gyula. Görög földön. Emlékkönyv a magyar tanárok 1893-ik évi tanulmányútjáról. Buda-Pest, 1895. Franklin t. (8-r. XIV, 303 l.) 2 frt 80 kr.

Csiky Gergely és Ábrányi Emil. Toldi szerelme. Zenedráma 3 föl. Szövegét Arany János éposza után írták —. Zenéjét szerzette Mihailovich Odón. Buda-Pest, 1895. Pfeifer F. (16-r. 58 l.) 40 kr.

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉSRŐL.

A mióta Rosbery lord a parlament ez idei ülésének megnyitásakor a felsőházban azt a nyilatkozatot tette, hogy azon esetben, ha az armeniai kegyetlenkedések valósága bebizonyúl, úgy ha másképp nem, repressaliák által kell az örmények oltalmára állandó intézkedéseket tenni — azóta az úgynevezett örmény kérdés az actualis napi kérdések sorába került. Bármiként vegyük is a dolgot, oly ügygyel állunk szemben, mely egészen váratlan fordulatot vehet, s még azokat is meglepheti, a kik az egész mozgalmat szitották. Az örmény kérdés lényegében teljesen elűt a görög, szerb és bolgár kérdésektől, melyek a mi századunk folyamán léptek föl és «post tot discrimina rerum», meg is oldattak. Az európai Törökországban a moszlim elem nagyon csekély és szétszórott volt ahhoz, hogy tartós ellenállásra képes lett volna. De Kis-Ázsiában nem így áll a dolog. Itt a keresztyének nagyon is szembetűnő kisebbségben vannak s a heves külső beavatkozások ellenére sem játszhatják még azt a szerepet, melyben az oláhok, görögök, szerbek és bolgárok az oszmán uralom ellen viselt szabadságharcokban kitűntek. Örmény kérdésről beszélünk, azonban nagyon könnyen megeshetik, hogy még valami kurd, esetleg török-arab, vagyis mohammedán kérdéssel is meggyűlik a bajunk. Ennélfogva semmi esetre sem fölösleges vagy időelőtti, ha, mielőtt még a jelenleg Musban tartózkodó vizsgálóbizottság működésének positiv eredménye lenne, ennek a mostanában felmerült kérdésnek indokaival és esetleges következményeivel egy kissé számot akarunk vetni. Senki sem tagadhatja, hogy Törökország, mely jelenleg egy átmeneti korszaknak minden kellemetlenségeitől és bajaitól súlyosan

meg van látogatva, különösen a közigazgatás középpontjától távol eső tartományaiban minden tekintetben reformokra szorúl; mert épen úgy, mint Róma nem épült föl egy nap alatt, nem várhatjuk el egy századok óta ázsiai eszmék szerint kormányzott államtól, hogy rohamlépésben haladjon a modern reformok útján. Japán maga kivételt tesz, és a természet törvénye szerint haladó ázsiai államok csak hosszú idő múlva és lassan közeledhetnek ahhoz. Törökországban az átmeneti korszak bajai bizonyára nagyon jelentékenyek s az alattvalók minden osztályva, származás, rang- és valláskülönbség nélkül egyaránt szenved miattok. Különös, hogy a keresztyén Európa csak a Törökországban élő keresztyén hitsorsosainak szenvedései iránt mutat részvétet s Mohammed vallásának hívei iránt semmi érdeklődést sem tanusít. Miután a Porta különböző keresztyén alattvalóin megesett a szívünk, eljutottunk végre az örményekhez, ahhoz a néphez, mely nemcsak a törökség s az iszlám részéről szenvedett sokat, hanem már korábban saját történelmi fejlődésének idején is nehéz megpróbáltatásoknak volt kitéve.

Ha az örmény nép szomorú történetét el akarnók mondani, a véres tragédiáknak, keserves sorscsapásoknak a nemzeti szerencsétlenségek szomorú epizódjainak se vége se hossza nem lenne. A zsidók története, ha utolsó jelenetét, Jeruzsálem feldúlását nem tekintjük, azon évezredes harcokhoz és szorongatgatásokhoz képest, melyeket az örmény népnek 3000 évi fennállása alatt ki kellett állnia, számba sem jöhet; mert a míg a zsidóság a vele rokon apróbb szomszéd népek támadásaival szemben győztesen állotta meg helyét s csak a világhódító Róma hatalma alatt bukott el, addig Hajazdan, így nevezik a benszüllötték Örményországot, a keletről és nyugatról jövő összes hódítók pusztító rohamaival kénytelen volt szembeszállani és végre, bár időnként föl-föllendült, mégis földaraboltatott s szétszakgattatott a beözönlő idegen elemek által. Így történt, hogy Örményország határai oly sokszor megváltoztak és módosultak. Macedonok, perzsák, rómaiak, arabok, mongolok és törökök osztzkodtak Armenia birtokában, mely egykor a Kur folyótól az Eufratesig s a régi Atropatenétől a Pontusig terjedt. Az a tarka népkeverék, mely a Közép-Ázsiától Anatolia és Görögország felé húzódó úton beözönlött, megghiúsított minden törekvést, melynek czélja az örmény

nép megerősödése volt, s a mit a politikai zavarok megkíméltek, azt a párszoknak, az iszlámnak s különösen a felekezetieskedő keresztyénségnek hatalmas hullámokat verő vallásháborúi annál kíméletlenebbül söpörték el. Ily körülmények között valóságos csoda, hogy az örmény nép teljesen el nem pusztult s hogy még ma is közel 3.000,000 örmény él, s e nép, mely részben Törökország és Perzsia, részben Oroszország uralma alatt tengődik, az újabb időben saját nemzeti törekvéseivel és aspirációival lépett a politikai napi kérdések színterére.

Az örmény népnek ezt a nemzeti öntudatra ébredését óhajtjuk most vizsgálódásunk tárgyává tenni, azon egyszerű oknál fogva, hogy erre a csekélyszámú árja eredetű maradéknépre, számbéli kisebbsége ellenére, Kis-Ázsia jövő politikai és művelődési átalakulása folyamán elég jelentékeny szerep vár. — Mint a többi moszlim uralom alatt sinylődő keresztyén népek, úgy az örmények is csak akkor merték nemzeti önállóságra való vágyukat nyilvánítani, ha a keletre nyomuló nyugati világgal való érintkezésből bátorságot merítettek s magokat nagy tettekre képeseknek mutathatták. Épen úgy mint 1097-ben II. Kakip fia, I. Konstantin a Ciliciába betörő nyugati keresztesekhez csatlakozott, Törökország és Perzsia örményei is a Kaukázus felől jövő orosz hódító seregre irányozták sóvárgó tekintetöket, mert a czártól a moszlim uralom alóli fölszabadításukat s egy független Örményország fölállítását várták. A középkori örmények azonban a nyugatról jövő hitsorsosaikhoz való csatlakozással egy cseppet sem jávitottak helyzetökön; ellenkezőleg, a keresztesek visszavonulása után a diadalmaskodó moszlimok haragjától és bosszúvágyától még sokkal többet kellett szenvedniök. Így jártak a jelenkor örményei is, kik az oroszokban vetett reményökben és bizalmukban keservesen csalódtak. Azon jelentékeny szolgálatok ellenére, melyeket Arputhianz és Nerzesz püspökök tettek a benyomuló orosz hadseregnek, nem csak az Örményország önállósítására vonatkozó ígéreteket nem teljesítette a czár, hanem a szomorúan csalódott örmény nép még a rendszeres orosz zsarnokságnak súlyos jármát is kénytelen volt magára venni és mivel a khánok és pasák uralma az orosz nacsalnikokénál türhetőbbnek látszott, számos örmény, ki előbb az orosz sereget követte volt, jobbnak látta ismét

Törökországban és Perzsiában letelepedni s a moszlim fejedelmek alattvalójává lenni. A Kaukazus éjszaki részein már régóta letelepült örmények sem jártak jobban. Ezeket Georgia bekebelezése után először fegyverül használták a georgiaiak ellen s azután annál nagyobb szigorral jártak el velök szemben s a nemzeti önállóságra való legesekélyebb törekvésért is keservesen bűnhődtek. Miután Oroszország az örmény egyház autonómiájának helyreállítására irányuló összes törekvéseket megghiúsította, a szerencsétlen örmények nem tehettek egyebet, mint hogy nyelvök és irodalmuk ápolásában kerestek védőbástyát az oroszosítás fenyegető árjával szemben. Ősi és irodalmilag régi időktől fogva művelt nyelvök erre alkalmas is volt nagyon. Csakhogy az ilyen velleitások veszedelmét jól sejtették Tifliszben; az örményektől fentartott iskolákra tan nyelvül az oroszot erőszakolták rá s ha egy örmény költőnek dagadt a keble a vágytól, hogy szorongatott szívének érzelmeit hacsak allegoriákba burkolva is, kifejezze, vagy a szent Ararát magaslatáról az örmény nép jövőjébe vessen szabad tekintetet, akkor úgy járt, mint a tehetséges Aboviancz, a ki irodalmi tevékenységének színteréről egyszerre csak eltűnt s mint mondják, a szibíriai ólombányákban fejezte be sanyarúságos életét.

Az örmények első nemzeti öntudatra ébredése, mely már a múlt században kezdődött, a keserves csalódásoknak hosszú korszaka után reménytelenségre való kilátással végződött. Igen, az örmény nép kénytelen volt belátni, hogy a keresztén hatalom oltalma, a helyett, hogy a szenvedéseiket enyhítené s mély sebeit begyógyítaná, oly tűzvészszé válik, mely nemzeti létöket végveszélylyel fenyegeti. Az iszlám az örményeknek csak anyagi érdekeit veszélyeztette, az orosz kereszténység ellenben a nemzet szellemét és geniuszát támadta meg s egyetlen évszázad alatt többet ártott az örménységnek, mint az iszlám minden durva erőszakossága a múltban. S ha figyelembe vesszük, hogy déli Oroszországban Krimtől egészen Astrakhánig századunk elején még nagyon jelentékeny számú örmény kereskedő és iparos élt, s most már a végzetes «of» suffixumnak fölvétele után teljesen eloroszosodott, úgy az orosz védnökség veszélyes voltát teljes mértékben megítélhetjük. Az idegen elemeknek eloroszosodása a csárok birodalmában mindenfelé szakadatlanul folyamatban van s így könnyen

érthető, hogy a hazafias örmények ezen megütköztek, honfitársaikat a csalogató orosz sziréndaltól komolyan óvták és intették, s a szigorú szenvedőlegességet tartották legtanácsosabbnak. A szigorú szenvedőlegességnek ez elvét, melyet a művelődésre való őszinte törekvések s az örmény nép múltjának gondos tanulmányozása támogatott, az örmények józanabb gondolkodású többsége egészen a legújabb korig tényleg meg is tartotta, csak az a kár, hogy időközben Arménia tőszomszédságában oly események fordultak elő, melyek néhány tüzeesebb vérű örményt elbódítottak, félrevezettek soly irányba tereltek, mely határozottan veszélyes s az örmény nép ügyének inkább lehet ártalmára, mint hasznára.

A heveskedő örmények kedélyére a legnagyobb befolyást mindenesetre a bolgárok önállóságának kivívása gyakorolta. Hogy a görögök, románok és szerbek hosszú és nehéz harcok után a keresztyén Európának hathatós támogatása mellett a Portától való függetlenségek kivívták, az minden bizonynyal csak növelte az örmények bátorságát s reményt ébresztett bennök, hogy szükség esetén a nyugati hatalmak részéről hasonló pártfogásra számíthatnak. De azon időben, tekintettel arra, hogy az oszmánok hatalma még csak félig volt megtörve, óhajtaikkal még nem mertek előállni. Másrésről pedig a néprajzi viszonyok eltérő volta is óvatosságot kívánt, mert a görögök, románok és szerbek meglehetősen tömör néptestet alkottak, melybe mohammedán elem vagy csak kevéssé vagy egyáltalában nem keveredett, s így náluk a nemzeti egyesülés zavartalanul mehetett végbe. A bolgároknál már mások voltak a viszonyok. Itt, az oszmán hódítók régi harcsterén, a törökség már II. Murad idejében kezdett letelepülni s a Duna partjaitól a Rhodopéig a keresztyén szláv lakosság oly mértékben keveredett a moszlimokkal, hogy a lakoságnak ha nem is fele, de harinadrésze mindenesetre az uralkodó elemhez tartozott s a szultánok tekintélyének mindenkor jelentékeny támasza volt. Az utolsó háborúnak hallatlan borzalmai s a hosszú szolgálástól megszabadult bolgárok barbár kegyetlenkedése s a törököknek részint a magok jószántából, részint kényszerűség következtében történt kivándorlása, ezt a számarányt rövid idő alatt jelentékenyen megváltoztatták. Öt évvel az oroszok visszavonulása után a bolgárok már túlnyomó többségben voltak s a többi népelemekhez viszonyítva, hely-

zetök egyre kedvezőbbé lesz, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy az örmények, ugyanily drastikus és kegyetlen eszközök alkalmazásáról álmodozva, azon reménynyel áltatják magokat, hogy Örményországban, mely ma csak földrajzi név, idővel hasonló módon járhatnak el s a kurdok, jezidik és törökök erőszakos kiirtása után egy egységes Örményországot alkothatnak.

Ebben áll az exaltált örmények első tévedése, melyre épen utalni akartunk. Az ázsiai országokra vonatkozó statisztikai adatok politikai kérdések tárgyalásánál már régtől fogva, és nem ok nélkül, könnyen félrevezető motívum számba mennek. A létszámot az értekezők kényők kedvök szerint szükségükhez mérten leszállították vagy fölszigázták, a miből diplomataink zöld asztalánál nem egyszer támadt komoly baj. Az oroszoktól meghódított középázsiai területen tünt ki legrikítóbban az ázsiai statisztika megbízhatatlansága. Ott, hol előbb milliókról beszéltünk, csak ugyanannyi százezret találunk s a mit így a turkománoknál, özbégeknel és dzsemsidiknél konstatálhatunk, az egykor talán a kurdokra, örményekre és jezidike is rá fog illeni.

Hogy Oroszország uralma alatt a Kaukaszban s a szomszédos területeken egy millió örmény él, azt ám fogadjuk el biztos és megczáfолhatatlan tény gyanánt, azonban, hogy Törökország Kis-Ázsia éjszaki részében az örmény fensiktől kezdve Moszulig és Diarbekirig 1.330,000 örményt számlál, míg a törökök, kurdok, jezidik, zazák stb. létszáma együttvéve sem tesz ki többet 530,000-nél, mint a hogy az örményeknek Salisbury lordhoz intézett kérvénye (Berlin 1878, június 24) kimutatni igyekszik, abban már csak azért is kételkednünk kell, mert itt még soha semmi féle census nem volt, nem létezett s így a meg nem számláltakra vonatkozólag semmi számadat nem fogadható el bizonyosnak. A Keleten nem igen támaszkodhatunk statisztikai forrásokra. Hogy hiteles információ nem szerezhető, annak oka első sorban az államgépezet fogyatékössága; másrésről pedig az ilyen hivatalos törekvések elé magok az ázsiaiak gördítik a legkülönösebb akadályokat. A mohammedán nem szívesen beszél házának nőszemélyzetéről, számukat megmondani egyáltalában nem akarja, míg a keresztyén alattvalók a censusban az adóprés rémét látják s mindig eltitkolásra, rejtegetésre adják fejüket.

Eddig két úgynevezett hivatalos statisztikai kimutatásunk van ; ezek is jelentékenyen eltérnek egymástól.

Ha Quinet (*Empire Ottoman*), Lynch és Ximénez (*Kurds et Arméniens*) nyomán a moszlimok és örmények létszámát összehasonlítjuk, úgy a különböző vilájetek lakosságának létszáma a következő viszonyt tünteti fel:

	moszlimok :	keresztények :
Adana	158,000	97,450
Aleppo	192,450	49,030
Angora	763,120	94,290
Bitlisz	254,000	131,390
Diarbekir	328,640	79,130
Erzerum	500,780	134,960
Konia	989,200	9,800
Mamuret ul Aziz	505,440	69,020
Moszul	248,380	—
Szivasz	839,510	170,430
Trebizond	806,700	47,200
Ván	241,000	80,000
	6,427,220	962,700

míg Ximénez szerint a kurdok létszáma a szivaszi, erzerumi, mamuret-ul-azizi, váni, diarbekiri, bitliszi, aleppoi, angorai, moszuli, adanai, koniai és trebizondi vilájetekben 1.644,860-at tesz ki. *)

A *Szabáh* című török lap szerint él

a mamuret-ul-azizi vilájetben	300,194 moham.	73,178 ker.
« trebizondi	« 857,343	« 41,780 «
« bitliszi	« 167,054	« 101,358 «
« koniai	« 877,226	« 98,113 «
összesen :	2.201,817 moham.	314,429 ker.

Ideszámítva a török birodalom egyéb vidékein élő örményeket, teljes létszámuk 997,369, tehát majdnem egy millióra tehető ezek szerint. Ezen adatokkal szemben áll az a kimutatás, melyet Woods pasa hivatalos *The truth about Asia*

---

*) Ha most még hozzá számítjuk az orosz és perzsa főnhatóság alatt élő kurdokat, úgy e népnek teljes létszámát könnyen tehetjük vagy harmadfél millióra.

Minor című iratában közöl — mint mondja «teljesen autentikus hivatalos források alapján». Szerinte így áll a dolog:

az erzerumi	vilajetben él	441,671 moham.	101,119 ker.
a bitliszi	«	« 167,054	« 101,358
« váni	«	« 282,582	« 71,537
« diarbekiri	«	« 240,574	« 45,291
« mamuret-ul-azizi	«	« 300,194	« 37,178
« szivaszi	«	« 735,489	« 112,649
az aleppoi	«	« 663,416	« 50,182
« adanai	«	« 336,914	« 31,876
összesen:		3.167,894 moham.	587,235 ker.

Ez a kimutatás már sokkal nagyobb területre szól, mondhatnók egész Kis-Ázsiára. Meglepő azonban az a körülmény, hogy Woods pasa iratának következő lapján azt állítja, hogy a török birodalomban élő örmények teljes létszáma negyedfél millióra rúg, a mi pedig teljesen lehetetlen s azért alkalmasint ebben az esetben sajtóhibával van dolgunk. Az örmény forradalom intézőitől Londonban közzétett statisztikai adatok ismét másképen hangzanak, és ha fölteszszük is, hogy Törökország örmény lakosainak száma csakugyan két millióra rúg, miként lehetne e mellett az örmények lakta területen a különböző nemzetiségek csoportosulását s azoknak létszámát figyelmen kívül hagyni, hisz az ethnikai csoportosulás politikai kérdésekben rendkívül fontos és nagy jelentőségű mozzanat. Ha az erzerumi, erzíngiáni, musí, kharputi, váni, bitliszi, bajazidi és diarbekiri kormányzóságokat, hol az örmények legsűrűbben laknak, közelebből vesszük szemügyre, úgy kitűnik, hogy az említett terület nyugati részén épen oly túlsúlyban van a török lakosság, mint keleti és déli részén a kurd és arab népesség. A perzsa határtól Szivaszig és Malatjáig alig akad oly vidék, melyet az örménység joggal nevezhetne kizárólagos birtokának. Az bizonyos, hogy akadnak itt-ott kisebb-nagyobb örmény falvak, a hol török vagy kurd csak nagyon kevés vagy pedig egyáltalában nem is található, de épen úgy van számos török és kurd telep, a hol örménységnek még csak nyoma sincs. Így áll a dolog a városokkal, s nagyon bajos volna elgondolni, hogy e századok óta együtt élő különböző fajú népelemeknek szétválasztása mi módon volna keresztülvihető, s miként lehetne ily szétválás alapján egy egységes, erős Armeniát teremteni.

Ha az örmény hazafiak e nehézségekre vonatkozólag Bulgáriára hivatkoznak, hol az egyesülés a moszlimoknak részint magok jószántából, részint kényszerűségből történt kivándorlása következtében ment végbe, úgy látszik, e lát-szólagos analogiánál figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy az európai Törökországnak uralkodó népeleme, a törökség, úgy nemzetiségi, mint vallási tekintetben meglehetősen izolált állást foglalt el, idegen földön lakott és soha sem volt képes oly ellenállásra, mint Kis-Ázsiában, nemzetisége és vallása őshazájában. Az armeniai törökség a saját törzsének magvára támaszkodhatik, oszmán nemzeti léte bölcsőjének tőszomszédságában lakik, hazája levegőjét szívja s így alig hagyja magát olyan könnyen kiszorítani s százados fensőbbiségétől megfosztani, mint a Balkán vidéki törökök.

Még kevésbé jogosult az ilyen föltevés a kurdokra vonatkozólag. Ez a félnomád árja néptörzs, melyről már a történetírás atyja megemlékezik, s melytől Xenophon a maga görögjeivel épen annyit szenvedett, mint az örmények, legalább is annyi idő óta lakja ezt a vidéket, mint az örménység, sőt, ha Seref-ed-Dinnek, a kurdok történetírójának hitelt adhatunk, már Ádám idejében itt tanyázott. Régente alkalmasint a határos síkságokon is éltek kurdok, ma azonban leginkább az a hegyvidék a hazájok, mely Bajazidtól a mezopotámiai síkságig és az Urumia-tótól a Köroglu szorosig terjed s az örményekkel való szomszédsági viszonyuk már csak azért is nehezen változtatható meg, mert éjszakon, keleten és délen mindenütt szorosan csatlakoznak hit- és törzsrokonaihoz, a többi kurdokhoz, kik mint perzsa és orosz alattvalók nagyon jelentékeny politikai akadályokat gördíthetnének e törekvések elé.

E kétségbekonthatatlan tényeket véve tekintetbe, nem marad más hátra, mint az egységes független Armenia megalkotását az örményeknek törökökkel és kurdokkal való békés kiegyezésére s testvéries együttélésére alapítani, vagy pedig az említett két mohammedán néptörzsnek erőszakos kiűzését, esetleg teljes kiirtását tervbe venni. A mi az első föltételt illeti, elmondhatjuk, hogy, a ki az ázsiai viszonyokat ismeri, nem csallhatja magát azzal a föltevéssel, hogy az ázsiaiak vallásfelekezeti és nemzetiségi gyűlöletének hatalmas tüze oly könnyen eloltható s hogy különösen a kurdok, egy durva

félnomád s társadalmi viszonyait tekintve még egészen a sötét középkorban élő nép, mintegy varázsütésre, vagy épen politikai szükségből elhagyja régi szokásait és erkölseit, melyek már úgyszólván testvére és vérévé váltak. Nem, ez teljesen lehetetlen volna. Mert a mint tűz és víz össze nem fér s az egymás elleni küzdelemben végre is gőz alakjában tűnnek el, épen úgy csak nehezen férhetne össze a rabló és kalandvágó kurddal a par excellence békés, szorgalmas s ma már épen nem harczias örmény s mindkét nép eltűnnék végre az orosz occupatio fekete ködében. Legkevésebbé volna lehetséges az egyesülés akkor, ha az örmények, keresztyén rokonságuk előjogaira, vagy előrehaladottabb műveltségökre hivatkozva, a vezérszerepet akarnák átvenni, mint az az örmény hazafiak eddigi programja alapján sejthető. Ezek után tehát nem maradna más hátra, mint a moszlim lakosságnak eltávolítása vagy kiirtása, oly eljárás, melytől némely humánus keresztyén politikusok semmi esetre sem riadnának vissza, minthogy e jámbor cselekedet gyakorlásában már nem egyszer kitüntették magokat, oly munka ez, mely a kurdok harczias jellemét tekintve, alig ha volna oly könnyen keresztülvihető mint Bulgáriában, Görögországban és másutt. Az a harmadfél millinyi kurd nép két évezred lefolyása alatt sok vihart állott ki s azon csekély számú ázsiai népesaládokhoz tartozik, melyek az Ázsia belsejéből feléjük zúduló tengernyi hadseregek ellenében is állandóan megmaradtak hegyes völgyes hazájokban és se szokás, se erkölcs, se habitus tekintetében nem szenvedett jelentékeny változást. Ezért nagyon bajos elképzelni, hogy a kurdok, kik mindeddig megtartották ősrégi ázsiai viseletöket s még sétalovaglás közben sem tették ki kezökből a lándzsát s csak oly szenvedélyesen keresik a harcz veszedelmeit, mint Herodotos korában, most az örményeket pártoló kabinetek fölszólítására meghajoljanak s a jó békesség kedvéért odébb álljanak. Szörnyű csalódás lenne ez s ettől némely tüzesvérű politikusokat óva kell intenünk.

Ha tehát teljes pártatlansággal vesszük fontolóra az örmény kérdést, úgy arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy annak megoldása szoros kapcsolatban áll a dolgok természetes fejlődésével s az európai kulturának Nyugat-Ázsia azon vidékein való elterjedésével s hogy forradalmi eszközök a helyett, hogy célhoz vezetnének, annak elérését csak késleltetnék.

Idő, türelem és várakozás mindenesetre oly dolgok, melyek az örmény hazafinak egyáltalában nincsenek inyére. A Portától függetlenné lett keresztyén nemzetiségek sorsa türelmetlenekké tette az örményeket, utalnak ősrégi történelmi múltjokra, s nem is csodálkozhatunk, hogy egyes dynastiáik dicsősége s nagy fejedelmeik, Tiridates, a dicső Leon stb. emléke nemzeti jövőjökre való aspiratiójokat csak növelte s nem akarnak megmaradni a régi lethargiában. Igazságos és méltányos dolog tehát, ha az örmények a jövőendő siker érzetében a régi szenvedőlegességgel föl akarnak hagyni s a kultura terjesztésével dolgoznak a nemzeti eszme megvalósításán s ha a kormányzók zsarnoksága s a kurdok rablásai miatt sokat szenvedő testvéreiket oltalmuk alá akarják venni. Erre vonatkozó működésök és törekvésökben jogosan számíthatnak minden szabad és művelt ember osztatlan rokonszenvére, mert a kurdok közvetlen szomszédságában lakó örmény földművesnek és iparosnak helyzete határozottan kétségbeejtő. Az, a ki ily nép tözsomszédságában lakik, ki van téve mindazon bántalmaknak, durvaságoknak és zaklatásoknak, melyek két teljesen ellentétes társadalom szomszédságával mindig és mindenütt együtt járnak.

Mind e bántalmaknak és zaklatásoknak ki van téve a letelepült török is az Anatoliába újabb időben bevándorolt cserkeszek részéről, a nélkül, hogy a Szivasz, Adana és Karahisszár környéken lakó szegény, sokat sanyargatott törökök nálunk Európában könyörületos szószerőt találtak volna. Ehhez járul az örményeknél még az a szomorú körülmény is, hogy ellensége s békéjének megzavarója vallásgyűlöletének vad dühétől föltüzelve, őket még sokkal irgalmatlanabbul sanyargatja, mint a cserkesz a moszlim törököt. A kurdok különben nem valami buzgó követői Mohammed tanainak, de nálok, mint minden nomád népnél, a vallás szükség esetén kiegészíti a fegyverkezésletet; vallásosak, hogy annál jobban rabolhassanak és fosztogathassanak s természetesen annál rettenetesebbekké lesznek a szomszédságukban élő és százados szolgaság alatt meggörnyedt fegyvertelen keresztyének előtt. S ha az örmény hazafiak folytonos panaszait, melyek irtózatosságot keltetnek a keresztyén nemzetiségekről és fosztogatásokról szólnak, nagyon túl-hajtottaknak tartjuk is, és bár kénytelenek vagyunk a rémhírek egyikét másikat koholmánynak venni, meg kell vallanunk,

hogyan az örmények és kurdok mai viszonya határozottan tűrhetetlen és sürgős reformokat kíván.

Legyen hát a Porta, a szultán kormánya a bűnbak. Az európai politikusok jó része legalább így gondolkozik, azonban e vádakat mi csak részben fogadhatjuk el. A Porta mindenesetre sokat elmulasztott és elhanyagolt, a mi a jelen bajokat elháríthatta volna, de e hibák és fogvatkozások nem csak Armeniában érezhetők; kiterjeszkednek azok a török császárság közigazgatásának egyéb ágaira és téereire is, mint szomorú következményei azon átmeneti korszaknak, mely Törökországban az ősi ázsiai mohammedán intézmény következtében sokkal tovább tart, mint az európai keresztyén szellemű népeknél. E bajok súlya nehezedik a Porta összes alattvalóira, következésképpen az örményekre is. Ha sikerül a törököknek egy hosszú békekorszak oltalma alatt a művelődésnek s a reformoknak újabb időben komolyan megkezdett munkáját tovább folytatni, a mint mi hiszszük, úgy e törekvések eredménye éppen az örményekre nézve sokkal kedvezőbb lesz, mint a törökökre vagy a szultán egyéb moszlim alattvalóira nézve, mert az örménység a mohammedánokat műveltség tekintetében messze túlszárnyalja s ez állása következtében természetesen még nagyobb jelentőségre fog szert tenni s annyira megerősödhetik, hogy egy esetleges katastrophá idején minden lehetőségekkel szemben biztosítva lesz.

Különben ez a föltevés egészen jogosult, ha az örmények jelenlegi állapotát a harmincz évvel ezelőtt fönnálló viszonyaival összehasonlítjuk. A «tanzimát» — reformok — korszakának kezdetén, midőn az európai módra alkotott török kormányzás modern s a nyugat szelleméhez közelebb álló erőkre szorult, a Porta kénytelen volt oly keresztyén alattvalókhoz fordulni, kik ismerték a birodalom nyelvét és szokásait s e mellett a törökök irányában szívesebbeknek s engedelmesebbeknek mutatkoztak; s bár a görögök nemcsak szám szerint, hanem szellemi tehetségek tekintetében is jelentékeny túlsúlyban voltak, az új korszakban mégis örmények nyerték a legtöbb alkalmazást. Csakhogy számuk akkoriban még nagyon csekély volt. A hadseregben alig volt egy magasabb rangú örmény tiszt s a legmagasabb polgári méltóság, melyet az ötvenes években egy Abru efendi elnyert, a mutemajizi rang volt. Vezíri méltóság, vagyis civil-pasai rang az

örmények közt akkoriban még nem létezett. Ma már igen jelentékeny változás történt ebben a tekintetben. A Portánál a pénzügyek s a civillista élén örmény embert látunk s ma az utóbbit Portakul efendi kezeli, ki szintén örmény születésű, s Artin pasa, szintén örmény eredetű ember, államtitkár a külügyminiszteriumban s ugyanazon téren foglalnak el magas rangot a tehetséges Gabriel efendi, Ilias efendi és számos más örmény. Ugyanezt tapasztaljuk a közoktatásügyi és kereskedelmi miniszteriumban, a tengerészetnél, bíróságnál s a birodalom többi polgári és katonai hatóságaiban, s érdekes az a készség, melylyel a tulajdonképeni török, a mohammedán, e keresztyén tisztviselőknek az illendő czímet és tiszteletet megadja, e rajáknak, kikre harmincz évvel ezelőtt megvetéssel nézett s kiket csak «cselebi» és «csorbadzsi» féle czímekre érdemesített. Igen, sic tempora mutantur et nos mutamur in illis! S az a civilizált, keresztyén Európa, hol a zsidó miniszterek, tanácsosok és generalisok stb. száma még mindig oly elenyésző csekély, mégis javíthatatlan, fanatikus törökökről beszél.

Az örmények azonban nem csak a közigazgatás, hanem a török irodalom és művészet terén is becsületet szereztek nevöknek. A tulajdonképeni török nemzeti irodalom terén, a költészetben és történetírásban mindig idegen maradt ugyan az örmény, mert ehhez hiányzottak nála a moszlim műveltség elemei. Azonban a jó törökséggel író örmények száma — a mi nem csekélység — most már jelentékenyen gyarapodott, s legfőbb érdemök az, hogy közvetítőül szerepelnek a nyugat és kelet eszmevilága közt. Örmények fordították törökre az európai irodalom nem egy termékét, örmények alkalmazták a török zene jelzésére az európai hangjegyeket — sőt írtak török operettek is; örményeknek köszönhetik a törökök színpaduk és drámairodalmuk megalapítását. Az utóbbi igaz, hogy még csak gyermekkorát éli, de a moszlim vallású népeknél az első; mert ezek a haremi élet miatt a drámai művésztől tartózkodtak s távol maradtak. Szinte fölösleges elősorolni mindazon érdemeket, melyeket az örménység az ipar és kereskedelem terén szerzett Törökországban s bátran ismételhetjük azt az állításunkat, hogy a török már ma nem lehet el az örmény nélkül, hogy a hírhedt török fanatizmus és despotizmus ellenére is előtérbe lépett s a török állami élet

egyik tényezőjévé küzdötte föl magát s hogy a jövőben még jelentékenyebb szerepet is fog játszani.

Ha ez így van, úgy azt kérdezem: ugyan miért akar hát az örmény a forradalom erőszakos eszközeihez nyúlni, hogy a nemzet fölvirulását siettesse, vagy éppen az elnemzetietlenedés veszélye ellen védekezzék? Ez a veszély török részről fenyegeti őket legkevésbé, mert az átmeneti korszakot élő s ezért természetszerűleg elgyöngült török államtest már régóta nem bír oly assimiláló képességgel, mely az idegen elemek eltörökösítéséhez szükséges volna. Az az államtest, mely ily hatalmas assimiláló képességgel rendelkezik inkább a szent Araráttól éjszakra keresendő s az ifjú Örményország nem cselekszik valami okosan, ha forradalmi bizottságok alakításában, izgató iratok közzétételében s az ujságokban Törökország ellen agyarkodik, azon Törökország ellen, mely az örmény nemzet jövőjét legkevésbé fenyegeti, sőt ellenkezőleg, mert éppen Törökország további fönnállása lehet a jövőben Armeniának legbiztosabb támasza.

Hogy immár visszatérjünk ezekre a szerencsétlen forradalmárokra, mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy föllépésök oka éppen oly homályos, mint a milyen talányszerű a működésük. Ha jól vagyok értesülve, már az 1856-iki párisi béke idején voltak a török főváros örmény köreiből egyesek, kik Oroszországtól biztatva, nemzeti ügyüket az akkori európai areopág elé akarták terjeszteni, csak hogy a józanabb hazafiak tervüket megghiúsították. A mihez Párisban még nem volt elég bátorság, vagy a mit akkor még korszerűnek nem tartottak, azt 1878-ban a berlini kongresszus alkalmával annál nagyobb nyíltsággal kísérelték meg; minthogy akkor Törökország nem mint győző, hanem mint legyőzött vált meg a csatatérről s mivel a Porta összes keresztyén alattvalói előállottak nemzeti aspirációikkal.

Az örmény patrióták a Berlinben összegyűlt diplomataknak egy nagyobb terjedelmű iratot nyújtottak át, mely tele volt a török uralom elleni gravamenekkel, s kérték nemzetük ügyének fölkarolását. Ez volt az a bizonyos örmény kérvény, melynek következtében a berlini békeszerződésbe 61-ik cikkül bele került az is, mely a Portának kötelességévé teszi, hogy czélszerű reformokkal igyekezzék a hajokon segíteni s az örményeknek békés existenciát biztosítani.

Csakhogyn ebben az íratban sem szerepelnek előkelő örmények nevei, mint aláírókéi. A konstantinápolyi örmény község ezt az iratot annak idején még désavouálta is, a mint még mai nap is tapasztalható, a legtöbb örmény evvel szemben tartózkodó állást foglal el, sőt szigorúan visszautasítanak a londoni és párisi bizottságokkal való minden közösséget. Hogy ez a tartózkodás a török hatóságok éberségétől való óvakodásból ered-e, vagy pedig komoly belátásból fakadó önmérséklés akar-e lenni, az mindenesetre nehezen dönthető el, mert Konstantinápoly mérvadó köreiből éppen a Portától alkalmazást nyert örmények ellen legnagyobb a gyanú. A konstantinápolyi örmények magatartása, kik a nemzetnek befolyásosabb s legintelligensebb részét teszik, nagyon mérvadó s az örmény revolutionistákra tett megjegyzésekben, melyek ebben a mondatban tetőznek: «valóban csak utopia az, a mire honfitársaink a külföldön törekednek», könnyen fölismerhető az elnyomott sóhaj s a rejtegetett rokonszenv. Én magam a legkülönbözőbb rangú, állású és műveltségű örményekkel való érintkezésemkor nem egyszer tapasztaltam, hogy a nemzetök ügyéért mindnyájan lelkesülnek s nem akarnak a görögöktől, románoktól, szerbektől és bolgároktól elmaradni. Először is a legtöbbnél hiányzik a szükséges bátorság, másodszor az óhajok pontos, szabatos formulázása s ott van még egy pont, melyben Törökország megfontolt és művelt örményei mind egyetértének, s ez az óvatosság, sőt bizonyos tekintetben idegenkedés az orosz közbelépéstől, az Oroszországgal s a többi európai országokkal való mindennemű közösségtől. «Majd megegyezünk mi a törökökkel», mondá nekem egy befolyásos örmény. «A törökök s mi örmények keleti népek vagyunk úgy származás mint szokásaink tekintetében, századok óta egymás szomszédságában élünk, mi jobban tudjuk, mi válik javunkra, mi nem. Európa ne is avatkozzék a mi ügyeinkbe. Támogatására nem számítottunk s nem is szorulunk rá.» Ez természetesen a szigorú conservatív pártnak, tehát azon örményeknek véleménye, kik a török szolgálatban, vagy a törökség oltalma alatt jól érzik magokat s így érthető okokból irtóznak minden erőszakos változtatásoktól. Ezek mellé sorakoznak a már jelentékenyebb számú mérsékelt örmény hazafiak, kik titkon a *Hajazdan* és az *Arménie* rovataiban gyönyörködnek, a nyilvánosság előtt azonban török rokonszenvet fitogtatnak s

hirdetik országnak világnak, hogy nekik szabadokká kell lenniök s azokká is lesznek, de csak a törökök segítségével s a törökök oltalma alatt, mert Oroszország halálos ellenségök, s kedvesebb nekik a török iga, mint az orosz védnökség. S épen ez a mérsékeltek pártja az, melyet veszélyesnek kell tartanunk s a Portánál joggal éri őket az a gyanúsítás, hogy néha-néha összejátszik a forradalmi bizottsággal s ha kenyértörésre kerül a sor, egészen hozzászegődik. E párthoz tartoznak a befolyásos kereskedők, pénzváltók, iparosok s az irodalmi proletariatus s így e párt jelentősége épen nem csekély.

Harmadik pártul a leginkább előrehaladott, jobban mondva radicalis vagy forradalmár örményeket tekinthetjük, melynek hívei leginkább az ifjúság soraiból kerülnek ki, s melynek jelenleg Európában oly fiatal emberek a képviselői, kik a mi európai egyetemeinken tanultak s az európai műveltséggel együtt megismerték a szabadságnak azon eszméit s azokat a nemzeti eszményeket, melyekről mint a forradalmi bizottságok működő tagjai legfőbb közlönyükben a *Hajazdan*-ban beszélnek. A mennyire ez urak egyikét másikat mint Brusszalit, Szevaszlit, és Cseraszlit, irataik után vagy személyesen ismerem, be kell vallanom, hogy ifjú-Arménia ez írói a világ legjámborabb forradalmáraihoz tartóznak s a kikkől alig kerülnének ki lakkcsizmás, glacékeztyűs barrikádhősök s kik más országok forradalmáraihoz tényleg semmiben sem hasonlítanak. Ezek az emberek oly csekély mértékben forradalmiak, hogy Törökország szultánját a legnagyobb hódolattal tisztelik, természetesen, hogy annál nagyobb hévvel kelhessenek ki a szörnyen rágalmazott efendik és pasák ellen. Ők is azt állítják, hogy Oroszországgal nem játszanak össze, s az örményekért akarnak egy Arméniát alapítani. Ezt természetesen csak távoli végeznélnak tekintik s egyelőre beérnék olyan autonómiával, mint a Libanon, s egy örményekből és mohammedánokból alkotott zsandáresapat fölállításával. A mi e kívánalmak elsejét tudniillik egy autonóm örmény tartomány fölállítását illeti, e cél elé, sajnos, igen súlyos akadályok vetnek gátot, melyek úgy török, mint európai részről bajosan hagyhatók figyelmen kívül.

1. Mindenek előtt tekintetbe kell venni azt, hogy az örmények a tőlök kívánt autonóm területen nem állanak oly egységes nemzeti elemből, mint a maroníták és drúzok a

Libanonban s ezért ha céljokat elérnék, az a többi épen oly nagyszámú mohammedán lakosságnak rovására menne; oly eljárás volna ez, mely először is határozottan igazságtalanság volna, s különben is örökös zűrzavarra szolgáltatna okot.

2. A Libanon oly politikai kerület, melyet kizárólagosan török tartományok vesznek körül, míg egy autonom örmény provincia vagy kerület éjszakon Oroszországtól, keleten Perziától határolva, nagyon ki lehetne téve idegen befolyásoknak s politikai machinatióknak; oly veszedelem ez, melynek úgy Törökország, mint Európa tartozik elejét venni a béke érdekében.

3. Tekintetbe véve azt a nagy válaszfalat, mely Ázsiában a különböző vallások hívei közt fönnáll, el sem képzelhető, sőt teljesen lehetetlen, hogy a maroniták, mint keresztyén arabok egyesüljenek a mohammedán arabokkal, míg ázsiai Törökország örményei, kiket a vallás és nemzetiség szoros köteléke kapcsol orosz területen lakó testvéreikhez, ezekkel karöltve az egyesülésre törekednének s egy Panarmenia eszményét igyekeznének megvalósítani.

4. Mit szólnának egy autonom örmény tartományhoz a számszerint őket túlhaladó törökök és kurdok, kik századok óta urai a vidéknek? Vagy talán azt hiszik az örmény patrióták, hogy éjszaki Anatóliának anyagi erővel még imponálni tudó fractiója báránytürelemmel fog meghódolni s hogy a szultán saját alattvalóit és hitsorsosait oly könnyen kiszolgáltatja az egykori raják uralmának?

Azon szomorú tapasztalatok után, melyeket a szultán Bulgáriában a keresztyének humanitása és igazságszeretete felől tett, a mikor a diadalmas keresztyén zászló sokkal nagyobb durvasággal és kegyetlenséggel járt el, mint a félhold győzelmi lobogója 400 évvel ezelőtt, ez alig történhetik meg s Törökország a rendelkezésére álló összes eszközökkel — melyek még mindig figyelmet érdemelnek, az önálló autonóm Arménia alakulása ellen fog küzdeni. Törökország éjszaki Anatólia elszakítását politikai fönnállása utolsó jelenetének kezdetétől tekintené és semmi esetre sem fog politikai öngyilkosságot elkövetni.

A mi a kérelmek másik részét illeti, tudniillik a rend és biztonság föntartása céljából alapított zsandáresapatot, be kell vallanunk, hogy az az örményeknek jogosult követelménye

s még a törökök érdekeinek is jelentékeny szolgálatokat tenne. Egy erős, örményekből és kurdokból összeállított zsandárság nem csak a rabló nomád kurdokat tarthatná féken, hanem, ha szigorúan és pártatlanul kezelnék, egyengethetné a békés közlekedés útját e századok óta ellenséges viszonyban élő két népelem között. Ez nagyon nehéz és e mellett elkerülhetetlen kísérlet, mert csakis jó egyetértésre, rendre nyugalomra, és biztonságra alapított reformok volnának képesek az örmény kérdés problémájának megoldására. E kérelemre vonatkozólag a berlini congressus követelése teljesen igazságos és üdvös volt, és Törökország határozottan hibát követett el azzal, hogy ezt a kötelességét mindeddig nem teljesítette s néhány téglával be nem falazta államépületének repedéseit, melyeket rosszszindulatú ellenséges kezek egyre jobban kitágítanak.

Az a kifogás, hogy az államnak nincs pénze s hogy az amúgy is nyugtalan kurdokat haszontalanság volna zaklatni és ingerelni, épen oly nevetséges, mint a milyen veszedelmes. Az előbb már említett reformot Armeniában haladéktalanul s erőiesen kell életbe léptetni.

E reform megvalósulásával, mely nem is tartozik a nyaktörő, elhamarkodott és káros újítások közé, a forradalmi bizottságoktól is meg volna vonva az existenciára való jogosultság. Nyíltan szólva, az egész forradalmi mozgalom Arméniában nagyon ferde helyzetben van. A mit eddig elérni képesek voltak, az csupán arra a kis figyelemre szorítkozik, melyet az örmények ügye Európa közvéleményében keltett, mert a kevéssé ismert, *Hajazdan* című hetilap, s a nyugati Európában tartott nyilvános előadások, telve a kurdok támadásainak únos untig ismert leírásával — (s a *Blue-Book* konzuli jelentései ezeknek is jórésztét megczáfolják), sokkal gyöngébbek, semhogy mozgalmas időnkben nyomot hagyhatnának magok után. A diplomata-világ, mely a keleti kérdésnek bárminémű erőszakos napirendre hozása elől kitér, eddig az örmény kérdésre is vajmi kevés figyelmet fordított s a jövőben is így fog tenni, ellenére a másirányú törekvéseknek.

Sajnos, hogy az örmény forradalmárok működése eddig épen a hivatalos világ s vele a nagy közönség előtt volt ismeretlen, a mi szörnyű félremagyarázásokra s az egész kérdésnek törökellenes megítélésére szolgáltatott okot.

Ha az úgynevezett «Armenian Atrocities»-t (örmény

borzalmakat) józanul és elfogulatlanul ítéljük meg, kitűnik, hogy itt nem valami barbár vérszomjból eredő erőszakoskodással van dolgunk, hanem egy mindenestre ázsiai módon elnyomott fölkeléssel. S ez az újabb fölkelés s a fönnálló hatóságok elleni lázadás bizonyos bujtogatók műve, kik a már említett ultra-örmény párthoz tartoznak, s főmestere egy bizonyos Hamparzun, másképen Murat, a ki már korábban támasztott zendülést Kumkapuban Asikián patriarcha ellen s most a bitliszi és musí kerületekben közönséges örmény parasztokat nyert meg félreértett hazafiúi ézeljái ügyének. Egy Csimaon nevű orosz anarchistától támogatva, először is a merzifuni fölkelést inscenirozták, ezt követte a jozgati zűrzavar s legújabbán a Bitlisz és Ván kevésbbé hozzáférhető hegyeiben kitört forradalom, mely ellen először irregularis kurd csapatok, majd török katonák szálltak síkra, hogy a rejtekhelyeiken elsáncolt lázadókat fegyveres erővel térítsék észre. Hogy itt a harcz nem a genfi conventio törvényei szerint folyt s hogy mindkét részről történtek kegyetlenkedések, azt egy pillanatra sem vonjuk kétségbe. A forradalmakat sehol sem szokás szépszóval és czirógatással elnyomni; s ha a jámbor anglikán keresztyének szemforgatással s iszonyattal beszélnek török barbárság és moszlim fanatizmus ellen, emlékezzenek vissza azon jelenetekre, melyek Indiában az 1857-iki seapoy-forradalom leverése után végbementek, midőn ősszakállú lázadókat ágyú elé kötöttek és darabokra szaggattak. Hasonló dolgok történtek egyebütt is. Ausztria 1849-ben nőket is megkorbálcsoztatott, öregeket akasztatott föl és sok száz embert kivégeztetett s III. Sándor, ez a szeretettel teljes, békés indulatú czár, kinek halálakor egész Európa panaszdalokra fakadt s fejét hamuval hinté be, száz meg százezer alattvalóját tette ki a végpusztulásnak, nem ugyan azért, mintha forrongtak volna, hanem csupán csak azért, mert elég vakmerőséget követtek el abban, hogy zsidók akartak maradni.

Igen, a humánus keresztyén világ idegeinek kár volt annyira fölizgatódniok az örmény lázadásnak török részről történt leverése miatt, legkevésbbé épen Angliában, a hol az álszenteskedést az angolok meggondolt része már rég megutálta s a mely a continens lakója előtt teljesen kiállhatatlan. Nem a törökök és kurdok barbárságában keresendő a nyomorult örmény paraszt szerencsétlenségének oka, hanem az

örmény ultra-patrióták örökös zavargásaiban, s a ki ezt elhinni nem hajlandó, az legyen szíves dr. Hamlinnak, a konstantinápolyi «Robert-collège» tiszteletreméltó alapítójának, a bostoni *Congregationalist*ben közzétett értesítését. Rev. dr. Hamlin ezeket írja: «Az örmény forradalmi párt sok bajt és szenvedést hoz a missionáriusokra s a török birodalom bizonyos részeinek keresztyén lakosságára. Ez egy titkos szövetség, melyet a hazugságban s csalásban csak Keleten ismert ügyességgel vezetnek. Címe «a hincstagisták forradalmi pártja», (hincstag = harang, egy lapnak a neve, mely a *Kolokol* utánzata) fő székhelye Athén s ágai elnyulnak Törökország örmény falvaiba és városaiba. Alapítója valami Nisan Garabedian volt, ki most Amerikában lakik (Massachusetts, Worcester, 15, Fountain Street), s vele tart egy bizonyos Bemard nevű úr Athénben.» Továbbá megemlíti Rev. dr. Hamlin, hogy közte és egy hincstagistaként ismert intelligens örmény közt a következő párbeszéd folyt le:

Hincstagista: Nagy reményünk van, hogy az oroszoknak Kis-Ázsia megszállásánál segítségére lehetünk.

Rev. dr. Hamlin: És hogyan akarják azt eszközölni?

Hin.: A Törökország szerte elterjedt hincstagisták be fogják várni az alkalmat, midőn törökök és kurdok legvilkolására s falvaik fölgyujtogatására vállalkozni lehet. Azután a hegyek közé menekülnek. A fölzigatott moszlimok pedig természetesen neki esnek a keresztyén lakosoknak, gyilkolnak, gyujtogatnak és fosztogatnak s Oroszország a megsértett humanitás és keresztyén polgárisodás nevében közbe lép s az országot elfoglalja.

Rev. dr. Hamlin: De hisz ez a terv ördögi, kegyetlen és hallatlan.

Hin.: Elhíszem, hogy önök annak tartják, de mi örmények elhatároztuk, hogy szabadok leszünk. Európa meghallotta a bolgárországi borzalmakat s Bulgáriát fölszabadította. Európa a mi kétségbeesett kiáltásunkat is meg fogja hallgatni, kivált ha millió nő és gyermek meggyilkolásáról szólnunk.

Rev. dr. Hamlin: Az ilyen eljárás azonban a polgárisult világ előtt gyűlöletessé teendi az Arménia nevet.

Hin.: Kétségbe vagyunk esve, és megteszszük.

Rev. dr. Hamlin: Hiszen az örményeknek nem kell orosz protectió, jobban szeretik Törökországot, bármi rossz is.

Örményország száz meg száz mérföldnyi vonalban határos Oroszországgal s oda a kivándorlás könnyen eszközölhető. Így állt a dolog a sok század éves moszlim uralom alatt s ha az ön honfitársai az oroszokat szerették volna jobban, ma már egyetlen örmény család sem akadna török földön.

Hin.: Igen, csak hogy e balgaságuknak meg is adják az árát. Semmi kétséget sem szenved, hogy az örmény forradalmi propaganda külföldön, vagyonos európai, ázsiai és amerikai örményektől támogatva, már évek óta működik. Az készítette elő a talajt, a nélkül, hogy a politikai világ ügyet vetett volna rá, vagy a tüzes vérű hazafiaktól arra hagyta volna magát ragadtatni, hogy Törökország belügyeibe beavatkozzék.

Azt kérdezzük tehát: rossz néven vehetjük-e a Portának, ha oly forradalmi törekvések ellen, melyek tekintélyét aláássák s az ország kapuit az ellenség előtt megnyitják, védekezik és óvja magát? Vagy talán azt hiszi valaki, hogy a jó törökök majd összeteszik kezöket s csendesen nézik, mint szakad el egyik tartomány a másik után az állam testétől, mint daraboltatik szét az ősapáiktól meghódított birodalom s hogyan kerülnek magok rabbilincsbe? Nem, az oszmánság még nem oly gyáva és bátortalan, s ez a védekezés és erélyes ellenállás minden józan politikus előtt érthető.

Csak a liberalis angol politikusok nem akarják ezt belátni, mert ők humanismusukat ott, a hol pártérdekeiknek hasznára válik, szívesen váltják föl apró pénzre. Megsértett humanismusról beszélnek, midőn a Gladstoniánusok egy része a londoni bizottság élére áll s a «Bulgarian atrocities» mintájára kovácsolt fegyverrel könnyebb szerrel akar conservatív ellenfeleire törni. Gladstone úr maga csak annyiban tartott velök, hogy időközönként ki-ki kelt a török garázdálkodás ellen s a brittek emberszeretetére hivatkozott, míg Bryce, Mundella, Summers urak és mások határozottan hozzájuk csatlakoztak, pénzgyűjtéseket rendeztek s a heves vérű örmény hazafiaknak minden tekintetben kezökre jártak.

Hogy mi ennek az eljárásnak tulajdonképeni rugója, azt könnyű kitalálni. Hogy a Törökország ellen intézett ez újabb keresztes hadjáratnak csupán a humanitásban s a keresztyén-szeretetben rejlik az oka, azt manapság már nem hiszi el senki. Hát ugyan miben? kérdezhetné egyik-másik. Nos hát, Rosebery lordnak ez actiójában a great oldman politikájának

folytatását, jobban mondva, megvalósítását látjuk, ki maga engesztelhetetlen ellensége volt Törökországnak s ki a hawardeni templom számára ajándékul nem régiben fogadott el egy kelyhet az emigránsoktól s ez alkalomból újra kikelt az «unspeakable Turk» ellen s kedvencz themáját, e garázda népnek Európából való kiűzését a legnagyobb hévvel tálalta föl. Gladstone úrnak, ki Ázsiáról, az iszlámról s Törökországról édes keveset tud, s legkevesebb eszméjét, a törököknek Európából való kiűzését, szívesen megvalósítaná, az angol nép széles rétegeiben rendkívül nagy pártja van. Az angol-szászokat, akár Európában laknak, akár Amerikában, semmivel sem lehet annyira feltüzelni, mint vallás-speculatiókkal s a kormányon levő szabadelvűek honfitársaiknak ezt a gyöngéjét annál is inkább ki akarják aknázni, mert a magok szénája nincs valami jó renden s ez a sensatio — az elnyomott keresztyén-ség megoltalmazása — nekik épen kapóra jön. A liberalisok e föllépésének másik indító oka a st. jamesi és szentpétervári kabinetek közt állítólag újabban létrejött megegyezésben keresendő, mert az orosz barátságért kiválóan lelkesülő angol liberalisok a czárnak minden áron bizonytságot akarnak tenni ragaszkodásukról, hogy a szeretet e záloga által nagy vetélytársuknak India határain való semleges állását biztosítsák.

Igaz, azt állítják, hogy egy független Armenia idővel gátot vethetne Oroszország ambíciójának s mint egy második Bulgária, ázsiai területen, kiváló szolgálatokat tehetne. Csak, hogy, sajnos, nem így áll a dolog. Az alig egy millió lelket számláló, törököktől és kurdoktól szét meg szét szaggatott kisázsiai örménység védelmi képesség tekintetében az orosz ambícióval szemben az öt millió lelket meghaladó bolgárokkal össze sem hasonlítható. A mint a független Bulgaria a világbéke és szabadság érdekeinek hasznára lehet, úgy lehetne a kis gyöngye s ellenséges elemektől környezett Arménia egyedül Európa kárára, mert nyugati Ázsiában, az orosz és angol érdekek találkozási pontján, csak gyöngye, vagy egyáltalában hasznavehetetlen ellenzőként szerepelhetne. Azzal csak tárt kaput nyitnának az örökös pörpatvarnak és cselszövényeknek s a helyzet még sokkal rosszabbá és veszélyesebbé válnék, mint a milyen manapság.

Az angoloknak tehát Arménia függetlenné tétele épen

nem volna tanácsos. Orosz érdekek szempontjából természetesen egész másképen áll a dolog. A Neva partján bizonyos politikai körökben eddig bizonyos aggodalommal nézték látészólag az örmények törekvéseit s úgy tettek, mintha valami mozgalomtól félnének, a mit Arménia függetlenítése az orosz főnhatóság alatt élő vagy egy milliónyi örménység közt keltethetne. Ennek az aggodalomnak tulajdonították II. Katalin és I. Miklós szószegését, azonban a szemfüles oroszok más okok tartották vissza. Nem a kaukázusi örmény alattvalók fölzen-dülésétől való félelem, hanem a még akkoriban s még a jelen század elején is teljesen be nem fejezett leigázása a hegyvidéknek, tartotta vissza az orosz kormányt az örmény nemzeti eszme támogatásától. A míg az orosz sas csak bizonytalanul és tántorogva járt a Kaukázus völgyeiben, addig egy független Örményország, mint a keresztyén Georgia és Mingrelia szövetségese, nagyon kényelmetlen lehetett volna reá nézve. Azonban ma, midőn a kettős sas már hegyen völgyön jól megvetette a lábát, ma már egy Arménia egyáltalában nem árthat neki, s ma az emberszerető keresztyén Oroszország karöltve jár a Themse-parti politikai hóbortosokkal; mert az örmény patrióták föltüzelésével csak öregbíti kedves szomszédjának, a törököknek, zavarát s vetélytársa segítségével kitünően egyengeti jövőendő terveinek útját.

S valóban nem teszik okosan az angolok, hogy Oroszországnak annyira kezére járnak; minthogy a Kis-Ázsia külfölddel határos tartományaiban jelenleg főnforgó állapotok már magokban véve is elég ürügyül szolgálhatnak Oroszországnak a beavatkozásra. A legutóbbi zürzavarok s nyugtalankodások miatt a karszi, ardahani és olti-i orosz kerületeket szinte elárasztották az örmény menekültek, kik az orosz hatóságoknak elég gondot okoznak. Törökország kurdjainak mozgalma átcsapott az orosz fenhatóság alatt élő kurdokhoz s ha a fanatismusnak folytonos szítása az orosz határon még nagyobb fokú zavart idéz elő, ki áll jól, hogy Oroszország nem lesz-e kénytelen tényleg közbe lépni?

A londoni forradalmi bizottság ennek következtében súlyos vétséget követett el az örmény népnek jól fölfogott érdekei ellen, midőn tényleges és üdvös pártfogás reményében az oroszokkal barátkozó angolok karjaiba vetette magát s az a megjegyzés, hogy más eszköz hiányában kénytelenek ehhez

folyamodni, már csak azért sem találó, mert egy kétszínű s veszedelmes barát támogatása sokkal végzetesebb lehet, mint a teljes gyámoltalanság. Különben is már rég letűnt az idő, a mikor a keleten élő keresztyéneknek még okuk volt elhagytottságuk s Európának a mohammedánság részéről szenvedett sanyarúságaikkal szemben tanúsított egykedvősége miatt panaszkodni. A moszlim keleten élő keresztyénnek jobb dolga van, mint a szegény, régi rendszer súlya alatt nyögő s külföldi protectió nélkül sínylődő mohammedánusoknak. Törökországban a keresztyénnek csak egy hajaszála görbüljön meg, már oly lármát üt a sajtónk, s a mohammedánok ellen elkövetett sokféle sérelmekre még csak fülét sem billenti. A vallásos fanatizmus és durvaság tekintetében a moszlimokkal egy fokon lévő keresztyén török alattvalóknak ez a folytonos dédelgetése az utóbbiaknál jelentékenyen növelte a viszálykodásra való kedvet s a mi különösen az örménységet, Kis-Ázsiának ezt a szorgalmas, derék munkás kis népét, illeti, elmondhatjuk, hogy biz újabb időben az is egyre jobban félreteresi jellemző békés indulatát és nyugalmit s kihívó állást kezd elfoglalni. Ezt a kívülről jövő ingerlést és izgatást annál ártalmasabbnak kell tartanunk, mivel a jelen és jövő politikai constellatiók csak hiú reményeket keltenek, csak az egyetértést zavarják s rosszabbá teszik a helyzetet. Annak ellenére, hogy meleg részvétet érzünk a derék örmény nép iránt és boldogulását ószintén óhajtjuk s nemzeti törekvéseik jogosultságát készséggel elismerjük, nem merjük hinni, hogy Európa, az örmények kedvéért, a keleti kérdésnek erőszakos eszközökkel való végleges megoldására csakugyan rászánja magát. Az újjáalakulás folyama, mint eddig, ezután is természetes úton fog haladni s ha az örmények a várakozás idejét, mely az izgatottabb honfiaknak egy cseppet sincs inyökre, a kultura terjesztése tekintetében oly jól fölhasználják, mint eddig tették, úgy végre is ügyöknek diadalra kell jutni.

Az örmény nemzet ébredése ennélfogva a békés fejlődés oltalma alatt biztosan haladhat előre, míg erőszakos eszközök csak zavarnak és hátráltatnák. Már előbb idéztük, mily elismerést érdemlő haladást mutathat föl a konstantinápolyi s Törökország egyéb városaiban élő örménység, s mennyire kitüntette magát a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem terén. Azonban a nemzet e dicsőséges zászlótartóinak háta

mögött oly néptömeg áll, melyet előbb ki kellene emelni a tudatlanság, előítélet és fanatizmus posványából, ha azt a szerepet akarjuk neki juttatni, melyet Ázsiában az európai kulturmissió terén egyes lelkesült, de tájékozatlan philantropusok e népnek szántak. Az örmények még nem tekinthetnek vissza oly hosszú előkészítő korszakra mint a görögök vagy bolgárok, s az örmény hazafiság sem ragyog ott még úgy föl, mint azt a görögöknél tapasztaltuk. Ha Angol- és Franciaországban, vagy Amerikában, Jáva szigetén, Indiában élő örmény kereskedők stb. hazafiságból 10—20 fontot, vagy néha még kevesebbet, nemzeti czélokra szentelnek, vagyonukhoz képest még csak meg sem közelítik azt az áldozatkészséget, mely Szina, Ralli, Hadzsichristou s számos más görög hazafinál oly impozáns módon nyilatkozott meg. Sőt még más tekintetben sem hasonlíthatók össze az örmények a görögökkel vagy bolgárokkal, mert ezeket a régi időktől fogva fönnálló érintkezés sokkal közelebb hozta a nyugathoz, s így sokkal könnyebben megbarátkozhattak a nyugatnak eszmévilágával, mint az örmények, kik mindig ázsiai népek közt laktak, szüntelenül az ázsiai kultúra befolyásának voltak kitéve. Az örmény nép túlnyomó része, mindazon fényes kiválóságok ellenére, melyeket részökre Ázsiának minden pártatlan ismerője joggal elismer, Kelet összes keresztyén népei közt a legázsiaibb jellegű még ma is. Különösen a körülmények átalakulása következtében szükségessé vált assimilatio, mely a török erkölcsök világához hozta őket közelebb, nagyon sok nyomot hagyott rajtuk. Néhány évvel ezelőtt a legtöbb örmény ujság s a népies irodalom egyes termékei örmény betűkkel «török» nyelven voltak írva, sőt a magán levelezésben is így állt a dolog. A haremi szokásokat az örmény családokban épen oly szigorúan megtartották, mint a törökök, s Kis-Ázsiában még ma sincs másképen. Ugyanezt mondhatjuk a babonára, előítéletekre s az észjárásra vonatkozólag, s nem megyünk nagyon messze, ha azt állítjuk, hogy a török és az örmény egymást kölcsönösen támogatva s kiegészítve, alkalmasint a legbiztosabban haladhatna a modern művelődés útján.

Nem gyűlölet és ellenségeskedés, hanem az érdekközösség fölismerésén alapuló egyetértés vezethetné mindkét népet legbiztosabban célhoz. A török persze kénytelen volna uralkodói szerepének nem egy attributumát és prærogatíváját a

megváltozott körülményekkel összeegyeztetni, az örmények jogosult nemzeti igényeit elismerni s arra a meggyőződésre jutni, hogy az örmény keresztyénség, mely egészen más, mint a szláv vagy görög, csak hasznára lehet a birodalomnak. A jelenlegi szultán kormánya ebben a tekintetben jó példával jár elől, midőn az örmények iránt bizalmat mutat s egyeseket közülök magas méltóságokkal tüntet ki. Abdul Hamid szultánnak fölvilágosult gondolkozásmódja a biztosíték, hogy ez a viszony a jövőben is fenn fog állani az örményekkel szemben, kikhez különben maga a szultán is kiváló jó indulattal viselkedik. Hanem e mellett az örmények is számoljanak a dolgok történelmi fejlődésével s lássák be, hogy faji tekintetben izoláltan állanak s az éjszakra jövő segély nemzeti létüket fenyegeti, s ezért kénytelenek a hatszáz év óta uralomhoz szokott szomszéd részéről nem egy kellemetlenséget eltűrni. Különben a Kis-Ázsiára vonatkozó európai politika érdekében is kívánatos, hogy az örmény nemzet ébredése békésen menjen végbe s hogy ott oly állapotok jöjjenek létre, melyek a külbefolyások örökös versengése és féltékenykedése elől elzárják az utat. Nagy kár volna, ha Kis-Ázsia a nyugat és éjszak ambíciójának küzdő terévé lenne s ha az örökös viszálykodást a Balkán félszigetről átvinnők Cilicia és Kappadocia vidékére.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A TÁRSADALOMRÓL.*)

I.

A társadalomra, nem a társaságra, szeretnék egy rövid óra keretében némi világot vetni.

A társaság, bármi nagy legyen a befolyása, bármennyire törekedjék valaki hozzá tartozni, csak paránya annak, a mit társadalomnak nevezünk, s azonegy társadalomban nagyon sokféle.

A társaság, általában használva, a legelőkelőbbek körét, kapcsolatát jelenti és azt fejezi ki, hogy a kik belé tartoznak, irányt adnak kívül álló, de velők egy nemzetet alkotó embertársaiknak, izlés, ítélet, magaviselet, illem tekintetében, és ezt nem hatalmi apparatus, hanem bizonyos szellemi felsőbb-ség és összetartás által teszik. Csakhogy ezzel a társasággal szemben áll a társaságok egész phalanxa. Nevezzük az első társaságot a jó, a legjobb társaságnak, lesz mellette a társaságoknak egész sorozata, melyek életmód, illem, erkölcsi elvek, izlés, értelmi hajlamok tekintetében a legjobb társasággal ellenkező elveknek hódolnak. A különböző társadalmi rétegek mindegyikének meglesz a maga társasága. Meglesz az intelligentiának, a földbirtokos középosztálynak, a magas és az alantas bourgeoisienak, a bureaucatiának, a művészeknek, a munkásoknak, a mely társaságok egymástól szorosan elkülönözködnek, s a mint a jó társaság lenézi vagy félvállról nézi a társasághoz nem tartozókat, azonképen nevet a művészek társasága az intelligencia és bureaucratia kimértségén, a földbirtokos középosztály grandezzáján, rátartósságán, az

---

*) Dorottyaegyleti előadás.

alantash bourgeoisie filiszterségén, ez meg iszonyodik a haute bourgeoisie pompáján, esetleg pazarlásán, a munkások rendetlenségén, feslett szokásain s nevet mindegyik a másiknak erőlködésén.

A jó vagy legjobb társaságnak egy előnye föltétlenül biztos a többi társaságok fölött: a szoros összetartás, az ország egy pontján való egyesülés, ellenben a többi társaságok el vannak aprózódva, klikkek, atyafiságos összeköttetések, s mindenek fölött apró helyi töredékek, melyekben hiányzik a vezetés. Miért? Számtalan ennek az oka, a főök azonban, hogy a társaság par excellence, a legjobb társaság valamely ország legfőbb rendjének, legfelső osztályának tagjaiból áll, a kik kisebb számuknál, tagjaik vagyoni erejénél fogva megbírnák az egy helyen való, gyakori, mondhatni állandó társalgást, a kiknek férfiai és női annyira mentek, vagy legalább hiszik, hogy azok, az életgondoktól, hogy idejök tekintélyes részét a személyes érintkezésnek, az egyéniségek játszi egymásra hatásának szenteljék s a társalgó időtöltésbe a legkomolyabb dolgok tárgyalását a legléghább semmiségekkal együtt bevonják.

Ez által lesz a legfelsőbb rend vagy osztály társalgásának köre, a társaság par excellence, tömör, erős hatalom, míg a többi társadalmi osztályok és rendek társas körei, társaságai legföljebb megyék, városok, városnegyedek körében érvényesülő klikkek.

Legyen azonban a társaságról par excellence vagy a közép és alsó osztályok társaságairól szó, külön-külön mindegyik valamely erősen összekapcsolt oly egésznek jelent, a melyhez részei ösztönszerű ragaszkodással viseltetnek, a mely nélkül élni nem tudnak.

Szóval a társaság és összetartás synonym fogalmak, egyező jelenségek.

A társadalom épen ellenkezőleg a széthúzás, az elkülönözködés, az elszigetelődés, a versenyzés, a hatalomra vágyás, sőt gyakran az ellenségeskedés világa.

Paradoxnak látszhatik a társadalmat az elszigetelődés és ellenségeskedés világának mondani, hisz társaság és társadalom nem egy gyökérből eredt hajtások-e?

Nézzük hát mi is a társadalom?

A női világban pl. a társadalom alatt emberek egyesülését értik bizonyos közhasznú célokra, teszem a közművelődés

terjesztésére, színészet, irodalom pártolására, új iparágak meghonosítására, a női kereset előmozdítására.

Értik aztán alatta a felsőbb rendűek egyesülését a szegényebb osztályok segélyezésére árvaházak, kórházak, almizsna-nyújtás által.

Van benne némi igazság, de nem az egész igazság.

Azt is mondják a társadalom emberek kapcsolata, valamennyi közös céljok elérésére ?

De vannak-e emberek ?

Hogy erre a kérdésre felelhessünk, vegyünk kezünkbe egy hirlapot, mely nem növények vagy állatok, hanem ezektől különböző lények, emberek dolgaival foglalkozik, de vajmi ritkán beszél emberről, hanem nőről, férfiről, öregről, gyermekről, munkásról, parasztról, gyárosról, papról, birtokosról, hivatalnokról.

A rendőri jelentés a talált holttestet nem mint emberit, hanem kezei, hajzata, szakála, ruhája után mint az előkelő világhoz, az intelligentiához, a munkás osztályhoz, a szegények közé tartozót írja le.

Emberök tehát csakugyan nincsenek a valóságban, hanem egyedül a gondolatunkban s a társadalom nem emberek, hanem szegények és gazdagok, kereskedők és művészek, papok és kézművesek, földbirtokosok és katonák, urak és cselédek, parasztok és honoratiorok, nemesek és polgárok kapcsolata.

Már pedig nemes és polgár, mágnás és gazdatiszt, paraszt és honoratior, szegény és gazdag oly embercsoportok, melyeket erős, szinte áthághatatlan bástyaként övez körül az, a mit rang-, állás-, osztálykülönbségnek, szóval társadalmi különbségnek nevezünk.

E válaszfalakat áttörheti a maga törvényeivel az állam, a meddig hatalma ér, de teljesen meg nem semmisítheti, s az állam nyitotta rések nem oly nagyok, hogy rajtok a társadalom csoportjai könnyen átbujhatnának és elegyülhetnének.

Az állam kiviheti, hogy a mágnásnak és a komornyikjának vagy lakájának a szavazata egyenlő számba vétetik a választásnál, megcsinálhatja, hogy a paraszt fia, a gazdatiszt gyermeke jut a király után az ország kormányzatában az első helyre, szegényt, gazdagot, munkást, milliomost egyformán alávetethet büntető bíróságainak, s rangra, állásra, osztályra.

vallásra való különbség nélkül sújtja a bűnöst. Mindezzel azonban a társadalmi válaszfalak csak át vannak liggatva, lerontva nincsenek; az egyes társadalmi csoportoknak ki kell nyitniok kapujokat az állam parancsára, de mindig az államnak sincs ereje a kapunyitásra.

A vallásnak hegyeket mozgatni bíró ereje, a keresztyén felebaráti szeretetnek az egész emberi nemet átölelő varázshatalma, mindenesetre tovább elér, mint az állam, a mely physikai erő, szurony, börtön, bitó nélkül el nem lehet s így hatásában természetszerűleg korlátozottabb, mint a szellem szárnyain az ég felé emelkedő hit, a kedély, a lélek telepathikus erejével működő felebaráti szeretet.

De hit is, felebaráti szeretet is állva hagyják a társadalmi válaszfalakat. Az első, mert egyfelől nagyon is az ég felé tör s a társadalmi válaszfalak fölött elröppen, másfelől mert a költő szavai szerint tűrni és remélni megtanít, a felebaráti szeretet pedig mivel nagyon is ember fölötti s teljesen csak az emberiség ritka választottainak lelkét hatja át teljesen.

A mit buzgó vallásosság és eleven felebaráti szeretet tehetnek, abból áll, hogy a társadalmi csoportok várainak kapui könnyebben, állami parancsszó nélkül is megnyílnak és nehezebben csukódnak, sőt föltáruljanak akkor is, ha az állam hatalma nem elég erős kinyitásukra.

A vallás, a felebaráti szeretet hatalma beviheti a hercegnőt béresei tűzhelyéhez, rideg szobáiba s a szűk odúkat emberséges hajlékokká változtathatja, a gentryhez tartozó kisasszonyt ráviheti, hogy a falu iskolájába eljárjon mint kisegítő, vezesse, jobb ízlésre tanítsa házi iparában a falu asszonyait, a gentryhez tartozó birtokost, hogy községbelieinek tettel, tanácsal szolgáljon.

A gyáros hite és felebaráti szereteténél fogva épen oly gondos lehet munkásainak házai, kertei, mint saját palotái iránt; az apácza a csaták, a betegségek iszonyait legyőzve, egyenlő szeretettel ápolhat szegényt, gazdagot, barátot, ellenséget vallása hatalmánál fogva; ugyanez teszi meg, s ez nem kevésbbé fontos, hogy a szerény viszonyok közt élő, művelt, úri nő, fölládozva saját kényelme egy részét, szívére veszi cselédeknek testi lelki ügyeit.

Vallás és felebaráti érzület megszüntetik az elzárt cso-

portok egymásra fenekedését, emberségessé teszik harczaikat, de nem vetnek véget elszigetelődésöknöknek.

S a sokat megénekelt szerelem? Nem művel-e csodákat? Nem rontja-e le a társadalmi válaszfalakat? Bizonyára; csak-hogy a társadalmi elkülönözködéson diadalmaskodó szerelem csodái nagy ritkán fordulnak elő s ha a drámák és regények dénoument-ja, nézők és olvasók gyönyörűségére, szerencsésen összehozza is a szegényt és a gazdagot, a nemest és a polgárt, az oltárnál abbahagyja a különböző osztálybeliek házasságának történetét s nem igen vagy csak ritkán hallunk a pulykapásztornóból lett grófné, a mosónéból lett hercegné, az ispánjához menő báróné, a művész neijévé lett grófné, a gyárosának neijévé lett munkásnő sorsáról.

Semmikép sem paradox, különczködő hát állításom, hogy a társadalom az elszigetelődés, az ellenségeskedés világa. Nem olyan, mint Prondhon mondása, ki arra a kérdésre: Mi a tulajdon, a vagyon? tudvalevőleg azt felelte: lopás, úgy értve a dolgot, hogy a ki tulajdonához, javaihoz ragaszkodik, elvonja azoktól, a kiknek önhibájokon kívül nincs miből éljenek, az élet eszközeit. A társadalomról nem ily kerülő úton, hanem a valóságban elmondhatni, hogy az embereket úgy elkülöníti egymástól, a mint a folyók, a tengerek, a hegyek a népeket, a föld járása az évszakokat.

Csakugyan nemes és polgár, papok és világiak, civilek és katonák, úr és paraszt, gyáros és munkás, gazda és cseléd mint idegenek, sőt ellenfelek, néznek egymásra, külön úton haladnak s ha útaik találkoznak, nem egyszer kikerülhetetlen lesz köztök az összeütközés. Miért? Mert mindegyiknek más a célja. A közös emberi célnak más-más részét akarja e csoportok mindegyike elérni s csak a maga foglalkozását tekinti fontosnak s a foglalkozásából eredt gondolatköréből, érzélemvilágából kiemelkedni nem bír. A katona előtt csak a vitézségnek, a pap előtt az istenes életnek van értéke, az úr az élet eszményi oldalaira, a polgár a tisztességes megélhetésre, a paraszt annak legelső, legelemibb követelményeire helyezi a súlyt. A gyáros, a vállalkozó, az emberi egyéniségben rejlő teremtmény, alkotó erőnek különbözőségét, a katona a személység hasonlíthatatlan kiválóságát, a költő a genie páratlanságát, egyetlenségét vitatja; a munkás ellenben az emberi ábrázatú lényekben szendergő közös, egyenlő isteni szikra

tudatától lelkesítve, minden különbséget tagad ember és ember között.

Csöppet sem különzködés mondatja hát velem, hogy a társadalom az emberek elszigetelődésének világa.

Életpályák, foglalkozások szerint szigetelődnek el egymástól az emberek, külön rendekre, karokra válva.

Lesz főrend, közrend, alsó rend, nemesi, polgári, papi rend; lesz katonai, orvosi, mérnöki, ügyvédi, tanítói kar; lesznek úri, lesznek paraszti renden levők, a kik között többé vagy kevésbbé mély árkok vonnak határt.

II.

Ezek az árkok és falak, melyek az embereket rendekre, karokra osztják, azonban nem az egyedüli elszigetelők.

Vajon minden nemes, minden polgár, minden tanító, minden pap tömör egészet alkot-e? Világért sem.

A nemesség megint feloszlik mágnásokra, középbirtokosokra, egyszerű nemesekre, bocskorosokra.

A polgárság a haute finance-ra, a haute bourgeoisiere, a nyárspolgárságra, a civisekre, a szatócsokra. A papság főpapokra, kanonokokra, falusi papokra. A tanító kar, hogy arról a rendről szóljunk utoljára, a melynek nálunk legkevesebb a társadalmi súlya, egyetemi, akadémiai, gymnasiumi, polgári, elemi tanítókra.

S ez egyes osztályokban is mennyi az árnyalat, mennyi az alosztály! A mágnásoknak hány alosztálya van! Először is külön válnak azok, a kik tényleg benn ülnek a felsőházban, azoktól, a kiknek ott nincs helyök, mert nem fizetnek 3000 forint évi adót. Azután, s ez már kevésbbé szembetünő osztályzat, azok, a kiknek mágnássága régi, férfi és női ágon egyaránt nemesi izekből formálódott, azok mellett, a kiknek csak egy-két nemzedéke viseli a hét vagy több ágú koronát. S a mint a mágnasság maga, úgy a kivüle állók, különösen a nemesség nem kevésbbé érzékeny e különbség iránt. A mágnasság nem lévén egyéb, mint a nemesség legmagasabb osztálya, világos, hogy a nemesség alsóbb osztályai, s ezekben főként a nők, a kik a társadalmi különbségek iránt a legérzé-

kenyebbek, erősen latra vetik rendjök felső osztályának igényeit a felsőbbbségre.

A mágnásság több osztályra szakad tehát nem csak vagyoni erejének nagysága szerint, hanem a hozzátartozó családok régisége vagy újabb volta szerint. Az előbbieket emelkedésének okait többnyire legendaszerű homály borítja s így könnyű a régiséghez a belső érdem szülte nemesség nimbusát kapcsolni; az utóbbiak nem egyszer a polgári foglalkozásoknak (kereskedés, ipar, vállalkozás) közönséges eszközeivel jutván nagy vagyonhoz s ennek révén emelkedvén föl, még a polgári rendűek részéről is bizonyos kicsinyléssel tekintetnek. Annál inkább természetesen az alsóbb osztálybeli nemesség részéről, ha közte egy-egy család messze fölviheti családfáját. A régiség iránti tisztelet olyannyira uralkodik még mindig társadalmunk egyik részében, hogy bármi nagy érdemek elhomályossulnak előtte. Mulatságos e részben, de jellemző egy középosztálybeli székely úrnőnek az okoskodása. Valaki dicsérte előtte a székelységet, a benne kivált jeles családokat s fölhozta, hogy kebeléből eredt a nagy államférfi, Andrássy Gyula. Oh! vannak nekünk más jóféle családjaink is, de vannak az Andrássyaknál régiebbek is. Igen, de, mondák neki, Andrássy még is csak a legnagyobb, aztán gróf is, külügyminiszter is volt. Kérem szeretettel, válaszolt a székely úrnő, grófságot, herczegséget, miniszterséget lehet kapni a királytól, de ősi származást oly hatalom ad, a melyik a királyénál is nagyobb, az Űristen kegyelme.

A székely úrnő okoskodása némileg hasonlít az angol mondáshoz, hogy a király bárkit nemessé tehet, gentlemanné nem; de az angol és a magyar fölfogás különbsége igen jellemző; nálunk az ember személyes érdemétől független okra, származása régiségére van a súly helyezve, ellenben a gentlemaniséget csak kifogástalan jellem, szellemi emelkedettség, finom modor biztosít valakinek.

Visszatérve azonban fejtegetésem elhagyott nyomára, az egyenlő rendűek között származó válaszfalak főokára; miben rejlik az? Mi választja el a földbirtokost a földbirtokostól, a polgárt a polgártól, a munkást a munkástól? A vagyon.

A gyárigazgató és a gépfűtő egyaránt munkások, de az elsőnek kiképzéséhez nagyobb vagyon kívántatott, mint ezéhez,

továbbá ennek jövedelme alig elég táplálása és ruházásához, amannak jut belőle szellemi szükségére. Az 500 holdas és az 50 holdas birtokost mi választja el? A műveltség, a szokások, az életmód. De honnan jó mind e különbség? Ismét csak a vagyonból.

A vagyon szét tépi a legbensőbb kapcsolatokat; a szegény ember fiából lett nagy úr nem élhet úgy együtt, igazán szeretett szüleivel, a mint akarna. Nem gögből talán, hanem a szellemi különbségeknél, a szokások, az illedelmi sajátságoknál fogva, melyeket a szülők vagyontalanságuk idejében fölvettek és többé levetkőzni nem bírnak.

A társadalom ekként újra a gazdagok, jómódúak, szegények, inségesek csoportjára: a felső, közép, alsó osztályokra szakadva, nem az összetartás, hanem az elszigetelődés világa lesz.

Elhagyom azokat a válaszfalakat, melyeket vallás, faj, nemzetiség emel, pedig mennyire fokozzák ezek a társadalmi válaszfalakat.

Ha azonban a társadalom ekként elkülöníti az embereket, miért nevezzük társadalomnak? Ha nemes és polgár, úr és cseléd, gazdag és szegény egészen külön világok, miért jelöljük azzal a szóval, a melyet az emberek közti összetartás megjelölésére talált föl a legnagyobb böles, a legcsalhatatlanabb bíró, a nyelvalkotó népszellem?

Azért, mert a rendek és osztályok épen úgy összefüggnek, épen oly elválatlanok egymástól, mint az egyes külön társaságokat alkotó emberek; csak hogy a míg a társakat egyforma céljok, egyforma tehetségeik, egyforma kedvteléseik, a kölcsönös rokonszenvek egyesíti, addig a társadalmi osztályokat és rendeket épen az tartja szorosan egymáshoz, hogy céljaik, tehetségeik, örömeik különbözők.

Miként lehetséges ez? Annyi bizonyos, hogy nem a szeretet, nem a rokonszenv kapcsolja egybe az osztályokat és rendeket, hanem a kényszerűség; de az is bizonyos, hogy a kényszerűség hatalmas még nagyobb, mint az egy társasághoz tartozókat összekötő rokonszenvé.

A társadalom osztályai és rendei oly szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mint akár a föld kérgének geológiai rétegei. A természetes nehézkedés törvényének módjára helyezkednek el az emberek a társadalom különböző rétegeiben, osztályjaiban és rendjeiben.

S miből áll e kényszerűség, melynél fogva az emberek osztályokra szakadnak s mégis kapcsolódnak? Abból, hogy az ember nem bír vesztég állani s örökké előre tör, új, nehezebb, magasabb célok létesítésén fárad; szóval szellemi, haladni vágyó lény.

Az idealista Schiller ezt a kényszert mindenesetre prózaiban fogta föl, *Die Weltweisen* című dalában:

«So übt Natur die Mutterpflicht,
Und sorgt, dass nie die Kette bricht,
Und dass der Reif nie springet.
Einstweilen bis den Bau der Welt
Philosophie zusammenhält,
Erhält sie das Getriebe
Durch Hunger und durch Liebe».

Mert a míg az embert csak az éhség és szerelem bántja, nagyon gyöngé, laza a társadalom; éhségből akár föl is falja az egyik ember a másikat, a szerelem pedig csak párossá, de társassá még nem teszi az embert.

Mentül fejletlenebb, durvább az ember, annál kevésbé szorúl ember társára. A kezdetleges embernek kevés a szükséglete s azokat rendesen mindenki maga vagy kevesed magával ki tudja elégíteni, mindenkinek egyforma a foglalkozása, egyforma a vagyona, ezért nincsenek köztök rendi vagy osztálybeli válaszfalak, de kapcsolat, összetartás sincs. Ellenben mentül inkább nőnek az ember szükségletei, azzal mentül inkább halad, s a jót, a szépet, a hasznost megismeri, annál inkább lehetetlen lesz mindenkinek minden foglalkozást űzni, külön papi, művészi, katonai, iparos, földmíves rend alakul s az emberek gazdagok, szegények osztályaira válnak szét.

Az emberi szükségleteknek ez elszaporodásával egyik ember kényszerül a másiknak szolgálatához folyamodni s mivel a haladás abban áll, hogy az ember mentül teljesebben eleget tegyen szükségleteinek, az emberi foglalkozások legnagyobb szétválása válik szükségessé.

A társadalomnak ily haladott állapotában nincs a világon ember, bármi nagy legyen, a ki mindazt az erőt, tehetséget, a mi ehhez a haladáshoz kívántatik, magában egyesíteni bírná; a kisebb tehetségű emberek pedig épen csak igen kis mértékben bírják. De a mi a fő, egy-egy ember ennek a haladásnak csak egy oldalát, az egyik a vallását, a másik a művészt, a harmadik

a gazdaságit bírja szolgálni; az egyik merészséggel, a másik mérséklettel; az egyik kitartással, türelemmel, megadással, a másik büszkéséggel, függetlenséggel.

A felsőbb osztályúak tisztultabb fölfogást, nemesebb ízlést árasztanak az egész társadalomra, nagy jellemeikben követendő mintákat mutatnak; az alsóbb osztályúakból kelnek ki az emberi őserő remekei, a századokra irányadó geniek.

Minden gyűlölet, lenézés, egyenetlenség ellenére, a mely az osztályok és rendek között dűl, azok egymásra szorúlnak, egymást kiegészítik, mert mindenik hijával van valaminek, a mi emberi létehez, haladásához kívántatik, mert mindannyian együtt, de külön munkával tudják csak létrehozni, a mire mindannyioknak nélkülözhetetlen szüksége van; mert rang, osztály, állás, különböző vagyon teszük csak lehetségessé, hogy az értelemnek, az erkölcsi erőknél, a jellemeknek az a sokfélesége meglegyen s folyton újra szülessék, a mely nélkül a nemzetek tespedésbe süllyednének.

III.

De a kép hűségét, melyet itt a társadalomról nyújtottam, a magyarázat, melylyel a részeit összetartó okra rámutattam, sokan nem akarják elismerni.

A társadalom alsó osztályának igen jelentékeny része, a socialisták, az anarchisták szerint a mai társadalom egy nagy igazságtalanság, a melyben a csekélyszámú földbirtokosok, tőkésék, gyárosok, kereskedők, a velök szövetkezett papokkal, katonákkal, ügyvédekkel, orvosokkal, tanítókkal a legnagyobb számú alsó osztály zsírján élösködnek, azt a szabadság és egyenlőség hangzatos phrasisa mellett rabszolgáikká teszik.

Érzelő regényírók, a kik előtt a szenvedélyek érdekes játéka az élet legfőbb java, elegáns írószobájokban kezük fognak a socialistákkal annyiban, hogy a házasságot, a családi intézményt, s a társadalomban fönnálló egyéb berendezéseket okolják hőseik bűneiért.

A regényíróknak, költőknek mindenesetre nagy a befolyása az emberi érzések és fölfogások irányára, de egész osztályokéhoz viszonyítva nagyon gyöngye.

Az alsó osztály támadásai a fönnálló társadalom rendje

ellen nem ily ártatlan természetűek s nem oly távolról jövők.

Az alsó osztályok régen mozognak a fönnálló társadalmi rend ellen, de különösen a 60-as évek óta.

Nem szólok a socialisták orosz mozgalmairól, azt lehetne mondani, hogy azok a czár egyeduralkodó ellen irányultak, hanem veszem a szabad országok alsó osztályait.

Franciaországban, ennek nagy nemzeti megaláztatását használják föl terveik kivitelére. Föllázadtak 1871-ben a francia köztársaság ellen, épen akkor, midőn az élet-halál harczot vív az országot elárasztó német hadak ellen. Kezökbe kerítik Páris s midőn többé nem tarthatják magokat, kivetkőzve emberségből, megtámadva a műveltség vívmányait, a tudomány és művészet remekeit, vérrel, rombolással, gyujtogatással végzik szereplésüket.

Viszont Németországban, hogy a diadalmas Vilmos császár, a nagy államférfiú, Bismarck elleni merényletekről ne is szóljak, a nemzeti dicsőség ünnepét használják föl ellenzésök föltüntetésére és 1883-ban nem irtóznak a nemzeti emlék fölszentelésekor, mely a német birodalom megalakulásának s a német győzelmeknek emlékére állíttatott, a nemzet jele-seinek, kitünőségeinek orv legyilkolására kísérletet tenni. Csak a véletlen akadályozta meg ugyanis, hogy az ünneplők élén a császár s a német nemzet színe-java a dynamitnak áldozatul nem esett. Ízelítőül mi is láttuk és éreztük a socialisták törekvéseit, habár véghez vitt tényeik nem oly nagyszerűek, mint az imént említettek.

Csak röviden említem még az angol parlament légberöpítésére tett romboló kísérletet, a francia parlamentben megkísérlett merényletet, Carnot meggyilkolását, melyek mind a fönnálló társadalomnak osztályi és rendi alakulása ellen való iszonyú tiltakozások.

Nem bírálom, mennyire voltak a socialisták tényei jogtalanok, erkölcstelenek.

Nem az a czélom, hogy a socialisták, az anarchisták ellen gyűlöletet, megvetést hirdessek, megteszik azt eléggé a felső- és közép osztályok hirlapjai, de tényeik magokban is eléggé beszélnek, hogy ily művelt társaságban színeznem kellene.

Csak azért emeltem ki őket nyomatékosabban, mert megkönnyítik a társadalom megértését.

Ugyanis mi a socialisták törekvéseinek veleje? Mi az ő céljuk? Hogy az ő osztályuk, az ő rendjük, mint legtöbb embert magában foglaló, adjon irányt a többi osztályoknak. Hogy az ő fölfogásuk, az ő szükségleteik szerint rendeztessék az emberi élet egyáltalán, mindenkire nézve.

E cél elérésére a főeszköz a magánvagyon megszüntetése, a vagyon egyenlősítése, mert a míg magánvagyon lesz, lesznek gazdagok, jómódúak, szegények, tehát osztályok. Ha pedig mindenki egyenlő, a terhes foglalkozásokra nem fognak vállalkozni, tehát az embereknek hatalomszóval kell élet-pályájukat kijelölni és hogy a család, a rokonság se osztsa meg az embereket, meg kell szüntetni a külön családot s egy nagy családdá tenni az egész társadalmat.

Ha a socialisták, az alsó osztály törekvéseivel egybevetjük a felső- és közép-osztályok célját, miben áll az? Abban, hogy ők adjanak irányt az alsó osztályoknak, hogy az ő fölfogásuk, az ő szükségleteik szerint rendeztessék be az emberi élet.

Az eszközökben mindenesetre igen különböznek, de ha a felső osztályok eszközei nem véresek, nem erőszakosak, mégsem mindig emberségesek.

Az alsóbb osztályoknak ugyanis csak az erőszak, a terrorismus áll rendelkezésükre, ha a többi osztályok fölé akarnak kerekedni, ellenben a felsőbb osztályúak, az alsóbbak szükségét használják föl, hogy fölöttök uralmat szerezzenek. A nagybirtokos azon van, hogy a tagosításoknál a kisbirtokosok hátrányára magának előnyököt biztosítson, hogy béreseinek, tisztjeinek alacsony fizetése által a saját jövedelmeit fokozza; a gyárosok és iparosok a földművelőket és birtokosokat, ezek amazokat törekszenek kiaknázni s törvényes eszközökkel egymás fölé kerekedni.

A birtokosok, a gyárosok, kereskedők, szóval a kiknek foglalkozása egyenesen haszonhajtó, arra törekszenek, hogy pap, tanító, író, hivatalnok, orvos az ő tetszésük szerint írjon, papoljon, gyógyítson, tanítson.

Egy-egy város, egy-egy megye úgynevezett hangadó körei, igazában osztályai, rendei, egyes felekezetei behunyják szemeiket érdem, tehetség előtt s csak olyanoknak juttatnak állásokat, előnyöket, a kik osztályuk, felekezetükből valók.

Mi különbség van hát a socialisták törekvései s a többi osztályok és rendek egymás ellen fenekedései között?

A különbség kevésbé a lényegben, a célban, mint a modorban van; osztályuralom a cél mindeniknél.

Az embert tönkre tenni, haladásában megakasztani, nemcsak gyilokkal, dynamittal lehet; ugyanide vezet, ha tehetős ember elől elzáratik a megélhetés útja, ha a társadalmi fölény douce violence-a által részrehajlóvá tételnek a közhatóságok, ha föntartatnak a szükségessé vált haladást gátló törvények, s a valódi közszükséglet helyett s azzal ellentétben csak egyes osztályok, felekezetek külön érdeke vezeti az emberek lépéseit.

Az az elnyomás, az a protectio, az a részrehajlás, melyet osztályok, karo, felekezetek egymás ellen gyakorolnak, látszólag mind a törvény formájában folyhat, tényleg azonban épen oly jogtalan mint a földfelosztást megkezdő socialisták, a dynamithoz folyamodó anarchisták merényletei.

Sőt annyiban veszélyesebbek, mert igazságtalanságuk nem oly szembeszökő, mert a socialisták törekvéseiről könnyű átlátni, hogy azok chaost, az élet bizonytalanságát, a műveltség és erkölcs rögtöni hanyatlását vonnák magok után, ellenben a felsőbb-és-középosztályok, felekezetek torzsalkodásai, egymás és az alsóbb osztályok elleni igazságtalanságai csak lassan vesznek el a nemzet életerejét.

Ezért mondtam, hogy a socialisták törekvései különösen alkalmasak a társadalom mibenlétének megértésére.

Mit tanulunk ugyanis belőlök? Hogy az emberi csoportok végczélja az egymásfölötti uralkodás. A meddig a felső és középosztályok uralmuk biztos élvezetében vannak, nem érzik, hogy tulajdonkép mennyire ránehezedenek az alsóbb osztályokra, a mint azonban az alsóbb osztályok akarják az uralmat kezökbe ragadni, a felsőbbeket magoknak alárendelni, nagyon is világossá lesz, hogy a társadalom az embereknek az egymásfölötti uralomért folytatott csoportosulása a küzdelemre.

De azt is megtanuljuk a socialisták küzdelmeiből és törekvéseiből, mily kicsinyesek és rövidlátók a felső- és középosztályok, midőn osztály- és rendi ellentéteiket kiélesítik, midőn a nemes és a polgár, a mágnás és a közrendű az 1000 és az 500 holdas birtokos, a kis és magas állású hivatalnok, a gentry és a nem-gentry családok egymás ellen törnek, egymást lenézik, holott mindannyiokat s velők a polgárisodást

egy közös és hatalmas ellenség fenyegeti, az alsó osztály és az osztályon kívüliek. Az élet magasabb javai: erkölcs, tudomány, humanismus, vallás állanak kockán.

S a socialisták hatalma abban áll, hogy bármily oktanok, embertelenek legyenek is eszközeik, czéljukban az igazságnak parányi része van.

IV.

A társadalomnak imént rajzolt képére azt mondhatni, hogy az a társadalom kórállapotáról van véve.

Igaz, a társadalom ma különösen beteg, de egészséges volt-e, a mikor szabadokra és szolgákra oszlott? Egészséges volt-e, a mikor a szabadok között a gazdasági munkásoknak váraikba, városaikba, a szellemi munkásoknak kolostoraikba kellett visszavonulni, hogy magokat megvédhessék a szabadok másik része, a nemesek ellen? Egészséges volt-e, midőn a munkások nagy része röghöz köttetett, jobbágyi függésre kárhoztattatott, egészséges volt-e, midőn az alapjában egyhitűek, de más vallási árnyalatúak nemcsak uralomra törtek, hanem egyenesen irtó háborút viseltek egymás ellen.

A társadalom örökké az elkülönözködés, az elszigetelődés, az egymás fölötti uralom hajhászása volt.

A társadalom betegsége nem ebben rejlik. Ha ebben rejlenék, a socialistákat hozsannával kellene üdvözölni. Hisz ők megakarják szüntetni az osztályokat, el akarják törölni a rendeknek az érdemek szerinti fokozatait, a felsőbb és alsóbb rangokat, egyenlőséget akarnak létesíteni a foglalkozások között, meg akarják szüntetni a külön vagyont, mert a külön vagyonból lesz a szegények, gazdagok, jómódúak osztálya, meg a családot, mert a családbeliek egymást szeretik s más családoknak versenytársai, irigyei, meg a külön hazát, a külön nemzeteket, hisz Madách Lucifereként:

Nem kisszerű volt-e a hon fogalma?
 Előítélet szülte egykor azt.
 Szűkkeblűség, versenygés védte.
 Most már egész föld a széles haza,
 Közczél felé társ minden ember
 S a csendesen folyó szép rend fölött,
 Tisztelve áll örül a tudomány.

Az osztályokra és rendekre válás magában véve nem baj, sőt szükséges, mert minden osztály, minden rend más valamivel szolgál az emberi haladásnak, az uralom pedig természetesen, ha a felnőttet illeti a gyermek, az okosat az együgyű, a geniét a közönséges tehetség, a vezető szelleműt a bátortalan, az igazságot a kétszínű, a gyöngé jellemű fölött.

Nem az osztályok, karok, rendek létezésében van a baj, hanem:

1-ször abban, ha természetes elválásuk fokoztatik jogivá tétetik, ha az egymást érintő rétegek közt az érintkezés, ha az átmenet egyikből a másikba lehetetlen vagy ok nélkül megnehezítettetik.

A mosónő s az író, a véglényeket kutató zoologus s a kenyérsütő pék közt a socialistáknál is meglesznek a természetes válaszfalak, mely őket elkülöníti.

De mi szükség az érintkezést a felső- és középosztályok, vagy az alsó- és középosztályok egymást érintő végződése között nehezíteni. Ebből ered a társadalom haladásának megakasztása, vagy épen lehetlenné tétele.

2-szor abban van a baj, ha az osztályok, a karok, a rendek vagy túlbecsülik értékeket vagy köztők némelyiknek hiányzik a kellő önérzete. A társadalmi gőg és a meghunyászkodás innen fakadnak s szülik az elkeseredést, a társadalmi osztálygyűlöletet;

3-szor különösen abban van a baj, ha egy osztály, egy rend az összes többinek rovására akar uralkodni; ebből erednek a társadalmi harcok, melyeket az osztálygyűlölet készít elő s melyek még elkeseredettebbek, véresebbek, mint a nemzetek harcrai egymással.

A mint a testvérek, ha egyszer meggyűlölik egymást, ádázabban törnek egymásra, mint az idegenek, épen úgy az egy társadalomhoz tartozók kegyetlenebbek egymás iránt, mint az idegen nemzetek. Gondoljunk a parasztlázadásokra, a vallási harcokra.

Végül 4-szer, ha feledésbe megy, hogy a társadalom végső célja a munkának és a vagyonnak oly fölosztása, mely legjobban biztosítja az emberséges életet és haladást. Az osztályok ezt nem tudják, vagy könnyen feledik és csak uralomra vágynak. De az uralmuk csak addig áll biztosan, a míg az emberséges életet mindenkire nézve jobban biztosítja mint valamely más rend, más osztály uralma.

Ha hazai társadalmunkat tekintjük, hol annak a hibája?

Az első, hogy nincs benne a kellő tisztelet a társadalom végső alapja, a munka iránt, s a látszat, a csillogás, a fitogtatás az irányadó a realis erők helyett.

Jellemző vonása a nagyzás, a társadalom minden rétegeiben. A spanyol hidalgók szelleme kísért közöttünk, még pedig nemcsak a régi kiváltságos rendek körében, hanem az összesekben. Ki akar birtokos, iparos lenni? Hisz az nem mond semmit; szebben hangzik a nagybirtokos, a nagyiparos; a tanító nemes hivatása megalázóinak vétetik s nálunk sértő lenne valakit egyetemi tanítónak nevezni.

Osztályai, rendei mesterségesen válnak el egymástól. Mi bizonyítja ezt jobban, mint az az irány, a melyet a gentry alakulásában látunk. A gentry ott, a honnét neve származik, Angliában a középosztály legfelsőbb rétegét jelenti, a mely a földbirtokosok, honoratiorok, kereskedők, gyárosok köréből mindazokat egyesíti, a kik vagyoni jómód mellett szellemi műveltség, jellembeli korrektség, modorbeli finomság által kiválnak. Nálunk a gentry ellenlábasa a polgárságnak, a hivatalnoki és honoratior elemnek s a nemesség egy részének kizárólagos köre.

Nagy baja társadalmunknak, hogy a régebbi, uralkodó rendek túlbecsülik értéköket, ellenben a társadalomnak újabban fölemelkedett rendeiben és osztályaiban nincs elég önérték.

A mágnásság, mely Széchenyi Istvánt, Batthyányi Lajost, Andrássy Gyulát, Eötvöst adta a társadalomnak, a közép-nemesség, melyből Deák és Kossuth kerültek ki, méltán büszke a maga rendjére s joggal ragaszkodik uralmához.

De nincs elég nemzeti tartalom, nincs elég kötelesség-érzet mágnásságunkban, mert nagyon elzárkózik, mert kemény nevelés nem fegyelmezi eléggé s rangját elég jogczimnek tartja, bármely állás betöltésére.

Nemességünk iránytűt nélkül évelyeg, nagyrészt politikai befolyás, hivatalok útján kíván boldogulni s nem találja helyét társadalmunk mai rendjében.

De még nagyobb a baj az intelligencia, a honoratiorok és a polgárság körében. Egyrészt hiányzik bennök a polgári büszkeség, az öntudat. A meggazdagodott ügyvéd, építész, de kivált a kereskedő, az iparos gyermekét nem hagyja saját pályáján, mert azt maga is kevesli, hanem új, előkelőbbnek tartott

hívásokra, uraskodásra neveli. Így nem izmosodhatik meg a középosztály s a társadalom dereka gyöngye, erőtelen, finomabb műveltség nélkül marad. Másrészt meg polgárságunk zsidó része, tisztelet a kivételeknek, tapintat nélkül előtérbe tolja magát s nem várva be belső átalakulását, a jog nevében követeli, a mit csak az idő és belső érték adhat.

Felső és középosztályunk közös baja, hogy oly kevés benne az érdeklődés az alsó osztály iránt.

Ez osztályban sokféle rend, foglalkozás van összefoglalva: az iparos és gyári munkások szegényebb része, a parasztság, a belső és béres cselédség, a napszámosok, a szegénység.

Ki törődik komolyan ez osztály különböző rendjeivel?

Parasztságunk viszonylag a legépebb, mondhatni nemzetföntartó rendje a társadalomnak; a nemzet lelke ős eredetiségében benne él, de újabban erősen meg van támadva régi biztosságában s ezért sokkal nagyobb érdeklődést kívánna a felsőbb rendek részéről, a mely nélkül tönkre fog menni s az elégedetlen socialisták táborát szaporítani.

A munkások az iparban, a béresség a földbirtokon, a cselédség a háztartásokban ellenben új képződmények, melyeket nem elég szidni; hisz a munkás, a béres, a cseléd nem a munkaadójáért, gazdájáért teremtetett a világra, hanem önmagáért.

A dinamitosok merényleteit, a zsellérek, napszámosok földosztó kísérleteit, a cselédek túlkapásait, bosszantásait se ágyú, se rendőr, se törvény nem fogja megszüntetni, hanem csak a felsőbb osztályok komoly érdeklődése az alsóbbak iránt, a mi a nővilág közreműködése nélkül lehetetlen. Sajtónk, iskoláink egyoldalúan politikai, szépirodalmi, vagy általános műveltségi irányokat kultiválnak, nővilágunk pedig, a szegénységélyezést kivéve, teljesen távol áll a társadalmi kérdésektől.

Pedig költészet, művészet természettudományok, nyelvek tudása csak hangulatokat ébresztenek, ismereteket nyújtanak. Ellenben a társadalom osztályainak élete a teljes emberi élet. A socialis osztályok épségétől, harmoniájától függ, hogy az emberiség emberi színvonalon megmaradjon vagy a socialisták, dinamitárok, anarchisták által új barbárságba süllyesztessék.

CONCHA GYÖZÖ.

A REFRACTIÁKRÓL.

A régi közmondás: *plus valet favor in iudice, quam lex in codice*, a magán vasúti rendszer uralma alatt oly alakban szállott át a vasútakra, hogy többet ér egy *refactia*, mint a legjobb hivatalos díjszabás. Az egyenlő elbánás elvére alapított s mindenkinek egyaránt rendelkezésére álló hivatalos (helyi és köteléki) díjszabás alkotja ugyanis vasútaknál a törvényt s *refactiának* nevezünk tágabb értelemben minden kedvezményt, mely a hivatalos díjszabás tételeivel szemben adatik.

Az emberi természetben rejlik, hogy minden élelmes szállító kedvezményes elbánásra törekszik, ha és míg ez egyáltalában lehetséges s ennek csak úgy lehetne gyökeresen útját vágni, ha a hivatalos díjszabástól való bármely eltérés egyszer s mindenkorra eltiltatnék. A magán vasúttal szemben azonban ez nem volt lehetséges, mert egyfelől a verseny elleni, védekezés, másfelől a forgalom fejlesztése szabadabb mozgást igényelt, mint a minő a hivatalos díjszabás útján elérhető.

Igaz ugyan, hogy a magán vasútak versenyvonalak építése ellen bizonyos oltalommal engedélyeztettek, de közérdekből ez az oltalom csak korlátolt mértékben volt nyújtható s így — a vízi és tengelyversenyt nem is említve — versenyvonalak keletkezésével az engedélyeseknek mindenkor számolni kellett, nem lehetett tehát tőlök megtagadni a módot, hogy pénzügyi érdekeket az esetleges versenynyel szemben megvédhessék.

Közgazdasági értéke nem igen volt e versenynek, mert az csak egyes pontokra szorítkozott s ez által az ország egyes vidékei közt egyenetlenséget idézett elő. A közérdek szempont-

jából fontosabb volt, a mi a magán vasútakra nézve csak másodsorban állott: hogy tudniillik a működési körükbe eső országrészek forgalmát, ha nem is messze jövőben gyümölcsöző áldozatok árán, de legalább a közvetlen pénzügyi érdek követelményei szerint fejlesszék. Az erre alkalmas módokat tehát még kevésbé lett volna helyes tőlök megtagadni.

A mindkét célra nyújtott módok egy része olyan volt, hogy azokat a hivatalos díjszabás keretében lehetett érvényesíteni. Így a törvényes útegység (előbb mérföld, később kilométer) szerint az egyes áruosztályokra engedélyezett díjtételektől lefelé szabad mozgást biztosítottak az engedélyokiratok olyformán, hogy a díjleszállítás akár egyenletesen, akár a távolsággal csökkenő skála szerint volt eszközölhető s akár az egész vasútra, akár csak annak egyes vonalszakaszaira, mindkét vagy csak az egyik irányban s akár az árúk összeségére, akár a különböző árúk természete vagy jutányosabb szállíthatása szerint csupán egyes cikkekre, illetőleg árucsoportokra. Ezen a nyomon fejlődtek ki fokozatosan az eredetileg engedélyezett három rendes díjosztályból (I, II, III), az utóbbinak elejtésével az I. és II. darabáru és az úgynevezett kocsirakományi osztályok, úgymint a mérsékelt *A*, *B* és *C* áruosztályok s az ismeretes külön és kivételes tarifák, vagyis az úgynevezett reformdíjszabás, melyre még visszatérünk.

A hivatalos díjszabás formája azonban a vele járó, annak hivatalos tárgyalása és kormányhatósági jóváhagyásától föltételezett alakiságokkal, a kidolgozás és közzététel nagyobb munkájával, a kihirdetés és hatályba lépés közt szükséges — ez idő szerint hat heti — időközzel stb. (melyek akkor sem kerülhetők ki, ha egyszerű pótlékról van szó), bizonyos fokig már egymagában is nehezíti a kereskedői szabad mozgást s ezért az engedélyokiratokban mód nyújtatott a vasútnak arra is, hogy díjmérsékléseket bizonyos föltételek alatt egyes szállítónak is engedjenek, de úgy hogy a személyes kedvezmény ki legyen zárva, minélfogva kötelesek a valamely félnek adott díjmérséklést minden más félnek megadni, a ki magát ugyanoly föltételeknek aláveti. Ebből fejlődött ki fokozatosan a ma is fönálló díjkedvezményezési rendszer, melynek egyik fajtát az képezi, ha a kedvezmény semmi, vagy csak oly föltételhez köttetik, melynek — például a kikötött minimál szállítási távolságnak — megtartása az állomások által könnyen ellenőriz-

hető s azért a földadó vagy a címzett már a szállításnál csak a mérsékelt díjtétellel rovatik meg. A díjkezdvezmények másik faja pedig az, ha a kikötött föltétel megtartása csak az igazgatóság által ellenőrizhető s azért a szállításnál a fél a rendes hivatalos díjtételt tartozik előzetesen fizetni, az engedett díjmérséklésnek megfelelő különbözet pedig, a befejezett szállítási ügylet elbírálása után — ha tudniillik a föltétel megtartása megállapított — utólagosan visszatérítetik. A díjkezdvezmények előbbi faját rovatolásnak, az utóbbit visszatérítésnek nevezik. Mindkettő meghatározott időre, rendszerint az év végéig s a visszavonás föntartásával engedélyeztetik s már az e czélra kijelölt hivatalos közlönyben (ez idő szerint *Vasúti és közlekedési Közlöny*) való kihirdetést követő harmadik nap elteltével hatályba lép.

Ez a könnyebbség és a kormányhatósági jóváhagyás mellőzésének lehetősége idézi elő, hogy különösen a díjkezdvezményezési jegyzékek rovatolási tételei közt nagy számmal fordulnak elő oly általános díjmérséklések is, melyek tulajdonkép rendes dijszabási pótlék útján volnának érvényesítendőek. Az igazgatóságok, bizonyos mértékig indokolt conservatív állásponttól is, lehetőleg kerülnek a dijszabási pótlékok túlságos szaporítását, melyek az áttekintést nehezítik, úgyszintén időnyerés és kísérletezés okából is szívesebben folyamodnak a díjkezdvezményezési eljáráshoz. Azért nem volna helyes minden díjkezdvezményezési alakban érvényesített dijszabási intézkedést refactianak minősíteni, de mégis kétségtelen, hogy a rovatolási tételek zöme, a vissztérítéseknek pedig összesége ellentétben áll az egyenlő elbánás elvével.

Sok függ e tekintetben a föltételektől, de még a rovatolási tételek zöménél is ha egyéb nem, legalább a földadó vagy leadó állomás vagy mind a kettő kötve van s így — különösen a mellékkörülmények figyelembe vételével — a személyes kedvezményeknek az engedélyokíratokban hangsúlyozott kizárása egyszerű phrasis marad. Még inkább áll ez a visszatérítésekre, különösen ezeknek bizonyos nagyobb árumennyiség elszállításához kötött s ezért legodiosusabbnak mondható alfajára nézve.

Egyáltalában a szállítók találékonysága mindig tud módot találni oly föltételek ajánlatba hozatalára, melyek plausibilitása bajosan ellenőrizhető, de a melyek a kedvezményt

vagy egyáltalában vagy az adott körülmények közt és időre, személyes jellegűnek minősítik.

Ezek az árnyoldalak oly természetűek, hogy elvileg a refectiáknak az államvasúti rendszerrel való megférhetése ki-
zártnak látszik. Azért talán nincs nagyon messze az idő, a
midőn az egyenlő elbánás elve nem fog többé kivételeket
tűrni. Átmenetül, hitem szerint, az fog szolgálni, ha a hivata-
los díjszabás kereteinek megállapítását a törvényhozás veszi
kezébe, mely keretektől való minden eltérésről az országgyű-
lésnek külön indokolt jelentés lesz teendő. Ez által biztosítva
lesz, ha más nem, legalább a teljes nyilvánosság, a mai fél-
homály helyett, melyben a termelők és fogyasztók épen nem,
a kereskedők is csak részben, hanem voltaképp csak a közveti-
tők ismerik ki magokat.

Mint láttuk, a magán vasútnál a refectiák létjogosult-
ságát a vasút pénzügyi érdekében keresték s azok egyik jog-
címe a verseny elleni egyszerű vagy támadó védekezésben,
másik jogcíme pedig a forgalom fejlesztésében állott. A pénz-
ügyi érdek azonban az államvasúti rendszer bevalásának is
próbakövét tette; mert bármennyit vitatkozunk ma arról,
hogy az államvasúti rendszer körül a pénzügyi vagy a köz-
gazdasági érdeknek adandó-e az elsőbbség? egy dolog bizo-
nyos: hogy tudniillik a magyar kormány vasútállamosí-
tási actiója csúfosan kudarcot vallott volna akkor, ha a
pénzügyi eredmények nem alakultak volna oly kedvezően,
a mint tényleg alakultak. Nagyon természetes tehát, hogy a
díjkezdvezményezési eljárást, mely a magán vasúti rendszer
uralma alatt a pénzügyi lendület egyik fontos eszközének tar-
tatott, a fejlődésnek indúlt államvasúti intézet érdekében lehe-
tetlen volt úgyszólván egy napról a másikra megszüntetni.
Hozzájárult, hogy a díjkezdvezményezéseknek ez a jelszava: «a
forgalom fejlesztése», az államra, illetve az országra nézve egy-
üttal a közgazdaság fejlesztését is jelentette és sokan voltak, kik
egyedül a díjkezdvezményezési eljárásban keresték a correc-
tívumot azon hátrányok ellen, melyek az európaszerte ural-
kodó védvamos irányzat folyományaképp úgy a külföld elzár-
kozásából, mint az Ausztriával való vámközösségből Magyar-
országra hárulnak.

Hogy hova vezetett volna e fölfogás, ha az általánosan
uralkodóvá válik? ezt könnyű megítélni, ha megfontoljuk,

hogy a díjkedvezményezési eljárás csak akkor bír igazi értékkel és hatással, ha a hivatalos tarifák magasan tartatnak. A magas tarifák arra valók lettek volna, hogy védvám gyanánt szolgáljanak a külföld ellen, de sújtották volna azok a belföldet is, mert a díjkedvezményezési eljárást mégis csak lehetetlen lett volna oly széles alapra fektetni, hogy az minden belöldi szállítóra kiterjedjen. A külföld természetesen nem maradt volna adós s a vámháborút tarifaháborúval tetézte volna.

Szerencsére az ország nem ebben, hanem első sorban az államvasúti olesó díjszabási rendszerben kereste közgazdasága fejlesztését s az eredmény megmutatta, hogy joggal. Ez által a díjkedvezményezési eljárás értéke nagyban devalváltatott s éle vétetett a külföld érzékenységének is; mert elvégre a külföldet is legfőképp csak a neki is rendelkezésére álló hivatalos (helyi és köteleki) díjszabások lehető alacsonysága, vagyis az érdekli, hogy a határállomások irányában ne construáltassanak — mint ezt Oroszország teszi s egyidőben a munkács-stryji útirány megbénítására Ausztria is tette — prohibítiv jellegű díjszabások, mely tekintetben a magyar királyi államvasútak díjszabásai bizonyára panaszra okot nem adnak.

Ha e mellett a magyar királyi államvasútak, jól vagy rosszul megfontolt pénzügyi érdekből, egyelőre még a díjkedvezményezési eljárást is fentartották, ez a külföldnek annál kevésbbé adhatott fölszólalásra alkalmat, mert még ha ez által a külföld hátrányára bizonyos disparitás keletkezett volna is: nyilván való a különbség a disparitásnak azon két faja közt, melyek egyike prohibítiv rendszabályok, másika pedig bizonyos — a hivatalos díjszabás alacsonysága következtében különben is csak szűk határok közt mozogható — díjkedvezmények által idéztetik elé. S mert ha egyes esetekben vagy átmenetesen, ezek a kedvezmények csak távolabbi jövőben gyümölcsöző áldozat, vagy éppen subventio jellegét öltötték is: azok még ily esetekben is elbírták a párhuzamot azokkal a kiviteli præmiumokkal, melyekkel a külföld viszont saját iparát támogatja. S utóvégre is, nálunk az adózó polgárok — nem úgy, mint Poroszországban — még mindig évi tíz millió forintnál többet fizetnek rá a vasútakra s ez már egymagában nagyobb erőfeszítést ró a vasútigazgatóságra, mint kedvezőbb körülmények közt szükséges volna, többi közt tehát azt a

kötelezettséget is, hogy szükség esetén még rendkívüli díj-szabási intézkedésekkel is mozgásba hozza azokat a szunnyadó erőket, melyeket évszázados mostoha [viszonyok az ország minden zúgában heverve hagytak s melyek mozgásba hozatala az államvasútakra nézve nem szűnik meg majd közvetlenül, majd közvetve jelentékeny pénzügyi forrást képezni az által, mert egyúttal általános közgazdasági érdekeknek is szolgál.

Ezek vagy ilyenek lehettek a megfontolások, a melyeknél fogva a külföld mindaddig tartózkodott állást foglalni vasútaink eljárása ellen, míg közvetlenül a német kereskedelmi szerződés tárgyalása előtt kereskedelmi miniszteriumunk, tárgyilagos ok és szükség nélkül a kérdés vámpolitikai oldalát előtérbe nem állította azzal, hogy különösen a határállomásokon a díjkedvezmények igénybe vételét a szállítmány bel-földi származásának igazolásától tette függővé.

Ezt a helytelen fordulatot s a vele vallott kudarczot megírtam *Baross Gábor rendszere és műveiről* szóló, a *Budapesti Szemlé*ben megjelent tanulmányomban, s azért most csak a német kereskedelmi szerződés és az ahhoz csatolt zárjegyzőkönyv ide vágó határozmányainak szó szerinti közlésére szorítkozom. A szerződés (1892: III. törvényczikk.) XV. czikke ugyanis így szól: «Vasúton a két szerződő fél területeinek lakói közt se a viteldíjakra, se a kezelés idejére és módjára nézve különbség nem fog tétetni. Jelesül az egyik fél területéről a másik fél területére menő vagy az utóbbin keresztül menő szállítmányok se a kezelésre, se a viteldíjakra nézve kedvezőtlenebb bánásmód alá nem fognak esni, mint az illető fél területéről elmenő vagy abban maradó szállítmányok.»

A zárjegyzőkönyv magyarázó határozata pedig így szól: «Megegyezés történt abban, hogy az áruszállítási díjak és minden díjmérséklés vagy egyéb kedvezmény, mely a saját államterületek terményeire akár díjszabások, akár külön megállapodás vagy rendelkezés útján engedélyeztetni fog, hacsak nem jótékony vagy közérdekű czélokra rendelt szállítmányokról volna szó — az egyik fél területéről a másik fél területére menő vagy az utóbbin átmenő ugyanoly nemű szállítmányokra ugyanazon pályarészen és ugyanazon forgalmi irányban egyenlő mérvben megadandó lesz. Ehhez képest különösen a szállító vonalrész tört forgalmában a helyi, illetőleg a köteleki

dijszabásokon alapuló díjtételek a másik fél kívánságára a közvetlen dijszabásokba is beszámítandók lesznek.»

A zárjegyzőkönyvben tehát két irányban találunk kiegészítést. Először eddig — (mert a XV. czikk határozménye eddig is fönnállott) — még legalább kétség férhetett ahhoz, hogy a hivatalos (helyi vagy köteléki) dijszabás keretén kívül engedélyezett díjkedvezmények is rendelkezésükre bocsátandók-e a külföldi szállítóknak vagy sem? Másodszor pedig a közvetlen dijszabásokban való beszámítás kötelezettsége a díjkedvezményekre is kiterjesztetett.

Mellőzöm ezen, az akkori magyar kereskedelmi kormányzat meggondolatlan eljárása által előidézett kiegészítő, illetőleg magyarázó határozmányok elemezését, mert megvallom, magam részéről Magyarország valódi érdekeire még abban sem láttam volna nagy szerencsétlenséget, ha a németek eredeti kívánságához képest a díjkedvezményezési eljárással egyáltalában már most szakítani kellett volna. Ezt a kívánságot, mint-hogy az a magyar kormány dijszabási szabadságába ütközött, természetesen alaki okoknál fogva lehetetlen volt teljesíteni, de tényleg nem forgott sokkal több a kockán, mint a miniszteri préstige vagy még inkább, mint a miniszteri kegyosztogatás (favor), melyről persze egy miniszter sem mond le örömet. Különösen pedig a külföld védvamos irányzata elleni «correctivum» egyáltalában nem volt a német javaslat által kockáztatva, mert mindazok, kik e correctivumot akár magasan tartott hivatalos dijszabások mellett, akár alacsony dijszabások ellenére is a díjkedvezményi eljárásban keresték, tévúton jártak. Hála a magyar királyi államvasutak 1881. évi árudíjszabási reformjának, az ország tényleg szerencsésen megtalálta ezt a correctivumot, de nem a díjkedvezményezési eljárásban s nem a többi államoktól való elzárkózásban, hanem épen ellenkezőleg abban, hogy az idegen államok által reánk erőszakolt védvamos irányzatot a dijszabások leszállítása és a társ- és idegen vasutakkal való kötelék-forgalmak ápolása által lehetőleg enyhítsük és kiegyenlítsük. Nem is hiszem, hogy új dolgot mondok, ha azt állítom, hogy Magyarország azt a közgazdasági, különösen ipari lendületet, melylyel az utolsó évtizedben találkozunk, nem apró dijszabási mesterkedéseknek, hanem az általános európai áramlathoz csatlakozó vasúti, pénzügyi és hitelpolitikájának köszönheti.

Ezt az irányt követte a magyar kormány akkor, midőn a magyar vasútnak nemcsak megengedte, hanem diplomatiái úton kitelhetőleg támogatta is őket abban, hogy a német vasútegyületnek tagjai legyenek, mi által lehetővé vált, hogy a vasúti fuvarozásra vonatkozó jogszabályok egy, bár törvényesen minden részes országra nézve külön-külön kibocsátott, de szövegében csaknem teljesen azonos üzletszabályzatba foglalassanak, hogy a teherkocsik kölcsönös átmenetele egyleti szabályzat útján biztosíttassék, hogy a köteléki forgalmak különösen az egyleti vasútak közt nagy kiterjedést nyerjenek stb. Ezt az irányt látjuk még szélesebb körben folytatva a nemzetközi vasúti fuvarozásra vonatkozó berni egyezményhez való készséges csatlakozásunkkal. De ha kezünkbe vesszük például a magyar királyi államvasútak két nagy kötetből s a szükségessé vált pótlékokból álló hivatalos helyi díjszabását, azt találjuk, hogy az első kötet (I. rész) «közös határozmányokból» áll, melyek a déli vasút utólagos belépése következtében most már a monarchia valamennyi vasútjára érvényesek s megszabják (egyedül a minden egyes vasútnak saját viszonyaihoz mérten átengedett kivételes díjszabások kivételével) a már föntebb érintett reformtarifa összes kereteit, az árusztályozást, a díjszámítások főbb elveit, a nagy számú mellékilletékeket stb. Úgy hogy a II. részre tulajdonkép, a különleges viszonyoknak megfelelő kiegészítő határozmányokon kívül még csak a kivételes díjszabások megállapítása, az egyes árusztályoknak megfelelő díjtételek fölállítása s ezeknek az egyes állomási viszonylatokban való keresztülvitele marad. Saját érdekeink szempontjából mi sem gátolná, sőt csak kíváncsi volna, hogy ily közös határozmányokhoz, a jelenlegi vagy lehetőleg javított tartalommal, a monarchia határain kívül is legalább az egyleti vasútak, de ha lehet, a berni egyezményben részes összes államok vasútai csatlakozzanak, annál is inkább, mert az egyes köteléki forgalmak szervezésénél amúgy sem lehet elkerülni, hogy hasonló határozmányok közösen meg ne állapíttassanak.

Ismételtem tehát, hogy a magyar vasúti politikának nem az elzárkozás, hanem az európai concertben való mentül élénkebb részvétel adja meg a helyes irányt. Ez a kultura követelménye s általános érdekeinket is ebben az irányban biztosíthatjuk legjobban. Így például csak a berni egyezménynek

köszönhetjük, hogy a vasúti kocsik és a köteléki forgalmakból eredő bevételek le nem foglalhatása nemzetközi jogszabálylyá emeltetett s ez által szabadultunk azoktól a zaklatásoktól, melyeknek vasútaink az előtt, különösen az ismeretes szelvénypörök alkalmából ki voltak téve. Hogy egyébiránt a kereskedelmi politika célzatai is mennyire érvényesíthetők az ilyenmű közös megállapodások keretében, legyen szabad ezt egy pár mulasztással illusztrálni, mely nézetem szerint a reformtarifára vonatkozó közös határozmányok megállapítása alkalmával elkövettetett. Így például a közönséges gyorsárúkra nézve kimondatott, hogy azok díjtétele legfőlebb tíz csomagból álló ötven kilogrammig magasabb nem lehet, mint az I. rendes teherárú-osztály díjtételének kétszerese. Nem vélek csalódní, ha azt állítom, hogy ez a rendelkezés a kis teriméjű és finomabb osztrák gyártmányok, különösen az úgynevezett bécsi árúk védelmére történt. Természetes lett volna tehát, hogy e határozmány elfogadása fejében valami ellenkövetelés, például a túlnyomóbb mértékben magyar kivitel számba menő mérsékelt gyorsárúk (élelmi szerek) díjszabásának bizonyos mérvű korlátozása érvényesíttessék. Látjuk továbbá, hogy például a finom czukorfajok, papirgyártmányok és üvegtermékek kivitelére az árúosztályozásban declassificatio (czukornál II. helyett A, a másik kettőnél A helyett B) engedtetett. Habár ily czikkek Magyarországon is gyártatnak, de azok Ausztrián keresztül csak elvélve kerülnek kivitelre, nyilvánvaló tehát, hogy itt Ausztriának a balkáni államokba való kivitele tartatott szem előtt, ugyanazért természetes lett volna például a gabona és liszt részére is a kivitelben hasonló declassificatiót követelni. Látjuk ugyan némi nyomát bizonyos magyar kezdeményezésnek is, mely oda irányult, hogy a különböző belértékű fekete és barna szén közt az osztályozásban különbség tétesék, de csak negativ eredményt találunk, a mennyiben a döntés az egyes vasútnak engedtetett át, a mi egyértelmű azzal, hogy mindkét állam szabad kezet tartott fönn magának.

Megengedem, hogy mindezek ma csak szépséghibák, a mennyiben a magyar királyi államvasútak közönséges gyorsárú-tétele különben sem éri el az I. darabárú-osztály tételének kétszeresét s viszont az osztrák vasúton egyfelől élelmi szerekre, másfelől a gabona és liszt kivitelére — az egyes kötelékforgalmakba beszámítva — méltányos tételek vannak

alkalmazásban. Azonban a közös határozmányok érvényességi tartamán belől mindezek megváltoztatása nincs kizárva s különben is abból a sajátságos helyzetből, mely szerint Magyarország kivitele leginkább Ausztrián keresztül s viszont Ausztria kivitele leginkább Magyarországon keresztül irányúl, önként következett volna, hogy a közös határozmányok keretében a kölcsönös kiviteli érdek a viszonyosság alapján rendeztessék.

De hogy visszatérjünk a refectiákra — ezek alól a «közös határozmányok» is nagyrészt elvonták a talajt az által, hogy a részes vasútnak szabadságukra hagyták, miszerint a különleges viszonyaiknak megfelelő «kivételes díjszabásokat» helyi díjszabásuk külön — II. — részébe fölvehessék. Ha végig tekintünk a magyar királyi államvasútnak ez alapon megállapított, I-től XXIII-ig terjedő kivételes díjszabásain, ezek között megtaláljuk mind azokat az árucikkeket, melyek azelőtt a refectiák legfőbb anyagát szolgáltatták és pedig, mint például vas, üveg és papirgyártmányokra, petroleumra, kőszénre, ásványvizekre stb. abban a teljesen legitim alakban, mely az egyes kivételes elbánást igénylő termelő vagy fogyasztó helyeket kiemeli azon «egyes szállítók» soraiból, a kiknek a magán vasútak engedélyokiratai a refectiákat szánták.

Az ilyen kivételes eljárás nem ütközik az egyenlő elbánás elvébe, mert lehetőség szerint az összes azonos elbírálást igénylő termelő és fogyasztó helyeket fölkarolja, de általános gyakorlatban van oly államokban is, a melyekben a refectiák elvileg tiltva vannak, nyilván azért, mert a vasútak jövedelmezőségét mi sem alkalmas jobban emelni, mintha vonalaik mentén ipari és bányavállalatok stb. keletkeznek vagy fölvirágzanak; a tapasztalás bizonyítja ugyanis, hogy ez által, szamba véve a gyártási nyers anyag, félgyártmányok és munkások szállítását is, a forgalom csaknem megkétszereződik.

Világos mindezekből, hogy a «forgalom fejlesztése» a refectiák állandó föntartását nem igényli. De a «verseny elleni védekezés» jogcíme is az országos hálózat túlnyomó részének államosítása következtében mindinkább tárgytalanná válik.

Mindazonáltal — még sem akarom azt állítani, hogy immár elérkezett az ideje annak, miszerint a díjkedvezményezési eljárással véglegesen szakítsunk.

Mindaddig, míg a hivatalos (helyi vagy köteléki) díjsza-

bások egyszerűsége és mozgékonyága kívánni valót hagy hátra, bizonyos gyakorlati értéke mindig lesz annak, hogy némely általános jellegű díjmérséklések is díjkedvezményi alakban bocsáttassanak a közönség rendelkezésére. Áll ez különösen a külföldi köteléki díjszabások módosításaira nézve, mert ezeknél az elkerülhetetlen és időrabló alakíságot és technikai nehézségek úgyszólván a részes vasútak száma szerint hatványozódnak.

A díjkedvezményi forma továbbá úgyszólván kísérleti állomásnak minősíthető, mielőtt további kivételes tarifák fölállíttatnának vagy a már létező kivételes tarifákba más czíkek vagy termelő illetve fogyasztó helyek besoroztatnának. A dolog természetében fekszik, hogy ez irányban az előzetes tapasztalatok szerzése csak kívánatos lehet; csakhogy szükségesnek tartom, hogy ily kísérletezésekre nem hosszú, legfőlebb két-három évi időhatár szabassék, mert különben megesis, hogy egyes, csak kísérleti szempontból jogosult díjkedvezmények czél és szükség nélkül, sőt az intézet vagy mások egyenes kárára a díjkedvezményi jegyzékben benrekednek.

Ha továbbá megszűnt is már hazai vasúttakkal szemben, különösen a támadó verseny jogosultsága, a védekező verseny álláspontjának esetleges érvényesítése mindaddig nem válik fölöslegessé, míg valamennyi vasút az állam kezébe nem jut, mert a versenynek engedélyokíratilag biztosított e könnyű fegyverét a magán vasúttaktól nem lehet megvonni s ezt azok az államvasútak ellen, ha ezeknek hasonló fegyver nem volna kezökben, igen érezhetően kihasználhatnák. Külföldi vasúttakkal szemben pedig a támadó verseny is mindaddig jogosult marad, míg a legrövidebb útirány elve a nemzetközi forgalomban is teljesen érvényre nem jut.

Legnehezebb pont marad a jövőre is a díjkedvezményi eljárásnak forgalomfejlesztési jogcíme. Pro foro interno et externo leghelyesebbnek tartom szorosan ragaszkodni ahhoz a kiindulási ponthoz, melyről a magán vasútnak ez a fölhatalmazás megadatott: hogy tudniillik a forgalom fejlesztését czélzó díjkedvezmények engedélyezésénél is egyedül a vasút pénzügyi érdeke lehet döntő.

Persze, hogy etekintetben az államvasútak helyzete összehasonlíthatatlanul nehezebb, mint a magán vasútaké volt, mert utóbbiaknak csak a közvetlen, a pillanatnyi pénzügyi

érdekkel kellett számolni, holott az államvasútnak esetleg pillanatnyi pénzügyi áldozatokból sem szabad visszariadni, ha ez által forgalmi területök intenzív termelési és fogyasztási tevékenységének fokozása útján állandó pénzügyi érdekeket biztosíthatják.

Az e czímen díjkedvezményezés után járó alapítókkal szemben azonban, az annyira vitás önköltség mértékén kívül, alig van más korlát, mint az intéző körök ellentállási képessége, mert a remény, illetve a biztatás sohasem hiányzik, hogy az esetleg átmenetesen hozott áldozatok idővel bőven kárpótolhatnak. Ha pedig valamely már létező kedvezmény megszüntetéséről van szó: akkor egyfelől a jövőt fölötte sötét színekben festik, másfelől minden eltávolított ügynökben egy-egy veszedelmes Coriolánt látnak, ki valahonnan a volscusok táborából keservesen meg fogja magát boszulni.

A főbaj az, hogy különösen új iparvállalatok alapításánál a vasúti díjkedvezmények hatása, hol megbocsátható fontoskodásból, hol már az első évek dividendájának kedvezőbb alakítása érdekében, tehát üzérkedési célból túlbecsültetik. A vasút tagadhatatlanul rendes viszonyok közt is egyik lényeges előfeltétele az új iparvállalatok keletkezésének, de tulajdonképen csak létezése és általános díjszabási politikája által, különben pedig a szükséges előfeltételek zömének a vasúton kívül kell feküdnie s az tényleg fekszik is: az általános közgazdasági helyzetben, a pénzügyi és hitelviszonyokban. Ezt jó volna állandóan szem előtt tartani, nemcsak a vasút, de iparpolitikánk egészséges fejlődése érdekében is.

Bizonyos ugyan, mint már érintettük, hogy a vasútnak forgalmát mi sem alkalmas jobban emelni, mint új ipari vállalatok keletkezése; ezzel a körülménnyel azonban már számolt a magyar királyi államvasútak helyi díjszabása nagy számú kivételes tarifái által s jövőre is abban találok a helyes irányt, hogy díjkedvezmények helyett a szükséghez képest ezek a kivételes tarifák akár új sorozatok fölvétele, akár a létezőknek más cikkekre, illetőleg termelő vagy fogyasztó helyekre való kiterjesztése által, kiegészíttessenek. Kísérletezésül vagy átmenetesen azonban ezentúl sem lesz elkerülhető a díjkedvezményezés formája. Ezen kívül még csak oly esetekben volna helyén díjkedvezményeket adni, ha ez épen az egyenlő elbánás czímén igényeltetik, (mivel például a fönállók kivéte-

les díjszabás formája nem engedte meg, hogy az korlátlan alkalmazást kapjon), vagy ha különben a vasútnak az illető termelési ágak avagy telepek fönnállásához fűződő állandó pénzügyi érdeke veszélyeztetve volna. Utóbbi esetben azonban sok esetben a legszigorúbb föltétel, bizonyos szállítási mennyiség kikötése elől sem lesz lehetséges kitérni, óvatosan kerülve mindazonáltal azt, nehogy ez által a túltermelés veszélye fölidéztessék.

Minden más esetben a szállítási mennyiség kikötését vagy egyáltalában mellőzendőnek vagy legalább mentül kisebb mennyiségekre korlátozandónak vélem, a mi pedig a díjkezdvezményért járulók sorrendjét illeti, első sorban a termelő érdemel figyelmet, másodsorban a fogyasztó s azután a kereskedő, ellenben a közvetítő, az ügynök egyáltalában csak akkor, ha az az illető árúk forgalomképessé tételénél mégis bizonyos ipari tevékenységet fejt ki.

Ha az előadottak fonalán kezünkbe vesszük s figyelmesen átlapozunk a magyar királyi államvasútnak a folyó évre vastag kötetben kiadott díjkezdvezményi jegyzékét és annak a *Vasúti Közlöny* hetenként háromszor megjelenő számaiban foglalt számos pótlásait: első sorban némi megnyugvással látjuk, hogy a rovatolási tételek száma sokszorosan meghaladja a vissztérítési tételekét, miből már előzetesen is következtethetjük, hogy átmenetesen a díjkezdvezményezés formája akár időnyerés, akár kísérletezés céljából bőven vétetett igénybe oly esetekben is, midőn a dolog lényegére nézve csak a helyi vagy köteléki díjszabások módosítása vagy kiegészítése czéloztatott. Némi megnyugvást nyújthat továbbá az is, hogy a kedvezmények nagy része esik a köteléki forgalmakra, melyekben a nemzetközi forgalom bonyolódik le. Ezekben a forgalmakban a díjkezdvezményezési eljárás még a legkevésbé vehető kifogás alá, mert sem új kötelékek föllállítása, sem a létezőknek más állomásokra való kiterjesztése vagy azokban további közvetlen tarifák föllállítása, sem végre a meglevő közvetlen tarifák közös számlára való mérséklése vagy módosítása nem függ egyedül a magyar királyi államvasúttól, de a nyújtott kedvezmények mértékére vagy módjára nézve is az ide tartozók enyhébb elbírálást igényelnek, egyfelől azért, mert ily forgalmakban valamennyi állomásnak egyenlő elbánása teljesen lehetetlen, másfelől pedig mert a «kedvezmény» úgy is több

rostán megy keresztül. Ez enyhébb bírálat indoka azonban természetesen itt is elesik azokban az esetekben, mikor a magyar királyi államvasútak egyoldalúan saját részletök terhére veszik át a kedvezményt, vagy pedig köteléki illetőleg közvetlen díjszabás hiányában külön határszéli díjtételeket állítanak föl.

Még szigorúbb bírálatra van szükség a belforgalomban egyáltalán, mert itt a csak alakilag minősíthető kedvezmények nagy tömegében a «favor» legkönnyebben elcsusszan. Azért alapos revizióra van szükség, hogy, ha a kísérletezések beváltak, a helyi díjszabások, illetőleg az ezekben foglalt kivételes díjszabások megfelelően kiegészíttessenek, a be nem váltak pedig ejtessenek el.

A mennyiben pedig a kivételes díjszabások kiegészítése formai nehézségekbe ütköznék, a kiegészítésre czélszerű módnak tartom azt is, mely a magyar királyi államvasútak által a helyi díjszabáshoz 1890. évi január 1-től számított érvénnyel kiadott, egyes forgalmi viszonylatokat felölelő függelék alakjában alkalmaztatott s mely — hat heti előzetes hirdetés mellett a bármikori visszavonással kibocsátott — függelék különben szintén reviziót igényel.

A legszigorúbb felülbírálat igénylik azonban, különösen a vissztérítési kedvezmények s ezek között is, főleg a nagyobb mennyiségek elszállításához kötöttek, habár az előadottak szerint ezeket sem lehet föltétlenül elítélni.

Nem szándékozom részletes bírálatokba bocsátkozni, egy vissztérítési tételt, illetve csoportot azonban még sem mellőzhetek hallgatással, mert annál a díjkezelvényezési eljárás leggyűlöletesebb formáját, a nagy szállítási mennyiség kikötését, az ügynöki rendszerrel látjuk testvéresítve. Ezek az ismeretes, 1890-ben alapított vízi verseny-refectiák.

Ismeretes az is, hogy a vízi versenynek, még pedig a támadó modorban való fölvételére nem egyedül a pénzügyi érdek volt az indító ok, hanem az a cél is, hogy az osztrák duna-gőzhajózási társaság a magyar államfenség előtti meghajlásra szoríttassék. Ismeretes végül, hogy az utóbbi eszme a múlt év folyamán elejtetett s megalapított az önálló magyar folyamhajózási társaság. Kérdés tehát: marad-e még valami jogosultsága a verseny-refectiák további föntartásának, különösen az ügynökségi rendszerrel kombinálva?

Kiterjed az ügynökség gabona-refectiája (itt csak ezt vonjuk bírálat alá) mintegy 150 föladási állomásra, miután Zimony és Orsova, mint a szerb és román gabona beözönlési pontja, a képviselőházban legutóbb lefolyt agrar-vita következtében a folyó évre már kihagyatott és pedig helyesen. Az említett állomási számból mintegy negyven a magyar államvasutak kezelésében levő helyi érdekű vasúttakra esik, a fennmaradó 110 pedig magokra a magyar államvasúttakra, úgy hogy ezek 510 teljes és rakodó állomásának nem kevesebb, mint tizenöt százaléka a gabona-forgalmat illetőleg az ügynökség kezében van. Rendeltetési állomások: Buda-Pest, Vác, Pozsony, Győr, Bécs.

A kikötött összmenyiség (az egyes állomási csoportokban részletmenyiséget után skálaszerűen biztosított kisebb refectiókat nem említve) 90,000 tonna. A helyi díjszabás tétele az irányadó viszonylatokban Buda-Pestre átlagosan mintegy ötven százalékkal, Bécsbe pedig mintegy 30 százalékkal van mérsékelve; minthogy azonban ily magas százalék refectiának mégis csak sok volna, ennél fogva a hivatalos díjszabás a refectia csökkentése céljából rovatolási úton is mérsékeltetett, úgy hogy az ügynöki refectia az utóbb említett rovatolási tételekkel szemben kocsinként tizenkét forintra, néhány kevésbé versenyzett viszonylatban csak hat forintra tehető.

Elszállítatott az 1894. év folyamán a miniszteri jelentés szerint 190,425 tonna, vagyis a kikötött mennyiség több mint kétszerese, mely mennyiség azonban csak mintegy öt százalékát képezi a magyar királyi államvasúttakon 1894-ben elszállított 4.545,000 tonna gabonaneműeknek, szemben az ügynökség által kezelt állomások tizenöt százalék számarányával. Miből már egymagában is arra lehet következtetni, hogy a gabonaszállítás túlnyomó részben továbbra is megtartotta régi vízi útját, mert ha megengedjük is, hogy az említett vízi állomások a vasúthálózat kiterjedése óta oly fogyasztó piacokat is hódítottak, melyek csak vasúton érhetőek el, de nem kell elfeledni, hogy ez állomások az ország legtermékenyebb vidékeinek éléskamaráit képviselik s különben is föltehető, hogy termelésük zömét továbbra is régi megszokott összeköttetéseik útján árúsítják el.

A miniszteri jelentés mint vívmányt emeli ki továbbá, hogy a Buda-Pestre beágazó vasúttakon, gőzhajókon és egyéb

hajókon érkezett gabonánál a magyar királyi államvasútak számaránya — természetesen nemcsak az ügynökségi, hanem az összes földadási állomásokról — az előző évhez képest 54 százalékról 56 százalékra emelkedett, (az a körülmény, hogy a vízi állomásoknak mily részök van az emelkedésben? nincs kimutatva), habár viszont az elszállításnál a számarány 33 százalékról 31 százalékra csökkent. E számtételek — még ha a déli vasútra eső hányadot levonjuk is — szintén csak a hajózásnak jelentékeny szerepét mutatják, a fővárosnak úgy helyi fogyasztása, mint még inkább közvetítő kereskedelme szempontjából. Sőt nem tartom merésznek azt a következtetést sem, hogy a főváros közvetítő gabonakereskedelmében egyáltalában nagyobb szerep jut a hajózásnak, mint a vasútnak, hála a Közép-Dunán kifejlődött egészséges magán hajózásnak, melynek sikerült az osztrák társaságnak ellenkező — Bécsnek kedvező — forgalmi irányzatát megtörni, míg ellenben a vasúti forgalomban minden arra mutat, hogy a hazai termelés és a külföldi fogyasztás közt a közvetítés szerepe túlnyomóan a külföldi kereskedésnek jut.

Sajnos, hogy a miniszteri jelentés nem ad fölvilágosítást arról, hogy mennyi volt a refectia életbeléptetése előtt a vízi állomásokról elszállított mennyiség? Valószínű, hogy az osztrák államvasút vonalain már azelőtt is jelentékeny mennyiség szállított, ellenben a budapest-zimonyi vonalon föltehetőleg igen gyöngye volt a forgalom, először azért, mert e vonal egész hosszában csak kevéssel a refectia életbe léptetése előtt (1890) adatott át a forgalomnak s így még idő sem volt a forgalmat a vasúti irányra szoktatni; másodszor azért, mert a tarifák a refectia előtt 30—50 százalékkal magasabbak voltak, harmadszor mert a forgalmi eszközökben még akkor nagy volt a hiány, pedig a nagy forgalom idejében a szükséges járművek kaphatása ha lehet még fontosabb, mint a díjszabás alacsonyága.

A felsorolt három indok közül egy is elegendő arra, hogy még ha megvolnának is a refectia előtti időkből való adataink: az 1894-diki eredmény többletét ne számítsuk a mennyiségben kötött ügynöki refectia javára, hanem azt túlnyomóan csakis az említett három tényező javulásának, nevezetesen a refectialis formától függetlenül a díjszabás leszállításának, a járműkészlet szaporításának és a vasúti útirány

fokozatos érvényre jutásának tudjuk be, a termelés fokozását nem is említve. Hozzájárul, hogy a téli forgalom mindenesetre a vasúti útiránynak jut, de a nyári forgalomban is nem ugyan az alla rinfusa rakományokra, de legalább a zsákolt rakományokra nézve a vasúton való szállításnak a vízi úttal szemben határozott előnyei vannak. Mindezeknél fogva, habár a duna-gőzhajózási társasággal a támadó versenyt fölvenni szükséges és indokolt volt addig, míg a magyar dunai hajózás önállósításának keresését e társasággal akartuk megoldani, de az ügynöki rendszer alkalmazása kezdettől fogva elhibázott volt, mert sem a pénzügyi cél, sem a duna-gőzhajózási társaságnak kiegyezésre szorítása nem kívánta azt a fölösleges áldozatot, hogy a magyar királyi államvasútak a gabonaforgalomban hálózatuknak több, mint egy hetedére nézve díjszabási fönlátóságukról egy ügynöki cég javára úgyszólván lemondjanak, hanem mind a két cél a közönségnek korlátlanul rendelkezésére álló megfelelően mérsékelt rovatolási tételekkel is el lett volna érhető. De elhibázott volt az ügynöki szerződés azért is, mert annak éle nagyobb mértékben irányult a hazai magánhajózás, mint a bécsi társaság ellen. Azt ugyan nem lehetett elkerülni, hogy a fölvetett verseny súlya a magánhajózást is érje, mely pedig oly nagy érdemeket szerzett a budapesti forgalom kifejlődésében, de méltánytalanság feküdt abban, hogy Buda-Pestre — tehát éppen abban a viszonylatban, melyben a magán hajózás is részes — a tarifák teljes 50 százalékkal, ellenben Bécsbe, hova a szállítás úgyszólván kizáróan a bécsi társaság kezében van, csak 30 százalékkal mérsékeltettek.

Időközben a bécsi társasággal való kiegyezés eszméjét elejtettük. Marad még a pénzügyi cél. Mert közgazdasági értéke a vízi versenynek nincs, sőt e tekintetben inkább még hátrányokról lehet szó. Hátránya még az egyszerű védekező vízi versenynek is az, hogy mesterségesen fokozza azt a természetes disparitást, mely a hajózható vizekkel megáldott s meg nem áldott országrészek közt különben is fönnáll, holott pedig a vasútnak inkább az volna a hivatása, hogy ezt a disparitást lehetőleg enyhítse. Hátránya az is, hogy a hajós vállalkozás jövedelmezőségét csökkenti s ez által hátráltatja a hajózási üzem terjeszkedését, új folyamrészek bevonását a közforgalomba, új hajózható csatornák létesítésének eszméjét stb.

Ezekkel a hátrányokkal szemben áll a vasút pénzügyi érdeke, melyet különben támogat az a célzat is, hogy oly szállítmányokra nézve (zsákolt rakományok), melyeknél a vasúti szállítás belértéke nagyobb, mint a vízi szállításé, a vasúton való szállítás előnyei tényleg hozzáférhetőkké váljanak. Tapasztalás szerint ez a hozzáférhetőség csak akkor van biztosítva, ha és míg a vasúti tarifa nem többel, mint húsz százalékkal magasabb a vízi szállítás díjánál; mindaddig tehát, míg a hivatalos vasúti díjszabás több mint húsz százalékkal magasabb, közgazdasági szempontból is megengedhetőnek látszik, ha a vasút kedvezményes díjtételekkel, az említett határig simulni igyekszik a hajózási díjtételekhez, kivált ha e kedvezményes eljárás a hajózási évadra szorítkozik s nem lépi át azt a határt, melyen túl a támadó verseny kezdődik. A magyar királyi államvasutak vízi refectia-tételei azonban túllépik ezt a határt. Így például zsákolt rakományokra a vasúti tétel Szegedről Buda-Pestre kocsinként 43 frt, Bécsbe 85, a hajózási 45 illetve 82 frt, Temesvárról Buda-Pestre vasúton 59 frt, Bécsbe 101, hajón 59 illetve 96 frt, Újvidékről Buda-Pestre vasúton 37, Bécsbe 79, hajón 39 illetve 76 frt, Zomborból Buda-Pestre vasúton 33, Bécsbe 75, hajóval 39 illetve 78 frt. Látjuk tehát, hogy az ügynökség refectia-tétele, mely télen-nyáron érvényes, nemcsak a vasúti szállítás nagyobb belértékével nem számol, de részben még a hajózási tételt is aláigéri. Nincs tudomásom arról, hogy az ügynökség a kocsinkénti 2 frt refectiából mennyit enged át a szállító feleknek, ha és mikor egyáltalában átenged. Bizonyosnak tartom azonban, hogy a refectiás tételeknek jókora emelése — ha a föl-emelt tételek mindenkinek rendelkezésére bocsáttatnak — a közönségre nézve még nem jelentene tarifa-emelést. De nem jelentené még az államvasutak pénzügyi érdekének kockáztatását sem, mert ha néha — trivialis kifejezéssel élve — kevesebb lesz is az «elhalászott» mennyiség, a mi még kétséges, de az ügynökség regije és haszna az államvasutaknál marad s így a tiszta pénzügyi eredmény mindenesetre emelkedni fog.

Keresve sem lehetne tehát jobb tárgyat találni az egyenlő díjszabási elbánáshoz vezető egészséges visszafejlődési folyamat megindítására, mint a vízi verseny-refectiák megszüntetését.

IZLANDI HALÁSZ.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

VII.

— Egy kicsit már vénecske a szeretője! mondták a többiek két napra rá, a háta mögött nevetgélve; de hát mindegy, úgy látszik, jól értik egymást.

Jóízűen mulattak, mikor először látták Recouvrance**) útezain egy nővel karonfogva, feléje hajolt gyöngéden és olyan dolgokat mondott neki, melyek rendkívüli kedveseknek látszottak.

Meglehetős fürge járású kis nőszemély volt így hátulról nézve; — rajta a divathoz képest rövidke szabású szoknya, barna kis kendőcske és nagy paimpoli fejkötő.

A nő karján csüngött, sokszor feléje fordult és gyöngéd tekintettel nézegette.

— Egy kicsit már vénecske a szeretője!

Azok a többiek hamiskodás nélkül mondták ezt, mert hiszen jól látták, hogy a jó öreg nagymama volt az, ki bejött a faluból.

. . . Lóhalálában jött, iszonyú rémülettel, arra a hírre, hogy unokája elutazik: — mert az a chinai háború már sok tengerészébe került Paimpol környékének.

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 220. és 221. füzetében.

**) Recouvrance Brest városának egyik része.

Miután összeszedte megtakarított pénzecskéjét és skatulyába rakta szép vasárnapi ruháját meg egy tiszta váltani való fejkötőt, elutazott, hogy legalább még egyszer megölelje.

Egyenesen a kaszárnyába ment és kérdezősködött utána; a század hadsegéde először vonakodott Szilvesztert ki-ereszteni.

— Ha ön minden áron ki akarja kérni, menjen, édes asszonyom, és forduljon a századoshoz, a ki épen itt jön.

Minden teketória nélkül oda ment hozzá. A kapitány szíve meglágyult.

— Küldje föl Moant, hogy öltözzék át, mondá.

És Moan úgy repült, mint a szél, hogy városi gálába vágja magát, — míg a jó öreg, hogy szokása szerint mulattassa, a hadsegédnek háta mögött rendkívül finom gúnyos arcot vágott és bókolt.

Mikor aztán unokája csupasz nyakkal visszajött kimenőjében, csak ámult-bámúlt, hogy őt olyan szépnek találta: fekete szakálla a tengerészek akkori módja szerint hegyesre volt vágva, nyitott ingének fodrai szépen ránczba voltak szedve és sapkájának hosszú szalagjai, melyeknek a végére arany horgony volt varrva, vígan lobogtak.

Egy perczig úgy rémlett neki, mintha Péter fiát látná, a ki husz esztendővel azelőtt szintén a hadihajó-raj árboczőre volt, és a rég letűnt multnak, valamennyi halottjának emléke loppal szomorú árnyékot vetett a jelen órára.

Szomorúsága hamar eloszlott. Karonfogva mentek ki a kaszárnyából, örültek, hogy együtt lehetnek; — és akkor történt, hogy a szeretőjének nézték az öreget és azt mondták, hogy «egy kicsit vénecske».

Hogy pompásan megebédéltesse az anyóka, elvezette egy korcsmába, a hol paimpoli volt a korcsmáros, és a melyet olesóságánál fogva ajánlottak neki. Azután mind karonfogva bejárták Brestet és nézegették a boltok kirakatait. És semmi sem volt oly mulatságos, mint azok a dolgok, a melyeket elbeszélt unokájának, hogy megnevettesse, — természetesen paimpoli breton nyelvjárásban, melyet a járókelők nem érthettek.

VIII.

Három napig maradt vele, három ünnepnap, melyek mögött egy igen-igen szomorú azután lappangott; úgy szólván e három nap három napi kegyelem volt a vég előtt.

Végre el kellett utazni és visszatérni Ploubazlanecbe. Egyrészt, mert pénzecskéje fogytán volt, aztán meg mert Szilveszternek másnap hajóra kellett szállnia, és mert a matrózok a nagy indulások előestéjén kérlelhetetlenül be vannak idézve mindig hadi szállásaikba (kissé barbár szokásnak tesszik az első pillanatra, de szükséges rendszabály a csavargások ellen a harciba menetel órájában).

Oh! az az utolsó nap! . . . Hiába törte a fejét, hogy unokájának mulatságos dolgokat mondjon, semmit sem talált, csupán könnyeket, melyek elő-elő akartak törni, csupán fuldoklásokat, melyek minden perczen a torkát szorongatták. Karjába kapaszkodva, ezer meg ezer dolgot kötött a szívére, a melyek a fiút is majdnem megrikatták. Végre bementek egyik templomba, hogy együtt imádkozzanak.

Az esti vonattal utazott el. Takarékoságból gyalog mentek ki a pályaudvarra; Szilveszter uti skatulyáját vitte, és erős karjával nagyanyját támogatta, a ki egész súlyával ránehezedett. Nagyon, de nagyon el volt fáradva a szegény öreg; nem birta magát, mert az a három-négy nap igen megviselte. Barna kendője alatt meggömbült a háta és nem volt ereje föl egyenesedni, testtartásában nem volt többé semmi fiatalos, és egész nyomasztó terhével érezte hetvenhat esztendejét. Az a gondolat, hogy mindennek vége, hogy egy pár percz múlva meg kell tőle válnia, iszonyúan marcangolta szívét. És még oda kell mennie Chinába, az öldöklésbe! Még itt van vele, még itt tartja a két gyarló keze közt . . . és mégis, mégis el fog menni; se összes akarata, se könnyei, se nagyanyai kétségbeesése nem képesek őt visszatartani . . .

Gyámoltalanságában nem tudta, mit tegyen jegyével, lelmi kosarával, keztyűjével, izgatott volt és zavart, még egyszer megadta utolsó figyelmeztetéseit, melyekre Szilveszter halkan, apró engedelmes igenekkel felelt, fejét gyöngéden feléje hajtotta és nézte jósaágos szelid szemeivel, gyermekies arczával.

— Menjen, menjen, nagymama, nem szabad késnie, ha el akar utazni!

A mozdony fütttyentett. Ijedtében, hogy lekésik a vonatról, kivette unokája kezéből skatulyáját; — aztán meg leejtette a földre, hogy még egy utolsó ölelésben a nyakába boruljon.

Sokan nézték őket a pályaudvaron, de senkinek sem jutott már eszébe, hogy nevéssen rajtok. A hivatalnokoktól ideoda lökdöstetésében kimerülve, tönkre téve, bele vetette magát a legelső kupéba, melyet nyomban bezártak utána, míg Szilveszter könnyű matrózfutásban madár módjára félkört írt le, hogy mennél előbb a korláthoz érjen és lássa átvonulni a nagyanyját.

Egy éles füttty, a kerekek zajos dübörgése, — a nagyanya áthaladt — Szilveszter fiatalos bájjal lóbálta lobogó szalagos sapkáját, a nagyanyó pedig kihajolt a harmadik osztályú kupéjának ablakán és zsebkendőjét lobogtatta, hogy jobban fölismerje őt unokája. A meddig csak látta, a meddig csak kivette azt a kékesfekete alakot, a ki még az ő unokája volt, mindaddig kísérte szemével és egész lelkéből kiáltotta utána azt a mindig bizonytalan «viszontlátásra» szót, a melyet a tengerészeknek mondanak, mikor elutaznak.

Nézd meg jól, szegény öreg asszony, azt a kis Szilvesztert, a legutolsó perczig kövesd eltűnő silhouettejét, mely amott örökre elmosódik előled . . .

És mikor már nem látta többé, visszaesett ülőhelyére, nem gondolva vele, hogy összekúszálja szép fejkötőjét, sirt-sirt fuldokolva, halálos gyötrelmében . . .

Szilveszter szép lassan tért vissza, fejét lehajtotta, s nagy könnyek csorogtak végig az orcáján.

Az őszi est leszállt, a gázlámpások mindenütt kigyúltak, kezdődött a matrózok ünnepe. A nélkül ment át Bresten, hogy hederített volna valamire, átkelt Recouvrance hidján és a kaszárnnyába tért.

— Hallgass ide, szép legény, mondták neki újra rikácsoló hangon azok a dámák, a kik már kezdtek föl s alá járni a gyalogjárón.

Bement lefeküdni függő ágyára és sirt egyes-egyedül és alig aludt valamit reggelig.

IX.

A nyílt tengeren volt már, gyorsan röptült tova az ismeretlen vizeken, melyek sokkal kékebbek voltak az izlandinál.

A hajó, mely őt Ázsia túlsó szélére vitte, azt a parancsot kapta, hogy siessen és ne időzzék a horgonyvető helyeken.

A szakadatlan, egyforma gyorsaságról, mely szinte fittyet hányt a szélnek és a tengernek, tudta már, hogy igen nagy utat tettek meg. Mint árboczőr árboczkosarában üldögélt, mint madáraz ágon, és elvonúlva a földélteten lent tolongó katonáktól.

Kétszer álltak meg a tunisi partokon, hogy zuávokat és öszvéreket vegyenek föl; a messzeségben a homokos talajon vagy a halmokon fehér városokat vett észre. Sőt le is szállt árboczkosarából, hogy kíváncsian nézegesse a barnábbnál barnább embereket, a kik fehér lepedővel voltak betakarózva, és ladikokon odajöttek gyümölcsöt eladni: a többiek megmondták neki, hogy ezek a beduinok.

Az a hőség és az a nap, melyek az őszi idő ellenére szakadatlanul tartottak, a legnagyobb fokban éreztették vele, hogy idegen földön jár.

Egy nap Port-Said nevű városba érkeztek. Majdnem az összes európai zászlók fönt lobogtak a hosszú póznák végén, úgy rémlett neki, mintha bábeli ünnepet látna, és a visszatükröződő, csillogó homok tengerként vette körül. Ott horgonyt vetettek, oly közel, hogy szinte a partot érintették, a faházakból álló utcáknak majdnem a kellő közepén. Elutazása óta még sehol sem látta oly világosan és oly közelről a külvilágot, és ez a sürgés-forgás, ez a rengeteg sok hajó elszórazottatta.

A hajók és gőzszirének szüntelenül füttyültek, és az összes hajók mintegy hosszú, árokkeskenységű csatornába szorultak össze, a mely ezüstvonalként futott végig a homok végtelenjén. Árboczkosarának tetején látta a hajókat mintegy körmenetben elvonulni és elveszni a síkságon.

A rakodópartokon mindenféle színű és szabású ruhákba öltözött emberek sűrögtek-forogtak kereskedve, kiabálva az átjárók pezsgő nyüzsgésében. És este a gőzgépek ördögös füttyébe belevegyült több zenekarnak zavart dörömbölése, me-

lyek lármás dolgokat játszottak, mintha el akarták volna tompítani mind ezeknek az átvonuló száműzötteknek szívzsakasztó honvágyát.

Másnap reggel napkeletkor ők is bementek a két homokpart közti szűk vizszalagba, és minden országbeli hajó követte őket. Két napig tartott ez az egy vonalban való menet a pusztán; azután más víz nyílt meg előttök, és azzal újra a nyílt tengeren voltak.

Mindig a legnagyobb gyorsasággal mentek; ez a melegb tenger a fölszínén vörös márványozású volt, és némelykor olyan volt a vízbarázda habja, mint a vér. Majdnem az egész időt kosarában töltötte, és a *Jean François de Nantes* dalt dúdolgatta önmagának, hogy eszébe hozza testvérét, Yannt, Izlandot és a régi jó idöket.

Némelykor a délibábos messzeségben valami különös színezetű hegyet látott föl-föltünedezni. A hajóvezetők a távolság ellenére is kétségtelenül ismerték a szárazföldek e messze kirugó hegyfokait, melyek megannyi tájékoztató jelponatok a nagy világútakon. De mikor az ember árboczör, úgy viszik tova, mint valami tárgyat, a nélkül, hogy megtudna valamit, és megismerné a végtelen tér méreteit.

Neki csak arról az iszonyú távolságról volt fogalma, mely nőttön nőtt; de ez a fogalom nagyon tiszta volt, mikor fölülről nézte a vízbarázdát, mely szédítő gyorsasággal futott hátul, és ha számon tartotta azt, mióta tart ez a gyorsaság, mely sem éjjel, sem nappal nem szünetelt.

Lent a földélzeten, a sátrak árnyékában ember ember hátán tolongott, lihegtek és egészen oda voltak. A víz, a levegő, a fény komor, elzsibbasztó fényességbe borultak, és örökök ünnepies voltak ironiának tetszett a mulékony élő lényekre nézve...

Egy nap elszórakozott árboczkosarában egy ismeretlen fajta madárseregen, a mely fekete porörvénykép hullott a hajóra. Kimerülésökben megfogatták és czirógattatták magokat. Minden árboczörnek volt néhány a vállán.

De a legfáradtabbak nem sokára ott menten meghaltak.

Ezrével hulltak el a vitorlarudakról és vitorlakötelekről ezek az apró teremtések, a Vörös tenger napjának a hevétől.

A nagy sivatagok felől jöttek, hajtotta őket a szélvész. Attól való félelmökben, hogy belehullnak a szertelen nagy kék

végtelenbe, utolsó erőfeszítéssel lecsaptak az elvonuló hajóra. Ott, a messze Libyának némelyik tájékán túlaradó szerelemben fölöttébb elszaporodtak. Törzsük szertelenül elszaporodott és túlságos nagy lett a számuk; erre a vak és lelketlen anya, az anyatermészet egy lehellettel elkergette az apró madarak fölöslegét ugyanazzal az érzéketlenséggel, mintha csak emberi nemzedékek forogtak volna szóban.

És valamennyien meghaltak a hajó áttüzesedett vasszerkezetén; a hajófödélzet telidestele volt apró tetemökkel, mely még tegnap élettől, daltól és szerelemtől pezsgett... Szilveszter és a matrózok fölszedték ezeket az ázott tollú apró fekete rongyokat, szánakozó arcczal széthúzták finom kékes szárnyaikat, azzal lesöpörték őket a tenger nagy semmiségébe.

Jöttek azután a sáskák, Mojzes sáskáinak utódjai, és elepték a hajót.

Azután hajóztak tovább még több napon át a változatlan kékségben, a hol nem látszott semmi élő — legföljebb halak helylyel-közzel, melyek a víz tükre fölött röpködtek.

X.

... Nehéz és egészen sötét égből szakadó zápor; — India volt. Szilveszter most lépett rá arra a földre, miután a sors őt jelölte ki arra, hogy kiegészítse egy hajó legénységét.

A sűrű lombozaton át langyos eső hullott rá és nézte a körülötte levő különös dolgokat. Minden pompás zöld volt; a fák levelei olyanok voltak, mint valami óriás tollak, és a járókelő embereknek nagy bársonyos szemeik voltak, melyek mintha becsukódtak volna szempilláik súlya alatt. A szélben, mely csapkodta az esőt, pézsma- és virágillat érzett.

Nők integettek neki, hogy jöjjön velök; olyanformán, mintha mondani akarták volna: Hallod-e szép legény? a mit nem egyszer hallott Brestben. De ezen a bűvös bájos földön észbontó volt a hívásuk és borzongást keltett. Bámulatos mel-lők dagadozott az átlátszó muszelinek alatt, melyek takarták; fakók voltak és simák, akár a bronz.

Habozott, de megbabonázták, lassan-lassan feléjük ment, hogy kövesse őket...

... De ni! egyet füttyent a hajó, olyanformán, mint a

madarak trillája; a fütttyentés gyorsan a hajójára hívta, mely indulóban volt.

Útra kelt; — Isten veletek szép indus lányok! Mikor este újra a nyílt tengeren volt, még szűz volt, mint valami gyermek.

Egy heti tengeri útazás után egy másik esős és zöld országban álltak meg. Egy csapat furcsa sárga ember lepte el íziben nagy kiáltozva a földézetet, és szemet hoztak kosarakban.

— Talán Chinába értünk már? — kérde Szilveszter, látván a porcellánbaba-forma czopfos alakokat.

Azt felelték, még nem; csak egy kis türelem még: ez itt Szingapur. Fölment árboczkosarába, hogy szabaduljon a fekete porból, melyet a szél hozott, míg a szemet ezer meg ezer kosárában halomra hordták nagy sebbel-lobbal a hajókamrában.

Végre egy nap elérkeztek egy Turánia nevű országba, melyben egy bizonyos horgonyzó *Circé* hajó az ostromzárt vezette. Ez volt az a hajó, a melyre tudomása szerint ki volt szemelve és a melyre czókostúl-mókostúl letették.

Talált itt földieket is, sőt a többi közt két izlandit, a kik akkoriban tűzérek voltak.

Este, azokon a folytonosan meleg és nyugodt estéken, mikor semmi teendőjük nem volt, összejöttek a földézetben és különválva a többiektől, egy kis képzeletbeli Bretagnet alkottak együtt.

Öt hónapot kellett tétlenségben és számkivetésben töltenie abban a szomorú öbölben, mielőtt a várva várt harcba kelhetett volna.

XI.

Paimpol — februárius utolsó napján — az izlandi halászok elindulásának előestéjén.

Gita mozdulatlanul és nagyon sápadtan állott szobájának ajtófájához támaszkodva.

Yann volt odalent, beszélgetett az apjával. Láttá jönni, és hallotta félfüllel a hangját.

Egész télen át nem találkoztak, mintha balsorsuk örökre elválasztotta volna őket egymástól.

Pors-Evenbe menése után az izlandiak búcsújába vetette reményét, a mikor annyi meg annyi alkalom kínálkozik látni egymást és csevegni a téren, este a csoportosulásokkor. De az ünnep reggelén, mikor az útczák már fehér díszben voltak, és füzérek lengtek szerte, megeredt a záporosó, melyet sivitó szél hozott volt nyugatról; Paimpolban még nem látták oly borús-nak az eget. «No! a ploubazlaneciek most nem jönnek el», mondogatták szomorúan a leányok, kiknek a szeretőik oda-valók voltak. Csakugyan nem is jöttek el, vagy ha eljöttek is, beültek iddogálni. Oda lett a körmenet, oda a séta, és Gita a szokottnál szomorúbb szívvvel egész este ablaktáblái mögött maradt és hallgatta az eső csobogását a tetőkön, a halászok hangos danáját, mely fölhatolt a csapszékekből.

Néhány nap óta várt Yannak erre a látogatására, mert jól sejtette, hogy Gaos apó, a ki nem örömet jött Paimpolba, a még elintézetlen hajóvásárlás ügyében elküldi majd a fiát. Arra az alkalomra föltette magában, hogy majd oda megy hozzá, a mit a leányok rendszeren nem szoktak egy könnyen megtenni, beszélni fog vele, hogy végre tisztába jöjjön a dologgal. Szemére fogja lobbantani, hogy megzavarta nyugalma, aztán cserben hagyta, mint az olyan legények, kiknek nincsen becsületök. Ha csak a nyakasság, bátortalanság, tengeri mesterségéhez való ragaszkodás vagy a kikoszarazástól való félelem . . . ha csak ezek az akadályok, mint Szilveszter is mondta volt, ha más akadály nincs köztök, ezek bizony könnyen eloszolhatnak olyan nyílt őszinte beszélgetés után, a milyen az övék lenne. És akkor hátha újra megjelennek ajkán szép mosolygása, a mi mindent rendbe hozna, épen az a mosolygás, mely őt annyira meglepte és elbájolta a múlt télen egy mulatság éjtszakáján, mely a karjai közt tánczolásával múlt el. Ez a remény visszaadta bátorságát és szinte édes türelmetlenség fogta el.

Míg messzi állunk tőle, olyan könnyűnek és egyszerűnek tetszik mindig beszélni és cselekedni.

Yannak ez a látogatása épen a legjobb időpontba esett a leány biztos volt a felől, hogy atyja most kényelmesen pipázgat és a világért sem kísérné ki a távozót; azért hát a folyosón, a hol egy lélek sem lesz, mindent tisztába hozhat majd vele.

Ámde most, mikor a pillanat eljött, szertelen vakmerő-

ségnek tűnt föl előtte a dolog. Már az a pusztá gondolat is megremegtette, hogy találkozni fog vele és szemtől szembe fogja látni a lépcső lábánál. Szíve úgy vert, hogy majd megpattant . . . Ha arra gondolt, hogy az az ajtó lent minden perczen megnyílhatik azzal a halk, jól ismert csikorgással, s Yann kilép, távozik . . . ?!

Nem, nem, soha sem lesz hozzá bátorsága; inkább százszor emésztődjek halálra a várakozásában, bújában, semhogy ilyen nagy dologba vágja a fejszéjét. És már egyet-kettőt lépett, hogy szobája másik részébe húzódjék és munkához lsson.

De újra megállott, habozott, tétovázott, eszébe ötlött, hogy holnap lesz az Izlandba indulás napja, hogy tehát vagy most, vagy soha. Ha most elszalasztja az alkalmat, újra kell majd kezdenie a magány és várakozás óráit, epekednie kell visszatérése után és elveszt egy álló nyarat életéből . . .

Lent megnyílt az ajtó: Yann kilépett, hogy távozzék. Hirtelen elszántsággal lerohant a lépcsőn, lihegve-remegve ért oda s elébe állt.

— Yann úr, kérem, beszédem volna önnel.

— Velem! . . . Gita kisasszony? . . . felelt, meghalkítva hangját s megemelintve a kalapját.

Vadóc mód nézett rá Yann élénk szemeivel, fejét daczos kifejezéssel fölvetette, mintha azon gondolkoznék, vajon csakugyan megálljon-e. Egyik lábát futóra előbbre tette, széles válláival a falhoz támaszkodott, hogy ne legyen olyan közel hozzá azon a szűk folyosón, melyben megfogva látta magát.

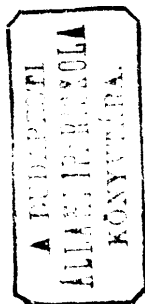
Gita megdermedten állt előtte, semmi sem jutott eszébe abból, a mit előre kigondolt; nem képzelte volt róla, hogy azzal fogja őt megsérteni, hogy meghallgatása nélkül akar odább állni . . .

— Talán bizony fél a mi házunktól, Yann úr? — kérdé tőle száraz és furcsa hangon, a mely épen nem volt olyan, a milyennek szerette volna.

Yann kifelé nézett. Az orcái kipirultak, a fejébe szökött vértől lángba gyúlt a képe, mozgékony orrlyukai minden lélegzéskor kitágultak, mellének mozgása szerint, mint a bikaké.

Gita folytatni akarta a beszédjét:

— A mulatság estéjén, mikor együtt voltunk, oly hangon vett tőlem búcsút, a milyen hangon nem szokás el-

búcsúzni az olyan nőtől, ki iránt közönyösek vagyunk . . . Yann úr, talán elvesztette az emlékezetét ? . . . Mivel bántottam meg ? . . .

. . . A szilaj nyugati szél, mely ott megszorúlt, a mint az útczán végig söpört, meglobogtatta Yann haját és Gita fejkötőjének szárnyait és dühösen csapdosott egy ajtót. A folyosó nem volt alkalmas komoly beszélgetésre. Ezek után az első szavak után, melyek megakadtak a torkán, Gita néma maradt, szédülni érezte a fejét és semmi sem jutott az eszébe. Az útczaajtó felé mentek, Yann folyvást szökő félben.

Künt süvöltött a szél, az ég meg borús volt. A nyitott kapun keresztül szomorú halványkék fény esett az arcukra és teljesen megvilágította őket. Egy szemben lakó szomszédasszony nézte őket: ugyan mit beszélhetnek ott ketten azon a folyosón olyan földült arczezal ? mi történhetett Méveléknél ?

— Nem, Gita kisasszony — szólott Yann végre, miután egy vad könnyedségével kisurrant. — Már hallottam is a környéken, hogyan pletykálnak rólunk . . . Nem, Gita kisasszony . . . Ön gazdag, mi nem vagyunk egyenlő rangúak. Nem olyan legény vagyok én, ki a házukba járhatna . . .

És ezzel elment.

Vége volt tehát mindennek, örökre vége. Egy árva szót sem tudott mondani mind abból, a mit mondani akart ennél a találkozásuknál, és nem ért el vele egyebet, mint azt, hogy most már Yann orozátlannak fogja tartani őt . . . Milyen különös egy ember is az a Yann, az ő nőgyűlöletével, pénzgyűlöletével, mindent gyűlölő természetével ! . . .

Mintha le lett volna szögezve, úgy állt ott egy helyben, mert szédületében mindent forogni látott maga körül . . .

Azután villámként egy gondolat villant föl benne, mely elviselhetetlenebb volt, mint valamennyi: a Yann pajtásai, az izlandiak föl s alájártak a piaczon és várakoztak rája ! Ha eltalálná nekik beszélni ezt a dolgot, gúnyt üzve belőle, menynyivel még gyűlöletesebb sérelem volna ez rajta ! Hirtelen fölszaladt a szobájába, hogy megfigyelje őket az ablak mögül . . .

Csakugyan a házuk előtt álltak egy csoportban. De csak az időt nézegették, a mely mindinkább elborúlt, és találgatták, nagy lesz-e az eső, s így szóltak :

— Csak futó záporfelhő ; menjünk addig egyet inni, míg elmúlik.

Azután hangosan élvezeket faragtak Caroff Jankáról meg egyéb szépekről ; de egyikök sem nézett az ő ablaka felé.

Valamennyien jókedvűek voltak, kivéve őt, a ki oda sem fülelt, se nem nevetett, hanem komoly és szomorú maradt. Nem ment inni a többiekkel s ügyet sem vetve rájuk meg a megeredt esőre, lassan odább ment a záporban, mint a ki erősen el van merülve gondolataiba, átment a piacon Plou-bazlanec irányában.

Erre Gita mindent megbocsátott neki, és reménytelen, gyöngéd érzelem foglalta el a keserű neheztelés helyét, a mely eleinte szívébe fészkelte magát.

Leült s fejét kezébe fogta. Mit tegyen most ?

Oh ! ha csak egy perczig meghallgatta volna ; vagy még inkább, ha ide jöhetett volna ebbe a szobába, a hol békében kibeszélgethették volna magokat, talán még minden jóra fordult volna.

Eléggé szerette, hogy meg merte volna mondani a szemébe. Azt mondta volna : «Kerestél, mikor semmit sem kívántam tőled ; most egész lelkemmel a tied vagyok, ha bírni akarsz ; lásd, nem félek tőle, hogy halász felesége legyek, pedig csak meg kellett volna mozdítanom a kis ujjamat és választhattam volna a paimpoli fiatal emberek közül akárkit férjemnek ; de én mégis csak téged szeretlek, mert derekabbnak tartalak a többi fiatal embernél ; kissé gazdag vagyok, tudom, csinos vagyok ; noha a városokban laktam, esküszöm neked, hogy jóra való leány vagyok, soha sem követtem el semmi helytelenséget ; tehát ha annyira szeretlek, hát miért nem akarsz elvenni ?

. . . De ezt már soha sem mondja el neki, soha, csak így magában merengve ; késő volt már, Yann nem fogja meghallani többé. Hátha megpróbálná még egyszer beszélni vele . . . oh ! nem, nem . . . milyen elvetemült teremtésnek gondolná akkor . . . Inkább meghalna.

És másnap mind elmentek Izlandba.

Egyedül üldögélt szép szobájában, melybe besütött a februariusi fehérszínű nap, dideregve ült az egyik fal melletti széken, azt hitte, hogy a világ a jelen és a jövőbeli dolgokkal együtt belerohan egy vigasztalan és iszonyú űrnek

feneketlen mélységébe, a mely körülötte mindenfelől tá-
 tongott...

Szeretett volna megszabadulni az élet terhetől és szép
 csendesen feküdni a sírkő alatt, hogy örökre véget érne szen-
 vedése . . . Yannak szívéből megbocsátott, és nem vegyült egy
 cseppnyi gyűlölet sem kétségbe eséssel határos szerelmébe.

XII.

A tenger, a szürke tenger.

A nagy, nyomtalan országúton, mely a halászokat
 nyaranta Izlandba viszi, Yann már egy napja hajózott csen-
 desen.

Előtte való este, mikor a régi egyházi dalok éneklése
 mellett útra keltek, déli szél fujt, és a vitorlával borított
 hajók mind elszéledtek, miként a sirályok. Később csillapult
 a szél, mire a menet meglassúdott; ködrétegek úszkáltak a
 víz színén.

Yann alkalmasint csendesebb volt a szokottnál. Zsörtö-
 lödött, hogy olyan enyhe az idő, és mozgalomra vágyott, hogy
 kiűzhessen a lelkéből valami gyötrő gondolatot. De még sem
 volt egyéb teendőjük, mint nyugodtan odább-odább siklani a
 nyugodt tengeren, mint lélegzeni és hagyján módra élni.
 A merre csak néztek, mélységes szürkéséget láttak; a merre
 csak füleltek, nem hallottak egyebet a csendességnél . . .

. . . Im azonban egyszerre csak tompa, alig észrevehető,
 szokatlan és alulról jövő csikorgó nesz üti meg a fülöket,
 olyanféle, mint mikor a kocsikereket megkötik fékkel.
 A *Mária* megszűnt járni, mozdulatlan maradt . . .

Megfeneklettek!!! de hol és min? Alkalmasint az angol
 part valamelyik zátonyán. Hiszen tegnap este óta semmit
 sem láttak attól a ködfüggönytől.

Az emberek fűhöz-fához kapkodtak, futkostak ide s tova,
 izgatott futkározásuk éles ellentétben volt hajójuk hirtelen
 nyugodtságával. A *Mária* megragadt azon a helyen és egy
 tappodtat sem mozdult. A folyékony dolgoknak azon a véget-
 lenségén, mely a csendes időben úgy látszott, mintha nem
 volna benne összetartóság, hajójuk megakadt egy ellenálló és

mozdulatlan valamiben, mely a vízben elrejtőzött; meg volt fogva és ki volt téve az elpusztulásnak.

Ki nem látott szegény madarat vagy legyet lépen akadni?

Először alig vehetni észre; nem változtatja meg alakját; ki kell találni, hogy alant fogva vannak és nincs rá mód, hogy valaha kiszabadúlhassanak. Mikor aztán vergődni kezdenek, a ragadós anyag beszennyezi szárnyaikat és fejüket, és lassanként oly szálnalmas lesz alakjuk, mint a bajba esett halófélben levő állaté.

Így járt a *Mária* is; eleinte föl se igen vették; igaz, hogy félre volt fordulva egy kicsit, de kora reggel volt még, és szép csendes idő járt; rá kellett jönniök, hogy nagyon is komoly a baj, hogy megérthessék és nyugtalankodhassanak rajta.

A kapitányon megesett az ember szíve, hiszen ő lőtte a bakot, mert nem ügyelt eléggé arra, milyen helyen járnak; kezét rázta a levegőben és kétségbeesett hangon kiabálta:

— Én Istenem! én Istenem! Ma Doué! Ma Doué!

Közelökben, ködtől mentes helyen, egy földfok rajzolódott le, melyet nem ismertek föl jól. Nemsokára megint köd borította el, többé nem vehették ki.

Különben se vitorla, se füst nem esett a láthatárba. — És mostanság szinte jobban is szerették: nagyon féltek az angol mentőktől, kik a magok módján erőnek erejével kirántják a bajból az embert, de úgy kell tőlök őrizkedni, mint a kalózoaktól.

Agyon dolgozták magokat mind, míg a hajóterhet a másik oldalra rakták, Burkus kutájok, mely pedig nem félt a tenger hánykódásától, szintén nagyon meg volt indulva ezen a baleseten: azok az alulról jövő zajok, azok az erős lökések, mikor a hullámverés átvonúlt, aztán az a mozdulatlanság; jól fölérté észszel, hogy mindez nem természetes, és behúzza a farkát, elrejtőzött egyik sarokban.

Azután leeresztették a sajkákat, hogy horgonyt vessenek és megkísérsék kiemelni azzal, hogy minden erejükkel rá támaszkodnak az emeltyűkre; czudar egy munka volt, tíz álló óráig tartott — és estére kelve a szegény hajó, a mely reggel oly tisztán és oly csinosan indult el, nyomorúságos külsőt kezdett már váltani, szennyes, piszkos és rendetlen lett. Hány-

kódott-vetődött mindenféle módon és még mindig oda volt szögezve, mint valami kiszolgált, agyonrongált jóság.

Az éj kezdett beállni, a szél föltámadt és az ár magasabb lett; a baj rosszabbra kezdett fordulni, mikor azonban tíz óra felé egyszerre csak megszabadultak, a hajó úszott és elszabta az alattságokat, melyeket azért eresztettek le, hogy tartsák le a hajót . . . Az emberek erre örültekként futkostak előre meg hátra kiabálva :

— Úszunk !

Csakugyan úsztak ; de le lehet-e írni az úzás örömét, azt az érzést, hogy odább mennek, hogy újra könnyűek és eleve-nek lettek, míg csak az imént is kezdődő hajórom voltak.

Yann szomorúsága is egy csapásra eltűnt. Megkönnyebbült, mint hajója, meggyógyította karjainak egészséges fáradsága, visszakapta gondtalan jókedvét és lerázta magáról emlékeit.

Mikor másnap reggel végleg fölhúzták az alattságokat, látszólag épen oly szabad szívvel folytatta útját a hideg Izland felé, mint az első esztendőkből.

XIII.

Lent a *Circé* földézetén, Ha-Long révpartján, a föld túlsó felén, szétesztették a franciaországi postát A matrózok tolongó csoportja közt a postamester hangosan szólitotta azokat a boldogokat, kiknek levelök érkezett. Este történt az ágyútelepnél, a matrózok egy hajólámpás körül taszigálódtak.

— « Moan Szilveszter ! » — Az ő számára is érkezett levél, melyre Paimpolban ütötték a bélyeget — de ez nem a Gita írása volt. — Mit jelent ez ? És kitől jött a levél ?

Miután elől-hátul megvizsgálta, félénken fölnyitotta.

Kelt Ploubazlanechen, 1884, márczius 5-én.

« Kedves unokám ! »

Csakugyan az ő jó öreg nagyanyjától jött ; erre megkönnyebbülten lélegzett föl. Sőt a végére oda is írta a vén-asszony nevét a maga remegő és kis iskolás gyermek forma írásával, melyet úgy a hogy megtanult : « Özvegy Moanné. »

Özvegy Moanné. Akarva, nem akarva ajkához vitte a papirost és megcsókolta azt a nevet, mint egy szent talizmánt.

Mert az a levél életének döntő órájában jött: holnap, napkeltekor a harciba kell mennie.

Április derekán voltak; Bac-Ninh-t és Hong-Hoa-t éppen azelőtt vették be. Valami nagyobb hadművelet nem látszott hamarjában kilátásban lenni Tonkingban — de az újonnan érkezett segédcsoportok nem voltak elégségesek — azért összeszedték a hajók fődélzetén azokat mind, a kik a már partra szállt tengerészek századjának kiegészítésére alkalmasak voltak. Szilvesztert, a ki már régóta henyélt epedve a czirkáló és ostromló hajókon, néhányad magával kijelölték arra, hogy azokban a századokban esett hézagokat betöltsék.

A jelen pillanatban, igaz, békéről beszéltek; de valami mégis sugta nekik, hogy azért elég korán fognak partra szállni, hogy egy kicsit verekedhessenek. Miután rendbe szedték holmijokat, elvégezték előkészületeiket és elbúcsúztak, egész este a többiek közt sétáltak, a kik a hajón maradtak, nagyobbaknak és büszkének érezték magokat mellettök; mindegyikök kifejezte, a mi érzelmet az elútazás keltett benne; némelyikök komolyan magába mélyedt, másíkok nagy hangosan beszélt össze-vissza.

Szilveszter meglehetősen hallgatag volt és néma türelmetlenséggel várta, hogy indulhasson; csak mikor ránéztek, akkor mondta finom, visszafojtott mosolygása: «Igen, én is köztök vagyok, holnap reggel esik meg!» A háborúról, a tüzről még homályos fogalma volt, de ez csak bűvölettel hatott rá, mert vitéz nemzetségből való volt.

... Nyugtalanzkodott Gita miatt, azért az ismeretlen kézből eredő írásért; lámpás közelébe iparkodott jutni, hogy jól elolvashassa levelét, a mi nem volt éppen könnyű sor, ezek között a félmeztelen emberek közt, a kik összeszorúltak a lámpás mellett, hogy szintén olvassanak az ágyútelep tikkasztó hőségében...

Mint előre sejtette, Yvonne nagyanyó mindjárt a levél legelején megmagyarázgatta, miért volt kénytelen egy öreg szomszédasszonynak kissé járatlan kezét venni igénybe:

«Kedves gyermekem, ezuttal nem unokatestvéreddel íratok hozzád levelet, mert nagy fájdalom érte. Atyja két napja hirtelen meghalt. És úgy látszik, minden vagyona oda lett, mert a télen Párisban mindent eljátszott a börzén. Ezért eladják a házat és a bútorait. A környéken senki se mert volna

ilyesmit gondolni. Azt hiszem, édes gyermekem, hogy ez a dolog rád is oly fájdalmasan hat, mint én reám.

«A Gaosfi köszöntet; Guermeur kapitánynyal megújította a szerződést, tehát megint a *Márián* szolgál, Ízlandba az idén meglehetősen korán indultak el. Folyó hó elsején keltek útra, két nappal a nagy szerencsétlenség előtt, a mi szegény Gitánkat érte; nekik még nincs róla tudomásuk.

«Most már biztosra veheted, édes fiam, hogy mindennek vége, nem házashatjuk őket össze; a leánynak most munkához kell látnia, hogy megélhesen . . .»

. . . Mintha leforrázták volna, úgy elrontották ezek a rossz hírek minden kedvét, melylyel a harcza menés gondolata töltötte el.

HARMADIK RÉSZ.

I.

Egy golyó füttyülve hasítja át a levegőt! . . . Szilveszter megáll és fülel . . .

Bársonyszerű, tavaszias zöldességű nagy sikon történt. Az ég szürke és tikkasztólag nehezedik az emberekre.

Hat fegyveres matróz áll lesben az üde rizsföldeken, iszapos ösvényen . . .

. . . Újra!! . . . megint az a zaj a csendes levegőben! — Éles és süvítő nesz, elnyújtott zümmögés, mely valódi fogalmat ad arról a kis kemény, gyilkos szerszámról, a mely egyenest, gyorsan röpül ott el, és a melylyel halálos lehet a találkozás.

Szilveszter életében most hallotta először ezt a zenét. Ezek az elsüvítő golyók más hangot adnak, mint azok, melyeket az ember maga lő ki: a lövést tompítja a távolság, többé nem hallszik; de annál jobban hallszik ez az érez-zümmögés, mely gyors-röpülve zúg tova és csiklandozza a fület . . .

. . . Zümm! zümm-zümm! Most meg sűrűen hullnak a golyók a tengerészek körül, befuródnak a rizsföldek ázott talajába, egyet locsosanva, mint a jég szem, és utánok fölcsap a víz.

Egymásra néznek és nevetnek, mintha valami bohó tréfa komédiázásáról volna szó és így szólnak:

— A dsinaiak! (Annamiták, tonkingiak, fekete lobogók a matrózok szemében mind a dsinaiak azon egy családjához tartoznak).

Miként fejezni ki, milyen megvetéssel, milyen régi ráncor gúnyjával, milyen harczi vágygyal ejtik ki azt a szót, hogy: «a dsinaiak».

Két-három golyó süvölt még, de már alacsonyabban; szökdeUnek, mint sáskák a fűben. Csak egy perczig ha tartott ez a kis ólomeső és mindjárt el is állt. A nagy zöld síkságra újra visszatér a föltétlen csend és semerre sem látszik mozgás.

Még mind a hatan állanak, szemök les, fülök a szelet neszeli, keresik, honnan jöhetett.

Bizonyosan onnan a bambuszcserjés felől, mely a sikon mintegy tollszigetet képez s a mely mögött félig elrejtőzött szarv alakú tetők tetszenek föl. Tehát odaszaladnak. A rizsföldek átázott földjébe hol besüpped a lábuk, hol elsziklik rajta; Szilveszter fut legelő, mint a kinek hosszabbak és fűrgébbek a lábai.

A süvöltés teljességgel megszűnt, azt mondhatnák, álmodtak.

És valamint a világ minden országában bizonyos dolgok örökké, mindig ugyanazok — a borús ég szürkésege, a rétek friss színe tavasszal — szintúgy azt lehetett volna hinni, hogy franciaországi mezőket lát az ember vidám ifjakkal, kik egészen más játékból, nem pedig a halállal játszva szaladnak.

De mennél jobban közelednek, annál inkább kiválik a nádas lombozatának exotikus finomsága, annál élesebben kitűnnek azok a falusi tetők, görbületeik különösségével; és mögöttök lesben állt sárga emberek jönnek elő nézni, lapos arczuk a rosszakarattól és félelemtől ránczba van szedve . . . Aztán lármát csapva hirtelen kitörnek és hosszú, rendetlen, de határozott és fenyegető vonalba fejlenek ki.

— A dsinaiak! — mondják újra a matrózok, ugyanazzal a bátor nevetéssel.

Ámde mindegy; most látják csak, hogy sokan, de nagyon sokan vannak. Egyikök hátrafordultában még többeket vesz észre, a kik a bozótok közül jönnek elő . . .

... Nagyon szép volt ebben a pillanatban, ezen a napon a kis Szilveszter; öreg nagyanyja bezzeg büszke lett volna rá, hogy ily vitéz harcziasnak látja!

Arcza néhány nap óta elváltozott, bronzszínű lett, hangja megvastagodott, mintha most lett volna a neki való elemben. A matrózok, a kiket szinte horzsoltak a golyók, a legnagyobb határozatlanság pillanatában már-már megkezdték a visszavonulást, a mi valamennyiöknek az életébe került volna, de Szilveszter csak tovább haladt, puskáját csövénel fogva, egész csapatot állított meg, melyet puskája agyával jobbra-balra agyba-főbe vert, csak úgy hullt előtte a sok tarfej. Azzal, hogy föltalálta magát, megfordult a koczka: a pánik, zürzavar, az a vak valami, a mi eldönti az ilyen kis vezértelen csaták sorsát, a dsinaiak sorába hatott át s csakhamar vissza kezdtek vonulni.

... A csata megszűnt, az ellenség megszaladt. A hat matróz most lövésre fogta a puskáját és kényelmesen ledurrogatták őket; piros tócsák, összeroskadt testek, kilocscsant agyvelejű fejek heverték a rizsföld vizeiben.

A földre lapulva menekültek, mint a leopárdok. És Szilveszter utánok eredt, pedig két helyen kapott sebet, egy lándsautést a czombján, egy mély vágást a karján, de nem érzett egyebet a harczy márnornál, annál a nem számító részségnél, mely az erővel teljes vértől ered, annál az ittasságnál, mely büszke bátorságot önt az egyszerűekbe, s mely az antik hősokeet szűlte.

Egyikök, a kit űzőbe vett, megfordult és kétségbe esett félelmében ráfogta a puskáját. Szilveszter megvetőleg mosolygott, fönsséggel állt meg és bevárta, hogy a dsinai hadd süsse el a pukáját; mikor pedig észrevette a fegyver irányát, balra ugrott. De a puska vaktában szintén abban az irányban sült el. Erre megrendülést érzett a mellében és villámgyorsan megértette, mielőtt a fájdalom elkezdődött volna, hogy mi történt vele; a többi tengerész felé fordította a fejét, a kik utána jöttek, hogy odakiáltsa nekik, mint valami öreg katona, azt a szokásos szót, hogy: «No! azt hiszem, megkaptam a magamét!» Mikor a gyors futás után egy mélyet lélegzett, hogy tüdeit tele szívja levegővel, érezte, hogy a levegő a jobb mellén támadt lyukon is bemeqy, borzasztó neszszel, mint egy kilyukadt fuvón. Egyszerre a szája is tele lett vérrel, míg az

oldalán éles fájdalmat érzett, mely egyszerre elviselhetetlen lett, mígnem borzasztó és kimondhatatlan valamivé vált.

Kétszer-háromszor megfordult maga körül, feje elszédült, lélegzeni erőlködött a föltoluló piros vérfolyás közepett, melynek áradása fojtogatta, végre nehéz eséssel belezuhant az iszapba.

II.

Minthogy az esős idő közeledtére az ég mindjobban beborúlt és a hőség mind tikkasztóbb lett a sárga Tonkingban, Szilvesztert, a kit Hanoiba vittek, körülbelül két hét múlva a ha-longi révpartra küldték és egy kórházhajóra tették, mely visszatérőben volt Franciaországba.

Sokaig hordozták hordágyakon ide s tova, egyik mozgó kórházból ki, a másikba be, és mindenütt csak annyi ideig hagyták, míg az orvos megvizsgálta. Megtettek vele minden lehetőt; de a rossz viszonyok közt melle megtölt vízzel átlőtt oldalán, és a levegő hörögve járt ki s be azon a lyukon át, mely nem akart behegedni.

Katonai rendjellel tüntették ki, a minek örült egy perczig. De nem volt többé az a határozott járású, csengő hangú és rövid szavú katona, ki azelőtt. Nem bizony, mindez oda lett a hosszú szenvedéstől és elgyöngítő láztól. Újra gyermek lett, kit elfogott a honvágy, alig beszélt valamicskét és halk, szinte elhaló hangon felelt nagy-néha. Mily iszonyú gyötrellem oly nagyon betegnek érezni magát, olyan messze, de messze lenni, elgondolni, hogy hány meg hány napba telik, míg hazaér — csak legalább tartana addig fogyton-fogyó erejéből! . . . A rengeteg távolságnak ez a tudata gyötörte untalan, sújtotta le ébrenlétekor — midőn szendergésének órái után újra elővette sebeinek iszonyú sajgása, lázának hősége és átlőtt mellének sípoló nesze. Azért is kérte esdekelve ápolóit, hogy ne törődjenek semmivel, csak tegyék hajóra.

Nagyon nehezen ment az ágyban szállítás; azért talyigára tették, melyen bár nem akarták, iszonyúan összerázódott.

Az indulóban levő szállító hajón a kórházi módra sorba állított kis vaságyak egyikére fektették és megkezdte hosszú útazását a tengeren haza felé. Csakhogy most nem árbocz-

kosarának szabad légáramlatában élt, mint a madár, hanem ott lent, abban a nehéz levegőben, az orvosságok, sebek és nyomorúságok kigözülgésében.

Az első napokban kissé jobban érezte magát az örömtől, hogy úton van. Felülhetett az ágyában vánkosainak támaszkodva és olykor a szekrénykékét kérte elő. Matróz-szekrénye puha fából készült ládika volt, melyet Paimpolban vásárolt, ebbe rakta becses holmait; ebben voltak Yvonne nagymamájának, Yannak és Gitának a levelei, volt még benne egy füzet, melybe a hajós-dalokat írta, és egy chinai Confucius-könyv, melyet egy fosztogatás alkalmával kaparintott meg, és a melynek tiszta hátsó lapjára írta naiv hadi naplóját.

De szenvedése nem fordult jobbra, az orvosok az első héttől fogva tudták, hogy menthetetlen.

. . . Most az Egyenlítő közelében voltak a viharöv szeretlen hőségében. A szállító hajó egyre haladt, rázta az ágyakat, a sebesülteket és a betegeket; ment-ment egyre tovább a hullámos tengeren, mely még jobban háborgott, mint a paszát-szelek változásakor.

Ha-Longból elindulás óta többen meghaltak, kiket bele kellett vetni a mély vízbe ezen a hosszú franciaországi úton; sok apró ágy megszabadult szegény tartalmától.

És azon a napon még sötétebb volt a mozgó kórházban; a tenger háborgása miatt kénytelenek voltak bezárni a kabinablakok vastábláit, a mi még borzasztóbbá tette a betegek fojtogató tanyáját.

Rosszabbra fordult, már a végét járta. Mindig átlótt oldalán feküdt, melyet minden megmaradt erejével megszorított kezével, hogy ki ne ereszsze a vizet, jobb tüdőjének híg fölbomlását és csak a másikkal igyekezett lélekezni. De lassan-lassan ezt is elrontotta a rossz szomszédság és kezdetét vette a halálos küzdelem.

Az otthonról mindenféle látományok kalandozták át halálközlő agyvelejét; a meleg sötétségben föléje hajoltak a szeretett vagy utálatos alakok; örökös hallucinációkban élt, szüntelen Bretagne és Izland foglalkoztatták.

Reggel magához hívatta a papot, a ki mint öreg ember sok matrózt látott meghalni és nagyon meg volt lepve, hogy e férfias külső alatt egy kis gyermek tisztaságát találta.

Levegőt, levegőt kért, de sehol sem volt, a szellőztetők

nem adtak; az ápoló, a ki folytonosan legyezgette egy virágos chinai legyezővel, csak egészségtelen, bűzös levegőt hajtott rá, melyet százszor meg százszor beszívtak és a tüdőknek már nem kellett.

Némelykor kétségbeesett düh vett rajta erőt, ki akart rohanni az ágyból, melyben oly közel érezte a halált; föl akart menni ki a szélbe és megpróbálni az újraélést... mint a többiek, a kik árboczköteleken futkostak az árboczkosarakban éltek!... De összes ereje csak arra telt ki, hogy fölemelte fejét és gyöngé nyakát, olyanformán, mint a minők azok a határozatlan mozdulatok, melyeket álmunkban kísért meg a test. — Oh! nem tudta többre vinni; újra visszaesett össze-vissza gyűrt agyának gödrébe, hová már a halál oda szegezte őt; és minden ily erőlködés után elvesztette egy pillanatra eszméletét.

Hogy örömet szerezzenek neki, végre kinyitották az egyik ablakot, noha még veszedelmes volt, minthogy a tenger nem csillapodott le. Este tíz óra felé volt. Mikor a vastáblát fölnyitották, csak fény, vakító piros fény jött be rajta. A leáldozó nap rendkívül fényesnek látszott a láthatáron, a borús ég egy megszakadásánál; vakító fénye ide-oda ugrált a hajó himbálódzásakor és oly módon világította meg azt az ingó körházat, mintha fáklyát csóváltak volna.

Levegő, az nem jött be; az a kevés, a mi künn volt, nem tudott bejönni, hogy kikergesse a láz szagát. Az egész végtelen egyenlítői tengeren nem volt egyéb, mint meleg nedvesség és belélegzelhetetlen nyomottság. Levegő sehol, még a lihegő haldoklók számára sem.

Egyik utolsó látomása nagyon gyötörte: nagyanyját látta az úton menni, szívszakasztó aggodalommal az utcán; az eső szakadt rá az alacsony és fekete fellegekből; Paimpolba ment, a tengerész-hivatalba hívták, hogy tudtára adják unokája halálát.

Most vívódni kezdett; hörgött. Szája széléről vizet és vért mostak le, mely melléből tört ki halálküzdelmében. És a ragyogó nap még mindig rásütött; nyugtában úgy rémlett, mintha lángba gyújtotta volna a világot s fölötte véres felhők úszkáltak volna; a nyitott ablak lyukán vörös fényű, széles sugár jött be, mely Szilveszter ágya fölött megakadt, hogy mintegy dicsfénynyel vegye körül.

... Ebben a pillanatban a nap amott Bretagneban is süttött, a hol az óra épen deket ütni készült. Szintén ugyanaz a nap süttött ott is, még pedig végetlen tartamának épen abban a pillanatában; csakhoggy egészen más volt ott a színe; a kékes égnek legtetején állt; szelíd fehér fényével rásütött Yvonne nagyanyóra, a ki varrogatott az ajtaja küszöbén.

Látszott Izlandban is a halálnak ebben a perczében; ott reggel volt. Még halványabbnak tetszett ott, és azt lehetett volna mondani, hogy csak sugártörés következtében válik láthatóvá. Szomorúan világított be egy fjordba, melyben most *Mária* hajtatta magát, és ege ezuttal éjszaksarki tisztaságú volt, milyen a légkörtelen, kihült planéták képzetét kelti föl. Fagyos tisztaságával erősen kiemelte annak a köhalmaznak a részleteit, melyet Izlandnak hívnak; *Máriáról* nézve, az egész vidék olybá tűnt föl, mintha ugyanegy síkba lenne szögezve merőlegesen. Yann, a ki szintén különösen volt kissé megvilágítva, szokása szerint halászatgott ebben a holdfény-szerű világban.

... Abban a pillanatban, mikor ez a vörös fényű sugár, mely a hajó ablakán behatolt, kialudt, mikor az egyenlítői nap végkép eltűnt a megaranyozott vízbe, abban a pillanatban törték meg a haldokló unoka szemei és a homlok felé fordultak, mintha el akartak volna tűnni a fejben. Erre rájuk zárták hosszú szőrű szempilláit, és Szilveszter újra szép nyugodt lett, mintha csak fekvő márványkép volna ...

III.

... Nem tehetek róla, el kell beszélnem Szilveszter temetését, melyet magam vezettem ott Szingapur szigetén. Elég sok halottat vetettek az utazás első napjaiban a chinai tengerbe; mivel a maláji félsziget úgyis közel volt, elhatároztuk, hogy még néhány óráig megtartjuk, hogy ott tehessük földbe.

A rettenetes nap miatt reggel igen jókor ment végbe. Csónakba fektettük és leborítottuk a francia zászlóval. A nagy, idegenszerű város még aludt, mikor partra szálltunk, A kis társzekér várt már a parton, melyet a consul küldött; rátettük Szilvesztert és a fakeresztet, melyet a földélzeten

faragtak; a festés még nedves volt, mert sietni kellett, és nevének fehér betűi szétfolytak a fekete alapon.

Napkeltekor haladtunk végig azon a Bábelen. Megható valami volt, ott találni a piszkos chinaiak hemzsegésétől két lépésnyire egy francia templom csendességét. A magas fehér hajóban, a hol egyedül voltam matrózaimmal, megcsendült a *Dies irae*, melyet egy missionárius pap énekelt és kellemes, bűvös ígézet gyanánt hatott ránk. A nyílt ajtókon át úgy láttuk, mintha tündérkertben állottak volna a bámulatos zöld tárgyak és az óriási pálmák; a szél rázta a nagy virágos fákat és kárminvörös szíromeső hullt, majdnem be a templomba is.

Azután a temetőbe mentünk, jó messze. A mi kis matrózkíséretünk igen szerény volt, a koporsót még mindig a francia lobogó fődte. Chinaí városnegyedén kellett keresztül mennünk, egy sárga világú hangyagomolyon; aztán indiai, maláji külvárosokon, melyekben mindenféle ázsiai arcok meresztették ránk csodálkozó szemöket.

Aztán jött a már meleg mezőség; árnyékos utak, a hol csodálatos kék bársonyos pillangók röpködtek; a pálmáknak és virágoknak nagyszerű pompája, az egyenlítői növényzet minden fénydisze; végre a temető: mandarin sírok sokszínű föliratokkal, sárkányokkal és szörnyekkel; bámulatos lomboszatok, ismeretlen növények. A hely, a hová letettük, olyan mint Indra kertjeinek egyik zuga.

Fejtől egy kis fakeresztet állítottunk, melyet nagy sietve faragtak az éjtszaka:

MOAN SZILVESZTER

élt tizenkilencz évet.

És ott hagytuk, siettetett bennünket az emelkedő nap, vissza-vissza fordultunk, hogy lássuk még egyszer ott a csodálatos fák s a nagy virágok alatt a kis sirt.

IV.

A szállító hajó folytatta útját az Indiai óceánon keresztül. Lent az úszó kórházba még sok nyomor volt bezárva. A fődélzeten pedig gondtalanság, egészség és ifjúság virúlt. A tengeren köröskörül ünnepet ült a tiszta levegő és a nap.

A szép paszátszeles időben a matrózok a vitorlák árnyékában heverésztek és papagályaikkal mulattak. (Szingapurban, a honnan matrózaink most jöttek, mindenféle szelíd állatot adnak el az átutazó tengerészeknek.)

Valamennyien papagályfiókákat választottak, melyeknek madár-ábrázatán kis-gyermekies kifejezés ömlik el; még farkatlanok voltak, de máris zöldék s oh! mily bámulatos zöldék. Szüleik szintén zöldék voltak, így hát fiókáik is öntudatlanul ezt a színt örökölték; a matrózok letették őket a hajó tiszta deszkáira, a hol tropikus fákról frissen hullt levelekhez hasonlítottak.

Némelykor egybecsapták őket; ekkor igen furcsán nézgették egymást, mindenféleképen forgatták a nyakukat, mintha különböző oldalról akarták volna egymást szemügyre venni. Sántikálva lépegettek, kaczagató volt, mikor egyet-egyet bicsegettek, egyszerre csak kapták magokat, hirtelen elszálltak valami ismeretlen hazába, és egynéhányan lehulltak a vízbe.

Aztán más mulatságot találtak a tengerészek, majmaikat tanítgatták mindenféle komédiára. Voltak köztök, melyeket igazán szerettek és erősen csókolgattak, ezek aztán uraik zord ölébe kuporodtak és nőies szemmel, félig bolondos furcsán, félig meghatóan pislolgattak rájuk.

Pontban három órakor fölhoztak a furrierek két vászon-tarisznyát, melyek nagy vörös pecséttel voltak lepecsélve és Szilveszter nevével megjelölve. A katonai szabályzat azt követeli, hogy a halottak összes ruháit, mindazt, a mi a halotté volt világeletében, el kell árverezni. A matrózok nagy sebbel-lobbal álltak körbe; kórházhajó földézetén elég sokszor látni ilyen árverést, semhogy meghatna valakit. Meg aztán ezen a hajón alig ismerték Szilvesztert.

Zubbonyait, ingeit, kék csikos nadrágjait megtapogatták, elől-hátul megnézegették és aztán potom áron megvették: a vevők tréfából többért kínálgatták. Azután a kis szent ládikára került a sor, melyet harmadfél frankon vesztegettek el. Kivették belőle leveleit és érdemjelét, hogy átadják a családjának, de benmaradt a dalfüzetke, a Confucius-könyv, tüje, gombja, czérnája, ezek az apró holmik, melyekkel Yvonne nagybanyó gondoskodása látta el, hogy kijavíthassa és megvarrthassa ruháit.

Hozott aztán a furrier, a ki a tárgyakat megvételre

kínálgatta, két kis Buddhát, melyeket egy pagodából hozott volt el, hogy megajándékozza velök Gitát; olyan furesák voltak azok a szobrocskák, hogy nagy hahotára fakadtak a matrózok, mikor meglátták ezt a két utolsó elkótyavetyélendő czikket. Ha a tengerészek hahotáztak, az korántsem szívtelenségből történt, hanem csupán, mert nem gondoltak semmire.

Végül eladták a tarisznyákat, és a vevő tüstént hozzáfogott a ráírt névnek a lekaparásához, hogy helyébe fölírja a magáét.

Azzal gondosan lesöpörték a födélzetet, hogy tiszta legyen újra a portól vagy a czérnaszáltól, mi a kicsomagolás-kor hullott bele.

És a matrózok újra játszani kezdtek papagályaikkal és majmaikkal.

V.

Június első napjaiban, mikor az öreg Yvonne hazatért, megmondták neki a szomszédasszonyok, hogy keresték a tengerészeti nyilvántartási hivatal részéről.

Bizonyos, hogy valami unokájára vonatkozó dolgot akartak vele tudatni; de azért egy cseppet sem ijedt meg. A tengerész-családokban sokszor akad dolog a tengerészeti hivattal; ő tehát, a ki tengerészek leánya, felesége, anyja és nagyanyja volt, már hatvan esztendő óta jól ismerhette azt a hivatalt.

Kétségtelen, a reá eső segélydíj ügyében hívják, vagy alkalmasint a *Circér*ől kap egy kis pénzt, melyet meghatalmazással neki kell fölvennie. Tudván, mivel tartozik a biztos úrnak, szépen kicsípte magát, fölvette a szebbik ruháját és fehér fejkötőjét, aztán két óra felé útra kelt.

Meglehetős gyorsan tipegett végig a tengerparti ösvényen Paimpol felé; egy kicsit mégis aggódott, mert már két hónapja nem kapott levelet.

Találkozott öreg imádójával, a ki ajtaja előtt üldögélt és a múlt tél óta nagyon megrokkant.

— Nos? . . . mikor akarja, hiszen tudja; semmit se székenkezzék, édesem! . . . (Megint az a bizonyos deszkaruha járt az eszében.)

Körülötte mindenfelé mosolygott a szép júniusi idő. A köves magaslatokon ugyan csak aransárga virágú magyal virult, de beljebb menve, a tenger szelétől védett helyeken szép zöld volt minden, a cseregalagonya teljes virágjában, a fű magas és jó illatú. Öreg asszonyka lévén nem sokat látott belőlök, ő, kire úgy ránehezdedtek a röpke évszakok, melyek oly rövidek voltak már most, mintha napok lettek volna . . .

A kidőlt-bedőlt falú halásztanyákon viritottak a rózsafák, szegfűk, violák és még a magas szalma- meg mohfödeleken is ezernyi ezer apró virág, melyek körül az első fehér pillangók röpködtek.

A tavasz majdnem szerelem nélküli volt az izlandiak e vidékén, és a szép büszke fajból származó leányok, a kik ábrándozva álldogáltak az ajtóknban, messze-messze szegezték barna vagy kék szemöket, a látható tárgyakon is túl. A fiatal legények, a kik felé melázásuk és vágyaik szálltak, a nagy halászaton voltak ott fönt az Éjszaki tengeren . . .

De ez azért mégis tavasz volt, langyos, kellemes, megillető, teljes teli könnyed légyzümmögéssel, az új növények illatával.

És ez a lelketlen természet folyton mosolygott annak az öreg nagyanyónak, a ki tőle telhető gyors lépésben sietett meghallani utolsó unokája halálát. Közel volt ahhoz a rettenetes órához, melyben értésére fogják neki adni azt a dolgot, a mi messze a chinai tengeren történt; azt a végzetes útat tette, melyet Szilveszter megsejtett volt halála óráján és a mely szemébe sajtolta aggódásának utolsó könnyeit: jóságos öreg nagyanyja a tengerészeti hivatal hívására Paimpol felé tart, megtudni, hogy ő meghalt! Tisztán látta menni azon az úton, gyorsan, egyenesen, vállán barna kis kendőjével, fején fejkötőjével, kezében esernőjével. Ez a látomány emelte őt föl magasra ágyába, ettől vonaglott úgy össze iszonyú kínlásában, míg az Egyenlítő nagy vörös napja, mely teljes pompájában áldozott le, behatott a kórház ablakocskáján, hogy őt meghalni lássa.

Csakhogy Szilveszter ott lent úgy képzelte utolsó látományaiban, hogy a szegényöregasszony esős időben teszi meg ezt az útját, holott ellenkezőleg szép, vidám tavaszi napon történt az . . .

Mennél jobban közeledett Paimpol felé, annál nyugtalanabb lett és annál gyorsabban szedte lábait.

Már íme beért a szürke városba, a gránitos útezécskákba, hová besütött a nap és jobbra-balra köszöntgetett a többi, vele egyivású vén anyókáknak, a kik ablakuknál üldögéltek.

Kíváncsiság fogta el őket láttára és mondogatták :

— Ugyan hová mehet olyan gyorsan ünneplő ruhájában hétköznapi ?

A biztos úr nem volt a hivatalban. Egy kis, igen csunya tizenöt év körüli ficzko üldögélt szobájában, a segédje. Esetlen volta miatt nem való volt halásznak, azért iskolába járatták, és most egyazon széken tölti napjait fekete kabátújjvédőjében és naphosszat papirost körmölget.

Mikor megmondta neki a nevét, az fölkelte nagy fontoskodva, hogy az egyik fiókból hivatalos iratokat vegyen elő.

Sok volt ott . . . vajon mire való mind ? Bizonyítványok, pecsétes papirosok, matrózkönyvecske, mely megsárgult a tengerből ; valamennyinek olyan halottas szaga volt.

Szétterítette a szegény öreg asszony előtt, a ki remegni kezdett és szemei fátyolosak lettek ; mert megismerte azt a két levelet, melyeket Gita írt számára az unokájának és a melyek most fölbontatlanul jöttek vissza . . . Épen így történt húsz esztendővel ezelőtt is, Péter fia halálakor ; a levelek a biztos úrhoz jöttek vissza Chinából, a ki aztán visszaadta neki . . .

Most tudákos hangon olvasta :

«Moan Szilveszter János Mária, a ki besoroztatott Paimpolban 213. oldal, 2091-ik anyakönyvi számmal, elhunyt a *Bienhoa* földézetén . . .

— Micsoda ? . . . Mi történt vele, édes jó uram ? . . .

— Elhalt . . . igen-igen, elhalt — válaszolá amaz.

Én Istenem, nem volt gonosz ember ez a segéd ; ha ezt oly embertelen módon adta tudtára, inkább egy fiatal, éretlen ficzkonak ostobaságából és tapintatlanságából történt. És látván, hogy nem értette meg azt a szép szót, megmondta breton nyelven is :

— Marw éo ! . . .

— Marw éo ! . . . (Meghalt . . .) — mondta utána az öregek mekegő hangján, mintha gyöngö, rekedt visszhang ismételné közönyös mondatot.

Csakugyan úgy volt, mint félig-meddig sejtette, de sejtelve csak megremegettette ; most, hogy sejtelve valósult, úgy

látszott, mintha meg se lett volna hatva. Szenvedő képessége a korral tompult valamicskét, kivált a múlt tél óta. A fájdalom nem támadt föl benne nyomban. Aztán meg valami zsibongott a fejében egy pillanatig: összetévesztette ezt a halálesetet másokkal, hisz annyi fiút elvesztett! . . . Egy pár percze volt szüksége, hogy megérthesse, hogy a legutolsóról, kedvenczéről van szó, arról, a kire minden imádsága vonatkozott, a kiért élt, a kire várt, a ki gondolatainak egyetlen tárgya volt, gondolataié, melyek a második gyermekkor közeledtére már homályosodni kezdtek . . .

Szégellylte is magát, hogy az előtt az úrficska előtt lágyuljon el, a ki borzalmat keltett benne: mert így kellett-e unokája halálát tudtára adni egy nagyanyának? . . . Csak ott állt az íróasztal előtt mereven és barna kendőjének rojtjait tépte szegényes, öreg, érdes mosóné-kezeivel.

És mily messze érezte magát a lakásától! . . . Istenem, mekkora útat kell megtennie, még pedig illedelmesen, mielőtt elérkeznek szalmafedeles kunyhójába, a hová nyomban be fog zárkózni, mint a megsebzett állatok, melyek odújukba rejtőznek meghalni. Ezért volt annyira rajta, hogy ne sokat gondolkozzék, hogy még ne értse meg jól állapotát, félt nagyon a hosszú úttól.

Átadtak neki egy utalványt, hogy mint örökös vegye föl azt a harmincz frankot, mely Szilveszter holmiinak az eladásából folyt be; átadták aztán még a leveleket, bizonyítványokat s a hadi érdemjelet tartalmazó dobozt. Ügyetlenül vette át valamennyit nyitva maradt ujjaival, egyik kezéből a másikba tette, mert nem találta meg zsebeit.

Paimpolon egyfolytában ment végig, nem nézve senkire; teste kissé előre hajolt, mintha el akarna esni; fülében csak úgy zúgott a vér, sietett-sietett, jobban mintsem kitelt volna erejétől, mint egy szegény, elkopott gép, melyet utolján egész gyorsasággal indítottak neki, nem sokat ügyelve arra, hogy elpattannak túlságosan fölhúzott rugói.

A harmadik kilométernél már egészen előre hajolva, elesigázva ment; helylyel-közzel beleütődött faczipője egy-egy kőbe, a mi erős, fájdalmas megrándulást okozott a fejében. Sietve sietett, hogy otthon eltemetkezhessék; félt, hogy el talál esni, és úgy kell őt hazavinni . . .

VI.

Yvonne néni részeg!

Elesett, és az útczagyerekek utána futottak. Épen akkor esett el, mikor beért Ploubazlanec falujába, a hol sok ház van az út hosszában. Mégis volt még annyi ereje, hogy föl birt kelní és kipegve-kopogva menekült botja segítségével.

— Yvonne néni részeg!

És az apró, szemtelen kölykek szembe kacagták. Fejkötője egészen visszáru állt.

Voltak az apróságok közt olyanok, a kik alapjában véve nem voltak semmirekelők, és mikor közelebbről látták, elszomorodva és megdöbbenve tértek ki az öreg asszony kétségbeesetten elborult arczkifejezése elől és semmit sem mertek többé szólni.

Otthon, miután bezárkózott, kétségbeesett jajgatásban tört ki, mi majd megfojtotta és elesett az egyik sarokban, fejjel a falnak. Fejkötője a szemére csúszott le, a földre dobta szegény szép fejkötőjét, pedig egykor milyen szépen gondját viselte. Utolsó ünneplő ruhája egészen bemocskolódtott, egy kis sárgásfehér hajtincs csúszott ki keszkenője alól, rettenetes volt a szegény vénség dúlt külseje!

VII.

Mikor Gita este felé meglátogatta, hogy megtudja, mi történt, még mindig ebben a helyzetben találta: haja összeborzalva, karjai lecsüngve, feje a kőnek, arcza eltorzulva és panaszosan hihizett, mint egy kis gyermek; alig tudott sírni, a nagyon vén nagyanyóknak nincs már könnyök kiszáradt szemökben.

— Meghalt az unokám!

És a Gita ölébe szórta a leveleket, papirosokat, az érdemjelet.

Gita egy szemvetéssel átfutotta a papirokat és nyomban átlátta, hogy nagyon is igaz, és letérdelt imádkozni.

Majdnem némán maradt így együtt a két nő mindaddig,

míg a júniusi estszürkület tartott, a mely nagyon hosszú Bretagneban, és a melynek se vége, se hossza ott fönt Izlandban. A tűzhelyen fagyosan czirpelt egy tücsök, mely pedig különben szerencsét szokott hozni. A sárga esti fény beszűrődött a kis ablakocskán ezeknek a Moanéknak viskójába, kiket a tenger mind elnyelt és kik már csak kihalt család voltak . . .

Végre Gita megszólalt:

— Eljövök és magánál fogok lakni, édes anyó, elhozom az ágyamat; ezt még meghagyták nekem, örködni fogok magára, gondoskodom mindenről, nem lesz majd egészen egyedül . . .

Siratta kis Szilveszter barátját, de akarva-nemakarva is elszoródott búbanatában, mert azon az emberen járt az esze, a ki újra elment a halászatra.

Tudatják majd azzal a Yannal is, hogy Szilveszter meghalt; épen indulni fognak nem sokára a heringhalászok. Csak megsiratja talán? . . . hiszen mennyire szerette! . . . És saját könnyei közt is sokat foglalkozott vele, hol boszankodott arra a köszívű legényre, hol ellágyult az emlékénel a miatt a nagy fájdalom miatt, melyet ez érezni fog és a mely mintegy összekötő kapcsot alkotott közöttök, szóval a szíve egészen vele volt telve . . .

VIII.

. . . A Szilveszter halálát jelentő levél egy halvány augusztusi este megérkezett az Izlandi tengeren tanyázó *Mária* födélzetére — épen olyan napon, melyen kemény munkát végzett és rendkívül ki volt merülve. Abban a pillanatban kapta meg a levelet, mikor vacsorázni és aludni akart menni. Az álomtól megnehezült szemmel olvasta végig a levelet lent a sötét zúgban, a kis lámpa sárga fényénél; az első perczben ő is érzéstelen és kábult maradt, mint a ki nem ért meg valamit világosan. Mivel szíve ügyeiben zárkózott és büszke volt, kék ujjasa alá rejtette a levelet a melle fölé, mint a matrózok szokták és nem szólt semmit.

Csak azzal árult el valamit, hogy nem volt ereje a többiekkel együtt elkölteni a vacsorát; hanem a nélkül, hogy megmondaná, miért nem eszik, lefeküdt fekvőhelyére és nyomban elaludt.

Nem sokára a halott Szilveszterről és temetéséről álmodott . . .

Éjfél tájban — mert a tengerészek különös lelki állapotuknál fogva álmukban is tudják, hány óra, s előre érzik a pillanatot, mikor fölkeltik őket munkájokra — még látta a temetést. És így szólt magában :

— Álmodom ; szerencsére mindjárt fölkeltenek és álmom el fog múlni.

De mikor egy nehéz kéz súlyosodott rá s egy hang mondani kezdte : « Gaos ! — rajta föl ! itt a fölváltás ideje ! » gyöngé papírzörej hallott a mellén — baljóslatú halk zenét, mely a halál valósága mellett szólt. — Oh ! igen, a levél ! . . . tehát igaz volt ! — és sokkal metszőbben, kegyetlenebbül érezte most a hatást, és mikor hirtelen fölriadt, széles homlokát belevágta a gerendába.

Aztán fölöltözködött és fölment, hogy elfoglalja halászó helyét . . .

IX.

Mikor Yann följutott a födélzetre, körüljártatta álomból ébredt szemét a tenger nagy, ismeretes körén.

Azon az éjjelen a végtelenség bámulatos egyszerűnek tűnt föl, semleges színekben, melyek csak a mélység érzetét keltették föl.

A láthatár, melyen sehol a föld bármely vidékének, sem bármelyik földrajzi korszaknak a nyoma nem látszott, a századok kezdete óta annyiszor lehetett hasonló a mostanihoz, hogy a nézőnek úgy tetszett, mintha valóban semmit se nézne, semmi mást, mint azon dolgok örökkévalóságát, a melyek vannak és a melyek nem tehetik, hogy ne legyenek.

Még sem volt teljesen éjtszaka. Úgy a hogy megvilágította egy maradék fény, mely sehonnan sem eredt. Mintegy szokásból céltalan, panaszos hangú zsongás hallszott. Szürke, zavaros szürke volt, mely futott a tekintet előtt. — A tenger, titokzatos nyugalma és álmadozása közben, sejtelmes, névtelen színárnyéklatba burkolódott.

Fönt felhők kóvályogtak ; bizonyos alakjuk volt, mert hiszen a dolgok nem lehetnek alak nélkül ; a homályban

úgy egymásba bonyolódtak, hogy valami nagy fátyolnak látszóttak.

De az égnek egyik alacsony, a vízhez közel fekvő pontján egy világosabb, habár messze eső márványos valami támadt, egy szórakozott kéz vonta határozatlan rajz, egy találmomra támadt, nem nézésre szánt, röpké és már-már tűnedező combinatio. — És ebben a mindenségben csak ez látszott jelenteni valamit, mintha az a megfoghatatlan, mélabús gondolat volna oda leírva, mi ez űrt betölti; — és a szem akarva, nemakarva, odatapadt.

Mennél jobban hozzászótkak Yann izgó-mozgó szemei a külhomályhoz, annál jobban nézte az égnek azt az egyetlen egy márványos pontját; olyanforma volt, mintha valaki két karját fölnyújtva lesülyedne. És most, hogy látni kezdte azt a tűneményt, úgy rémlett neki, mintha igazi emberárnyék volna, melyet megnyújtott és óriásivá tett az iszonyú messzeség.

Képzeteiben aztán, melyben együtt kóvályogtak meghatározhatatlan ábrándjai és primitív hiedelmei, elhunyt öcsese emlékével vegyült össze és úgy tűnt föl ez a sötét ég végén elmerült szomorú árnyék, mintha utolján megjelent volna neki.

Hozzá volt szokva az ilyféle képzettársításokhoz, a milyenek legkivált az élet elején a gyermekfőkben állanak elő . . . Ámde a szó akármilyen bizonytalan legyen is, mégis fölöttébb szabatos valami ezeknek a dolgoknak a kifejezésére; arra a bizonytalan nyelvre volna szükségünk, melyen némelykor álmainkban beszélünk és a melynek csak rejtélyes töredékeire emlékszünk fölébredésünkkor, de a melyeknek immár semmi értelmök sincs.

A felleget nézve, mély, aggodalmas valami, ismeretlennel és titokzattal teljes szomorúságot érzett magában támadni, mely megfagyasztotta lelkét; jobban fölerte most észszel, mint bármikor, hogy az ő szegény öcsese soha, de soha sem fog többé újra megjelenni szeme előtt; a búbanat, melynek ugyancsak soká kellett küzködnie, míg át birta szűrni erős és kemény szívének héját, most egyszerre elöntötte. Újra látta Szilveszter szelíd arczát, jóságos. gyermekies szemét: mikor eszébe ötlött, hogy megcsókolta, egyszerre csak akarata ellenére is fátyol ereszkedett le a szempillái mögött, és eleinte nem tudta magának megmagyarázni, hogy az micsoda, mert

mióta az eszét bírja, nem sirt. A könnyek pedig sűrűn kezdtek hullni nagy cseppekben képére; és aztán fuldoklás emelgette nagy mellét.

Tovább halászott, még pedig igen gyorsan, nem vesztegette idejét és nem szólt egy kukkot sem, a másik két halászó, kik hallgattak abban a csöndességben, úgy tették magokat, mintha nem vennék észre, mert félték őt ingerelni, tudván, milyen zárkózott és büszke egy teremtés.

... Ő úgy gondolkozott, hogy a halál mindennek végét vet ...

Megtette ugyan, hogy tisztesség okáért elmondja azokat az imádságokat, melyeket otthon az elhunytak lelki üdvösségéért szoktak mondani a családban; de nem hitt a lelkek másvilági életében.

Mikor a tengerészek úgy egymás között csevegtek, mindezt kurtán és teljes bizonyossággal megmondta, mintha egészen köztudomású dolog volna; a mi azonban nem akadályozta meg, hogy ne szepegjen a kisértetektől, ne borzongjon, a temetők mellett, ne vessen túlságos bizodalmat a védszentekbe és képekbe, és kivált veleszületett hiténél fogva ne tisztelje a templomokat környező szentelt földet.

Yann, a mi őt magát illeti, félt a tengerbe vesztéstől, mintha a tenger jobban megsemmisítené — és az a gondolat, hogy Szilveszter ott lent azon a távoli földben maradt a föld másik oldalán, még kétségbeesettebbé és komorabbá tette búbánatát.

A többiekre ügyet sem vetve, tartózkodás és szégyen nélkül sirt, mintha egymagán lett volna.

... Künn lassacskán világosodott az űr, pedig alig volt két óra; egyszersmind úgy tetszett, mintha terjedne, terjedne, határtalanná lenne és ijesztő módon mélyedne. A születő pittymallásra jobban fölnyíltak a szemek és az éberebbé lett lélek jobban fölfogta a távolságok végtelenségét; erre a látható tér határai még messzebbre meg messzebbre nyúltak.

A világítás igen halvány volt, de nőttön nőtt; olybá tetszett, mintha aprószikrákból, gyöngerázkódásokból keletkeznék: az örök dolgok látszólag áttetszően voltak megvilágítva, mintha fehér lángú lámpák gyúltak volna ki szép lassan az alakatlan szürke fellegek mögött; csöndesen, titokzatos óvatossággal gyúltak ki, mintegy félve, hogy megzavarják a tenger szomorú nyugalmat.

A láthatár alatt az a nagy fehér lámpás a nap volt, mely erőtlenül vonszolta magát, mielőtt megtenné lassú és hideg járását a vizek fölött, melyet már jó reggel elkezdett...

Ezen a napon sehol sem látszott a hajnal rózsás hangulata, minden halvány és szomorú maradt. A *Mária* földéltén pedig sirt egy ember, a nagy Yann...

Komor bátyjának e könnyei és az a még nagyobb melabú köröskörül volt a szegény, ismeretlen kis hős gyászpompája az Izlandi tengeren, a melyen élte felét töltötte...

Mikor teljesen megvirradt, Yann hirtelen megtörölte szemét gypjúkabátjának az ujjával és többet nem sirt. Vége volt. Úgy látszott, mintha teljesen megorvosolta volna a halálszat munkája fájdalmát, a való és jelen dolgok egyhangúsága; mintha semmivel sem gondolna többet.

Különben is sok munkát adtak a horgok, és a karoknak ugyancsak kellett ám dolgozniok.

A halászok körül a végtelen háttérben új jelenetváltozás ment végbe. A végtelen nagy kifejlése, a reggelnek nagy színjátéka véget ért, és most ellenkezőleg a távolságok össze látszottak húzódni és bezárkózni. Ki hitte volna az imént, hogy a tengert oly határtalannak látta? A láthatár most egészen közel volt és úgy rémlett, mintha nem is volna már elég tér. Az ür megtelt úszó, ritka fátyolokkal, némelyik határozatlanabb volt a páráknál, másoknak szinte látható és kicsipkézett körvonalai voltak. Lágyan hulltak le a nagy csöndességbe, mint valami fehér, súlytalan muszlinok; mindenfelől egy időben szálltak le, azért is az ember hamarosan meg volt fogva bennök, és nyomasztó volt látni, hogy a lélegzésre szükséges levegő úgy megtelt.

Ez az első augusztusi köd volt. Pár percz múlva egyforma sűrű és áthatlan volt a halotti szemfödél; a *Mária* körül nem ismerszett meg más, mint nedves halványság, melyben szétfolyt a világosság és a melyben a hajó árbozozata is elveszni látszott.

— Ni! a csunya köd megjött — mondák az emberek.

Régóta ismerték a halálszat második korszakának ezt a kikerülhetetlen kísérőjét; de mely jelezte az izlandi idény végét is, azt az időpontot, mikor útra mennek Bretagne felé.

Finom csillogó csöppekben rakodott le szakállukra; és nap sütötte arcuk fénylett a nedvességtől. Azok, kik a hajó

végeiről nézték egymást, rémalakoknak látták egymást zavarosan; viszont a közelben levő tárgyak élesebben tűntek föl abban az unalmas és fehéres fényben. Óvakodtak telt szájjal lélegzeni; a hidegnek és nedvességnek az érzete hatotta át mellöket.

Egyszersmind a halászat is mindig gyorsabban ment, nem is fecsegték többet, annyi dolgot adtak a horgok; minden perczen hallották a földélezetre esni a nagy halakat, mintha korbácscsal verték volna a deszkákat; dühösen hányták-vetették magokat ide s tova farkukkal; minden tele volt szórva tengervízzel és finom ezüstös pikkelyekkel, melyeket vergődésök közben veszítettek el. A hajós, a ki nagy késével fölhasította a hasukat, siettében megvágta ujjait is és piros vére összekeveredett a sólével.

X.

Ezuttal tiz álló napig maradtak fogva ebben a sűrű ködben, a nélkül, hogy valamit láttak volna. A halfogás folytonosan jó volt és akkora buzgósággal folyt, hogy nem unatkoztak. Időről időre szabályos közökben egyikök bele-bele fujt egy kürtbe, melyből vadállat bőgéséhez hasonló hang jött ki.

Olykor egy más távoli bőgés felelt hívásukra a fehér ködből. Ekkor jobban ügyeltek. Ha a kürtszó közeledett, mind az ismeretlen szomszéd felé füleltek, a kit alkalmasint soha sem látnak meg, de a kinek a jelenléte mégis veszedelmes volt. Találgatták, ki lehet; foglalkozásuk tárgya lett, egész társaság rájuk nézve, és mivel szerették volna látni, kimeresztették szemeiket, hogy átfúrják azt a megtapinthatlan fehér muszlint, mely a levegőben mindenfelé kifeszítve maradt.

Aztán eltávozott, a kürt bőgései elhaltak a süket távolban; erre újra egyedül voltak a csöndességben a mozdulatlan párák végtelenje közepett, minden telve volt vízzel, minden csillogott a sótól és halpikkelytől. A hideg metszőbb lett; a nap hosszasabban késlekedett a láthatár alatt; egy-két órán át már igazi éjtszakák voltak, melyeknek szürke beállta bajlós-latú és dermesztő volt.

Reggelente megvizsgálták ólommal a víz magasságát

attól való féltökben, hogy a *Mária* nagyon közel talál jutni Izland szigetéhez. De a hajó valamennyi zsinórja sem érte el a tenger fenekét: tehát a nyílt tengeren voltak, pompás mély vizen.

Az élet egészséges és zord volt; a csipősebb hideg növelte az est jóvoltát, a meleg fekvő hely hatását, melyet a tömör tölgyfa kabinban éreztek, mikor lementek vacsorázni vagy aludni.

Napközben keveset beszélgettek ezek az emberek, a kik kolostoribb módon éltek, mint a szerzetesek. Mindegyikök horgot tartott, órákig álltak azonegy helyen, csupán karjaik voltak elfoglalva a halászat szakadatlan munkájával. Csak egy két méternyire álltak egymástól, még sem látták végre egymást.

A ködnek ez a csöndje, ez a fehér homály álomba ringatta a lelket. Halászás közben önmagoknak énekelgettek valami hazai dalt, halk hangon, nehogy elriaszszák a halakat. Gondolatjaik ritkábbak és lassúbbak lettek; kiterjedni és tartamokban meghosszabbodni látszottak gondolatjaik, hogy mintegy betöltsék az időt és ne hagyjanak benne ürt, a nemlétebeli hézagokat. A nőkre egyáltalán nem gondoltak, mert már hideg volt; kapcsolat nélküli és csodás dolgokról álmodoztak, mint álmokközben, és ezeknek az álmoknak a szövedéke épen oly laza volt, mint a köd . . .

Ez a ködös augusztus rendesen ily szomorúan és csendesen zárta be évenként az izlandi idényt. Különben a physikai életnek mindig ugyan az a jólérvése dagasztotta a tengerészek keblét és aczélozta meg izmaikat.

Yann újra a régi kerékvágásba zökkent, mintha nem is maradt volna meg semmi nagy bűjából: éber és fürge volt, gyors kezű, jó halászó, fesztelen, rugalmas járású, mint a kinek kutwabaja sincs; meg aztán a maga óráiban — melyek ritkák voltak — közlékeny is lett, fejét mindig főnhordta, egyszerre közönyös és uralkodó arczkifejezéssel.

Este vacsoraközben, mikor a majolikás Szűz-védte korhadó lakásukban asztalnál ültek, nagy késsel a kezökben, előttök jó, meleg, telemert tányérral, megesett vele, mint egyébkor, hogy jóízűen nevetett a tréfákon, melyeket a többiek mondtak.

Alkalmasint foglalkozott kissé magában Gitával is, a kit

Szilveszter feleségül neki szánt a halálos ágyán — és a ki most szegény leány lett, és senkije sincs a kerek világon . . . Talán hát mégis maradt meg még valamicske a szíve fenekén az öcsséért való gyászból . . .

De Yann szíve embertől nem érintett szűz tájék volt, nehezen kormányozható, kevésbé ismert vidék, melyben olyan dolgok mentek végbe, melyek külsőleg soha sem nyilvánultak.

XI.

Egy reggel három óra tájban, míg csöndesen ábrándoztak ködszemfedőjük alatt, hangot hallottak, melynek a színe idegenszerűnek és ismeretlennek tetszett előttük. A kik a földélzeten voltak, egymásra néztek, azt kérdezték a tekintetökkel:

— Ki szólt?

Senki; senki sem szólt semmit.

És valóban úgy tetszett, mintha a külső úrből jött volna.

Erre az, a kin a kürtölés sora volt, és a ki tegnap est óta elmulasztotta kürtölni, fölrohant és lélegzetének összes erejével belefújt, mire hosszú vészriadó hangzott föl.

Ez az egy is megborzasztó volt a csöndben. És aztán, mintha szellemszerű tüneményt idézett volna föl a kürtnek a hangja, egy nagy váratlan valami rajzolódott le a szürkességben, és fenyegetőleg, magasra nyúlt föl előttük: árboczok, vitorlarúdak, kötelek, egy fölszerelt hajónak a rajza, a mely mintegy varázsütésre tűnt föl a levegőben, mint a ködfátyolképek, melyeket ijesztő gyorsasággal vet egyetlen egy fény-sugár kifeszített vászra. És emberek jelentek meg ott kézzelfogható közelségben, a hajókorlátra voltak támaszkodva és kimeresztett szemmel nézték őket, mint mikor valaki meglepve és megrettenve riad föl álomból . . .

Neki estek az evezőknek, pótárboczoknak, póznáknak, mindennek, a mi hosszú és erős volt és épen a kezök ügyébe esett, és kifelé szögezték, hogy távol tartsák azt a valamit meg a rájuk tört látogatókat. És ijedtökben amazok is hosszú póznákat szögezték emezek felé, hogy odább taszítsák őket.

De csak gyöngre recsegés támadt fejük fölött a vitorlarudakon, és az árbocozat, mely egy pillanatra megakadt, nyomban minden kár nélkül kiszabadult; a gyöngre lökés teljesen megtört a szélesöndben; sőt olyan szelíd volt az a lökés, mintha annak a hajónak csakugyan nem volna tömege és lágy, szinte súlytalan valami volna.

Mihelyt elmúlt az ijedés, az emberek elnevették magokat: fölismerték egymást:

— Nini! a *Mária*.

— Az bizony! Gaos, Laumec, Guermeur!

A tünemény a *Berta királyné* volt, kapitánya Larvoër, szintén Paimpolból való; a matrózok a környékbeli falvakból valók voltak; az a nagy koromfekete szakállas ott, a kinek nevetése közben elővillogtak a fehér fogai, az Kerjégon volt, egy ploudanielbeli férfi; a többiek részint Plounèsből, részint Plounérinből jöttek.

— Hát miért nem kürtöltetek, ti vad népség? — kérde Larvoër a *Berta királynéről*.

— Nos, hát ti miért nem, ti zshivány és kalóz népség, a tenger átkos mérge? . . .

— Oh! mi . . . az más; nekünk tilos zajt ütni. (Olyanformán mondta ezt, mintha valami sötét titok lappangna a dologban, és furcsán nevetett hozzá, a mi később sokszor eszökbe jutott a *Mária* embereinek és sokat törték rajta a fejöket.)

És mintha már sokat mondott volna, tréfára fogta a beszédet.

— A mi kürtünket szétrepesztette ez a ficzkó, úgy belefujt.

És rámutatott egy tritonképű matrózra a ki egy nyak és egy mell volt, kurta lábaihoz képest roppant széles, idomtalan erejében valami groteszk és nyugtalanító kifejezés lappangott.

És míg egymást nézték és szellőt vagy alulról áramlatot vártak, mely a hajókat elválasztsza és tovább vigye, beszédbe eredtek. Valamennyien a hajó szélére könyököltek és hosszú fadarabjaikkal tiszteletreméltó távolságban tartották egymást, miként az ostromlottak lándzsáikkal; ekközben pedig beszélgettek az otthoni dolgokról, a legutóbb kapott levelekről, melyeket a héringhalászok hoztak, az öreg rokonokról meg a nőkről.

— Nekem — mondá Kerjégon — azt írta a feleségem, hogy nem régiben megbabázott, a mire már vártunk; nem sokára fölviszszük egy tuczatra.

A másiknak ikergyermekai születtek, és egy harmadik azt újságolta, hogy Karoff Janka az izlandiak előtt nagyon is ismeretes leány, férjhez készül menni egy gazdag, nyomorék öreg, plourivobeli emberhez.

Mintha fehér fátyolszöveten keresztül nézték volna egymást, a mi még beszédjük hangját is szinte megváltoztatta, mely tompultnak és távolinak tetszett.

Yann azonban nem tudta levenni a szemét egy kicsike, öreges emberről, a kiről tudta, hogy sehol és soha sem látta, s a ki mégis így szólt hozzá azonnal: «Jó napot, nagy Yannom!» mintha benső barátságban állana vele; visszataszítóan hasonlított a majmokhoz, szűrő szemével rosszindulatúan hunyorogott.

— Nekem meg, — mondá újra Larvoër kapitány, azt írták, hogy meghalt az öreg Moan Yvonne unokája, a ki, tudjátok, a chinai hajócsapatnál szolgált; bizony nagy kár érte!

A *Mária* többi embere Yann felé fordult ennek hallatára, hogy megtudják, hallott-e már erről a szerencsétlenségről.

— Igen, — mondá mély hangon, közönyös és hegyke arczezal, — megvolt írva abbana levélben, melyet apám küldött.

Mindnyájan kíváncsian néztek rá, hogy fájdalmát lássák és ez ingerelte őt.

Szavaik gyorsan váltották egymást a fehér ködön keresztül, a perczek pedig egyre teltek, furcsa találkozásuk óta.

— Azt is írja még a feleségem — folytatá Larvoër — hogy Mével úr leánya odahagyta a várost és Ploubazlanecbe ment lakni, hogy gondját viselje nagynénjének, az öreg Moan-nénak; most napszámba jár, hogy megszerezze kenyerét. Különben én mindig a mondó voltam, hogy derék és bátor egy leány, akármilyen cifra, kényes kisasszonynak mutatja magát.

Most újból Yannra néztek mind, a mi végleg kihozta a sodrából és pirosság lepte el a képét, aranyos színre barnúlt bőre alatt.

A Gitáról mondott ítélettel vége szakadt a *Berta királyné* embereivel folytatott beszélgetésnek, és a hajót egyetlen élő lény sem látta többé viszont.

Alakjaik egy pillanat múlva már elmosódottabbnak látszottak, mert hajójok nem volt már oly közel, és a *Mária* embereinek egyszerre csak nem volt mit odább taszítaniok hosszú fadarabjaik végével; evezőik, árboczaik, vitorlarudjaik a másik hajót keresve hadonásztak a levegőben, s aztán mint valami nagy holt karok egymás után visszaestek a tengerbe. Visszahúzták tehát ezeket a fölösleges védelmi szereket: a *Berta királyné* újra belemerült a vastag ködbe és azon nyomban eltűnt, mint az átlátszó kép, mely mögött kialudt a lámpás. Hívogatni próbálták, de semmi felelet sem jött kiabálásukra — csak több hangú gúnyolódó láрма, mely aztán nyöszörgésben végződött, úgy hogy mind meglepetve néztek egymásra.

A *Berta királyné* nem tért vissza a többi izlandi hajóval, és minthogy a *Sámuel-Azénida* emberei egy félre nem ismerhető hajóroncsra akadtak az egyik fjordban, nem várták többé vissza; október havában a *Berta királyné* valamennyi hajósának a nevét fölírták a templomban a fekete táblákra.

Pedig utolsó megjelenése óta, a melynek napját a *Mária* emberei jól az eszökben tartották, a visszatérés idejéig nem volt semmiféle veszedelmes idő az Izlandi tengeren, holott három héttel ezelőtt több tengerészt és két hajót pusztított el egy nyugati orkán. Akkor eszökbe jutott Larvoër nevetése, és ezt is, meg azt is összevetve sok mindenfélét találgattak: Yann éjjelente nem egyszer látta a majomhunyorgatású tengerészt, és néhányan a *Mária* emberei közül félénken azon tűnődtek, vajon nem hazajáró lelkekkel beszélgettek-e azon a reggelen.

LOTI P. után francziából

KOVÁTS S. JÁNOS.

GYÁSZDALOK.

I.

EURIDICE.

Bárcsak Orpheus lehetnék,
Teutánad elmehetnék
    Drága Euridicém!
Nem dalomnak hatalmával,
De szívemnek bús jajával
    Visszahódítnálak én.

Teelőtted némán járnék,
Hőn imádott drága árnyék,
    Nem fordulnék meg soh'sem.
S nehogy mégis visszanézzek
Reád, hűn követő lélek,
    Megvakitnám két szemem'.

II.

SÍRKÖVEDET . . .

Sírkövedet lesöpörtem,
Szennytől, portól legyen óva,
Hisz ez a sír a te ágyad,
Legyen tiszta takarója.

Letörültem harmatlepte
 Hideg fehér sírkövedet,
 Törülgettem, törülgettem,
 De a kő csak nedvesebb lett.

Abba hagytam — hiu munka . . .
 Hiszen könnyem omlik rája !
 — Van-e még e széles földön
 Munka, a mely jobban fájna ?

III.

CSILLAGHULLÁS . . .

Csillaghullás volt halálod,
 Szőke fürtű gyermekem !
 De anyádnak kimulását,
 Hajh, minek nevezhetem ?
 Naplemente volt az nékem
 Örök-árnyú éj előtt :
 S én, mint vak, tapogatózva,
 Keresem a temetőt . . .

GRÓF ZICHY GÉZA.

NAPFELKÖLTE.

Virad, de félve, kétesen
 Jelenti csak jöttét a hajnal,
 A lélek látja, nem a szem ;
 Ez óra még se' éj, se' nappal.

Alig szól még egy-egy kakas,
 Füst még alig kanyarg az égre,
 Oly szintelen fenn a magas,
 Azt sem tudod, fehér-e, kék-e ?

Az úton hosszan elnyuló
Foszlányokban gomolyg a pára,
Álom gyanánt, mely oly muló,
S elszáll az első napsugárra.

A harmat, melynek gyöngyeit
Sugár nem szikráztatja égve,
Hamvas, finom fátylat terit
A szunnyadó mezőre, rétre.

De szellő támad, és a nap
Kivillan fényes diadallal;
Az ég homálya felszakad,
S ezer madár köszönti dallal.

S alatt, a rózsaszín rögön,
Míg a pacsirták égbe hatnak,
Arany szarvakkal fejkön
Biborszinű ökrök haladnak.

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

VARGHA GYULA.

CODEXEINK MÁRIA-KÖLTÉSZETÉHEZ.

Néhány évvel ezelőtt, a Pelbárt *Gyümölcsösét* járva, néhány szót ejtettünk a magyar codexek Mária-költészetéről. Azóta nem láttuk alkalmát, hogy ez idyllies világához forduljunk, s mások sem bolygatták ösvényeit.

Pedig a codexek költészetében a Mária-részletek valóban kiváló szerepet játszanak, melynek fontosságát az irodalomtörténet eddig sem mellőzte. Sajátos nemzeti jellemünk egyik vonását rendszerint a Mária-költészetben hittük találhatónak; és sorsunk, eszünk járása s érületünk tagadhatatlanul különös és bizonyos tekintetben maradandó cultust teremtettek egykor e részben. Máriát az ország a maga pártfogójának tekintette s mintegy nemzeti szentté avatta, kihez ügyeinkben-bajainkban bizalommal fordultunk, kihez sajátos helyzetünk-höz képest a magunk módja szerint fohászkodtunk, kinek költői cultusát később eredeti irányban fejlesztettük.

Valóban, eredeti Mária-énekünk már elég korán akad. E mellett műveljük a Mária-síralmat, és a XVII. és XVIII. századbeli katolikus énekeskönyvekben a Mária-énekek egész sora zendül meg a népies költészet naiv üdeségével.

Tényleg a Mária-költészet tehát eléggé meghonosult a magyar költészet talaján és hozzásímult az új égaljhoz. De ez csupán a lyrára áll. Az epika terén sokáig egyebüttl sem volt a magyar szellemnek nagyobb áthasonító, beolvasztó ereje vagy szerencséje, se naiv eposzunkat nem bírtuk kigömbölyíteni, se nemzeti szentjeink legendáinak jórészen mindenesetre idegen eredetű költészete nem igen fejlődött tovább.

Hogy ez utóbbit illetőleg mi egyszerű átírás, mi reminiscencia, mi a magyar föld és genius terméke, annak elmond sa

egyéb alkalomra marad; Mária-epikánk néhány főbb régi töredékéről a következő sorokban legyen szó.

A magyar Mária-mondának szép példányát, a szegény asszony történetét, ki a szívét viszi a bisztriczai Szűz Máriához, legyen elég csupán érinteni. A régi nyomok a *Szent Margit életénél* kezdődnek, ki «asszonyunk Mária példait, csodatételeit» «nagy kívánsággal hallgatja vala». Senki ne gondoljon közvetlen csak a codexek Mária-példáira és csodáira. Ez a kor már Heroltra utal, ki a XV. század elején, *Speculum exemplorum* című példaskönyve mellé *Promptuarium de miraculis beate Marie Virginis* nevű munkát szerkesztett és mindkét rendbeli gyűjteményével a magyar codexeknek is hol közvetlen, hol közvetve forrása lett.

Hogy néhány tényre utaljunk: az ismeretes példa az egyszeri szerzetesről, ki midőn Mária szépségét látta, megvakult¹⁾; hasonlókép egy másik ifjú története, ki miután a Szent Szűz szépségét látta volt, annyira nem bírt elszakadni tőle, hogy mikor a Szűz eltűnt, szíve megszakadt fájdalomában²⁾; a két szegény, ártatlan léte rossz hírbe kevert leányzó esete, kiknek Mária egy-egy szép rózsakoszorút küldött³⁾; a példa az egyszeri emberről, ki «az szombatot asszonyunk Szűz Máriának tisztességére meg szokta vala bejtelni⁴⁾; alapján az egyszeri fráter története, kivel az ördög a kolostor sz. edényeit összetörette⁵⁾; az egyszeri asszony megszabadulása, ki a gyónásban egy bűnét szánt-szándékkal elhallgatta⁶⁾; a példa az egyszeri leányról, kit az ördög meg akart ölni, de mikor a leány Mária nevét kiejtette, elhagyott⁷⁾; s más apró elbeszélések hosszú sora, mind a Herolt-Discipulus keze nyomát viselik.

Semmi kétség, az egyháziak s részben a nép képzeletének imezen és ilyféle alkotásai, a Discipulus forrásainak:

¹⁾ *Tihanyi codex* 108—110. l. Herolt: *Exempl.* 79.

²⁾ *Tihanyi codex* 111. l. Herolt: *Exempl.* 80.

³⁾ *Érdy-codex* 258. l. Herolt: *Exempl.* 22.

⁴⁾ *Érdy-codex* 531. l. Herolt: *Exempl.* 5.

⁵⁾ *Érsekújvári codex* 521. és kk. II. *Kazinczy-codex* 62—70. Herolt: *Exempl.* 21.

⁶⁾ *Teleki-codex* 203—206. l. Herolt: *Exempl.* 68.

⁷⁾ *Teleki-codex* 335—341. l. Herolt: *Exempl.* 77.

Beauvais-i Vincze *Speculum historiale*jának, Cæsarius, heisterbachi barát 1222. körül befejezett *Dialogus miraculorum*ának Prudentius és Guilelmus Lugdunensisnek és egyebeknek közvetítésével, részben legalább, magyar földön is foroghattak és a közönségnek olvasó része, a klastrom, ép úgy kaphatott rajtok, mint a külföld, hol időfolytával nem egy példa kedves és sikerült elbeszéléssé kerekedett, vagy megfordítva: egy-egy szép költemény idomult példává. Ott van mindjárt a XII. századból a zsidógyermek története (*Das Jüdel*), ez a csinos kis elbeszélés, melynek motivumai — a heisterbachi útján — szintén átkerültek Discipulushoz. *)

A németeknél a Mária-cultus a XI., az úgynevezett «frank» században, szép lendületnek indult, s a XIII. században, a legenda-költésnek többi tárgyai mellett, a költők hajlandósággal fordultak az Istenanya életéhez is. Ekkor írt Wernher, a tegernseei kolostor diákonusa, korának egyik legkiválóbb tudósa és írója, kit Kurz nem méltatlanul, a német legenda-írás első jelentékeny művelőjének tart. Híres Mária-legendája (*Drîu liet von der maget*) «Hieronymus» után készítve a Szent Szűz eredetével és gyermekségével kezdődött. Majd elmondotta Mária eljegyzését s a Messiás születését s a szent család viszontagságait az Egyiptomból való visszatérésig.

A XIII. század elejéről Konrad von Heimesfurtnak, «Miltó» (helyesen: Melito) sardesi püspök után készített s *Mária haláláról és mennybe meneteléről* szóló munkája tett szert nevezetességre.

Ugyanezen század közepén Fülöp néma barát is megírta Mária életét. A sokszor emlegetett író szintén a Szent Szűz eredetével, születésével kezdi, s Mária gyermekségével folytatja, melyet a jeruzsálemi templomban töltött. Ott a papok a női munkákat ki szokták sorsolni. A kire a hímzés jutott, «királynő» lett a neve, és ez a foglalkozás mindig Máriára esett. A Szűz szegénysége Epiphanius után van rajzolva. Krisztus születésekor Rómában rendkívüli csodák történtek. Egy kútból olaj folyt, a Pax temploma beomlott, mézeső esett, minden folyó három óra hosszat megállott és az égen három

---

*) V. ö. *Promptuarium*: ex. 18.

nap fénylett. Majd Jézus gyermekkora, férfiévei és halála következnek.

Fülöp, mint tudva van, az úgynevezett Pseudo-Máté evangéliuma után dolgozott. A Wernher lendületessége és ragyogó költői nyelve nem volt birtokában; de szívből fakadó melegség hangján szólt és kellemes olvasmányt nyújtott, melyet nagyszámú másolatok terjesztettek.

A XIII. század vége felé — tudvalevőleg — a *Pussional* című nagy gyűjteményben többek közt Mária mennybe meneteléről lehet olvasni apokriph eredetű elbeszélést; s a XIV. század elején valaki holmi deák versek (*Vita Mariae Virginis metrica*) alapján készített egy Mária-legendát . . .

Hogy a faj általán mily nagy virágzásra tett szert, legjobban Pfeiffer *Mária-legendái* mutatják.*)

Tényleg a hosszú folyamat valóban érdekes változásokat eredményezett. A legendai anyag feldolgozásában mind több és több szabadság érvényesült. A régi nagy szigorúság vesztett hatalmából, az írók eltértek a biblia szövegétől és apokriph forrásokhoz szegődtek; másrészt a korviszonyok változása szintén módosítólag hatott, s a Boldogságos Szűz, ki a régi elbeszélésekben egyszerű apáczához hasonlított, mint többek közt Heinrich is megjegyezte, idővel valóságos királynővé lett, kit a földi fény és pompa minden eszközével elhalmoztak.

Az anyagnak ez önálló alakítása csak növelte a legendák költői becsét; az egyszerűség, a költőietlenség enyészete azonban egyúttal a legendákban nyilatkozó vallásos áhítat csökkenését is előidézte.

A XIV. század már egyszerűen hanyatlást jelez a német legendában. Írókban nincs ugyan hiány; de bizonyos közepességnél senki sem tud magasabbra szárnyalni, s a mikor a XV. század vége közeledik, az elbeszélésekből már majdnem teljesen kiveszett az epikus vagy mystico-allegorikus jelleg, mindenben erőt vett a száraz didaxis, az akkori értelemben vett «moralizálás».

Nálunk, magyaroknál, a Mária-legendá, noha némely «miraculum»-ok már előbb is ismeretesek voltak, épen ekkor kezdett nagyobb fejlődésnek indulni, hogy aztán sajátos fordulattal a Mária-siralomban végződjék. Mi Mária-életdara-

*) Bécs, 1864.

bokat csupán a XV. század végétől ismerünk, attól fogva, hogy Temesvári Pelbártnak többször említett passió-beszédét fordítgatni, átdolgozni próbálgatták. A tárgy epikai alakban származott be, noha egyúttal drámai mozzanatokkal eléggé átszőve. Ámde ilyen természetű már az a XIII. századbeli deák szöveg is, melyet ide vágólag nemrég előkerítettünk.*)

A dologban a legérdekesebb mindenesetre az a jelenség, hogy a magyar Mária-siralmak fejlődésének a jellegében kicsinyítve szinte az a folyamat tükröződik, mely ugyane részben a német költészet világában jóval előbb mutatkozott. Mária életéről, csodáiról, haláláról és mennybe menéséről ott is mondáztak; de egyszersmind a Szent Szűz élete idejekorán kapcsolatba lépett a mysteriumokkal: és már a legelső ilyfajta német emlékekben ott szólt a Mária-siralom. A legrégebbi drámai töredékek egyike már ilyenmű, teljesen kifejlett alkotás, mely Kurz szerint a legjobb költőnek is becsületére válnék.

A siralmak ügyéről azonban már többször volt emlékezet; míg a Mária-biographiák két másik fő momentumáról: Mária életének két végpontjáról, legalább a saját emlékeink oldaláról, a magyar irodalom épen nem szerzett tudomást. Maga a német irodalomtörténet tanulmánya, még oly jeles munka mellett is, a minő a Heinrich Gusztáv, jóformán hiába nógatott feléjük bennünket. A Bárlám és Jezafát, aztán Szent Elek legendáját, melyeket a saját körükben Kurz, Lindemann s mások egyaránt méltányoltak, eléggé emlegettük; de tovább alig lépett valaki. A magyar codexek bizonyára nem kis terjedelmű, de sokszor szinte kopár mezejének ritka virágóazait alig érintette még kutató lába; föl-fölvillanó délibábjaik, verőfényén alig legelt egy-két szem . . . Hadd mutatunk rá itt néhány mozzanatra!

A *Tihanyi-codex*, tudvalevőleg Pelbárt után, elbeszéli Szűz Mária eredetét.**)

Szülei: Sz. Joakim és Sz. Anna asszony húsz esztendeig éltek már együtt s még mindig nem vehették a házasságnak gyümölcsét. Utoljára is fogadást tőnek az Úrnak: ha magzat-

*) Pomerius, 158—160. l.

**) *Tihanyi codex* 113—117; 280—292. ll. — Stellar. lib. V. p. 1. a. 3. cc. 11—12; és lib. I. p. 6. a 3. cc. 2—3. — V. ö. Pomerius, 89. l.

tal megszereti őket, a gyermeket az ő szolgálatára szentelik. Ebben a dologban évenként fölmentek a templomba, Jeruzsálembe és külön-külön áldozatokat végeztek. Történt egy ily alkalommal, a papi fejedelem Joakim áldozatát lehányta az oltárról, őt magát pedig keményen megpirongatta, ki meddő, azaz átkozott levén az Úr oltárához mert járulni. A meggyalázott Joakim szégyenében nem tudott haza menni. Félt az emberek tekintetétől és keserű szívével mezei jóságára költözött.

Ekkor megjelent előtte az Isten angyala s így szólt hozzá: «Ne félj Joakim; mert a te könyörgésid Istentől meghallgattattak és a te alamizsnád Istennek elébe felment. Megtekintette Úristen a te pírnságodat . . . és íme a te házasod, Anna asszony, fogad és szül tőled egy leány magzatot. És hívjad az ő nevét Máriának . . .»

«Hogy pedig ezeket inkább higgyed: mikoron jutandasz Jeruzsálembe az arany kapura: Anna asszonyt, a te jegyeseidet előtaláloed, mely mostan a te távollételedről igen szorgalmatos, akkoron pedig a te jelenvoltodból igen örül.»

Így szólván az angyal, elenyészett előle.*)

Ezek közben Anna asszony, Joakim felesége, hazatért Nazáretbe. Gyászruhába öltözött és az időt nagy keserves siránczásban tölté. Majd kijárt az útakra, melyeken férjét várta, hogy elébe juthasson, ha netán még hazatérne; kiment a kertjébe és elnézte a verebeket, melyek a borostyán-fa ágain fészkeltek, csiripelvén kicsinyeikkel és tollászkodván, és eszébe jutott meddő volta és keserű szívében óhajtván sűrű könnyhullatással kérte az Istent irgalomért. S ekkor neki is megjelent az angyal, mondván: «Anna ne sírj; mert a felséges meghallgatta a te imádságodat, meglátta a te könnyhullatásodat és eszébe vette a te alamizsnádat és megtudta a te szidalmadat . . . Áldott vagy te leányom az Úrtól, mert fogadsz és szülsz leányzót, kinek neve leszen Mária. Melyet a felséges ő hajlokává szentel. Mert ez leszen a támadandó csillag Jákobból és a vesszőszál Izraelből . . . Innár erős légy szívedben . . . kelj fel és menj Jeruzsálembe, mert ott az arany kapuban elődbe jő teneked a te férfiad nagy öröndetességgel.»

Harminczad napra ezután Joakim Jeruzsálem kapujánál

---

*) V. ö. *Teleki-codex* 20—22. ll.

szembe találkozott az ő házastársával. Ki is elejébe folyamék nagy örömdetességgel és így szólt: «Szomorú özveg्य valék: most . . . az özvegységtől megszabadulok; a ki utálatos meddő valék: immár tisztelettel magzatfogadó leszek; én szívemnek egyetlen egy vigasztalóját, az én házastársamat elvesztettem vala, kit vígan érdelemek meglátnom . . . Oh szerencsés és boldog nap!» stb.

Erre az angyalnak «monnónak lött» hirdetését «nagy örömmel egymásnak szólják-beszélik vala» és «szerzett ünnepnapokon a templomba bemenvén, ajándékot vínek az oltárra.»

Végre egy keddi napon megszületett a kised és Mária nevet nyert. A gyermek három esztendeig otthon élt és megtanulta a szövést: innen van, hogy Krisztusnak utóbb varratlan ruhát birt készíteni. Negyed évre jutván, szülei föl vitték Jeruzsálembe, hogy az Úr szolgálatára szenteljék: s íme, a kised minden segítség nélkül, biztos léptekkel fölsietett a templom tizenöt lépcsőjén s hátra sem tekintve egyenesen jövődő társaihoz, a templom belsejébe ment.*)

Ettől fogvást éveken át Jeruzsálemben maradt. Leánytársait fölülmulta mindenben. Éjfél-től harmad óráig imádkozott és elmékedett; harmad órától kilenczig kézimunkában foglalatoskodott. Ekkor újra imádságba merült, mindaddig, míg «Úrnak angyala neki mennyországból mennyei eleséget hoz vala».

Látva szép erkölceit, Abiathár papi fejedelem el akarta jegyezni a fia számára. De a fiatal Szűz hallani sem akart fogadalma megszegéséről.

Tizenkét éves korában már minden társa eltávozott melőle és házasságra lépett; Mária ott maradt a templomban. Ekkor isteni kijelentés történt: hogy a Dávid házabeli ifjak, kiki vigyen az oltárra egy szál vesszőt, és a kinek vesszeje meggyümölcsözik, vegye házastársul Máriát.

Az ifjak engedelmeskedtek, Józsefet kivéve. Ez már agg volt és szegénysége miatt sem mert vállalkozni a házasságra. Csak mikor az oltárra tett vesszők közül egy sem hajtott ki: engedett alázattal az Úr akaratának. Ő is felvitte a vesszejét, mely íme legott, mindenek láttára kivirágzott és gyümölcsöt termett, mire ősi szokás szerint megtörtént a kézfogás.

---

*) V. ö. *Teleki-codex* 23–37. l.

Ekkép folytatja az elbeszélést a *Tihanyi-codex**), hogy aztán Jézus fogantatásának képeivel fejezze be.

Mária, még a menyekző előtt, Názáretben, az ő imádkozó házában épen Ézsaiás könyvét olvasva, ez ígékhez jut: «A szűz fogad és fiat szül.» S íme, a szíve egyszerre szokatlan melegséget érez, szeméből forró könny fakad, szeme ég felé emelkedik és kebléből sóhajok emelkednek.

Ugyanekkor a limbusban a szent atyák is óhajítani kezdenek az Istenhez: Emlékezzél meg, uram, a mi népünkről a te jóakaratodban és látogass meg minket a te üdvösségtételeddbe. S az Úr érzi, hogy elérkezett az idő az ő fiának elbocsátására.

Gábrriel arkangyal csudálatos fényességgel a Szent Szűz-nél terem és meghirdeti neki az Isten akaratát, s Mária térdre hullva rebegi az «ecce ancilla Domini»-t.**)

A legenda, látni való, elég gazdag költői mozzanatokban és jól fejezi ki az ó-szövetség örök sovárgását. Az asszony átkozottnak hiszi magát meddősége miatt: kizártnak Izrael leányainak örökségéből, hogy a Szabadítót méhökben hordozzák. Ők nem csak anyai örömért óhajtoznak: mindeniknek magasztos része a remény, hogy a ki Jákob nemzetét megváltja, annak netalántán ő lesz édes anyja, s mindnyájan ezért sovárognak úgy magzat után. Mily szép összhang ez a zsidó költészetben: a faj és asszonyai mennyire együtt éreznek, midőn az anya hivatását a nemzetével ily elválaszthatatlanul egyesítik.

Tényleg a sok közvetlenséggel alkotott elbeszélés, eredetére nézve, nem is esik messze a zsidó nép és nemzet századaitól. Ős keresztyén monda, abból a világból, midőn az újjászületett szívek forrongásaiba az ős szakadások villongásai vegyültek.

A *Tihanyi codex*ből kiaknázott anyag szinte a maga teljességében ott van Voraginei gyűjteményében***) és Beauvais-i Vincze *Speculum*ában, kikhez az 1200 körül — Ful-

*) A 279—284. ll.

**) *Tihanyi codex* 285—292. ll.

***) *Aurea Legenda*. De Nativ. Mariae, L. CXXV. C—D.

bertus Carnotensis szerint*) — már nagyon is elterjedt *Evangelium de Nativitate Mariae*ből került.

Az *Evangelium de Nativitatē*, a mint már a *Tihanyi codex* is mutatja (113. l.), egy időben Sz. Máténak és Jeromosnak tulajdonították. Alapjául minden bizonyára egy az V. század közepéről kelt pseudo-evangelium szolgált, melyet apokriph adatok alapján Sz. Máté nevével volt szokás összekapcsolni.

A mű elejéhez ugyanis két levél van csatolva. Az egyiket (Pseudo-) Chromatius és Heliodorus püspökök intézik Szent Jeromoshoz, elmondva, hogy ők holmi apokriphákban Mária eredetéről, aztán Jézus születéséről és gyermekkoráról tömördek hamis dolgot találtak. Most tudtokra lett, hogy Jeromos egy régi kéziratot talált, melyet ugyanezekről a dolgokról Sz. Máté írt: tehát kéri, fordítaná le ezt a munkát deák nyelvre. A másik levélben már Sz. Jeromos felel. Jelesül, hogy ebben a tárgyban ő is sok rosszat ismer. Így: valami Seleucus, ki az apostolokról is sokat írt, valamint az apostolok tanait is gyakorta elferdítette: a szóban forgó munkában is sokszor eltért az igazságtól. Ő tehát lefordítja a talált művet, híven, a mint van. Hogy az irat igazán Sz. Mátétól való-e, azt nem tudja; de annyit mondhat, hogy kárhuzatos tudomány semmi sem foglaltatik benne.**)

Az elbeszélés változatai később valóban fölöttébb el is terjedtek***); noha Sixtus Senensis szerint†) az egész világosan «a valentiniánusok és gnosticusok hazudozása, s vén aszszonyos meséi, melyeket már Irenaeus is szemökre hány a valentinánusoknak, világossá teszik a furfangos csalást».

De ez a történetíró és theologus nézete, ki a «valóra» törekszik; a költészet szempontjából örvideni kell, hogy ilyféle «hazudozások» termettek; hogy a mindent emberiesítő, kikerekíteni, kiszínezni törekvő képzelet az ő fényét a vallásnak tárgyaira is ráhintette.

Mint láttuk, Mária eredetéről és gyermekkoráról a *Teleki-codex*ben sem hiányzik az emlékezet. Csakhogy ennek

*) *Sermo in ortu almae Virginis Mariae.*

**) L. Fabricius. *Codex apocryphus N. Testamenti.* Hamburgi, 1719. pag. 7—10.

***) V. ö. Melchior Canus, lib. XI. *Loc. Theol.* cap. 6.

†) *Bibliotheca S. Lib.* II. p. 107.

a forrása más. A *Tihanyi-codex* anyagát az *Evangelium de Nativitate* I—X. fejezetéből az I—III., IV—V. és VII—IX. fejezetek nyújtották: a *Teleki-codex* szövegében oly részlet is van, mely máshonnan is került. Az a jelenet, midőn Sz. Anna asszony a verebeket nézve andalog, az úgynevezett *Protevan-gelium Jacobiból* van merítve (III. f.).

Már ez a mű — részben Voragineinél szintén fölhasználva*) — még az előbbinél is régibb keletű. Emlékezetét már a III. század elején lehet találni**), és innét — föl a X. századig — folyton beszéltek róla.***) A keleti egyházban a Mária-ünnepek alkalmából az istentiszteleten nyilvánosan olvasták; a nyugatiban különösen a VI. századtól kezdve akadtak pártfogói, s főkép a homiléták kedvelték.

Első kiadása 1552-ben, Guilelmus Postellus latin fordításában jelent meg.

Magát az I—XXV. fejezetből álló görög eredetit†) sokáig ifjabb Jakab apostolnak volt szokás tulajdonítani, a kinek nevét a szerző a mű végén magára öltötte. Némelyek azonban szintén — hibásan — Leuciusra gondoltak, Epiphanius pedig gnosticus vagy ebionita szerzöt sejtett benne, ki eretnek szokás szerint írását az apostolok nevéhez füzte, hogy a könnyen-hívőket félrevezesse.

A dolog legyen bármiként, bennünket alig fog érinteni. A *Protevan-gelium* mindenkor érdekes forrása lesz a Mária-költészetnek. Azzá teszi ős régisége, tartalmának gazdagsága, melyben Mária származásán, születésén, nevelésén, eljegyzésén kívül a napkeleti bölcsek históriája (XXI. f.), Heródes kegyetlensége (XXII. f.) és ebben Ker. Sz. János szabadulása (egy, a mi *Tordai hasadék* históriánkhoz hasonló epizód: v. ö. *Érdy codex*, 628 a. l.) és Zakariás megölése «inter templum et altare» (XXIII—XXIV. f.) egyformán helyet talált... De értékesse avatja szerepe is. A híres Pseudo-Máté evangéliumához és ez által az ismeretes középnémet Mária-élethez, fráter Fülöp munkájához ép úgy forrásul szolgált, mint az

*) *Aurea Leyenda*, De Nativitate Dni. s. VI.

**) Origenes, *Commentar. in. Evang. Matthaei*.

***) V. ö. Fabricius, i. m. p. 46—47.

†) Ἰ' ἐννῆταις Μαρία; τῆς ἁγίας δευτέρου καὶ ὑπερενδόξου μητρὸς τοῦ Χριστοῦ.

*Evangelium de Nativitate*hoz s ezzel a *Tihanyi-codex* ver-siójához.

A Mária-mondának másik, reánk nézve tárgyalásra méltó részlete az, a melyet az úgynevezett *κοιμησις*-, vagy deákul obdormitio- és transitus-szövegek tartalmaznak. Pár pontot már ebben a részben is volt alkalmunk említeni; most bővebb vizsgálatuknak essék sora.

A monda, mint látszik, nálunk szintén a kedveltebbek közül való volt. Szövegét három codexünk is tartalmazza, és az *Érdy-codexen**) kívül találkozunk vele a *Teleki-* és a *Kazinczy-codexben*.**)

Mária — beszéli az *Érdy-codex*, — érezte, hogy halála elközeledett. Szűzességes szíve-lelke és testének minden ízei nagy kíváncsiságra rémültek, elméje nagy ájtatos gondolatra, szép szemei nagy siralmas könnyhullatokra. Azon órában hozzá érkezett Mihály arkangyal, hírül vive neki, hogy e világból nem sokára az örök dicsőségbe fog átköltözni. Szavainak bizonyosságára kezében szép palmaágat tartott, «kinek ága-boga fénylik vala, mint a szép fényes ezüst, levelei olyanok valának, mint az égi szikrázó csillagok,» és meghagyta, hogy majdan ezt az ágat vigyék a koporsó előtt, miglen a temetőbe érnek.

A Szent Szűz pedig térdére esék s különféle kegyelmekért könyörgött. Jelesül: hogy mielőtt meghal, gyűlnének hozzá mind az apostolok; aztán, hogy halála óráján semmiféle tisztátlan lelket látnia ne kelljen . . . mire az angyal elenyészett előle.

János apostol ép ekkor Efezusban hirdette az Isten ígét. Egyszerre fényes köd ereszkedett rá, mely fölemelte és Szűz Mária czellája elé ragadta. Majd, Tamás kivételével, hirtelen, ugyanazon mód a többi apostolok is ott termettek és nagy tisztességgel üdvözölték az Isten anyját. És mikor megtudták a bekövetkezendő dolgot, szerfölött megrendültek rajta. Mária pedig fölvette a haldoklók szentségeit, lelkét fiának ajánlotta és az éj harmad órájáig ájtatos imádságba merült. Ekkor megjelent előtte Jézus nagy dicsőségben, angyalainak kíséretével, s nagy édes beszédet szólt hozzá, mondván: «Jö-

*) *Érdy-codex* 483—486. és 487. b. — 488. ll.

**) *Teleki-codex* 175. és kk. ll. — *Kazinczy-codex* 9. és kk. ll.

vel én szeretöm, én választottam, jövel én szépségem és én galambom . . .» A Boldogságos Szűz pedig felele: «Oh én édes Istenem, kész az én lelkem, kész az én szívem, hallván a te szép szózatodnak zengését. Ime ez napságtul fogva boldognak mondanak engemet minden nemzetek . . .»

És Sz. Mihály arkangyal nagy tisztességgel előlépven, szent lelkét elválasztotta testétől és az Úr Jézus ölébe szállítá.

Az apostolok, ezt látva, igen elkeseredtek és sírtak. Az Üdvözítő pedig megparancsolta nekik, hogy vegyék a testet, vigyék a Jozsafát völgyébe és három napon át virraszszanak mellette.

Erre a holtat koporsóba tették, a pálmát Szent János kezébe adták, hogy elül menjen, s a nyoszolyát a vállukra vévén, Szent Péter elkezdte a zsoltárt: «In exitu Izraël de Egypto» — és a többiek utána énekelvén, kieredtek Jeruzsálemből.

Ütközben a zsidók rajtok ütöttek; s a főpap le akarta rántani a szent testét a földre. Azonban keze azon pillanatban megaszott, a többi népség pedig megvakult.

Innen fogva, beszéli a *Teleki-coder*, sűrű fehér köd borúlt az egész menetre. Egy hitetlen se láthatta őket többé, s baj nélkül érték el a Jozsafát völgyét. Ott egy szép koporsót találtak, melybe is beletették a testet és három napig virrasztottak oldalánál. A köd mind ez ideig nem ment el a koporsóról. Harmad napon aztán, hajnalban, míg az apostolok körül «nagy szunnyadozással nyomorognak vala és valának álommal megnehezültek», Jézus eljött az angyalokkal, «egyesítette szent anyjának lelkét a testhöz» és a Boldogságos Szűz fölvitette az örök dicsőségbe.

E jelenetnek csupán Szent Tamás vala látója, ki a többieknél később érkezett. Az apostol legott kérte a Szent Szűzet, adna neki valami jegyet, hogy látását elhiggyék. S a fényes ködből helyben lehullott az öv, melylyel Mária teste át volt kötve. Így — fölébredvén — az összes apostolok értesültek a történetekről. Fölbontották tehát a koporsót, s üresen találták. Most valamennyien dicséretet énekeltek, mire a Szentlélek újra elragadta őket, egyenként, kit-kit oda, honnan épen Máriához érkezett vala . . .

Ez az elbeszélés szintén ősrégi alkotás, mely ép oly nagy

útat tett meg az irodalmakban, mint az előbbi. Költők verseket írtak utána, festők képeket készítettek nyomain és századok lelkesedtek rajta.

Alapjául egy görög irat szolgált, mely először Tischendorf kiadásában*) látott napvilágot. A mű szintén apokriph és szerzője a Szent János evangelista nevéhez óhajtott kötni, odajegyezvén az élére, hogy: «Szent Jánosnak, a theologusnak elbeszélése Krisztus szent anyjának haláláról.»**)

Egyik latin feldolgozásának***) elején aztán bevezetésül Melito, sardesi püspök szól a laodiceabeli testvérekhez s elmondja, hogy, a mint emlékezik, ő már több alkalommal írt valami Leuciusról, ki egykor az apostolok társaságában forgolódott s aztán eltávozván az igazság ösvényéről, különösen pedig tanaik dolgában tévedezett. Sőt még Mária elszenderedését is meghamisította, úgy annyira, hogy nemcsak olvasni, de hallgatni is veszedelmes. Ő tehát, ép a testvérek kértére, megmaradván az igaz hitben, az egész dolgot újra megírta, úgy, a mint az Szent Jánostól tudtára lett.†)

Tischendorf véleménye szerint az ál Melito e szavakban a fenti János-szövegre hivatkozik, ugyanarra, melyet már I. Inceze pápa is nem csupán apokriphnak, hanem egyszersmind kárhozatosnak ítelt.††)

Hasonlókép az V. századból is van ilyféle nyom. Gelasius pápa szintén kimondja, hogy: Liber, qui appellatur Transitus, idest Adsumptio s. Mariæ, apocryphus, — hogy a Transitus, azaz *Mária mennybe menetele* című könyv apokriph.†††) De ez az ítélet ismét nem lehetetlen, hogy nem Melito művére, hanem a Leuciuséra vonatkozik.

Tényleg a dolog történelmi oldalára sem egyik, sem másik pápai ítélet kielégítő világosságot nem áraszt. Egy kitettség belőlök: a Transitus-szövegek ősenek avatag régisége, az, a mi bennünket érdekel; s valóban már Tischendorf is csupán

*) *Apocalypses apocryphae*, Lipsiae, 1865. pag. 95—112.

**) Τοῦ Ἰωάννου θεολόγου λόγος εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας θεοτόκου.

***) *L. Marima Bibliotheca Patrum Vet.* II., 2. pag. 112. c. sqq.

†) V. ö. Tischendorf, i. m. p. 124.

††) *Epistola ad Exup.* III. Can. 7.

†††) *Decret.* Cap. VI. §. 28.

azon kételkedik: vajon a III. vagy a IV. századba kell-e inkább helyoznunk?

Másfelől aztán az elbeszélésnek a kedvelt voltára nézvést akad elégséges bizonyíték. Az tudva van, hogy Venerabilis Beda szemére vetette a maga kortársainak és tours-i Gergelynek, hogy ragaszkodnak hozzá.¹⁾ Az sem ismeretlen, hogy a keleti keresztyének szírus, arabs, sahidi variánsokat készítettek róla, s egész sereg latin codex terjesztette. Görögül a VII. század elejéről Modestus jeruzsálemi érseknek ismeretes egy ilyfajta dolgozata;²⁾ s ugyanazon század vége felé János, thessalonikai érsek, szintén írt egy beszédet a Pseudo János szövege alapján, mi által némelyek részéről ócsárlást is vont a fejére...

Innen fogva egész sora támadt a hasonló emlékeknek,³⁾ A németeknél Heimesfurti Konrád neve tűnt ki az irodalomban és a monda bekerült a *Passional*ba is; Olaszország földjéről eléggé terjesztette Voraginei.⁴⁾

Ám honnét kerültek már most a magyar Transitus-ok?

A *Kazinczy-codex* elbeszélése Pelbárt után van készítve,⁵⁾ s Pomerius előtt kétségtelenül ott, volt a Voraginei-féle változat.⁶⁾ Az *Érdy-codex* szövege hasonlóképp az *Aurea Legenda*ra utal vissza és a *Teleki-codex*ben sincs semmi, a miért más forrásra kellene gondolnunk.

E variánsához különben több oldalról hasonlít a *Maxima Bibliotheca Vet. Patrum*ban közölt elbeszélés, melyet a Tischendorf-nál (pag. 124—136. ll.) olvasható velencei szöveg a XIV. századból csak némi változtatással tükröztet. A Tamás-epizód ugyanaz, melyet a *Passional* sem ismer, igaz, hiányzik sok helyütt; de egyéb földolgozásokban ismét elég gyakran fordul elő,⁷⁾ — s a jelenség egyáltalán senkit sem zavarhat, számba véve, hogy a kedvelt tárgy forrásai mennyi önkényes átdolgozásra nyújtattak alkalmat.

¹⁾ Retract. in Act. Apost. c. 8.

²⁾ Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς παναγίας θεοτόκου.

³⁾ V. ö. Tischendorf. i. m. XXXVIII—XLII. l.

⁴⁾ *Aurea Legenda. De assumptione B. Mariae* V. L. CXIV, A—C.

⁵⁾ *Stellarium. Lib. X. p. 5. art. 1. c. 2—3.*

⁶⁾ V. ö. Tischendorf, i. m. XLIII—VI. ll. a *Codex Ambrosianus* L. szövegét.

⁷⁾ V. ö. u. o. 119—121. ll.

Mert tényleg, már a középkor is jól tudta, hogy e részt nem krónikával, hanem költéssel áll szemközt. Maga Voraginei a XIII. században ép úgy utalt erre a jelenségre,*) mint nálunk az *Érdy-codex* a XVI. század elején.**)

Valóban, Mária alakját a középkori apácza viszonyai közt szemlélték, sőt bizonyos tekintetben az apáczaság alapítóját tisztelték benne. Mint a *Tihanyi-codex*ben olvasható, a jeruzsálemi papoknak szájába azt adták róla, hogy «új életnek szerzetét» találta föl, mikor örök szüzességet fogadott; az *Érdy-codex* szerint — tudvalevőleg — olvasóval járt; imádkozva és szemét földre sítve, mezitláb utazott, «mint alázatos szerzetes». Lakása kisdudor cella volt; ágynak fejénél egy szék állott, melyen a szent könyveket tartotta. Volt imádkozó helye is, hol szüntelen imádságokban és isteni gondolatokban állott. Éjjel — veternyének idején — fölkel és hajnalig szünet nélkül imádkozott. Ekkor elmélkedni kezdett. Napfelkölte után harmad óráig kalváriát járt, tatiától nónáig szövessel foglalkozott . . . mint láttuk.***)

A magyar codex Mária-legendája ezen a ponton áll. A mi emlékeink semmit se tudnak a fejedelmi fényről, mely a földi Szüzet övezte. A világi élet pompája nem ért el az írókhoz, udvari költészet nem hatott a lelkökre; inkább könyvekhez kötődtek, semmint az élethez, mely a klastromon kívül hullámozott. Másrészt maga ez az élet is vajmi szomorú lett már. A magyar középkor fényének és dicsőségének napja leáldozott és az ország nyomorát nem enyhítette semmi. Honnan vették volna a színeket? — Valóban, a közviszonyok ziláltságát nemcsak máskor érezte irodalmunk: az egyetemes törvény alól a codexek kora sem kivétel.

És ne feledje senki: egy kor, egy sírjába hanyatló kor végén állottak, melynek az ereje túl volt a pezsgés, az alkotás idején; a melynek foglalkozása immár: a múlton való kérőzés. A petyhüdt kör levegőjét csak új, üde áramlat bírta volna átalakítani, és ilyen nem érintette az írókat. Voltak öskeresztyén és középkori eszméi, de a zárdában nálunk nem voltak mű-

*) *Aurea Legenda*, i. h. D.

**) *Érdy-codex*, 485. b. l.

***) V. ö. *Tihanyi codex* 282. — *Érdy*, 384. — *Cornides*, 38—39. — *Kazinczy-codex* 9—10. ll.

vészi hagyományok, s a klastrom elzárkózott a humanismus elől. A magyar codex szerzője csak kivételesen bírt anyagának tudatos alakítójává emelkedni s nem vágyott arra, hogy *Arany legendájánál* több legyen. Mint másutt, a *Mária-legendában* sem bírt külön lenni a korában már elárvult német legendázás közepességeinél, sőt, hiányozván a kellő előzmények, alatok maradt. De legalább az anyagot megőrizte, megszerezte a magyar genius számára, és ha nem volt is érzéke hozzá, hogy művészi kerteket alakítson: az idegen talaj egy-egy bokor virágát leültette ide is oda is, magyar földünk mezejébe.

HORVÁTH CYRILL.

BOSNYÁK VASÚTI POLITIKA.

Boldog Bosnyákország! Más önálló államisággal bíró nemzetek mennyit kénytelenek túrni, áldozni és küzdeni, hogy önálló lábra állítsák vasúti politikájokat; ám a bosnyák vasúthálózatot nem szükséges emancipálni se a magyar, se az osztrák gyarmatpolitika, se a nemzetközi tőke befolyása alól. Mikor Magyarország már túl volt a küzdelem javán és ura lett ide haza a helyzetnek, egyszerre csak a nagy nemzetközi tőke azt az ajánlatot tette a magyar kormánynak, hogy Buda-Pesten, az azóta államosított budapest-pécsi vasút igazgatósági irodájában üti föl sátorfáját pour l'exploitation des chemins de fer de la Bosnie et Herzegovine. Egy messzelátó miniszter ezt az ajánlatot menten elfogadta volna s ma egy bár magán, de magyar igazgatóság által kezelt egységes üzem állna rendelkezésünkre Buda-Pestről egész Metkovichig, ha nem is örökös, de mindenesetre elegendő tartóssággal arra, hogy ez az irány megszokott kereskedelmi úttá váljék.

Ismeretes azonban, hogy előbb báró Kemény, később Baross ellene szegült e tervnek, mert az államosítási törekvéseikbe ütközött s mert azt hitték, hogy a bosnyák vasútak üzeme a magyar királyi államvasútnak is kapható lesz. Az eredmény megmutatta az ellenkezőt, sőt még az az eszme sem talált visszhangra, hogy Szerajevóval, mint demarcationalis ponttal, a Dalmatiának tartó vonalak a császári királyi osztrák, a magyar korona területének tartó vonalak pedig a magyar királyi államvasútnak igazgatósága által vétessenek kezelésbe. Könnyű dolog Angolországnak megegyezni Oroszországgal a hatalmi sphaerák iránt, mikor Közép-Ázsiáról van szó — potentes potenter agunt — de a mi viszonyaink kiesinyebbek s ez — úgy látszik — rovására esett államférfiaink látkörének is.

Szóval, a bosnyák vasútak kérdésében úgy az osztrák, mint a magyar kormány passiv magatartást tanúsítottak s a két törvényhozás is beérte azzal, hogy a bród-zeniczai vonalra szükséges költségeket a megszállási hitelből, a többi vonalak költségeit pedig kamatmentes előlegként a közös activákból megszavazzák. Ily önzetlenség valóban ritkítja párját.

Már évek óta nem volt egyéb pusztá kisegítő expediensnél, hogy nemcsak a bród-zeniczai vonalat, mely eddig mint a monarchia két államának közös vagyona szerepelt, hanem a folytatólagos zenicza-szerajevói vonalat is a közös hadügy-minisztérium kezelte, míg a Szerajevo alatti vonalakra külön bosnyák-hercegovinai vasúti igazgatóság szervezetett. A katonai kormányzat azonban a dolog természeténél fogva csak időleges lehet s ebből és a monarchia két államának passiv magatartásából a bosnyák tartományi kormány levonta a következtetéseket, melyek elől az előzmények után lehetetlen volt kitérni. A törvényhozás által legutóbb megszavazott két törvényjavaslat szerint ugyanis a bród-zeniczai vonal, a vételárnak a közös activákból nyert előlegekével hasonló kedvezményes törlesztési föltétele alatt, szintén Bosznia tulajdonába megy át, a bosnyák-hercegovinai vasútigazgatóság a banjaluka-doberlini széles vágányú katonai vasút kivételével az összes ottani vonalak kezelését átveszi, sőt Bosznia már elég erősnek érzi magát arra, hogy egy huszonnégyszáz millió koronás vasúti kölcsön fölvétele mellett a közös activákból nyert előlegek tekintélyes részét vissza is fizesse. Szóval a bosnyák hálózat emancipálása befejezett tény.

Az adott viszonyok közt távol van tőlünk, hogy ezt a tényt kifogásoljuk, vagy hogy Kállaynak szemrehányást tegyünk, akár mint közös pénzügyminiszternek, akár mint magyar hazafinak. Helyzetében más sem cselekedhetett volna jobban, mert se a magyar, sem az osztrák vasúti politika követelményeit megésszelni nem az ő föladata.

Nem mellőzhetjük mégis, hogy a legutóbbi rendezésnek legalább egy hátrányára ne utaljunk. A bosnyák vasútak kezdő szakaszát ugyanis Bródtól Doboig eddig mindenki ideiglenesnek tekintette, mint mely nehéz hegyi szakasz legfőljebb mint katonai összekötő vonal volna föntartandó, ellenben a végleges irányt képzelné sem lehet másképp, mint a Boszna mentén annak torkolatáig, illetve a Száva áthidalásával Sama-

czig, honnan a folytatólagos vonal, egyelőre mint szárnyvonal, az említett föltevésben már a határörvidéki vasúttal egyidejűleg Verpoljeig előzetesen ki is építettett. Vegye elő az olvasó a térképet s látni fogja, mily egyenes és helyes folytatást talál e természetszerű végleges irány Verpoljétől Eszék-Baranyaváron, Mohácson és Báttaszéken át Buda-Pest felé Szegszárdra. Mert a végleges irány Magyarországon sincs még kiépítve, hanem egyelőre majd a budapest-zimonyi, majd a budapest-fiumei fővonalakból kiágazó szárny- és transversalis vonalak segítségével látjuk el a boszniai forgalmat. Egy okkal több, hogy súlyt fektessünk arra, miszerint a bosnyák vasútak kezdő szakaszának végleges iránya el ne ejtessék, félő azonban, hogy a bród-zeniczai vonal megvétele következtében a bosnyák kormány pénzügyileg érdekelve lesz abban, hogy a bródi irányt véglegesnek megtartsa, már csak a döntésnél esetleg latba eső azon kicsinyes indoknál fogva is, mert Bród néhány kilométerrel közelebb fekszik Bécshez, mint Verpolje. Nem értjük továbbá, hogy a széles vágányú szlavon bród-bosznabródi összekötő vonal mi okból adatot át szintén Boszniának, holott azt mint eddig, úgy jövőre sem kezelheti más, mint a magyar királyi államvasútak, vagy legalább, ha már ezt a vonalat is átadták, miért nem rótták Boszniára egyidejűleg azt a kötelezettséget, hogy azt keskeny vágányúvá alakítsa át, úgy hogy jövőre az átrakodás és átszállás ne Boszna, hanem Szlavon-Bródban legyen?

Nem értjük azt sem, hogy ha a közös hadügyi kormányzat annyira igyekezett megszabadulni a bród-szerajevói vonal üzletkezelésének gondjától, miért ragaszkodik még ehhez a széles vágányú banjaluka-doberlini vonalat illetőleg s miért nem fordult a magyar kereskedelmi miniszterhez vagy a magyar királyi államvasútak igazgatóságához, hogy vegye le róla e gondot?!

Mindezeknél fontosabb azonban reánk nézve a bosnyák vasúti politikanak az a része, mely a hálózat további kiépítésére vonatkozik. Előre is megjegyezzük, hogy miután a brekadolnja tuzlai helyi érdekű összeköttetésen kívül még csak nyugati Boszniának behálósítása forog kérdésben, magunk részéről úgy az első sorban érdekelt Bosznia, mint Magyarország és Ausztria érdekében legjobb megoldásnak azt tartjuk, hogy a bród-szerajevói vonalból Dolnji-Vakufon át egyfelől

Bugojnóig, másfelől Jajczáig kiépített vonal Jajczáról éjszakenyugati irányban Kljucson, Jaszenovácson és Petrovácson át Bihácsra s onnan az Unna völgyében Noviig folytattassék, a dalmatiai összeköttetés pedig egy Kninből, a dalmát hálózat éjszakai végpontjáról Petrovácra vezetendő vonal kiépítése útján biztosíttassék. Bihácsról a vasútirány további folytatása a zenggi kikötőig a határörvidéki beruházási alap támogatása mellett már biztosítottnak tekinthető s a déli vasút államosítása után kiegészítést nyerne még e terv a barcs-pakraczi vonal alkalmas meghosszabbítása által is, melynek segítségével Buda-Pest Nyugat-Bosznia és Dalmácia felé is czélszerű összeköttetést nyerne.

Ez volna nézetem szerint az a helyes álláspont, melyben a monarchia kormányainak egyesülniök kellene, s mely egyesülésnek vezéreszméjét az a kulturalis föladat képezné, hogy elvégre Dalmácia is bevonassék a közép európai vasúthálózatba. Ezt a föladatot a vérmes számítások idejében a széles vágányú rendszerrel vélték megoldhatni, mely oly kevésbé felel meg Dalmácia terepviszonyainak s ily módon építették ki a spalato-sievericsi, perkovics-sebenicói és a sieverics-knini vonalakat, vagyis a mai dalmát hálózatot, a folytatást pedig a volt horvát örvidék területén Gospits és Ottocsácson át Ogulinra, a károlyváros-fiumei vasúthoz való csatlakozással és Ogulinból vagy esetleg Károlyvárosból Laibach (Gottschee) felé leendő összeköttetéssel gondolták. Mondani sem kell, hogy e terv nemcsak Magyarországot, hanem a társországokat sem elégítette volna ki, mert Zágráb fővárost kikerülte volna s azért azt hiszszük, hogy a határörvidékieknek az a legújabb terve, hogy a nyugati Boszniában Bihácsig kiépítendő vasút Novi helyett Károlyváros s innen Gottschee felé folytattassék, most sem számíthat pártolásra és pedig annál kevésbbé, mert Zágrábot már az elkerülhetetlen sziszek-károlyvárosi vonal is elég érzékenyen fogja érinteni.

A hasonló terepviszonyokkal küzdő Boszniának jutott osztályrészül, hogy a keskeny vágányú üzem életrevalóságát kimutassa s ez a föladat ma már kitünő eredménynyel megoldottnak tekinthető s Dalmáciának nem marad más hátra, mint e keskeny vágányú üzemhez csatlakozni, ha azt akarja, hogy belátható időben csatlakozást nyerjen a monarchia hálózatahoz, az a terv pedig, melyet a csatlakozásra nézve — az

ogulini irány elejtésével — néhány év előtt a dalmát tartományi gyűlés fölállított, elvileg azonos azzal, melyet föntebb mi javasunk, csak azzal a különbséggel, hogy előbbi az Unna völgyét hosszabb vonalon érinti.

Ausztria, ha hozzájárul a javasolt vonalfejlesztéshez, egyik koronatarományának régi hő és jogosult vágyát teljesíti s a legkevesebb, a mi tőle kívánható, az, hogy a knin-petrováci vasutat saját költségén építse ki. Dalmáciának előnyös tengeri összeköttetései nem gátolják, hogy a vasúti irányon új forgalmak fejlődjenek ki s ezek ép úgy javára fognak válni Ausztriának, mint Magyarországnak. Magyarország nem volna hű magához, ha útjába állna az itt szóban forgó kulturalis követelménynek; különben is a negatív politika, még ha bírna is talán némi jogosultsággal, tarthatatlan, a passzív politika folytatása pedig épenséggel oktalan volna. Ellenkezőleg, annak a helyzetnek legitim előnyei, mely szerint Dalmatia csak magyar területen át köthető össze az anyaországgal, csupán activ politika által biztosítható Magyarország számára s az is természetes, ha Magyarország a zenggi kikötő aspirációit oly forgalmi kör teremtése által igyekszik kielégíteni, mely a lehető legkevesbbé nyúl be Fiume érékkörébe. Végre mondani sem kell, hogy Bosznia oly «harmadik» lenne e szövetségben, mely e megoldás által legtöbbet nyerne.

Nem vagyunk beavatva Kállay miniszter úr szándékaiba, de a mi ezekből kiszivárog, az nem megnyugtató. Ha ugyanis igaz, ő bród-szerajevói vasútból Jajeza illetőleg Bugojno felé kiágazó vonalat nem Jajezáról Bihać-Noví, hanem Bugojnóról Lasva—Spalato felé kívánja folytatni s állítólag e vonalfolytatásról már a tervek is készen vannak, úgy szintén Dalmácia hangulata is meg volna már nyerve e vonalirányra nézve. Dalmácia állítólagos egyetértése arra mutat, hogy nyíltan vagy titokban a jajeza-banjalukai vonal kiépítése is meg van ígérve, mert csak nem fogja valaki elhinni (kérjük elővenni a térképet), hogy Dalmácia ki volna elégitve az által, ha mai hálózatának legdélibb pontjáról, Spalatóról, a zeniczabródi óriási kerülővel éri el a monarchia hálózatát.

Íme tehát, a passzív politika követése oda vezetne, hogy a török vasútak híres engedélyesének Hirsch bárónak eszméje, a bécs-novi-oriens vasút, melynek kedvéért még a török uralom alatt épült banjaluka-novii vasúthoz Magyarország-

nak ki kellett építeni a sunja-doberlini összekötő vonalat, újra föléledjen halottaiból, habár egyelőre csak Szerajevóig terjeszkedve is. Már is hallatszik, hogy a magyar érzékenységet a banjaluka-ógradiskai vonal egyidejű kiépítése által akarnák kielégíteni, mely aztán folytatást nyerne Pakrácz (Barcs) felé.

Mi épenséggel nem ijedünk meg a kísértetektől, de akkor mire való azt hangoztatni, hogy a bosnyák vasúti politika a continentalis irányban Buda-Pesten át, a tengeri irányban pedig Dalmáciának vezet. Hát hiszen míg a bosnyák vasúti politika száalai Kállay kezében összpontosulnak, addig nem fér kétség ahhoz, hogy a paritásnak ez a módja őszintén van gondolva. Támogatja a geographiai helyzetnek az a természetes előnye is, hogy Boszniának legfőbb forgalmi ere, a Bosznavölgy Samacznál, tehát a budapesti útiránynak kedvező módon torkollik a Száva völgyébe, de láttuk, hogy eddig még ez a természetes előny sem jutott teljesen érvényre. Tényleg a bosnyák forgalom például Bécs felé már a mai helyzet szerint sem mozog kizáróan Buda-Pesten át, hanem megoszlik a budapesti és a zágrábsteinbrücki útirányok közt s ez a helyzet a jajeza-banjalukai vonal kiépítése esetén kétségtelenül nagy mértékben rosszabbodnék. Azért a bosnyák vasúti politikának az a czélzata, hogy Boszniából a második (mert már van egy Metkovichnak) tengeri débouchée is a dalmát partok felé vezettessék, a paritás szempontjából nem talál elegendő földözetet abban a kevés tárgyilagos biztosítékkal bíró állításban, hogy viszont a szárazföldi forgalom a budapesti irányra utaltatik. Ajánljuk ezeket az illetékes körök s különösen Kállay miniszter úr figyelmébe.

Sz. J.

HELMHOLTZ ÉS A JELENKORI NÉMET TUDOMÁNYOSSÁG.*)

Régesrégen elmúlt aranykorról mesél a rege, és egy-egy önfeledte perczben újra hiszünk benne. Hogy is ne, mikor magunk láttuk, magunk átéltük azt az aranykort, ifjúságunk aranykorát. Szeretjük elmúlt ifjúságunkat; lehet ebben önzés is; de nem a legrosszabb ember, ki megelégedve tekint vissza ifjúságára. Egyéniségünk java részét szeretjük benne — a tavasz duzzadását ereinkben, a hitet és reményt szívünkben, az eszmények világát gondolatainkban. S ép ezért beleegyezéseket merem kérni, elnézésüket merem remélni, midőn kilépek a mai alkalom követelte tárgyilagosság keretéből és megállok — bár csak egy pillanatra — saját ifjúságom talán legsebbe emlékénel.

Huszonöt éve immár, de még most is ott látom magam előtt — Németország délnyugati határszélén — a kis, kedves Neckar-parti várost, Heidelberget; közvetlenül fölötte a német Alhambra maradványai, mintha nem is volnának romok, mintha csak eltávozott volna belőlök, a mi mulandó és emberi, hogy annál tisztábban hirdethessék az örök szépet; és távolabbról — de rövid sétában elérhetők — erdők és hegyek hívnak magokhoz, melyekbe — hálából saját vig élete költészetét vitte be a heidelbergi deák. A városban — mely azóta már egész, egész más lett — ódon házak és ezek között az egyetem akkor még szerény épületei. Az emberek élete az egyetem, tanárai és tanulói körül fordul meg. Ezek különben nincsenek valami sokan; mindössze egy pár száz. De összetartanak,

---

*) Fölolvastatott a Magyar Tud. Akadémia 1895 május 12-én tartott ünnepélyes közülésén.

mert összetartoznak. A szegény vidéki tanító fia és a gazdag főúri család sarja — a míg itt van — tanuló és semmi más. Ha kell, megél kis stipendiumából, de nem irnokoskodik és nem ad leczkéket. Tanul és mulat, nem készül vizsgálatokra; majd vizsgázik, ha eleget tanult. Erős chauvinista, de nem igen politizál és nem mutogat műhazafiságot; nemzetének él, erősnek és egynek akarja, mint mindazok, kik hatvan év óta, az egyetem tagjai voltak.

E hosszú, évtizedeken át nyúló következetes és folytonos fejlődés alakította nemcsak a tanulósnak, hanem a tanári karnak is szellemét. Ezek is nagyon különböző méretű emberek, a legeltérőbb egyéniségek. Van közöttök kicsinyes pedáns, ki nem lát és nem néz szaktárgya határain túl; és van közöttök — még pedig nem egy — kimagasló férfiú, kinek alkotásaira büszke a nemzet, büszke az egész világ, kinek úgy tudományos, mint kulturális és társadalmi szerepe ország-világra szól. De egy vonásuk közös; mindegyik működésének középpontját, lényegét az egyetem föladataiban látja; ez a talaj, melyen élnek, melyből erőt merítenek. Így azután az a kis egyetem erős, élő szervezet, szűkebb hazájának szemefénye, nagy Németország szellemének is előkelő góczpontja.

Nem keresem, inkább kerülöm a nagyhangzású szavakat; de ma és ez alkalommal sem bírom elnémitani azt az óhajtásomat, mely mindenkor erőt vesz rajtam, midőn arra a volt Heidelbergre gondolok. Vajha a mi ifjúságunknak is volna ily paradicsomi szigete, melyen a tudás fája tilalom és bűn nélkül terem. De hiába! Hisz ez úgy látszik nem is lehet. Más lett a mai Németország is: mintha a természet törvénye volna, hogy a nagy örökségbe mindig kis emberek üljenek.

A történeti fejlődés vas lépései elsöpörték a kisvárosi német egyetemek jelentőségét. Mai napság Németországban is minden a főváros felé tolódik; és az 1870-ik év ágyúdörgése a német tudományosság útját és jövőjét is megváltoztatta.

Annak a kis heidelbergi egyetemnek volt tagja 1858-tól 1871-ig Hermann Helmholtz; vele egyidőben — hogy többet ne említsek — Vangerow és Zeller, Kirchhoff és Bunsen; még e nevek között is az övé volt a leghangzatosabb. Akadémiánk körében ül ma nem egy tanítványa; testületünknek külső tagja is volt; de midőn a múlt év szeptember havában elhunyt tudós emlékének itt is adózunk, ezzel nem csupán a nemzet-

közi tudomány udvariassági szabályait követjük. Alkotásai kötelességünké teszik a gyászt. Nem rónám le azonban e kötelességet a helyes módon, ha az emlékbeszéd szokásos alakjában foglalkoznám Helmholtz mindenütt ismert életével és művével. Ő azok közül való, kiknek neve egész korszakot jellemez, a mai Németország alakulásának korszakát, a melyben a kulturális munka és politikai hatalomszerzés kapcsolata oly világosan érvényesül, mint ezelőtt talán soha és sehol.

Ily szempontból kívánok egy pár szót fűzni Helmholtz emlékéhez, bármily töredékesek és gyarlók legyenek is néhány perczre szorított fejtegetéseim, — valami módon — a tények tanulsága mégis meglesz bennök.

Semmiféle intézmény nem ültethető át elvi változtatások nélkül nemzetről-nemzetre. A kormányzók és kormányzottak jelleme, gondolkodása és tudása úgy hat, mint új égálj és új talaj, melyben más lesz a virág színe, más a gyümölcs ize. Az idegen ország földjét se nem lehet, se nem szabad idehozunk; csak a magunkét művelhetjük — de szorgalmat és kitartást tanulhatunk bárhonnét. Ezért meglehetősen meddő dolognak tartom, ha a tudományos munka szervezésére nézve nálunk a fölött vitatkoznak, vajon jobb-e a német vagy francia rendszer. Lehet mindegyik jó vagy rossz, a szerint, hogy ki foganatosítja és hogy kire alkalmazzuk.

A rendszer igazi titka szorgalom és kitartás és hozzá még egy kevés helyes érzék, egy kevés áldozatkészség. Hogy e szerény tényezők mit tehetnek egy fél századnál alig hosszabb időben, mutatja Németország története. Egyetemei régi intézmények, melyeknek eredete nem ritkán messze a középkorba nyúl vissza; de a régies formák alatt szüntelen megváltozik életök és főérdemök épen, hogy majdnem minden században megújulnak törekvéseik és céljaik. Hogy a tudomány művelését és fejlesztését majdnem teljesen magukhoz ragadják, az már épen csak a XIX. század jellemző vonása. De arra a mit tettek, az egyetemek magokban még is gyöngék lettek volna. Hozzá kellett járulnia annak az eredetében német hagyománynak, melyet a Hohenzollern-dynastia mondhatnók házi törvényévé emelt és melyet I. Napoleon is igyekezett érvényesíteni, hogy az udvari méltóságok körében az uralkodó közvetlen közelében a tudománynak is legyen helye, és hogy e hely fénye bizonyítsa a tudományosságnak politikailag is szükséges

voltát. E laureatus-ok sora Helmholtztól visszamegy egész Leibnitzig. Leibnitz maga, valamint akadémiai tervei, távol állottak minden egyetemtől. Nagy Frigyes akadémiaja is még egész különálló intézmény volt. Csak a két Humboldt neve jelzi a közeledést és a berlini egyetem alapítása 1810-ben végre a német tudományos fejlődés legújabb — most már talán lezáruló — korszakát.

Ez egyetemi alapítás a német és jelesen a porosz kormányzati politika egyik legmeglepőbb ténykedése. A tiltsiti béke megsemmisítette Poroszországot; a győztes francia imperator szeszélyétől függött, hogy mikor törüli ki végkép az országnak még nevét is Európa térképéről. És ekkor egy pár ember törhetetlenül kezd újra dolgozni. A megcsontított állam új erőt gyűjt, és egyik első alkotásuk — új egyetem. Az ily kísérlet csak fenséges vagy nevetséges lehet, a mint siker koronázza vagy nem. Ez az egyetem — Schleiermacher és Fichte, Niebuhr és Savigny egyeteme — csakugyan bevált; és derekas része lön abban a nagy munkában, mely a szabadságharczoktól 1870-ig vitte és emelte a német nemzetet.

Közvetlen munkája és még inkább a tőle kiáradó szellem nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Németországban ma is aránylag és absolut számban többen vannak a rendszeresen és tudományosan képzett egyének, mint bármely más országban; a mi talán rideggé, de oly erőssé tette társadalmát. A gondolkodás ez iskolázottsága, az egyéni törekvés e módszeres volta meglátszik — bár itt nem épen mint kellemes vonás — a gyakorlati téren is, közgazdaságban és politikában, sőt a szélső árnyalatoknak veszedelmes fegyvere lett.

Még a szélsőségekben is része van a berlini egyetemnek. Valóban az egész századon át tükre a nemzet életének; itt keletkeznek vagy legalább átszűrődnek a nyilvános élet áramlatai. Itt tartja — ha nem is mint tanár — Alexander von Humboldt az egész udvar jelenlétében, az egész társadalom lázas érdeklődése mellett azon előadásait, melyekből később a *Kosmos* munkája lett és melyeknek még ennél is nagyobb jelentőségek, hogy megteremtették a népszerű előadások műfaját. Majd a conservatív, majd a szabadelvű irány kerekedik fölül az egyetemen; de ez mindig ott van a nyilvános élet küzdőterén. Itt keletkezik a pietismus új alakja, itt szólal föl a culturharcz; itt küzdenek Bismarck ellen és Bismarck mellett

és itt hirdeti a végén Treitschke pangermanismusát. Az egyetem tagadhatatlanul gyakran hódol a divatnak, de néha át is alakítja. De mindezek mellett, vagy helyesebben mondvá mindezek fölött ott lebeg az egyetem igaz, régi hagyománya. Szent és sérthetetlen a tudományos munka és el sem képzelhetnék, hogy e nélkül is lehet befolyásos szerepe a tanárnak, akár az egyetemen belül, akár azon kívül.

A tanügyi kormány sokféle irányzattal kaczerkodik, de egyben nem ismer alkut. Minden szakmából a legjobb embert — bárminő áldozatok árán — Berlinbe kell hozni. Így magától érthető dolog volt, hogy még 1871-ben Helmholtzt Berlinbe hívták, de magától érthető volt az is, hogy e meghívás föltételeivel Heidelberg és a badeni nagyhercezség nem versenyezhetett. Berlinben élt tehát Helmholtz 1871-től egész haláláig, kezdetben mint egyetemi tanár, később mint a «physikalisch-technische Reichsanstalt» igazgatója. De sem e hivatalok, sem excellentiás czime nem adnak képet arról az állásról, melyet mint három uralkodó kegyeltje és barátja, mint minden tudományos ügy döntő bírója, a német birodalomban elfoglalt.

Hogy mily értelemben, mily irányban kívánt e kimagasló állásában hatni, azt jellemezzék a következő egyszerű, de őszinteségükben oly nemes szavak, melyeket 1878-ban tartott egyetemi rektori beszédéből idézek:

«Ha tehát nem is kell még korunkat reménytelenül elveszítettnek tekintenünk, azért mégis túlságos könnyelműség volna, ha egyszerűen beérnök azzal a vigasztalással, hogy ez más időkben sem volt jobban, mint most. Mindenesetre tanácsos, hogy annyira aggasztó tünetekkel szemben mindenki körültekintsen abban a körben, melyért dolgozni tartozik és a melyet ismer, hogy miképen áll az emberiség örök céljaiért végzett munka, vajon szemmel tartották-e ezeket, vajon megközelítették-e? Ez (a berlini) egyetem ifjúkorában a tudomány is fiatalosan merész és erős reményű volt, tekintete a legmagasabb célok felé fordult. Ha nem is lehetett ezeket oly könnyedén elérni, mint azon nemzedék gondolta, ha ki is tűnt, hogy csak körülményes részletmunka készítheti ez utat, és ha így maga a föladatok természete a munkának kevésbé lelkesült és legalább nem közvetlenül az eszményi célokra törekvő módját követeli; azért kétségtelenül mégis veszünk volna, ha a mi nemzedékünk az alárendelt és gyakorlatilag hasznos föl-

adatok mellett szem elől téveszteni az emberiség örök eszményeit.»

Ez erkölcsi törvény igazgatta Helmholtz életét és munkáját. És kevés embere van e századnak, ki az emberiség örökbecsű javainak szaporításához annyival járult volna hozzá, mint ő. Az általános, a döntő szempontok fölismerése még a tudomány részleteiből merített kérdésnél is, eleven érzék a különböző szakok kapcsolata iránt, philosophiai mélyrelátás a módszerek kiszemelésében és a kutatás különböző területeinek a költőre emlékeztető összefoglalása a kivitelben — íme a jellemző vonások, melyek annyi sok különböző tudományra irányult munkásságának egységét biztosították. És ezekért a tudomány története Helmholtz-nak nemcsak munkáit őrzendi, mint e történet örökbecsű aktáit, hanem őrizni fogja nevét is, egyénisége fényét.

A XIX. század tudományos munkája egy alapkérdésen fordul meg, melyet Helmholtz maga így fogalmazott: «Mi az igazság szemléletünkben és gondolkodásunkban? Mily értelemben felelnek meg képzeleteink a valóságnak?» Ez az egy nagy kérdés vissza-visszatér Helmholtz minden vizsgálatában. Legközvetlenebbül a látó és halló érzék elemzésére vonatkozó munkáiban. Mindenki ismeri — épen csak idézem — hangtani fölfedezéseit, melyek a fül anatómiai viszonyaitól, a felhangok és az úgynevezett hangszin földerítésén át, egészen a zene tudományos elméletéig vezették. Még sokkal terjedelmesebbek, sokkal elágazóbbak alkotásai az optika körében; a szemtükör, melynek fölfedezése nevét először vitte a nagy közönségbe, csak egy apró első gyümölcse ez egész életén át folytatott kutatásoknak. A kísérlet és számítás legfinomabb fegyvereivel fölfegyverkezve, előhatol a tapasztalati lélektan rejtekeibe és megvilágítja térszemléletünk keletkezését, beolvasztja a természettudományok keretébe a geometria alapföltevéseit.

A mit Johannes Müller még röviddel ezelőtt lehetetlennek jelentett ki, megméri a sebességet, melylyel az akarat és érzés ingere tovább halad az idegszálaban.

Az életerőt és a perpetuum mobile-t kirekeszti a tudományból; egy ifjúkori dolgozatban már-már közel áll Pasteur fölfedezéseihöz. Az erő megmaradásáról szóló értekezése természetfölfogásunk egy fordulópontját jelzi; a törvény fölismerésének dicsőségében ő maga szívesen osztozkodott Róbert Mayer-

rel; de hogy az elv a mai physika alapvető tételes törvénye lett, az matematikai teremtvő képességének érdeme. Ugyanezt érvényesíti régebben a folyadékok mechanikájában, újabban elektrodinamikában és thermochemiában. Foglalkozik a jégárak tüneményével, a főhn magyarázatával, a kormányozható léghajó problémájának tudományos alapjaival. Azonban megszakítom e száraz fölsorolást, mely az eszmei tartalomról úgy sem tud képet adni. Egész tudományos működése bizonyítja, hogy mennyire igazak Pascal e szavai: «Le génie consiste à voir les choses, comme elles sont.»

A ki bennünket látni tanított, maga többé nem lát. Be-fejezte földi pályafutását munkában, eredményekben és elismerésben páratlan gazdag élet után. Az ember nem volt a mienk; de mienk lehet — ha úgy akarjuk — a példa, melyet élete adott.

KÖNIG GYULA.

EMERSON.*)

Vannak könyvek, melyek olvasásához művészet kell. Minél eredetibb, sajátságosabb egy író műveltsége s egyénisége, annál nagyobb szellemi szabadságra van az olvasónak szüksége, hogy méltányolhassa. — Különösen nehéz az átlagos műveltségnek az olyan könyvet megérteni, melynek tartalmát nem igen lehet a közkeletű igazságok, divatos nézetek aprópénzére fölváltani; mely annyira egy sajátságos szellemi fejlődés terméke, hogy úgy szólván, ki kell kelnünk magunkból, hogy teljes kapcsolatában fölfoghassuk. Még nehezebbé válik a dolog, ha az ilyen könyv véletlenül egy sajátságos világnézetet tárgyal; ha leírja, hogy tükröződik a világ egy minden ízében eredeti egyéniség lelkében. Mit csináljon ezzel az a nagyon okos ember, ki a maga okosságába úgy befészkei magát, mint a kukac a sajtba; mit csináljon vele az, ki a szellem téerein csak egyetlenegy kerékvágást ismer; azt az egyet, melyen a saját maga szekere halad? Az ilyen először is csak azt fogja látni, hogy a könyv egész más valamit mond, mint a mi az ő esze járásának megfelel, vagy a mi ma divatos úton-útfélen mint a legeslegújabb igazság díszleg s a könyvet sutba dobja, mint különbséget, melynek nincs komoly értelme, használható értéke. — Pedig az olyan könyvnek, melyből egy eredeti egyéniség szól, ki a mellett az emberi művelődés legjobb forrásaiból ivott, megbecsülhetetlen az értéke. Az ilyen könyv önként kiválik a sorból, külön világít, s fénye későbbi időkre is elhat, mikor sok, talán okosabb, tudósabb, rendszeresebb műre már homály borult, mert tartalma elavult vagy közkeletűsé vált. Természetesen minden azon fordul meg, milyen

---

* *Az emberi szellem képviselői.* Írta Emerson Ralph Waldo. Angolból fordította Szász Károly. Buda-Pest, kiadja a m. tud. akadémia. 1894.

az az egyéniség; Nietzschének hívják-e vagy Emersonnak? Olyan-az egyén, ki tudását s szellemét arra a szomorú munkára használja, hogy magát óriássá fölfújja, a társadalmat, a fejlődést, e meglevő műveltséget pedig értéktelennek mutassa föl. Vagy olyan-e, ki eredetiségét megtartva, (mely a tudásnak s költészetnek, a phantasiának s finom észnek egész sajátos vegyülete) erejét arra fordítja, hogy a világ, a műveltség értékeségét tanítsa, hogy fölmutassa azt az arany lánczot, mely a kicsit a nagyhoz kapcsolja, az ásványt, növényt az emberhez, az embert az eszmékhez, a gondolat és érzés szépségéhez s nemességéhez? Olyan-e, kit stílusának módja s elméjének szövete arra képesít, hogy egy képbe foglalhatja a multat s jövőt, s egységes gondolatok távlatában tudja fölmutatni, s ez által önkéntelenül is eszményíteni az életet? Az ilyen író nagyon ritka, igazi ragyogó tollazatú paradicsommadár, kit meg kell becsülnünk. Igazi jótevőnk, mert az emberiségnek egy mélyen gyökerező hajlamát elégíti ki: a metaphysikai hajlamot, mely fönn fog maradni, ha már minden positiv vallás romba is dőlt, és elkövetkezik az idő, hogy akár az organismusok keletkezését is mechanikus föltételekből teljesen meg tudjuk magyarázni. Az ilyen író azért nem lehet a positiv igazságok rőfjével mérni; mert egy önálló mikrokosmos, melynek érzése és elmevilága külön szög alatt töri meg a reálató élet sugarait. Mennél színesebb, mennél gazdagabb eszmékben s értelemben a kép, melyet aztán visszavet, annál jobb, annál üdvösebb. A délibáb is a végtelen pusztá világához tartozik, mint az eszmei szépség és kapcsolat a minden ponton széteső és széthúzó valósághoz. Ezért a mit Emerson ötven évvel ezelőtt írt, ma ép oly új, ép oly igaz, mint akkor volt s e tekintetben az akadémia jól tette, ha az angol próza egy remek íróját lefordította --- ha 1895-ben is.

Hanem más itt a bökkenő. Emerson annyira az angol kultúrában gyökerezik s stílusában annyira különös, hogy lefordíthatatlan. Vele szemben minden művelt ízlésű fordító erősen érezni fogja az olasz mondás igazságát, hogy a *traduttore, traditore*. A magyar fordítás lehet a legjobbak egyike, színes és hű, s mégis minden sor-nál, minden fordulatnál önkénytelenül eszünkbe ötlük a kérdés, hogy is szól ez vagy az a gondolat azon a nyelven, melyen megszületett. Annyira egyéni, mondhatnám szeszélyes, váratlan fordulatokkal tele Emerson stílusa, hogy érdekessége, gazdagsága, szervessége minden más nyelven az idegenszerűnek, a különczködésnek, rendetlen halmozottságnak benyomását teszi. Mert ha egy angol neki áll,

hogy más legyen, mint a többi, ez neki jobban sikerül, mint akár a francziának, akár a németnek. Ezért Emerson idegen nyelven csak saját magának halvány árnyéka. Különbözik is, minden nemzetnek van egy pár írója, kik épen azért oly sajátosak és egyéniek, mert nemzetök szellemét s annak egész műveltségét magokba fogadták. Ezek a lefordíthatatlanok, kiknél a gondolat annyira összeolvadt a kifejezés hangjával, színével, megmagyarázhatatlan rhythmusával, hogy megzsibbad a gondolat varázsa, ha eredeti köntösétől megfosztjuk. «Vágd meg a szókat s véreznek, csupa véredény, oly elevenek» — mondja valahol Emerson. Az ő kifejezései is ilyen véredények; azonban a legjobb fordításban is praeparatumokká válnak, melyekből hiányzik a piros vér. S ez természetes, mert az idegen nyelvekben nincs meg az a sajátos műveltség, melyből az ilyen stílus kifejlődhetik.

Emerson stílusára, hol közvetlenül, hol csak távolból, befolyással volt a biblia, Plato, Shakespeare gondolatrópote, az angol lyrának sajátos nyelve, mely utolérhetetlenül egyéníti a leglégiésebb érzelmeket s s harmatos képeket teremt, melyekhez más irodalmakban alig ismernek párhuzamot; befolyással volt rá az a jó angol próza, mely széles tenyérrel megmarkolja az egyes dolgot, kemény ecsettel fest s a fenséges sorába szívesen csúsztat köznapi hasonlatot, mindennapias képet, mint ólmot az aranyba. Ezzel a sokféle hatással találkozott azután Emerson sokrétű, mondhatnám egybekuszált tehetsége. Van benne valami a költőből, a metaphysikusból, a predikátorból s mystikusból s valami a sarokba szorított humoristából, ki többi társai árnyékában egy kissé elcsittítva lappang.

Épen nem csodálom, ha Emerson kritikusai kemény diónak találják föladatukat; ha gondolatmenetének szála kisiklik gyakran kezeikből s képei inkább kápráztatnak, mint magyaráznak. Gondolatszövése — hogy kimondjam rá a legtalálóbbs jelzőt — igazán kaleidoskopszerű. Van egy pár fő eszméje, — négy, öt — melyek gondolkodásának, érzelmi világának legösszefoglalóbb kifejezései; ezek körül csoportosúl azután a színes képek, merész analógiák halmaza. Emerson minden essayje ugyanazon eszméknek kifejezése más-más fordulatban. Egyet fordít a kaleidoskopon s a színes gondolatok szép harmoniában csoportosúlnak egy középpont körül: ez Plato. Újra fordít egyet, a tarka üvegek fölröppennek s új symmetria szerint csoportosúlnak: ez Swedenborg. Megint fordul a kaleidoskop: s ugyanazon elemekből összeröpül Shakespeare vagy Goethe képe.

S ha szigorúan utána nézünk, nem is Platót, nem is Shakespearét vagy Goethét látjuk, — hanem mindig Emerson szép kaleidoskopját. Hogy kép nélkül szóljak, Emerson megfosztja minden hősét a keresztnevéől s Ralf Waldóra kereszteli — az eszmék belső rokonsága nevében. S milyen különös egy ember lehet az, ki a Ralf Waldo jegyében egy Swedenborgot s egy Goethét egyesíteni tud. Mindegyik csak ugyanazon egy eszmének más színű sugara lesz. Épen itt rejlik Emerson fölfogásának eredetisége — vagy ha tesszik, különzsége. De ez a különcködés ez esetben értékes, ritka becsű, mert először nagy tehetséggel párosul, azután a szellemi dolgok végső kapcsolatára utal és izgat; e kapcsolatban való hit pedig az emberi műveltség legfinomabb életere. Így hát a *mundus emersonianus* mindenestre becses örökség, még ha a valódi Swedenborg előtt keresztet is hánynánk's Goethet inkább a maga teljes plastikus alakjában szeretnők látni, mint pusztán a világeszme egy sugara gyanánt.

S itt megemlíthetjük egyszersmind, hogy Emerson «hero-worship»-ja mennyire különbözik a Carlylétől. Carlyle szerint egyedül a nagy emberek csinálják a történetet, mintha a tömeg egy sötét halmaz volna, melynek a nagy emberek akaratától nincsen független törvénye, fejlődése, hatalma. Emerson szerint ellenben a nagy emberek csak legtisztábban tükrözik az akarat, érzés és eszmék legjavát, melyek különben áthatják az egész világot, a kavics-tól föl az emberig. E szempont ellen — sok más mellett — nem tudok mi nyomósat fölhozni. Ez a hero-warship ma oly jogos, mint volt ötven év előtt s lesz ötven év után. De azért Emerson «representativ men»-jei csakugyan hézagosak. Könyvének címe nem is: «az emberi szellem képviselői», hanem tulajdonkép csak egynehány közülök. S mit keres sorukban Swedenborg? Mily könnyen mondhatott volna — természetesen más színezéssel — ép oly szép dolgokat Beethovenről! Miért maradt ki Phidias vagy Rafael s Michel Angelo? Miért? Mert Emerson nem köteles elmefuttatásait rendszerbe foglalni s subjectivitásának e részben is szabad útát engedhet.

Emerson egyáltalán rhapsodikus. De az is csak részben fejezi ki írói természetét. A zenéhez folyamodom hasonlatért s azt mondom, hogy Emerson remek improvisator. Az ilyen szabadon játszik hangszerén. Van néhány kedvencz témája; ezeket azután a játék hevében széttagolja, fölbontja, futamokkal ékesíti, mellékalakzatokkal bővíti, vegyíti, egymásba fűzi s közbe-közbe megcsendíti újra ez

alaphémát, melyből az egész a pillanat hevében kisarjadzik. — Így tesz Emerson is. Már említettük, neki is meg vannak kedves alap-gondolatai; ilyen például a jónak örök győzelme a rossz fölött, ilyen a platói hagyomány, hogy a világ színjátéka pusztán az eszmék szintörése; ilyen a dolgok sorrendjéről, kapcsolatáról való gondolat, melyet képes nyelven így fejez ki, hogy a kavics addig nem nyugszik, míg geologussá nem lesz; az elem, míg híres vegyészszé nem válik, s hogy a dolgok testetlen harmoniája addig zsong és erősbül, míg végre mint költő s philosophus lép az örvendő világ elé stb. — Hogy Goethe szavait idézzem: «mit diesem Trank im Leibe» ül azután — majdnem mondhatnám: hangszeréhez s megkezdí rhapsodiáját, melyekben a logikai határozottságnak, a logikai egymásutánnak legkisebb része van, de annál több az analogiákon röppenő gondolkodásnak, a képzeletnek s a stílusbeli virtuózitásnak. Így keletkeznek ezek a sajátságos érdekű Emersoniának, melyeknél az egyik tételt Platónak, a másikat Shakespeare-nek stb. nevezik.

Ez általános jellemzést jobban megvilágosítja egy példa. Vessünk futó pillantást mindjárt könyve elején a *Plato-essayre*. Címe *Plato* vagy a bölcsezs. Azt akarja mondani Emerson, hogy Platóban testesült meg a philosophia. Mi többiek azt hisszük, hogy Plato maga mellé kívánja Aristotelest s nyugtalanok vagyunk, ha Spinoza mellett nem találjuk Bacont. De így az általánosítás megoszlanék; nem volna oly meglepő, s a közönséges gondolkodásnak jobban megfelelné. Ezzel Emerson nem törődik. Ez a közönséges C-dur motívum volna; Emersonnak jobban tetszik a sajátságosabb, szeszélyesebb Es-moll. S azután fölröppenti szép gondolatait oly könnyen, mint gyermek a papiros sárkányt; lépten-nyomon szórja képeit, mint a hajnal a harmatot — úgy hogy elhallgat a részletek szabátosságát, s a helyes megkülönböztetéseket követelő kritikánk s meglepve követjük vezetőnk elmejátékait. Most már Plato az az író, kit kénytelen utánozni, kiírni Szent Ágoston úgy, mint Goethe. Plato írta meg az egyet, a könyvet, melynek a többiek mind adósai. Mert Plato könyvében — s itt a gondolatnak egy új modulatiója kezdődik — benn van a világnak két legfőbb törvénye, melytől függ a többi mind. Ez a két törvény pedig azt tanítja, hogy a világot az eszme egységében kell látnunk s viszont ez egységből kell megértenünk a különbséget. A nagy Jupiter érem mindkét oldala ott van a Plato könyvében. — S most Emerson rhapsodiája újra egy merész fordulatot vesz. Az egység és különféleség eszméje egyszerre csak a Vedákban s a hinduk más szent könyveiben, másrészt Európa.

ezer irányú, a dolgokat alakító, a természetben uralkodó művelődésében ölt testet, s Platóból egy második colossus lesz, ki egyik lábát Ázsián nyugasztja, a másikat Európában veti meg. Ő egyesíti magában Ázsiának szellemét, mely a tarka világot a contemplatio alaktalan egységébe olvasztja, s azt a lelket, mely az európai művészeteket, fölfedezéseket, az európai kereskedést s szabadságot teremtette. Platóban benn van a keresztyén eszme is, s mai műveltségünk tarka nyilatkozatai. — Mint Pukk uram, úgy kerít Emerson is övet a világ körül egy percz alatt. — Nem folytatom tovább az essay vezérgondolatainak taglalását; csak megjegyzem, hogy ezek mintegy fényes, sok sugarú háttért képeznek, melyből aztán mély színekben emelkednek ki az eredeti képek, a Plato íratairól s tanáról való igen finom s találó megjegyzések, sőt néha közönséges mondások is, melyek azonban e különös környezetben friss értelmet s elevenséget nyernek.

Úgy kell tehát olvasnunk ez essayket, a mint írva vannak: mint egy költői ihletű gondolkozó rhapsodiáit. Egyes dolgokon nem kell fönnakadnunk: halmazával van benne paradoxon, egyoldalú, félig igaz általánosítás, a stílus színgazdagságában elrejtőző logikai határozatlanság. Csak a kellő állásponttól kell tekintenünk. Akkor a fejtegetés egészében a magokban véve kirívó részletek bizonyos művészi távlatot kapnak, szépen rendbe sorakoznak, egymást egyensúlyozzák, s az alapgondolatot szerencsésen árnyalják. S most írónk elevenéig jutottunk, ha kimondjuk, hogy ez alapgondolatok Emersonnál nem pusztá elvont gondolatok, nem önkényesen fölvetett állítások, hanem az ő szívének kincse s lelkének mindennapi kenye-re.

Ezzel végezhetnők, ha nem kellene még egy érdekes ellenmondást kiemelnem Emerson írói egyéniségében. Ő igazságokat akar hirdetni, hatni akar nemcsak az olvasó elméjére, hanem az egész belső emberre; szeretné, ha szavai mindmegannyi tett volna. S a sorstól még is oly adományt nyert, mely e törekvéssel némileg ellentétben van: a stílus virtuóza lett, kit elevenebb képzelmű, s sok irányban kiművelt elmék nagyon fognak szeretni, s a kivel az átlagos műveltség nem igen fogja tudni, mit tegyen. Nem az az író, ki a műveltek egész körére hathat; ily értelemben nem tartozik a classikusok közé, mert hiányzik belőle az egyszerűség, a művészet utánózhatatlan igénytelensége s természetessége s az a minden kifejezést nesztelenül s észrevétlenül átható finomság, mely megvan Plato nyelvében, Goethe későbbi prózájában s a Renanéban is. —

Némi humorral emlékezünk Emerson szavára, hol Plato egyetlen fogyatékoságának mondja, hogy mindig csak író marad, csak az értelem embere, s hiányzik belőle az az eleven erő, mely megvan a próféták kiáltásaiban, a tanulatlan arabs és zsidó beszédeiben; vagy a hol oly rendkívül különösnek találja, hogy Shakespearet az ő megfoghatatlan bölcsesége nem tette az életben az emberek vezetőjévé, hanem beérte a színházigazgatósággal s az emberek mulattatásával. E paradox ítéleteket követve, mi is mondhatnók: Emerson is a művelődés fáklyavivője kívánna lenni, de im! erőt vesz rajta sajátságos ügyessége s fáklyáját oly kedvteléssel s utánozhatatlan mozdulatokkal csavargatja a levegőben, hogy nem a világítást köszönjük meg neki, hanem azokra az alakokra s kabbalistikus fény-jegyekre ügyelünk, melyeket fáklyájával a levegőbe rajzol. — Röviden: Emerson az ige hirdetője, sajátságos világnézet terjesztője akar lenni: és szó-tűzijátékos lesz. Ez az ítélet azonban — így magában — mégis ép oly igazságtalan, mint a mily paradox Emerson fönnebbi mondása Platóról. A tűzijátékos mögött független lelkű ember, s az emberi működés legjobb kincseiből táplálkozó elme rejtőzik.

—e—

É R T E S I T Ő.

*Matlekovits Sándor: Magyarország államháztartásának története.
1867—1893. Buda-Pest, 1894.*

Matlekovits, hogy elhagyta magas állását, melyen közgazdasági ügyeink intézésében előkelő szerepet játszott, bámulatos tevékenységet fejt ki a közigazgatási irodalom terén. Jóformán még be sem fejezte Lipcsében 1891-ben megjelent vámügyi nagy munkáját s már is hozzáfogott az előttünk fekvő nem csak nagy terjedelmű, hanem igazán nagyszabású és alapvető dolgozathoz, melynek elkészítéséhez a foliánsoknak százait kellett nem csak átvizsgálnia, hanem alaposan tanulmányoznia. S ez a sok dolog még kevés vala tettvágyának. Közbe nem csak a közgazdasági kisebb-nagyobb cikkek egész hosszú sorozatát tette közé, hanem arra is volt ideje, hogy társadalmi téren is közreműködjék a fölmerülő gazdasági kérdések megbeszélésében és vitatásában és ezen a téren is sokban mint kezdeményező lépjen föl. A nagyobb szabású munka és a tervezés, alkotják elemét. Az aprólékos, kicsinyes dolgok, a tiszta kezelési ügyek azok, melyekkel, úgy látszik, nem szeret bibelődni.

De nem Matlekovitsról és egyéniségéről akarunk szólni. Fölösleges is lenne, hiszen neve, egyénisége, egész működése haza-szerte ismeretes, de azt hisszük még ismertebb lesz, ha róla majd tárgyilagos ítéletet lehet mondani és a véleményalkotásba nem foly be az elfogultság és pártszellem. Keveseknek adatott meg, hogy már életökben érdemök szerint megbecsültesse nek.

Szólnunk kell fönt említett munkájáról, mely áll a bevezető részből, mely egyszersmind magában foglalja a munkának kimerítő betűsoros tartalomjegyzékét és két vaskos kötetből (645 és 1079 l.), melynek elseje államháztartásunk történetét az 1848 előtti álla-

potok, az 1848. évi törvények, az 1848. és 49-ik évek budgetjének és adóterveinek vázolásával egész 1875-ig, másodika pedig 1893-ig tárgyalja. Ezt a nagy munkát kiegészíti *Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez* címet viselő statisztikai dolgozat.

Matlekovits bírálóinak nagyon is megkönnyíti dolgozatának ismertetését. Önmaga elmondja a bevezető részben dolgozata berendezését, az általa követett rendszert és ezzel számot is ad munkájának lényeges tartalmáról. Nekünk tehát csak az általa elmondottakat kell idéznünk és ez a munkát, azt hiszszük, sokkal hívebben mutatja be, mintha magunk készítettük volna el az ismertetést. «Minden egyes évnél» — így szól az említett helyen «a költségvetést előterjesztő pénzügyminiszter úgynevezett exposéját tüntettem föl fővonásaiban, azután a pénzügyi bizottság jelentését közlöm eredményeiben, vázolom a költségvetési vitát és pedig az általános vitát épen úgy, mint a részletes tárgyalásokat. Közlöm a költségvetési törvényt. A költségvetéssel kapcsolatosan a közös költségvetésre vonatkozó delegationalis határozatok, még pedig a pénzügyiek épen úgy, mint az elviek felsorolatnak és a mennyiben a költségvetés kellő időben nem készült el és a kormány pénzügyi fölhatalmazást vett igénybe, az ez utóbbiakra vonatkozó tárgyalások is fölemlítetnek. — Az államháztartás rendes keretét felölelő költségvetés után a póthitelek részleteztetnek és azután a költségvetéssel szoros kapcsolatban álló pénzügyi intézkedések, kivált tehát az adó- és pénzügyi törvények, a vasútakra és az állam hitelügyére vonatkozó intézkedések sorolatnak föl. Szándékosan mellőztem a vámpolitikára vonatkozó intézkedéseket, miután ezt az ügyet más alkalommal, kivált az 1891-ben Lipcsében megjelent nagy vámügyi munkámban behatóan kifejtettem».

Épen ez a szerzőtől követett rendszer teszi a dolgozatnak fő előnyét, de egyszersmind fő hibáját is. Ez a rendszer igazi forrásmunkává teszi a dolgozatot, épen az által. hogy az olvasót nyomról nyomra, évről évre bevezeti az országgyűlési és delegationalis tárgyalások, irományok, költségvetések és zárszámadások összes fontosabb mozzanataiba és adataiba, a költségvetési törvények létrejöttének alakiságaiba, a budgetjogba, a költségvetésekre és a végeredményekre (zárszámadásokra) befolyást gyakorolt minden tényezőbe. Ez a beosztás azonban azzal a hátránnyal is jár, hogy az egésznek fejlődéséről nem nyújt kellő képet. Nem látjuk magunk előtt kidomborodva az egész államháztartás fejlődését, alakulását, az erre befolyást gyakorló tényezőket, azokat a zavaros állapotokat,

melyekben államháztartásunk évek hosszú során át sínlett, az ezeket előidézett okokat, a kibonyolítási kísérleteket, eredménytelenségeknek okait és végre a kedvező állampénzügyi helyzetet és az erre befolyt viszonyokat. Az egészről magának véleményét csak a kutató olvasó alkothat, ki a részletek közt is fölkeresi és föl is találja a kapcsolatot. A legtöbb olvasó pedig éppen nem kutat és keresgél. Igaz s erről nem lehet megfeledezni, hogy államháztartásunk történetét erős bírálat nélkül lehetetlen megírni. Erős bírálatot kell gyakorolni nem csak az egyének, a pénz- és adóügyekben uralkodó rendszer, hanem a költségvetések és zárszámadások egész rendszere, vagy inkább rendszeretlensége fölött, sőt határozottan bele kell vonni hazánk közjogi viszonyait, gazdasági állapotait. Csak egyet akarunk felemlíteni, tudniillik az államháztartásban nagy szerepet játszó hiányt, egyensúlyt és fölösleget. Ezt költségvetési rendszerünk mellőzése nélkül biztosan nem is lehet megállapítani, téves levén egyrészt az e tényekre vonatkozó fölfogás és másrészt költségvetéseink és természetesen zárszámadásaink nemcsak az általános beosztást illetőleg követnek eltérő rendszereket, hanem az egyes tételeknek beosztását sem eszközlik azonos elvek szerint. S költségvetéseinknek ez az utóbbi hiánya nem szűnt meg ma sem, habár a fő beosztás (rendes, átmeneti, beruházási kiadás, rendes és átmeneti bevétel) állandó is. De szerző nem kívánt bírálatot gyakorolni, beszámolni akart a tényekkel, úgy a mint azokat följegyezve találta az általa használt foliansokban.

S szerző ez eljárásának is megvan a saját előnye. Az államháztartásunk fejlődését kritikával vázoló műnek föltétlenül egészen más beosztást kellene követnie, s ha talán szélesebb látkörből kellene is kiindulnia, mégis számos oly részletet lenne kénytelen mellőzni és vagy teljesen figyelmen kívül hagyni, vagy csak röviden érinteni, mint kevésbbé lényegest, vagy mint olyant, mely inkább csak alaki, inkább csak az eljárásra, vonatkozik, de magát a fejlődést kevésbbé vagy éppen nem érinti. Pedig ezek az eljárási részletek igen is becsesek és képviselőink sokat tanulhatnának belőle, ha általában tanulni és okulni akarnának.

Nem rendszeres mű fekszik előttünk, hanem igen is egy nagy szabású forrás- és alapvető munkával van dolgunk, mely nélkülözhetővé tesz számos folianst, másokban pedig elősegíti az eligazodást, és a tájékozást. S különös előnye, hogy lehetővé teszi az államháztartásunk fejlődését ismertető rendszeres munkát. Ezt

az érdemet csak az méltathatja kellőleg, ki maga is foglalkozott államháztartásunk fejlődéstörténetével, ha nem is egészével, hanem csak egyes részletkérdéseivel. Mennyi nehézségbe ütközik az ide vonatkozó anyagnak összeállítása, rendezése és rendszerbe foglalása. A jelen dolgozattal roppantúl megkönnyítetik ez az előkészítő munka.

Megjegyzéseink lényegileg a két kötetes nagy munkára vonatkoznak. Külön kell méltányolnunk a bevezető részt és ismét a kiegészítő adatokat.

A bevezető rész az eredményeket foglalja össze, röviden. Mindenek előtt fejtegeti azt a visszásságot, hogy az évet többnyire költségvetési törvény nélkül kell megkezdeni, különösen mérlegeli okait és a megszüntetésére vezető eszközöket. S helyes, hogy ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozott, mert nézetünk szerint ahhoz a másik visszássághoz, hogy több miniszter az egész költségvetést pusztá formaságnak tekintette, mely semmire sem kötelez és nem csak a megszavazott hitelekét lépte túl, hanem oly kiadásokat is teljesített, melyekre hitelt általában nem kért és a melyek sem sürgősöknek, sem előre nem láthatóknak nem tekintethettek. Az egyik rendetlenség teremtette a másikat és vált a rendellenességeknek kiapadhatatlan forrásává. A visszásságnak egyik legfőbb oka, hogy a mi költségvetési tárgyalásaink fölötté hosszadalmasak és a képviselőház tulajdonkép nem a költségvetést tárgyalja, hanem ennek örve alatt a képviselő urak beszélnek mindenről és semmiről. Eszközt kell keresni a végtelen szóáradat megszüntetésére és ha megvan az erre vivő eszköz, önmagától megszűnik a baj is.

Ezt követi a pénzügyminisztereknek rövid jellemzése, a kormányzatuk alatt létesített vagy tervezett adóügyi reformok, meghozott vasúti törvények és kötött kölcsönök vagy foganatosított conversiók felsorolásával. Nem akarunk mindezekre a részletekre kiterjeszkedni, de még sem hallgathatjuk el, hogy a szerző túlkeményen ítéli el Kerkapoly Károlyt. Aláírjuk, hogy gyöngé, sőt nagyon is gyöngé pénzügyminiszter volt, de az előállott pénzügyi zavarokért nem lehet pusztán őt tenni felelőssé, különösen pedig a zavarokért, melyeket a vasútak okoztak. A vasútak által okozott zavarokért a felelősség sokkal nagyobb mérvben terheli Lónyay Menyhértet, ki «biztos kézzel kormányozta a pénzügyi szervezetet, a szigorú takarékossgát követelte minisztertársaitól», de megengedte, hogy derűre borúra engedélyeztessenek vasútak, állami biztosítékkal. Lónyay pénzügyminisztersége alatt engedélyeztetett a hírhedtté

vált keleti vasút. De azt hisszük, hogy Lónyayt sem lehetne egészen hibáztatni. A viszonyok sokkal hatalmasabbak, sokkal erősebbek voltak, semhogy azoknak a legerélyesebb, a legmesszebb látó miniszter is ellenállhatott volna. Csak meg kell gondolni, hogy mennyire visszamaradtunk minden téren, mennyi hiányt kellett pótolni és vegyük azt a véletlent, hogy úgy 1867-ben mint 1868-ban ritka jó terméseink, magas gabonaáraink és nagy kivitelünk volt. Egyik nemzeti hibánk az indokolatlan túlbizalom és a csaknem érthetetlen elcsüggedés. Szeretjük a viszonyokat túlrózsás színben, majd túlsötétlen látni. De talán még is inkább túlvérmes várakozások felé hajlunk. Legalább állami pénzügyi viszonyainkban előtérben állnak a vérmes remények. Mihelyt némileg kedvezőbbre fordult az állampénzügyi helyzet, úgy a kormány, mint a képviselőház engedte magát tántorítani és csak a szükségleteket vette tekintetbe, nem pedig egyszersmind anyagi erejét is. Így volt ez Lónyay, Kerkápoly és gróf Szápáry pénzügyi kormánya alatt. S a könnyelműség jelei ismét kezdenek mutatkozni. Hiszen csak nem rég történt, hogy a plenum, habár aránylag csekély összegekkel emelte a kiadásokat, melyek még távolról sem zavarhatják meg államháztartásunk egyensúlyát. De ha ez a rossz szokás ismét általánossá lesz, be fog ismét következni, hogy költségek fognak megszavaztatni minden tekintet nélkül az állami jövedelmekre, hogy a szakminiszterek nem sokat törődnek a költségvetéssel és a zárszámadási bizottság és nyomán a plenum megadja a fölmentést. S ha azután ismét előáll a deficit, tényleg közönyös, hogy az egy pár millióval több vagy kevesebb.

Mindezeket bezárják az államháztartási eredmények, a mint azok a zárszámadásokban illetőleg a költségvetésekben megállapítottak. S itt első sorban látjuk az állami zárszámadásoknak jövedelmi mérlegeit, melyek ellenőrzés végett föltétlenül szükségesek és ezt nézve értékesek is, de az államháztartás viszonyainak megítélésére nem érik meg a rájuk fordított nyomda-festéket. Ebből a szempontból már határozottan értékesebbek a pénztári mérlegek, de a melyeket csak lényeges módosításokkal lehet fölhasználni az államháztartás állapotának hű föltüntetésére és helyes ítélet alkotására. Érdekesekek és fontosak a közösügyi költségekre, a vasútügyre és a hitelügyre vonatkozó számadatok; de talán mégis téves azt hinni, hogy az államháztartási hiányok és zavarok kulcsa akár a vasútügyben, akár a hitelügyben egyedül, akár mind kettőben együtt rejlenék. Meglehet, ezt nem akarjuk most kutatni, hogy túlbőven

költekeztünk a vasútakra, de nem költöttünk-e más közmunkákra is. De ezt nem nézve, mind kidobott pénz volt-e az, mit a vasútakra költöttünk, nem használtak-e a vasútakra tett kiadások, a vasútak építésére fölvett kölcsönök közgazdasági fejlődésünknek? S bátran kérdezhetjük azt is, hogy szabad és lehet-e különösen a vasútakra tett kiadásokat mind az államnak adójövedelmeiből fedezni? Nem szabad. S lehet-e ezeknek a kiadásoknak túlnyomó részét a jövő nemzedékre áthárítani, mely a vasútnak föltétlenül hasznát fogja venni, ha csak a technikai haladás nem fog azoknál még czélszerűbb, gyorsabb és pontosabb közlekedési és szállítási eszközt föltalálni? Államháztartási hiányaink és zavaraink okát nem lehet pusztán a vasútakban vagy az ezekre fölvett kölcsönökben látni és a vasútak államháztartási mérlegét talán nem is lehet akkép megvonni, hogy még a vasútak építésére fordított költségeket is teher gyanánt írjuk be. — Államháztartási hiányaink és zavaraink okát másutt is kell keresnünk. Kormányaink többnyire szem elől tévesztették azt az elvet, hogy a tulajdonképi államháztartási kiadásokat, ide nem értve a valódi beruházásokat és rendkívüli kiadásokat, nem szabad mindaddig emelni, míg kellő fedezetökről állami jövedelmet alkotó bevételekben nincs gondoskodva.

Végül még csak röviden kell megemlékeznünk a munka kiegészítő részét képező adatokról. Ezekről csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk. Az országgyűlési és delegationalis költségvetésekben és zárszámadásokban rejlő számadatokat e munkában együtt megtaláljuk. A kutatónak, a rendezőnek még így akad sok rendezni valója, de már csak a főbeosztást illetőleg, de távolról sem annyi, mintha a beosztást az eredetiek alapján önmaga akarná végezni. S minden esetben kevésbbé van kitéve a tévedéseknek. Ezeknek az adatoknak összeállítása valóban óriási munkába és fáradságba került. Csak is az képes valóban a dolgozat e részének becsét megítélni, ki maga is foglalkozott azokkal az adatokkal. Ha talán semmi másért, a munkának e részéért valóban nem csak egyszerű elismeréssel, hanem igazán hálás elismeréssel tartozunk a szerzőnek.

A. B.

Tóth Béla: Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Buda-Pest. 1895. Athenaeum.

Ügyesen és szorgalmasan összeállított könyv. A német Büchmann volt az első, ki tudományos módszerrel gyűjtötte össze

a német közidézeteket, *Geflügelte Worte* cím alatt, bő, néha már nagyon is nehézkes apparátussal mutatván ki, hol fordul elő az egyik vagy másik röpké szó először. Büchmann könyve alapján maga e kifejezés röpkülő szó, geflügeltes Wort (melyet, Homerből vett: *epea pterea*) futó idézet, szálló ige lett.

A külföldi közidézetek gyűjtésénél többnyire Büchmann könyvére támaszkodik Tóth Béla; a magyar szálló igék egybeállításánál azonban alig volt számbavehető elődje és e részben a szerző érdekes és hálás munkát végzett. Nagy utánjárással mutatja ki az illető közkeletű idézet eredetét, mintegy kiássa előttünk legtávolibb gyökerét.

A közidézetekkel úgy vagyunk gyakran, mint a közélet embereivel: nagy hírre tesznek szert s nem tudjuk *miért*? Vannak mondások, melyeket mindenki idéz, melyek valóban szállnak, az író ajkáról az államférfi ajkára, az államféfőről a tanító ajkára, innen a tanulóéra és így tovább. Szellemesek-e? Nem. Jó tréfát tartalmaznak-e? Nem. Vagy talán nagy igazságot? Nem. Hát akkor mi érdemök van, hogy ily híresek? Az az érdemök, a mi nem egy híres ember fő érdeme: jókor születtek. Nem bölcsek, nem szellemesek, de valami szükségletnek tesznek eleget, a viszonyok kifejezői. Ha valaki azt idézi: *Megvetlek Rózsi* vagy *Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan*, nem azért idezi, mert szellemesnek találja, hanem mert egy bizonyos helyzetnek megfelel; elterjedését nem böles voltának, hanem alkalmazkodásának köszöni.

A mint valami mondás közszólássá válik, annak a veszedelemnek van kitéve, hogy elveszíti stílusbeli szépségét. A mint egy költői szólás ezer meg ezer ajakra száll, elveszíti ez úton stílusának egyéni sajátosságait: a közönség ellapítja, egyszerűsíti az illető költői idézetet, hogy könnyebben idézhesse és könnyebben alkalmazhassa.

A magyar szálló igék a németektől abban különböznek, hogy többnyire politikaiak. Jórészek nem is él a közönség ajkán, hanem az egyik vezérczikkből a másik vezérczikbe száll (gyakran a kacsá szárnyain). A német közidézetek ellenben nagyobb-részt költőkből valók, különösen Schillerből. Goethéből és ez utóbbi művei közül különösen a Faustból. Az angol idézetek a németeknél is, nálunk is majdnem mind Shakespeareből valók (különösen a *Hamlet*ből). A latin költőkből első sorban a mondásokban gazdag Horatius szolgáltat anyagot az idézetekre. Magyar költőkből aránylag keveset idézünk, leginkább még Petőfiből, Aranyból, újabban Madáchból is.

Tóth Béla érdekes könyve bizonyára még több kiadást fog megérni. Úgy hiszem, az idézetek száma az új kiadásban inkább fogyni fog, mintsem nőni, mert újabb meghányás-vetés után ki fog derülni, hogy némely idézet nem is valódi közidézet. Helylyelközzel némely forrás pontosabban lesz megállapítható. A következő sorokban néhány toldó megjegyzést kísérlek meg némely idézet történetére nézve.

Tóth Béla Bevezetésében Greguss Ágost ballada-meghatározását ekkép idézi: *Dráma dalban elbeszélve*. Greguss azonban elég fontos megkülönböztetéssel így mondja: *Tragédia dalban elbeszélve*.

A *diabolica hui*-féle régi magyar csatakiáltás megbeszélésénél Tóth Béla főlemlíti a *haj* indulatszót, melyet szerinte főképp *hajra* formában ma is ösmerünk. Erre nézve aztán Arany Jánosból idézi *A tölgyek alatt*: «Hajra gyerekek! Kelepel a malom». Pedig Aranynál a *haj* is előfordul, még pedig éppen mint csatakiáltás:

*Haj ne hátra, haj előre
Vérmezőről vérmezőre! Hajsza haj!*

Ugyancsak a *huj* tárgyalásánál magáévá teszi Tóth Béla, Thallóczy Lajos «érdekes sejtését, hogy az angol és egyszersmind nemzetközi *hurra* alkalmasint a régi magyar «hajrá» csatakiáltás lehetett.»

E «sejtés» azonban inkább «érdekes» mint valószínű. A «hurra» felkiáltásnak középfelnémet igegyöke van, mely ismét a mai franczia *heurter* igével kapcsolatos. A «hurra» ilykép a fegyverek összecsapására vonatkozik, a mi a csatára való lelkesítés egy neme volt.

Ulászló király híres emlékversét: *Romulidae Cannas, ego Varnam elade notavi stb.*, melyet állítólag Janus Pannonius írt, Tóth Béla a maga fordításával közli. Bizonyára kikerülte figyelmét, hogy nem csekélyebb költő mint Arany János szintén lefordította:

Cannaet római vér, az enyim Varnát örökté:
Ember, okulj innen: vétek az esküszegés.
Engem is a papság ha nem indit béketerésre,
Most Magyarország nem hordana ozman igát.

A magyar Tóth B. szerint más értelemben használ némely német szót, mint a német maga; pld. *Ahndung* a magyarban-sejtelem, holott a németben = fenyítés. E példa nem talál. Az *Ahndung*

szó a régibb német íróknál a *sejtés* értelemben is előfordúl: a magyar nyelv tehát a szó értelmét is a németből kölcsönözte.

Abczug Tóth B. szerint eredetileg kártyázó műszó; de nem valószínű-e, hogy az *Abzug der Polizei*-féle kifejezésre vezethető vissza a mai használat?

A *Darius kincs*: kifejezés mint a túlgazdagság jelzése tán a Haller-féle *Hármas Istóriából* való.

A Correggio-féle sokat idézett *Anch' io sono pittore!* (Én is festő vagyok) mondásra nézve Tóth megjegyzi, hogy Correggio a hagyomány szerint Bolognában a Rafael-féle Szent Czeccilia előtt mondta volna. «Történeti alapja — írja Tóth — alig van e dolognak, mert mikor Correggio Bolognában járhatott, Rafael képe még nem volt ott».

E czáfoló helyreigazítást külföldi könyvekben is olvastam. Correggio azonban az idézett szavakat nem Bolognában, hanem a sixtusi (drezdai) Madonna előtt mondta, melyet ő még eredeti helyén, Piacenzában látott.

Du Bois Reymond híres német physiologusról azt olvasom Tóthnál, hogy 1892-ben meghalt, holott még ma is él. Piloty nagy képe a nemzeti múzeumban nem azt a jelenetet ábrázolja, midőn Nero színpadi öltözetben Trója veszedelmét énekli, hanem a romok közt járó Nerot állítja elénk, a mint keresztyéneket megpillant.

Demi Monde nem egy Dumas-féle regény, hanem színmű címe. A *Vezércsillag* kifejezés valóban Jókaitól ered-e, mint Tóth hiszi? Úgy gondolom, régi imakönyvbeli kifejezés.

Magyar Globus. E gúnyos elnevezés történetére nézve Greguss Ágost egyszer azt beszélte nekem, hogy az 50-es években egy vidéki magyar lap egész jóhiszeműleg használta vezércikkében ez elnevezést ily formán: «E hír az egész magyar globuson nagy hatást fog kelteni». Az akkori pesti lapok e mondatot csodabogárként idézték, innen pedig átment a bécsi sajtóba, mely aztán gúnyosan meg is őrizte e szerencsétlen synecdoche emlékét.*

Különben talán kifogásaim némelyikére is ráillik — hogy szálló igével végezzem be én is — *sub judice lis est.* rdl.

---

* Csillag alatt talán némely apróbb kifogást lehet közölnöm. A magnum aldomás és a *Halotti Beszédre* vonatkozó tudós részletek a jövő kiadásból bátran elmaradhatnak. A Germinianus-féle könyörgés fordításának második mondata érthetetlen. Az idegen idézetekben elég számos sajtóhiba akad. A német idézetekben a főnevek hol nagy, hol kis kezdőbetűvel vannak nyomva.

Román politikai és történelmi tanulmányok. I. Szabadságharczunk és a dako-román törekvések. Írta Jancsó Benedek. Budapest, 1895. Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai). Ára 2 frt 50 kr.

«Anno 1623-ban egyik havasalji vajda Leona vagy Alexander» — így írja Kemény János — «igen rosszúl kezdvén Bethlen Gáborral a szomszédságot viselni, a fejedelem Jancsó Pál, kapitányság viselt emberét reá küldé, ki igen vitéz, de nem nagy állapotú ember vala s nem is sokad magával; ez a vajda hírével esvén, nem foghaták meg, hanem székből kiugratván, török közé szalada.»

Változtak az idők azóta. Az erdélyi fejedelmek hódító politikáját a mai magyar királyság nem folytatja. Inkább csak kulturánk keleti hódításairól szoktunk olykor ábrándozni, de a gyakorlatban sokkal kevesebbel is megelégszünk s örülünk, ha a hazai nemzeti-ségek egy-egy töredéke valahogy megbarátkozik kulturánkkal.

Szóval a román kérdés bogját Jancsó Pál kardja ma nem vágthatná ketté. A vitéz székely kapitány utódja, ki az előttünk fekvő jeles könyvet írta, nem is hiszi, hogy az ellenfél oly könnyen kiugratható székből. Azt hiszi, hogy jól átgondolt, eszközei használatában biztos nemzetiségi politikával kellene segíteni a bajon s ennek a politikának tudományos föltételeit szeretné megteremteni.

Szerinte a mi politikusaink nagyon is lenézik az elméleti fejtegetéseket. Majdnem annyira, mint a külföldi közvélemény erejét. De azért nagy gyakorlatiasságuk nagyon csekély eredményt tud fölmutatni. Jancsó rövid bírálat alá fogja a nemzetiségi kérdésre vonatkozó közkeletű eszméket. Némelyek azt tanácsolják, hogy a kormány zárasson be minden román középiskolát. Ez az intézkedés bizonyára nagy lármát csapna s mi volna az eredmény? Nagy elkeseredés, de semmi más. Hiszen a legfanatikusabb izgatók, mint szerzőnk állítja, tanulmányaikat magyar középiskolákban végezték.

Abban is igaza van a szerzőnek, hogy nagyon kicsinyeljük a veszélyt, mely a földbirtoknak román kézbe való jutásában rejlik. Bizonyítgatjuk, hogy a román pénzintézetek egészségtelen alapra vannak építve, de ez meg nem rendíti az Albinát s nem akadályozza meg a román pénzintézeteket abban, hogy ne szaporítsák a román földbirtokosok számát. És mit szóljunk arról, hogy a naszódi alapok egy földbirtokát a kormány eladta s most e jószág a román nemzeti-

ségi politika egyik vezérének birtoka? Mind ebben tökéletesen egyet értünk szerzőnkkel.

Másrészt a kelleténél negativebb álláspontot foglal el oly nézetekkel szemben, melyek mégis figyelemre méltók. Azt szokták mondani, hogy a román nemzetiségi kérdés voltaképpen a román intelligentia kenyérkérdése. Ez a mondás ily általánosságban nem áll. De abból, hogy a pénzügyi hivatalok számára hiában keresett a pénzügyminiszter román embert, még nem következik, hogy a közigazgatás más ágaiban sem lehetne alkalmazni románokat. Ha a románok közül senki sem akarna hivatalt vállalni, aligha hallanók a vádat, hogy a magyar kormány nem nevez ki románokat. S azután nem is mindig hivatalokra kell gondolnunk. Vannak a lekötelezésnek más módjai is. A tapintatosság elve okosan használva, a nemzetiségi politikában sok jót tehet.

A szerző nem osztozik azoknak vérmes reményeiben, kik kulturánk haladásától várják a nemzetiségek megbarátkozását a magyar államisággal. Hivatkozik a harminczas évekre, midőn a mi kulturánk még gyöngye volt s midőn a román értelmiség «majdnem egészen el volt magyarosodva». Ez a példa nem döntő. A magyaroknak valami felsőbbségét mégis csak érezték az akkori románok.

Ma erősebb a magyar kultúra, de erősebb a román nemzeti önérzet is. Igaz, hogy az ily dolgokban nem mindig a kultúra felsőbb foka határoz. Megesik, hogy a német elszlávosodik s a magyar a románságba olvad. De általában a kultúra olvasztó erejét lehetetlen tagadni. Széchenyi ettől az erőtől sokkal többet várt, mint a jogsértésektől és a kíméletlen támadásoktól. Minden lépés, mely kulturánkat erősíti, egyszersmind útját egyengeti a nemzetiségi kérdés megoldásának is. Csakhogy ne várjunk hirtelen csodaszerű megoldást.

Különben a szerzőnek nem az a célja, hogy kidolgozott programot adjon a román kérdés megoldásáról. «Célom sokkal szerényebb» — úgy mond — «megismertetni a román nemzeti mozgalmak fejlődését s feltüntetni azokat a különféle okokat, a melyek a mozgalmak fejlődésére bármely tekintetből hatással voltak ... Csupán anyagot akarok hordani a nemzeti politika épületéhez ... A tervezés, az építés erősebb kezek dolga. Oda az igazi államférfiú lángeszének napjára van szükség.»

Valóban igen nagy hibája az irodalmunknak, hogy oly keveset foglalkozik a hazai nemzetiségek történetével, nyelvével és irodalmával. E tekintetben annyira kellene lennünk, hogy a horvát,

román, szerb vagy tót, tőlünk is tanulhatna valamit arról, a mit szellemi érdekei központjának mondhatunk. Ez ugyancsak erős-bítené a hozzánk tartozás érzetét nemzetiségeinkben.

És, hogy magunknak is mily nagy szükségünk van az ily tanulmányokra, minek is fejtegezzük. Különösen a nemzetiségek történetének ismerete nélkül, hogyan alkothatunk magunknak tiszta képet eltitkolt, vagy csak félig kimondott vágyaikról s törekvéseikről?

Azért is nagy örömmel olvastuk Jancsó könyvét. Sokat tanulhat belőle a gyakorlati politikus s mindenki érdekel olvashatja. Röviden végez a szerző a múlt századokkal, hogy annál behatóbban tárgyalhassa a mi századunkbeli román mozgalmak s törekvések történetét. Különösen a szabadságharcz előzményeivel, magával a harczczal s az enigratió korával foglalkozik. Minden oldalról megvilágítja a történeteket. Rajzolja a hazai s a fejedelemségekbeli románok történetét és részletesen jellemzi a magyar államférfiak nemzetiségi politikáját. Keveset bírál, de annál több gondja van arra, hogy a főbb irányokat magoknak a szereplőknek szavaiból, vagy tárgyilagosan előadott gondolatmenetéből ismerjük meg. Igazán becsületére válik e könyv a magyar irodalomnak annyiban is, hogy szerzője hazafias iránya mellett mindig méltányolja az ellenfélben azt, a mit általános emberi szempontból méltányolnunk kell.

Nem tudjuk, hogy ebben a tekintetben lesz-e sok román utánzója?

Nem akarunk egy-egy részletet kiszakítani e tanulságos könyvből. Attól tartunk, hogy igazságtalanok lennénk más részek iránt. Különben az egész elbeszélés szoros kapcsolatban van, még ha olykor messze látszik is kalandozni. 1867-ig követi a szerző a történeteket. Sok lényeges pontban igazítja helyre a román történetírók fölfogását, sok figyelemre méltó dolgot mond el a magyar államférfiak, különösen Kossúth nemzetiségi terveiről s érdekes képekben állítja elénk a román mozgalmak egyes jeleneteit. Végig kísérhetjük az egész elbeszélésen át a románok aranyos álmának, a dakoromanismus gondolatának fejlődését. Nagy érdekléssel várjuk a második kötetet, mely az 1867 utáni idők történetét beszéli majd el. Ha megjelenik, talán még lesz alkalmunk visszatérni ez első kötetre is.

S.

A mezőgazdasági munkáskérdés. I. Adatok. — II. Javaslat. Összeállította Dékány Mihály, miniszteri osztálytanácsos. — Buda-Pest, 1895. 52 l.

A Nyugat-Európából hozzánk származott agrársociális eszmék a termékeny magyar alföldön vertek leghamarabb gyökeret; de az a növény, a mi ott hajtott, nem azonos a cosmopolita socialismussal, hanem egészen sajátos magyar termék. Az alföldi munkás nép a hallott socialistikus eszméket a maga viszonyaihoz, vágyaihoz és gondolkozásmódjához alkalmazta: ebből fejlődött ki az alföldi munkáskérdés, mely hazánkban most a legégetőbb mezőgazdasági kérdések egyike.

Ennek a kérdésnek ismertetésével foglalkozik Dékány Mihály munkája, mely a hely színén szerzett és szakismerettel, körültekintő bírálattal foglalja össze a kérdés megvilágítására szükséges adatokat.

A szerző bejárta Békés, Csanád és Csongrád vármegyéket, sőt még Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún vármegyének is e mozgalommal szomszédos vidékeit, éles szemmel megfigyelte a mozgalomnak anyagi és erkölcsi okait, és találó diagnosist állít fel arról, miből táplálkozik, mennyiben okadatolt és mennyire terjedt már az elégtelenség szelleme.

Megismerteti vidékenként a mezei munkások keresetforrásait s az évi átlagos keresetet. E szerint a vagyontalan, de munkabíró mezei munkás ebben a három vármegyében 250—350 forintot kereshet a két keze munkájával napszámból, aratásból és cséplésből, feles föld után, sertés- és baromfi-tartásból, néhol még kubikulásból. A családtagok keresetét csak mellékesen említi a szerző, mert ehhez tüzetesebb népességi statisztikára lett volna szüksége, mint a mi rendelkezésére állott. Jobban éreztük azonban adatainak azt a hiányát, hogy a házzal, kerttel vagy egyéb kis földdel bíró mezei munkásoknak a teljesen vagyontalan munkásokhoz való számarányát is csupán néhány helysége nézve és csak mellékesen érinti, nincs részletesen kifejtve az sem, hol milyenek a vagyontalan néposztály számára hozzáférhető földbérletek, ezek terjedelme a kereslethez képest és jövedelmi viszonyai. Pedig hogy a szerzőnek volt gondja és figyelme erre a kérdésre, mely az általános vagyoni jólét megítélésének fontos tényezője, mutatja az, hogy a makói és földéaki keresetviszonyok tárgyalásánál erre is

kiterjeszkedett. Be kell azonban látnunk, hogy egy actualis kérdés föltárásánál a jelentékenyebb és átlagos adatok hű ismertetése és világos csoportosítása többet ér, mint a részletek hosszadalmas kutatása és az aprólékos műgond.

A munka második részében azon javaslatokat ismerteti a szerző, melyeket a munkás-osztály helyzetének javítására ajánl. E javaslatok mind gyakorlatiak és az elégtelenség okainak megfelelően arra valók, hogy a munkás népnek mind erkölcsi, mind anyagi jólétet emeljék, a mi a súlyos probléma sikeres megoldásához egyaránt szükséges.

A javaslatok kiinduló pontja az, hogy az alföldi mezei munkás helyzete az utóbbi években folyton szigorúbb lett ugyan, de a megélhetése még nincs veszélyeztetve, csupán a bujtogatás iránt lett fogékonyabb. Ezt megakadályozni kötelessége az államhatalomnak.

A feles és harmados földek bérleti viszonyai, a gépek elterjedése és a gabonaárak hanyatlása miatt, rosszabbodtak a munkásra nézve, de ezen nem lehet segíteni, mert magának a birtokosnak is törekedni kell a termelő költség apasztására. A munkás-osztály számára újabb keresetforrások szerzése volna szükséges; ilyen a házi ipar, főleg a téli hónapokban, a dohánytermesztésnek, mely az utóbbi tíz év alatt 5000 holddal csökkent e három vármegyében, ismét az előbbi terjedelemre való fejlesztése; a mezőgazdasági gyáripár meghonosítása, és némely munkaadót terhelő visszaélések meggátlása. Ilyen visszaélés az, ha a cseléd gabona-illetményét ocsúban mérik ki, vagy a munkás keresményét készpénz helyett csak meghatározott elárusítónál értékesíthető utalványban fizetik ki.

Nagyobb szabású a szerzőnek az a javaslata, hogy a Maros bő vizéből a Kőrös, Tisza és Maros közötti fensíkon vezetendő öntöző csatornával 100—120 ezer kat. hold termő földet lehetne öntözésre berendezni. Maga a főcsatorna készítése 3·6—4 millió forint kereket vinne a nép közé; de fontosabb még a keresetnek az az állandó növekedése, mely ebből a belterjes kultúrából hárulna a népre. A Makó és Földeák határában már meghonosult kertészkedés ily nagy területen ellátná a munkást, a kisbirtokost, és a szaporodó népesség anyagi jólétét még jó időre lehetővé tenné az a terület, melyen jelenleg a mai ritka népesség is veszélyeztetve látja a megélhetését.

A kisbirtokos és a vagyontalan osztály takarékoságának és józan iparkodásának előmozdítására minden községben hitelszövetkezet alakítását és működésök támogatására egy központi szövet-

kezeti bank létesítését ajánlja a szerző. A szövetkezeti eszme terjedése immunissá tenné az alsóbb néposztályokat a társadalmi rend fölforgatására irányuló bujtogatás ellen. Azon józan társadalmi rend megerősítésére, melyben minden iparkodó és munkabíró ember eléri fáradsága gyümölcsét, a munkások biztosítását ajánlja a szerző a keresetképtelenség következő eseteire: betegség, baleset, rokkantság és aggság esetére, továbbá a családföntartó nélkül maradt özvegyek és árvák ellátására. Ez intézmény szüksége szembe-tűnő; a szerző röviden előadja az intézmény tervét, szervezetét, pénzügyi kérdéseit statisztikai adatok fölhasználásával és a munkásmozgalomra nézve várható kedvező hatását. Kevés az a statisztikai adat, a mi e részben rendelkezésre áll, de a szerző jól használta föl, az intézmény alapkérdéseit megvilágítja velök. A biztosító intézmények első megalapítói még kevesebb statisztikai adattal rendelkeztek, ingatagabb alapon álltak, mégis kellő óvatossággal létrejöttek és megerősödtek a közhasznú vállalatok. Szerzőnk szintén gondosan óvakodott minden optimistikus föltételtől. Ez a kérdés még járatlan tér irodalmunk mezején. A szerző hasznos szolgálatot tett közgazdaságunknak és irodalmunknak, hogy e fontos kérdésre alkalmas időben felhívta az államférfiak figyelmét és a megvalósítás módját is ismertette.

Figyelemre méltók a szerzőnek azon intő szavai, hogy minden esetre kívánatos a biztosító intézmény mielőbbi megvalósítása, már abból a pénzügyi szempontból is, hogy ha a hovatovább súlyosodó viszonyok nyomása alatt lesz kénytelen a törvényhozás a vagyontalan néposztály ellátásáról gondoskodni, akkor sokkal több áldozat árán lehet az intézményt létrehozni, mert az öreg munkások részére ugyanazt a kedvezményt kell majd a nagyobb kockázat és rövidebb idejű járadékfizetés ellenére biztosítani, mint a fiatal munkások részére.

Értékes munkát végzett a szerző azzal, hogy hű adatokkal megvilágította a speciális magyar munkáskérdés alapját, terjedelmét és a nép helyzetéhez, gondolkozásmódjához és vágyaihoz alkalmas gyakorlati útmutatással megjelöli a helyes kibontakozás módjait.

Újvidék története. Írta Erdőújhelyi Menyhért. Kiadja Újvidék szab. kir. város közönsége. Újvidék, 1895 455. l.

Az alföldi városok monographiájának megírása ezer bajjal jár. A török előtti korból egy levéltár sem maradt meg és az újabb anyag többnyire a XVIII. században kezdődik. Ebből folyik, hogy az alföldi városok történeti anyagát más levéltárakból, művekből stb. kell nagy fáradsággal összeböngészni és csak az idegrontó nyers munka után gondolhatni a megírásra. Csak elismerés illetheti Erdőújhelyi Menyhértet is, a kinek fáradhatatlan hangya szorgalma Újvidék város eddig alig ismert múltjáról levette a takaró fátyolt és a honalapítástól a jelenkorig a város történetét élénk előadásával az olvasó képzelete elé varázsolja.

Szerző részletesen adja elő Újvidék múltját; a honfoglalás előtt e helyet barbárok, rómaiak bírták. A magyarok bejövetele előtt szlávok honoltak itt. Okiratilag a vidék csak 1237-ben említetik először, a midőn a mai Újvidék határában Zajol, Csenej, Pétervárad (nem a mai), Bivalyos és Bakra említetnek. Első ismert földesura Tőre volt. Tehát tiszta magyar nevek. A mohácsi vészig összesen kilencz helységről van tudomásunk. Szemközt a mai Pétervárad helyén a bélakúti apátság feküdt és ebből keletkezett a vár, melyet Garai László kapott Albert királytól ajándéku.

A mohácsi vész, — mint másutt is — elpusztította a magyarságot és helyébe szlávok jöttek, a kik azonban közvetlen a vész előtt is már jelentkeztek. A török uralom vége után Pétervár erősített és vele szemközt a mai újvidéki dunaparton 1694-ben emeltetett az «újvidéki vagy péterváradai sáncz», melytől nem messze szerb granicsárok (határőrök) telepedtek le. Szomszédságukban néhány polgár is talált lakóhelyet. E telep apróbb jövevény csapatok útján különösen a XVIII. században növekedett és 1718-ban az almási kincstári pusztáról a szerbek tömegesen tódultak ide. A helység annyira megnőtt, hogy 1743-ban már három vásárja volt.

A régi tiszta magyarság helyét tehát szerbek foglalták el és az itt talált magyar geographiai neveket elszlávosították. A szerbek első telepe Csarnojevicscsel menekült ide. 1738-ban Belgrád eleste után szerb és német telepések gyarapították számukat; velök jöttek még bosnyákok, görögök és örmények. A katolikus bosnyákok, németek, sokaczkok és magyarok szórványosan jöttek, kik

közül 1702—18-ig a németek valának többségben. A magyarság csak 1740 után került le, leginkább a Tisza vidékéről, jobbadán foglalkozása révén. A granicsárok a katonai hatalomnak, a polgárság a megyének voltak alá rendelve; de 1745-ben a határőri intézmény alól feloldattak és a város 1748-ban szabad királyivá emeltetett, mely kiváltsága következtében úgy a futaki uradalommal, mint a kövezet miatt perbe keveredett.

Szerző kiterjeszkedett azonban a legújabb korra is. A XVIII. századbeli piaci árakat, a városi életet, a keletkező ipart és kereskedelmet, a kulturális életet behatóan tárgyalja. Az örményekről szólva, hangsúlyozza, hogy nyelvök azonos a Don melléki kozákokéval. Ugyanitt találjuk a felekezetek és egyházak történetét, továbbá az 1848—49-es eseményeket. Újvidék azonban csakis a szerb fölkelés elején játszott szerepet, a harczok alatt szereplése teljesen alárendelt volt, mert Péterváradot uralta. Igen érdekes a legutolsó évtizedek, a kulturális föllendülés ismertetése is. Rendben felsorolvák a népiskolák fejlődése, a szerb és magyar állami polgári iskolák, a reáliskola stb. története. Jellemző Újvidékre, mint a magyarországi szerb kulturális élet gócpontjára, hogy eddig 56 szerb lap és folyóirat látott benne napvilágot, míg magyar és német lap csak 6. A Szerb Matica irodalmi egyesület, a közhasznú intézetek és socialis életéről szóló fejezetek nem kevésbé vonzóak.

Apró jelentéktelen hiányok fordulnak elő a monographiában, de hát lehet-e másképp oly munkánál, melynek szerzője töretlen úton járt és kinek az országban szerte-szét kellett az adatokat összeszedni?

Minden esetre méltánylatot érdemel Újvidék monographiája és különösen örvendünk, hogy szerző oly részletesen és kapcsolatosan írja le a szerbek kulturális életét és evvel becses adalékot nyújt a magyarországi szerbek történetéhez.

Dr.

Új magyar könyvek.

Dobsa Lajos. Aba Sámuel. Tragédia öt felv. Buda-Pest 1895. Ráth M. (16-r. 115. l.) 70 kr.

Dobsa Lajos. Tanulmány Attila és Ildikó czímű tragédiához. Buda-Pest, 1895. Ráth M. (168 8-r. l.) 50 kr.

Fejérpataky László. Oklevelek II. István király korából.

Székfoglaló értekezés. Három oklevél hasonmásával és két pecsét-rajzzal. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. köt. 4. sz.) Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 45 l.) 80 kr.

Fenyves Furherr Béla. Szerelem. Buda-Pest, 1895. Európa ny. (16-r. 86 l.) 1 frt.

Gárdonyi Géza. A Pöhölyék életéből. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (16-r. 131. l.) 1 kor.

Hermann Emil. Szilárdságtan tekintettel a gépészet igényeire. Függelékül: A tehetetlenségi nyomatékok elmélete és a grafostatika elemei. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 368 l.) 5 frt.

Jancsó Benedek. Román politikai és történelmi tanulmányok. I. Szabadságharcunk és a dakoroman törekvések, Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. XV. 319 l.) 2 frt 50 kr.

Jankó Elemér. Utolsó rajzai. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (4-r. 36 l.)

Jókai Mór. Népszerű munkái. 95—97. füzet. Az elátkozott család. Regény 4. kiadás Buda-Pest, 1895. Franklin t. (16-r. 356 l.) 1 frt 20 kr.

Kőrösi László. Vaszary Kolos életrajza. (Korrajzok. 8—11. füzet). Buda-Pest, 1895. (16-r. 319 l.) 1 frt 20 kr.

A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. I. köt. Magyarország a királyság megalapításáig. Vaszary Kolos bevezetésével. Írták Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Nagy Géza és Marczali Henrik. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 15, VII, 335. l.)

Mandelló Gyula. Anglia királyi igazságszolgáltatása a XI—XIV. században. Jogtörténeti tanulmány. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. XIII. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Mayer Gotthold Alfréd. Szent Simon ezüst koporsója Zarában. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (2-r. 64 l.) 4 frt.

Mosdósy Imre. Árva szerelem. Regény két kötetben. Buda-Pest 1895. Lampel R. (8-r. 235, 230 l.) 2 frt.

Murai Károly. Ejnye be jó! Képes és képtelen adomák és mókák. I. kötet. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. 160 l.) 60 kr.

Murai Károly. Mosolygó történetek. I. kötet. Huszonhárom humoros elbeszélés. Buda-Pest. 1895. Lampel R. (8-r. 163 l.) 60 kr.

Olesó könyvtár. Buda-Pest 1895. Franklin-t. 344. sz. Vadnai Károly. A kis tündér. Regény, 2. kiad. (16-r. 323 l.) 70 kr.

345. sz. Hugo Viktor. A király mulat. Szomorújáték. 5 felv. Francziából ifj. Szász Béla. (16-r. 167. l.) 30 kr.

Pázmány Péter. Összes munkái. A budapesti k. m. tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon

egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. I. kötet. Felelet Magyar könyvére. — Kempis Tamás Krisztus követésétől. — Az új tudományok hamisságának tíz bizonyossága. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (4-r. XVIII, 588 l.) 6 frt.

Rexa Dezső. Katalin, Katinka, Kati, Kätchen. Elbeszélések. Buda-Pest, Pfeifer F. (8-r. 133 l.) 1 frt 20 kr.

Sichermann Bernát. A cheque. Tanulmány a kereskedelmi jog köréből. Kassa, 1895. Maurer A. (8-r. 344 l.) 3 frt.

Somogyi Soma. Ideál és természet. Beksics Gusztávné előszavával. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. IV, 260. l.) 1 frt.

Szabóné-Nogáll Janka. Elbeszélések. (Athenaeum olvasótára. III. évf. 1. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 156. l.) 50 kr.

Szamovolszky. Versek. Buda-Pest, 1895. Lévai Mór. (32-r. 126 l.)

Szinnyei József. Finn olvasókönyv mondattani példatárral. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 84 l.) 1 frt.

Tauszki Ferencz. A belgyógyászat alapvonalai. Orvostanhallgatók és gyakorló orvosok számára. Buda-Pest, 1895. Dobrowsky és Franke. (8-r. 280 l.) 2 frt 25 kr.

Tompa Mihály. Összes költeményei. Rendezték barátai Arany János, Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly. Buda-Pest, Méhner. (4-r. 807 l.)

Tutsch Anna. Viola története. Regény. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 172 l.) 1 frt 20 kr.

Uchard Mario. Barbassu nagybátyám. Fordította Sasvári Ármin. (Athenaeum olvasótára. III. évf. 3. 4. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 285 l.) Egy kötet 50 kr.

Zola Emil. Lourdes. Regény. Ford. Cserhalmi H. Irén és Gerő Attila. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. 558 l.) 3 frt.

